

ԿՈՐ ՇՐՋԱՆ

1 ՏՈՐԹ

ԿՈՒՐՃ

ԳՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

№ 4

Ա. Պ. Բ. Լ.

1901

Բ. Բ. Լ. Բ. Լ.

Թիսագրաֆիա Գրառ. Ինստ. Կ—յան. 1 Տորթան Գրառ. Կենտրոնական
1901

№ 4

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԿԻՐԱԿԻ ՕՐԸ, պատմութեամբ Միննա Կանի, թարգմ. Մ. Օ. 5
2. ՄԻ ՄԱՀ, պատմութեամբ Ս. Շխեսանցի 18
3. ՍԻՐՏ ԵՒ ԾՈՎ, բանաստեղծութիւն Ալ. Մանսուրեանի. 32
4. ՄԵՆԱԿ ՄԱՐԴԻԿ, զրամա Գեքիսարս Հաուպսմանի,
թարգմ. Ե.-Ա. 33
5. ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՑԵԱԼԻՑ, Հրապետի 47
6. ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, վէպ Ալֆոնս Իօդէի, թարգմ.
Տ. Յովհաննիսեանի, 58
7. ԳԻՒՂԻ ՄԱՐԳԻԿ, II Հողից կարուածներ, Լեօի 74
8. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶՐՈՒՄ, Սս. Մալ-
խասեանի 101
9. ՎՐԱՑ ՄԱՄՈՒԼԸ, Գ. Մ. 120
10. ՓՇՐՈՒՄԾ ՆԱԿԱՆՅԹ, բանաստեղծութիւն Ապուլի-
սիի, թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի 134
11. ՍՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆ, առողջապահական էտիւզ, բժայ.
Վ. Արժուճու 135
12. ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVIII ԴԱՐՈՒՄ, Լեօի, 160
13. Օ, ՆՐԳԵՐ, ՆՐԳԵՐ, բանաստեղծ. Նեկրասովի, թարգմ.
Կ. Կրասիլնիկեանի 194
14. ՄԱՏՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ,—15. Բժ. Վ. Սրժբուճի. «Մի' խմբի»,
Լ. Ս.—16. Т. Тумановъ, Земельные вопросы, Վ. Ս.
—17. Բժ. Բուդուկեանի գրքակները, Վ. Ս.—18. Զէյ-
թունցի. «Զէյթունի անցեալն և ներկայէն», Հ.—
19. Schneider. Die Deutsche Bagdad, Ե. Թ. 195
Սպառուած գրքեր, Խ. Խաչատրեանի 207
15. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, Մանգանէզի արդիւնադործու-
թիւնը մեր երկրում, Յով. Կար. 213
16. ԳԵՂԱՐՈՒՆԵՍԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ, Հայոց ներկայացումները
Թիֆլիսում, Vov 216
17. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Իվ. Իվ. Սվէդէնցով.—Սօմպրովի-
ներ չը ձանաչող հաաարակական դործիչ.—Իվանովիչի
կործիքը «պետական օդաի» մասին.—Նրա հակապատ-
կերը Կովկասում.—Մահառատես աղգայնական պալքար.
—Քաղաքային ինքնավարութիւնների կազմը.—Աղգային
և աղգականական ձգտում.—Աղգային տենդենցիան քա-
ղաքային գործերում անհեթեթութիւն է.—Իսկական և
շինծու կուսակցութիւններ.—Քաղաքային ինքնավա-
րութեան գործունէութեան շրջանը.—Մեր բոլոր քաղ.

ნაწილ 1-ე

წიგნი XIII

საბჭო

საბჭო, საბჭოთაო საბჭოთაო საბჭოთაო

საბჭოთაო

№ 4

საბჭოთაო

1901

საბჭოთაო

Типография Груз. Издат. Т—ва. | საბჭოთაო საბჭოთაო საბჭოთაო
1901

Дозволено цензурою Тифлисъ, 17-го апрѣля 1901 г.

№ 4

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

1. ԿԻՐԱԿԻ ՕՐԸ, պատմութեան Միննա Կանցի, թարգմ. Մ. Օ. 5
2. ՄԻ ՄԱՀ, պատմութեան Ս. Շխեանցի 18
3. ՍԻՐՏ ԵՒ ԾՈՎ, բանաստեղծութիւն Ալ. Մասուրեանի. 32
4. ՄԵՆԱԿ ՄԱՐԴԻԿ, դրամա Գերհարտ Հաուպսմանի, թարգմ. Ե.-Ա. 33
5. ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՅԵԱԼԻՅ, Հրաչեայի 47
6. ՅՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ, վէպ Ալֆոնս Դոդէի, թարգմ. Տ. Յովհաննիսեանի, 58
7. ԳԻՒՂԻ ՄԱՐԴԻԿ, II Հողից կտրուածներ, Լէօի 74
8. ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX ԴԱՐԻ ՍԿԶՐՈՒՄ, Սս. Մալխասեանի 101
9. ՎՐԱՅ ՄԱՄՈՒԼԸ, Դ. Մ. 120
10. ՓՇՐՈՒԱԾ ԾԱՂԱԿԱՆՕԹ, բանաստեղծութիւն Ասլուխսիցի, թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի 134
11. ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆ, առողջապահական էսիէ, Բժայ. Վ. Արծրունու 135
12. ՀԱՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ XVIII ԴԱՐՈՒՄ, Լէօի, 160
13. Օ, ԵՐԳԵՐ, ԵՐԳԵՐ, բանաստեղծ. Նեկրասովի, թարգմ. Կ. Կրասիլնիկեանի 194
14. ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ, —15. Բժ. Վ. Արծրունի. «Խ' Խմբը», Լ. Ս. —16. Т. Тумановъ, Земельные вопросы, Լ. Ս. —17. Բժ. Բուդուղեանի գրքոյկները, Վ. Ս. —18. Զէյթունցի. «Զէյթունի անցեալն և ներկայէն», Լ. —19. Schneider. Die Deutsche Baghdad, Ս. Թ. 195
Սպառուած գրքեր, Խ. Խաչատրեանի 207
15. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՅԵՐ, Մանգանէզի արգիւնադործութիւնը մեր երկրում, Յով. Կար. 213
16. ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՅ, Հայոց ներկայացումները Թիֆլիսում, Vox 216
17. ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Իվ. Իվ. Սվէդենցով. —Կոմպոզիտներ չը ճանաչող հասարակական գործիչ. —Իվանովիչի կարծիքը «պետական օգտի» մասին. —Նրա հակապատկերը Կովկասում. —Անհետաձայնողական պաշտօն. —Փառաքալին ինքնավարութիւնների կազմը. —Ազգային և ազգականական ձգտում. —Ազգային տենդենցիան քաղաքային գործերում անհեթեթութիւն է. —Իսկական և շինծու կուսակցութիւններ. —Փառաքալին ինքնավարութեան գործունէութեան շրջանը. —Մեր բոլոր քաղ.

ինքնավ. ընդհանուր տեղը. — Բուրժուազիայի ընդհանուր բնաւորութիւնը. — Ունեւոր և չքաւոր դասակարգերի շահերը. — Զայնատութիւն՝ մի — թէ՞ երեք ժողովներում. — Գործունէութեան որոշ ծրագիրներ և իսկական կուսակցութիւններ. — Զբաւոր դասակարգերին ևս կուլտուրական բարիքներ են հարկաւոր. — Զուգալօվի ժառանգների նուէրը ժողովրդական ծան համար. — Միլիօնների նպատակաւարմար գործածութիւն. — Բարձրագոյն չլուրտակ. — Ժող. լուսաւորութեան նոր միջոցների հրամանը. — Կառավարչական հաղորդադրութիւն բարձրագոյն դպրոցների մասին, Լ. Ս.

220

18. ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. Երէցփոխանական հարցը զաւառներում. — Նրա էութիւնը. — Ժողովուրդ և նրա իրաւունքները. — Օրինականութիւն. — Ինչի՞ց է առաջանում ընդհանրումը. — Ախալցխայի դէպքը. — Դիւղոր՝ քննիչ. — Երկու կողմերը. — Գամառ-Կաթիլայի մահարձանը. — Նոր-Նախիջևանի Բարեգործական Ընկերութեան որոշումները. — Բագուի Մարդասիրական Ընկերութիւնը. — Ինտելիգենցիա և զաւառներ, Ս.

232

19. ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Զինացիներից տուղանք արկնով և ոսկով. — Մանջուրական հարցը. — «Ձը կալ չարիք տաւոց բարիքի» — Մերձաւոր Արեւելքի անշարժութիւնը. — Իսլամական կղերականութիւնը. — Հայերի կատարելիք դերը Պարսկաստանի վերածնութեան գործում. — Պարսկահայերի դպրոցական հարցի կարեւորութիւնը. — Հակակղերական ցոյցեր Սպանիայում. — Աղտտական միջոցաւորութեան առաջին քաղկերը Սպանիայում. — Հակակղերական օրինագծի ընդունումը Ֆրանսիական պարլամէնտում. — Հոգեվրկութեան համար հասարակագումարներով առևտուր. — Դիւղօմաւորական հակասութիւններ, Լ. Ս.

240

20. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ. Նամակ Բերլինից, Ե. Թափչեանի

246

21. ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ, Յ. Քոչարեանի

252

22. ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ. I. Մ. Մամուրեան, Լ.

260

23. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ.

271

24. ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

278

25. ՊԱՅԱՍԽԱՆՆԵՐ

279

26. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

280

27. ՅԱԻԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», /էպ. Լ. Տոլսոյի, Թարգմ.

Տ. Յովհաննիսեանի 81 — 112

Կ Ի Ր Ա Կ Ի Օ Ր Ը

Պատմութեան Գիտական Գրող

Միննա Կանցի

Երկու տարի սրանից առաջ Հէլսինգֆորսում մեռաւ Ֆին-
լանդիայի առաջնակարգ կին-գրող Միննա Կանց, որի դրամա-
տիկական հեղինակութիւնները մեծ ընդունելութիւն են գտել
նչ միայն իր հայրենիքում, այլ և հարեան Շվեյցիայում: Ֆինու-
հի գրողի աշխատութիւնները նշանաւոր են նչ այնքան զեղա-
րուեստական տեսակէտից, որքան իր խոր հայեացքներով և ժո-
ղովրդի կեանքի բաղմակողմանի ուսումնասիրութեամբ: Միննա
Կանցը պաշտպան է հանդիսանում բոլոր տառապեալներին և
ճնշուածներին, նամանաւանդ իրաւագուրի կանանց. նա գի-
տակցական ֆէմինիստ էր:

Ուսանելի է հեռաւոր հիւսիսի այդ ևռանգուն զաւակի
կենսագրութիւնը:

Միննա Կանցը ծնուել է Տամէրֆորս գործարանային քա-
ղաքում 1844 թուականին: Նրա հայրը, մի հասարակ ջուլհակ
բանուոր, միշտ պարծենում էր իր փոքրիկ աղջկանով, որովհետեւ
սա արդէն հինգ տարեկան հասակում գիտէր կարդալ, երգել և
նուագել: Երբ Միննան ութ տարեկան էր, հայրը տեղափոխուեց
Կուօպիօ, ուր բացեց բրդեղէնի խանութ: Այդ ժամանակուանից
փոքրիկ աղջիկն սկսեց յաճախել տեղական շվեդական ուսում-
նարանը: Տարրական դպրոցը վերջացնելուց յետոյ նա մտնում
է Իւլիանիլլայի ուսուցչական սեմինարիան, բայց ուսումը դեռ
չաւարտած ամուսնանում է իր ուսուցիչ Ի. Կանտի հետ:

Այդ ամուսնութիւնը բախտ չը բերեց նրան. ամուսինների
բնաւորութիւնները չատ էին տարբեր միմեանցից:

Ի. Կանցը այդ ժամանակ մի լրագիր էր հրատարակում,
որին աշխատակցում էր և իր կինը: Այդպիսով Միննա Կանցը

մտնում է գրական ասպարէզը և իր կծու գրչով պատճառ է դառնում իր ամուսնու լրագրի խափանման: Շուտով նրանք իրաւունք են ստանում հրատարակել մի ուրիշ լրագիր: Դրա մէջ դուրս եկաւ Միննա Կանտի առաջին գրամատիկական գրութեան «Գողութիւն» անունով:

Այդ ժամանակ նրա ամուսինը մեռնում է և թողնում կնոջն ու եօթ երեխաներին առանց որ և է միջոցի: Սակայն այրին եռանդը չէ կորցնում և շարունակում է պարապել գրականութեամբ:

«Գողութիւն» գրաման արժանացաւ պարգևի «Ֆինական գրականական ընկերութեան» կողմից և շուտով երևաց բեմի վրայ, ուր մեծ աջողութիւն ունեցաւ և մտաւ մշտական բէպէտտուարի մէջ: Չը նայած այդ աջողութեան, Միննա Կանտը անկարող էր, իր ապրուստը հայթայթել միմիայն գրական աշխատանքի եկամուտով: Նա ստիպուած էր հօր օրինակին հետեւել և բացել բրդեղէնի խանութ: Մի և նոյն ժամանակ նա ջանասիրութեամբ լրացնում էր իր կրթութիւնը նշանաւոր հեղինակներին ուսումնասիրելով: Նրա բնաւորութեան կազմակերպութեւ լու վրայ մեծ ազդեցութիւն ունէին Գէորգ Բրանդէսը, Տէնը, Սպենսէրը, Միլլը, Բօկլը և Տօլստոյը, որոնց մտքերը աշխատում էր տարրականացնել իր ազգակիցների մէջ:

Իր գրութեաներում նա պաշտպանում է ճնշուած ժողովրդի իրաւունքները, պաշտպանում է աղքատին հարուստի դէմ, կնոջը՝ հնացած և անարդար օրէնքների դէմ: Այդ բոլորը գրուած է պարզ և հասկանալի ոճով:

1891 թուականին նա հրատարակեց մանր գրութեաների երկու ժողովածու, ուր անխնայ և չեղտալի կերպով մատնանիչ է անում հասարակական կազմի պակասութիւնների վրայ, նրկարագրում է կեանքի դառնութիւնները, անհատի ու հասարակութեան միջև մղած պայքարը, և լոյս է հանում բանուորի ճնշուած գրութիւնը: Իր մի քանի գրութեաներում, ինչպէս օրինակ՝ «Աղքատութիւն» և «Խանութպան կինը» վիպասանութիւնների մէջ, հեղինակը մեծ տաղանդով կարողանում է միացնել տէնդէնցիան գեղարուեստի հետ, հանդարտօրէյեկտիւ կերպով ցոյց տալով իր վառ զգացմունքը դէպի աղքատներն ու ճնշուածները:

Միննա Կանտի առաջին գրամաները («Գողութիւն» և «Ռօյնիլա») չատ թարմ են և բէպիղմից ոչ զուրկ: Երկուսն էլ մի և նոյն պարզ բովանդակութիւնն ունեն և վեր են առուած միջին դասակարգի կեանքից. մինչդեռ հետեւալ գրամայով՝ «Բանուորի կինը», Միննա Կանտը պաշտպան է հանդիսանում

բանուոր և չքաւոր դասակարգի: Այդ դրաման պատկերացնում է բանուորի կնոջ ծանր կեանքը: Ծոյլ և արբեցող ամուսինը տանջում է իր կնոջը՝ վատնելով նրա աշխատած փողերը գինեաներում:

Կանտը չեչտում է այն երեւոյթը, որ այդպիսի վատ ամուսիններին հովանաւորում է օրէնքը, որի համաձայն տղամարդը կատարեալ տէր է իր կնոջ ունեցածին: Դրաման վերջանում է նրանով, որ կինը չը դիմանալով չարչարանքներին՝ մեռնում է. իսկ մարդը պատրաստւում է ամուսնանալ մի ուրիշ աղջկայ հետ, որին, ի հարկէ, սպասում է նոյն վիճակը: Գրուածքի մէջ թէև տէնդէնցիան շատ է աչքի ընկնում, բայց ամբողջը ջերմացրած է խորին համակրանքով և սիրով, իսկ լեզուն կենդանի է ու ազդու և հարուստ ժողովրդական դարձուածներով:

«Անբախտութեան զաւակներ» դրամայի նիւթը վերցրած է նոյնպէս աղքատ դասակարգի կեանքից. այստեղ նա պարսաւում է ընդհանուր կազմակերպութեան թերի կողմերը, որոնց չնորհիւ շատ մարդիկ ստիպմամբ դիմում են գողութեան և անառակ կեանքի: «Քահանայի ընտանիք» գրուածքում հեղինակը նկարագրում է հօր և որդիերանց գաղափարների ու հայեացքների զանազանութիւնը: Մեծ պայքարից յետոյ, վերջապէս, հայրը մնալով առանց գաղափարակիցների՝ հաշտւում է իր որդեկեանց հետ, ընդունելով, որ նոր ճշմարտութիւնները պէտք է բռնեն հսկրի տեղը, և որ կեանքը պէտք է ազատ զարգանայ, եթէ միայն մարդ ուզում է առաջադիմել և բարգաւաճել:

«Սիւլի» դրաման ներկայացնում է մի հոգեբաւրանական էտիւդ մի երիտասարդ և միամիտ կնոջ, որ ստացած է լինում վատ և թերի կրթութիւն: Սիւլին ամուսնանում է տարիքով իրանից աւելի մեծ մի մարդու հետ, որին չէ սիրում: Նա չուտով գրաււում է մի երիտասարդով և ցանկանում է ամուսնական կապերը խզել, բայց ամուսինը արգելում է այդ, յենուելով օրէնքի վրայ: Այդ արգելքը Սիւլիին աւելի է զրգռում և նա թունաւորում է իր ամուսնուն:

Բացի դրամաներից Միննա Կանտը, ինչպէս վերի յիշատակեցինք, գրել է զանազան պատմուածքներ, որոնցից մէկի թարգմանութիւնը չվէդերէնից բերում ենք այստեղ՝ ընթերցողներին ցոյց տալու համար ֆինուհի հեղինակի ոճի և մաքրերի արտայայտութեան ձևը:

Կ Ի Ր Ա Կ Ի Օ Ր Ը

Երբ ես առաւօտը զարթեցայ, գլխումս մի ծանրութիւն էի զգում և հոգեպէս ճնշուած էի: Անկողնիցս իսկի չէի ել ուզում վեր կենայ: Ամենամեծ ուրախութեամբ ես կը շարունակէի քնել, քնել նոյն իսկ մինչև կեանքիս վերջը:

Բայց իմ մշտական գլխացաւն ինձ հանգստութիւն չէր տալիս: Դա սովորական գլխացաւ չէր, և յամենայն դէպս ֆիզիկական ծագում չունէր: Հոգիս էր ցաւում ու ճնշում և՛ միտքս, և՛ զգացմունքներս: Բոլոր ոյժերս գործ դրեցի այդ ցաւը յաղթելու համար, բայց իղճւր... հարկաւոր էր համբերութիւն և համբերութիւն: Ժամանակով կ'անցնի...

Ես փորձեցի ինքս ինձ ծաղրելով եռանդս բարձրացնել:

Երևի սա մելանխոլիա է, կամ թէ այն է՝ ինչ որ գերմանացիք weltschmerz են անուանում—մտածում էի ես: Պէտք է վեր կենալ, մոռանալ, յաղթել այդ ամենը և սկսել աշխատել, այն ժամանակ առողջութիւնս էլ կը լաւանայ: Վերկացայ, լուացուեցի և հագնուեցի: Երեխերքս շուրջս աղմուկ էին բարձրացրել: Ես ցանկանում էի նրանց վրայ բարկանալ, բայց ինձ զսպեցի. աղմկալի խաղերը շատ նօրմալ և առողջարար են երեխաների համար—համոզում էի ինքս ինձ: Նրանց կռիւները ինձ աւելի էին բարկացնում, բայց ես ուզում էի ինձ մինչև վերջը զսպել:

Նեարդերս բոլորովին գրգռուել էին աղմուկից, ես

շատ շտապով սկսեցի հագնուել, կարծես, հրդեհի էի գնում: Դողդոջուն ձեռքերով մազերս սարքեցի և վազեվազ գնացի մի հեռու սենեակ, դահլիճի յետևը. այնտեղ ոչ մի ձայն չէր լսում: Դուռը յետևիցս կողպեցի և ազատ շունչ առայ: Այնտեղ հանդարտ էր և խաղաղ, ես միայն իմ գրքերի հետն էի...

Վերցրի մի գիրք միևսի յետևից, թերթում և քիչ կարդում էի, բայց ես ոչինչ չէի հասկանում կարդացածիցս: Շուտով գիրքը ծնկներիս գրի և աչքերս փակեցի:

—Ախ, եթէ հոգիս կարողանար քնել: Քնած ժամանակ նա չէր տանջուիլ անվերջ գրգռումներից և կեանքի դժուարութիւններից: Նա չէր յուսալ և չէր սպասիլ անկարելին: Ես չէի կարող մարտնչել տխրութեան հետ, որ կարծես բոլորովին ջարդել էր ինձ ինչպէս մի քար իր ծանրութեամբ: Եւ դարձեալ հին, անիծուած հարցեր էին գալիս միտքս:

—Ինչո՞ւ համար ենք մենք այստեղ և արդեօք ի՞նչ նշանակութիւն ունեն մեր ձգտումները: Ի՞նչ դուրս կը գայ մեր աշխատանքից, տանջանքից և ցանկութիւններից: Եւ յանկարծ այդ ամենը անմիտ, դատարկ բաներ լինեն: Մարդկային կեանքը այնքան կարճ է, և ոչ մի ջանք չէ կարող նրան երկարացնել... և ինչի՞ համար: Ապրել՝ ուրախութեան, երջանկութեան համար: Բայց ի՞նչ է ուրախութիւն, ի՞նչ է երջանկութիւն. արդեօք կան այդպիսի բաներ...

Եթէ մեր երկրային կեանքը մեր յաւիտենական էութեան մի մասն է և եթէ մեր մէջ կայ անմահ հոգի, հրաշքից է այս թուլութիւնը և հոգեկան ոյժերի պակասութիւնը: Եւ հրաշքից է մահուան անհրաժեշտութիւնը, որի առջև մենք սարսափում ենք և ուժասպառ լինում և որ մթնացնում է մեր կեանքը:

Ո՛հ մահը...

Յանկարծ, կարծես, մտքերս կանգ առան և հոգիս լցուեց անհուն սարսափով: Տէր Աստուած, ի՞նչ տան-

ջալի է այդ սարսափը: Ինձ թւում էր, թէ ես կորած եմ, թէ արդէն մօտենում է ամեն բանի սարսափելի վախճանը, և ուղեղս բոլորովին մթնեց: Այդ ժամանակ եկեղեցու զանգի ձայները լսուեցին: Ձայնի ալիքները գալիս լցնում էին սենեակս և ուշադրութիւնս գրաւում: Ես պատուհանից դուրս նայեցի. մարդիկ մտախոհ, շտապով եկեղեցի էին գնում:

Եկեղեցի:

Այո, ես էլ պէտք է գնամ այնտեղ: Ինչպէս եմ ես մոռացել: Երևի գժուել էի, չէի հասկանում հիւանդութիւնս և այդ պատճառով մոռացել էի այդ հիւանդութիւնը բժշկելու միակ միջոցի մասին: Հիմա յանկարծ ամեն բան պարզուեց: Հիմա հասկանում եմ, որ հոգուս խորքում կայ մի զգացմունք, որի մասին պէտք էր խնամք տանել, որ առանց խնամքի մեծ տանջանքներ է առաջացնում և տանում դէպի ժամանակակից ոգու հիւանդութիւնները: Եւ միթէ կարող է ուրիշ կերպ լինել: Մենք մոռանում ենք կենաց աղբիւրը և ծարաւ հոգին տանջւում է, չիմանալով ինչո՞վ յագեցնել իր ծարաւը: Մենք չենք թոյլ տալիս նրան դիմել այդ աղբիւրին իր միակ ճանապարհովը, որ հաւատն է:

Շտապով հագնուեցի, վերցրի աղօթագիրքս և դուրս եկայ: Թարմ, պայծառ առաւօտ էր: Եկեղեցու սպիտակ պատերը փայլում էին առջևս: Երբ ես մտայ, օրգանը արդէն դղրդում էր և աղօթողները սաղմոս էին երգում:

«Լեր իմ Աստուած, ապաւէն և տեղի ամուր կեցուցանել զիս. զի հաստատութիւն իմ և ապաւէն իմ դու ես: Աստուած իմ, փրկե՛ս զիս 'ի ձեռաց մեղաւորի, 'ի ձեռաց անօրինի և անիրաւի»:

Սիրտս մեղմացաւ: Այդ խօսքերը, կարծես, մի տաքութիւն և ուրախութիւն մտցրին սրտիս մէջ: Ես նըստեցի նստարանի վրայ, պատրաստ լսելու ժամասացութիւնը, ինչպէս մի փրկութեան լուր:

Քահանան սեղանի առջև կարդաց ապաշխարան-

քի աղօթքը: Ես մեծ ուշադրութեամբ լսում էի ամեն մի խօսք. աղօթքի պարզութիւնը և վսեմութիւնը հիացնում էր ինձ: Ամեն մի խօսք մտնում էր սիրտս և ինձ շարժում: Այդ բոլորէն ես բոլորովին երջանիկ էի և լիովին պատրաստ՝ ընդունել այդ ճշմարտութիւնը, դէպի որը ես ծարաւ էի զգում:

Ապա քահանան բարձրացաւ ամբիոն և սկսեց խօսել մեղքի մասին: Նա պատմեց, թէ ինչպէս Ադամը և Եւան ընկնելուց առաջ կատարեալ էին և թէ ինչպէս մեղքը նրանց վայր ձգեց...

Քարոզի այդ սկիզբը ինձ սառցրեց: Ի՞նչ հարկաւոր էր այդքան հին և հեռաւոր օրինակները վերցնել, երբ առօրեայ կեանքը անթիւ օրինակներ է տալիս մեզ: Բայց երեւի եկեղեցական սովորութիւնները ստիպում են նրան այդպէս խօսելու,—ասացի ես ինքս ինձ. շարժե արտաքին ձևերին այդքան նշանակութիւն տալ, երբ էութիւնը նոյնն է մնում:

Ես սպասեցի շարունակութեանը և լսում էի առաջուայ պէս ուշադրութեամբ:

Բայց, աւա՛ղ, քահանայի խօսքերը մէկ ականջովս մտնում էին, միւսովը դուրս գալիս: Նրա ասածը միայն խօսքեր էին, ըմբռնելու և ընդունելու ոչինչ չը կար...

Ես սպասում էի գլխաւոր մտքին: Քարոզի նիւթը վերաբերում էր Քրիստոսի գալստեան:

Աւետարանում կարդացի.

«Թո՛ղ սէրն անկեղծ լինի. երես թեքեցէք չարութիւնից, յարեցէք ճշմարտութեան, եղէք եղբայրասէր, վարուեցէք միմեանց հետ քնքշութեամբ»:

Այդ խօսքերի մէջ կար խաղաղութեան, հաշտութեան և եղբայրութեան ոգի: Իսկ քարոզչի խօսքերը այդ ոգով չէին ասուած:

—Հաւատացէ՛ք, Քրիստոսի գալուստը մօտենում է: Եւ այն ժամանակը ընտրեալները երջանիկ կը լինեն. իսկ աշխարհիս փառք ունեցողներից շատերը, որոնք

հիմա զուարճանում են, կ'ընկնեն յաւիտեանական կրակը, ուր կը լինի լաց և ատամների կրճտոց: Այստեղ նրանք վայելում են իրանց կարճատև զուարճութիւնները, այնտեղ կը սկսուեն նրանց համար անվերջ տանջանքներ: Ուստի զգոյշ լինենք այդպիսիների հետ, չը մօտենանք նրանց, որպէս զի չը պղծուենք: Աղաչենք Տիրոջը, որ նա շուտով գայ, փրկէ մեզ և զատէ նրանցից...

Քարողը բառ առ բառ չեմ յիշում, բայց միտքն այդ էր: Իմ բարեպաշտ տրամադրութիւնը և տաք զգացմունքս անցան:

Մի առժամանակ անտարբեր լսում էի: Սիրտս մի բարկութիւն մտաւ և մի վառ ցանկութիւն հակաճառելու այդ քարոզչին, որ աղաւաղում էր Քրիստոսի պայծառ և պարզ վարդապետութիւնը: Քահանան աղօթում էր՝ մեղաւորներին անմեղներից շուտափոյթ զատելու համար. իսկ ես կ'ասէի.

—Տէր, թող Քո գալուստը կայանայ այն ժամանակ, երբ մեր մոլորեալ եղբայրները և քոյրերը ճշմարտութեան ճանապարհը կը գտնեն:

Ողորմիր նրանց, որպէս զի ոչ մէկը չը կորչէ յաւիտեան:

Իսկ արդարներին ես կ'ասէի.

—Գնացէք, ամբողջ աշխարհիս երեսին գտէք մոլորեալներին և քարոզեցէք ճշմարտութիւն:

Մի խնայէք ձեր ոյժերը, որովհետեւ եթէ դուք արդար էք, դուք Քրիստոսի այգումը ջանասէր բանուոր պէտք է լինէք:

Բայց... Խնչ հետեւանք կ'ունենար իմ այդ կոչը: Ինձ խելագարի տեղ կ'ընդունէին, կը ծաղրէին, կը պատժէին՝ եկեղեցու մէջ աղանդ տարածելու համար: Ինձ վրայ մատով ցոյց կը տային, ասելով. «Խնչն սրան խելագարանոց չեն տանում»:

Եւ գուցէ նրանք արդար լինէին: Չէ՞ որ ուրիշները բոլորովին հանգիստ նստած էին եկեղեցում և ոչ մէկում չէր երևում գրգռանք կամ կասկած: Ժամաստ-

ցութիւնից յետոյ նրանք կը ցրուէին բաւականութեամբ, ամեն մէկը հաւատացած լինելով, թէ հէնց ինքն էլ ընտրեալներից մէկն է, որոնց համար արքայութեան դռները բաց են: Միայն ես էի տանջուում՝ խաղաղութիւն և հանգստութիւն չը գտնելով...

Աչքիս առաջին ամեն բան խառնուեց: Քահանայի ձայնը կարծես թէ հեռուից լսուած մի դղրդոց էր, եկեղեցում շարժուող ժողովուրդը մեռած մարմիններ էին երևում:

Ես ձեռքերս սեղմեցի երեսիս և վախեցած կորացայ աղօթագրքիս վրայ: Խնչ է կատարուում ինձ հետ: Խնչու է արիւնը այգեքան արագ շրջում՝ երակներումս: Խնչու մի ինչ-որ բան խեղդում է ինձ և ես, կարծես թէ՝ կրակի մէջ այրուելիս լինէի: Ո՞րտեղից են այս փոթորկալի, տանջալի զգացմունքները, որոնց առջև ես թոյլ եմ: Չէ՞ որ ես հէնց այսօր զգում էի կեանքի ոչնչութիւնը: Ուրիշներն ինձնից խելօք են. նրանք այդ չեն մոռանում և բաւականանում են քչով...

Այդ պատճառով նրանք բախտաւոր են և նրանց հաւատը իմ հաւատիցը հաստատ:

Իմ ուրախալի հանգստութիւնից մի նշոյլ էլ չէր մնացել. ամեն բան անհետացել էր, կարծես, թէ քամին էր տարել: Երեւի ես սապնի պղպճակի յետեւիցն եմ վազել: Հիմա նա պայթեց եւ մնաց միայն դատարկութիւն եւ ակոսասանք անհետացած իղձերի համար:

Այժմ ես հաւատացած էի, որ կեանքի աղբիւրը այստեղ չէր բղխում, որտեղ ես նրան որոնում էի: Արդեօք կը գտնեմ այդ աղբիւրը մի ուրիշ տեղ:

Տաք արտասուքները թրջեցին երեսս: Ես լալիս էի անմխիթար: Մի և նոյն ժամանակ ես զգում էի, որ մօտս նստած մարդիկ ինձ նայում էին զարմացած և ինձ խղճում:

Թո՛ղ նայեն,—մտածում էի ես լալով: Բայց յանկարծ մի բարկութիւն եկաւ վրաս:—Խնչու են նրանք հետաքրքրութեամբ ինձ նայում: Խնչ եմ ես նրանց

Համար: Ես նրանց զգացմունքները չեմ ճանաչում, նրանց հաւատը չեմ հասկանում, նրանց յոյսերը ինձ համար օտարոտի են: Նրանց ուրախութիւնը և տխրութիւնը ինձ չեն դիպչում... Մենք զանազան աշխարհների ենք պատկանում... Ուստի թող նրանք թողնեն ինձ հանգիստ, թող աղատեն ինձ իրանց կարեկցութիւնից:

Բայց հետաքրքիր հայեացքները հետեւում էին ինձ... Տանջուած էի, այլ ևս չէի կարողանում տանել այդ բոլորը և վերկացայ, հեռացայ քարոյի մէջտեղը:

Փողոցում ես ինձ բոլորովին մենակ զգացի: Տէր իմ, ի՞նչ մենակութիւն: Մարդիկ մօտովս անցնում էին, բայց նրանք ինձ համար օտար էին. նրանց հայեացքներումն էլ ես նշմարում էի այն՝ ինձ համար անդուրեկան հետաքրքրութիւնը: Հոգիս ուզում էր փախչել մարդկութիւնից և հեռանալ անապատ: Իսկ բնութեան խաղաղ գեղեցկութիւնը աւելի էր զգալի այսօր ինձ համար, քան երբ և իցէ:

Լիճը, ձմեռնային ծածկոցով պատած, ցածումը երևում էր բոլորովին ճերմակ ու փայլուն: Լեռնոտ և անտառով ծածկուած ափերը չրջանակ էին կազմում նրան: Միւս ափի վրայ երևում էին խրճիթներ: Քիչ հեռու ջրաղացն էր կանգնած: Հեռուից երևում էր լեռների շղթան: Եւ այդ ամենի վրայ փայլում էր արեւը, սփռելով իր ուրախ և պայծառ ճառագայթները...

Մի առժամանակ ես կանգ առայ և դիտում էի այդ տեսարանը և քիչ-քիչ տխրութիւնն ու դառնութիւնը ցրուեցան: Ինձ թւում էր, թէ բնութիւնն ասում էր.

—Աստուծու տիեզերքը մեծ է: Նրա տարածութեան մէջ ցրուած են բազմաթիւ աշխարհներ: Ի՞նչ կը նշանակեն առանձին անհատների մոլորութիւնները մի փոքրիկ երկրագնդի վրայ, եթէ ամեն ինչ ընթանում է մի անգամից նախագծած շաւղով: Ծշմարտութիւնը

չի կորչի, ինչքան էլ մարդիկ աղաւաղեն նրա արտաքին ձևերը:

Ինչպէս արեւը լուսաւորում է աշխարհը, այնպէս էլ ճշմարտութիւնը լուսաւորում է բոլորին, նոյն իսկ և նրանց, որոնք չեն ըմբռնում ճշմարտութիւնը: Իսկ եթէ պատահում էլ է մութ դիշեր, նրան անփոփոխ կերպով հետեւում է արշալոյսը: Եւ այսպէս դիտելով բնութեան քնքոյշ գեղեցկութիւնը, ես հանգստացայ, ինչպէս մի լաց լինող երեխայ հանգստանում է մօր կրծքին:

Անհետացան վհատութիւն, վիշտ, տրտմութիւն ու դառնութիւն: Անհետացաւ բարկութիւնս դէպի բնութեան համբերութիւնը: Բնութեան համար հազար տարիները մի և նոյն նշանակութիւնն ունեն, ինչպէս մի օր, և մի օրը նոյնն է, ինչ որ հազար տարին:

Ձայներ լսեցի. կարծես երազիցս արթնացայ և յետ նայեցի: Իմ յետեւ երեւում էին քաղաքի դռները, փողոցները և հրապարակները. ինձ ամենից մօտ էր մեծ երկյարկանի հիւանդանոցը: Երկինքը հանգիստ էր, բայց սկսել էր մոխրագոյն ամպերով ծածկուել. իսկ երկրի վրայ մարդկային կեանքը եռում էր բազմատեսակ և բազմադոյն: Հարեւան բակից լսւում էին սաղմոս երգողների ձայներ, իսկ մի ուրիշից կռուողների և աղաղակների ձայներ: Այնտեղ մի քանի հարած մարդիկ կուտւում էին, իսկ նրանցից ոչ հեռու մի քանի երեխաներ խաղում էին առանց ուշադրութիւն դարձնելու: Փողոցում կանգնած էին մի խումբ զարդարուած աղջիկներ, որոնք ուրախ-ուրախ զրոյց էին առնում: Նրանք մէկ մէկու ականջին փսփսում էին, ծիծաղում և դարձեալ փսփսում... Անշուշտ նրանք պատմում էին քաղաքի վերջին նորութիւնների եւ իրանց սիրահարների մասին...

Ահա անկիւնից երեւացին մի քանի երիտասարդներ՝ մերկ ձիեր հեծած: Նրանք արագութեամբ գնում էին սարի գլխից դէպի լիճը:

—Ճանապարհ,—բղաւում էին նրանք:

—Տէր, ողորմիր,—բացականչեցին աղջիկները եւ փախան փողոցի միւս կողմը։ Նրանք չպրտեցին մի քանի բարկացած խօսքեր. բայց տղերքը այնքան էին գըրաւուած, որ չը լսեցին։ Ձէ որ լաւ է՝ կեանքում գոնէ մի անգամ առաջ գնալ, ոչ մի խոչընդոտ չը ճանաչելով, մինչեւ անգամ լինի այդ... ձի հեծած։

Բոլորովին ուրիշ տեպ ունէին այն մարդիկ, որոնք գաւառական հիւանդանոցից էին դուրս եկել։ Մի միջին հասակի մարդ չորեքթաթ տալով դուրս եկաւ հիւանդանոցից եւ նոյնպէս չորեքթաթ տալով սանդուղներից ցաւ իջաւ. այնտեղ մի ուրիշ հիւանդ օգնեց նըրան նստել սահնակ։ Անդամալոյծը գանգատուում էր իր հիւանդութեան մասին, որ գլխաւորապէս ոտներին էր դիպել. երբ ձիու սանձը դրեցին ձեռքերում, նա մենակ գնաց։

Ուրիշ հիւանդներ խմբով էին դուրս գալիս։ Այստեղ կային և՛ ծերունիներ, և՛ միջին հասակի մարդիկ, և՛ անչափահասներ, և՛ մանուկներ, որոնց մայրերը իրանց ձեռքերի վրայ էին տանում։ Մի քանիսը սահնակով էին տուն գնում, միւսները ոտով էին քայլում։ Ամենից շատ աչքի ընկաւ մի գունատ կին, որին մի տղամարդ զգուշութեամբ կռնից բռնած էր տանում—երեւի ամուսինն էր։ Նա այնքան զարհուրելի էր, որ խաղացող երեխաները յանկարծ լռեցին, հէնց որ նրան տեսան. իսկ փսփսող աղջիկները մոռացան իրանց խօսակցութիւնները, երբ նա դանդաղ քայլերով անցնում էր նրանց մօտովը։

—Տէր իմ Աստուած—ասաց նրանցից մէկը։—Ահա մեր կեանքը. մի շաբաթ առաջ ես այս կնոջը տեսայ բոլորովին առողջ, թարմ ծաղկի նման, իսկ հիմա ի՞նչ զարհուրելի է նա։

Ես էլ էի հայեացքովս հիւանդին ուղեկցում, մինչեւ որ նա մտաւ մի տուն, իսկ յետոյ աչքերս դարձրի դէպի հիւանդանոցը։ Մահը եւ տանջանքը բռն էին դրել այդ շինութեան մէջ. բայց առջեւս միայն երկու շարք պա-

տուհաններ էին երեւում, որոնք ոչ մի բան չէին արտա-
յայտում: Պատուհանների վրայ միայն երեւում էին պարզ,
ճերմակ, զարդարանքից զուրկ վարագոյրներ: Փողոցում
էլ հիւանդ չը մնաց: Հիւանդանոցից դուրս եկաւ ինքը
բժիշկը եւ կանգ առաւ սանդուխների վրայ: Ինչի՞ մա-
սին էր նա մտածում: Գուցէ նա պարզ օգուտ չունչ էր
առնում, հանգստանում՝ հիւանդների յոգնեցուցիչ ըն-
դունելութիւնից յետոյ:

Այո, այդ մարդը կենդանի դործով էր զբաղուած:
Նա չէր մերժում, չէր անիծում, չէր արհամարհում
տկարներին, այլ նրանց պաշտպան էր: Նա այդպիսիներ-
ըն որոնում էր, բուժում եւ բժշկում, ինչքան կարելի
է: Նա կեանքի դաշնակիցն էր մահուան դէմ, եւ նա
չէր վախենում մաքառելուց, մինչեւ որ մահը չը խլէր
իր զոհը նրա ձեռքից:

Իսկ հրտեղ են մեր հոգեւոր բժիշկները: Ո՞րտեղ են
նրանք, որոնք կարող են որոնել եւ մխիթարել հոգե-
պէս տկարներին, առանց մերժելու եւ դատապարտե-
լու: Չէ՞ որ այդպէս տկարների թիւը մեծ է: Աշխարհս
լի է տանջանքներով եւ տկարութիւններով... բարոյա-
կան տանջանքներով: Ո՞րտեղ են բժիշկները:

Այո, հրտեղ են նրանք մեր օրերում:

Մ Ի Մ Ա Հ

Ո՞վ չէր ճանաչում սվազցի Գրիգորին. ո՞ւմ չէր յայտնի նրա կեանքը, նրա խելքը, նրա հմտութիւնը: Փորձառութեան մի անհուն, անսպառ աղբիւր էր նա, որից օգտուում էին թէ՛ իր համագիւղացիք և թէ՛ անխտիր բոլոր պանդուխտները: Դա մի բարձրահասակ, յաղթանդամ տղամարդ էր՝ մօտ յիսուն տարեկան, համակրելի թուխ դէմքով, մեծ, խոշոր աչքերով, խիտ յօնքերով և լայն ճակատով: Զարմանալի յիշողութեան տէր՝ նա պարզ և անպաճոյճ, բայց գրաւիչ ոճով կը պատմէր իր տեսած-լսածները, իր գլխին եկած-անցածները մանրամաս դետայլներով: Իսկ ինչէր չէր նա տեսել, ինչէր չէր նա քաշել իր արկած-րով լի երկար ու ձիգ փոթորկալի կեանքի ընթացքում:

Դեռ երիտասարդ, գրեթէ նորապսակ, հազիւ չորս տարի անցած՝ Գրիգորը թողնելով հայրական օջախը, ձեռքն առաւ պանդխտական գաւազանը և վարդապետ յոյսերով քալելն ուղղեց դէպի Պոլիս: Անգրագէտ, անարհեստ՝ ի՞նչ կարող էր անել. ի՞նչ գործ, ի՞նչ զբաղմունք պիտի նա գտնէր Բօսֆորի ափերում: Նա ստեղծուած էր, կարծես, միմիայն համալուծեան համար. նրա զօրեղ կաղմուածքը, անչափ ոյժը բնութիւնը օժտել էր նրան միմիայն հակեր կրելու համար: Եւ Գրիգորը դիմեց այդ աշխատանքին: Նա բանում էր նաւահանգստի վրայ: Ահագին բեռը նրա համար մի խաղալիք էր, կարծես վազելով, թռչկոտելով էր տեղափոխում մէկ տեղից միւսը: Նրա ոյժի համբաւը շուտով տարածուեց ամենուրեք, նորեկ պանդխտի անունը արդէն յայտնի էր համալսական աշխարհին:

Գրիգորը Պոլիս մնաց ութը տարի: Համեստ, պարկեշտ, ժուժկալ կեանք վարելով, նա իրան զրկում, իր բերանից կլտրում, փարայ փարայի վրայ դնելով՝ մի փոքրիկ գումար էր չիւնում, տուն յղում՝ իր հօրն ու մօրը, որոնց խնամքին ու հրակողութեանն էր յանձնուած նրա երիտասարդ, կայտակ ամուսինը և երկու փոքրիկ զաւակները: Գրիգորը օրեր էր համարում՝ թէ երբ պիտի վերադառնայ հայրենիք, գրկէ, համբուրէ,

փայփայէ չարաճճի սիրելիներին: Գիշեր-ցերեկ նրա հոգսը, նրա միտքը, նրա սիրտը այն փոքրիկների հետ էր: Նա յիշում էր նրանց նոյն իսկ այն ըոպէներին, երբ ահագին բեռան տակ՝ թիկունքը կորացած, դէմքը կարմրած, աչքերը ուռած տնքում էր, գետինը թրջում ճակատից առատ հոսող քրտինքով: Իր սիրելիների պատկերը նոր ոյժ, նոր կռանդ էր տալիս և նա անտրտունջ քաշ էր տալիս համալական չարքաշ կեանքը:

Գրիգորի նպատակը, նրա իդէալը—մի փոքրիկ գումար չինել, ապա վերադառնալ իրանց գիւղը: Դատարկ ձեռքով նա ի՞նչ երեսով կարող էր տուն դառնալ: Իսկ այդ գումարը նա չէր կարողանում յետ գցել: Չը նայած որ նա կրկնապատկում էր իր աշխատանքը, յաճախ բանում էր և գիշերները, բայց և այնպէս բան չէր գոյանում: Ի՞նչ անել:

Գրիգորը լսել էր, նրան շատ էին պատմել, որ հեռու՝ ով-կիսնոսի միւս կողմին աշխատանք աւելի շատ կայ և աւելի լաւ է վարձատրւում: Իր հայրենակիցներից շատերն էին այնտեղ գնում. քանիցս առաջարկել էին իրան ևս գնալ, բայց Գրիգորը միշտ մերժել էր. «չ, նա պէտք է տուն վերադառնայ: Իսկ վերադառնալն էլ նրան չէր յաջողւում... Եւ Գրիգորն ստիպուած ընտրեց Ամերիկայի ճամբան:

Յուսախաբ, իղձը չիրագործուած, ցաւով և վշտով թողեց նա Պոլիսը: Նրա սիրտը կծկւում էր, որ չը կարողացաւ հայրենիք դառնալ՝ իր ծնողների, իր ընտանիքի, իր սիրելիների մօտ, որոնցից նա այժմ կրկին հեռանում է, հեռանում է տասնեակ հազար մղոններով, և ո՞վ գիտէ քանի տարի, քանի ժամանակով...

Ծանօթ նաւերից մէկի մէջ նա վարձուեց իւրի հասարակ մշակ և այդպէս հասաւ Մարսէյլ, ուր նրան սպասում էին շատ նեղութիւններ: Օրեր էին պատահում, որ նա քաղցած էր մնում. բայց և այնպէս նա չէր ընկճւում, չէր վհատւում: Ամերիկա գնալը հեշտ չէր, փող էր հարկաւոր, այն էլ մեծ փող. հրտեղից գտնէր այդ գումարը խեղճ սլանդուխտը, որ Պոլսից մեկնելիս իր վերջին փարսն անգամ տուն էր ուղարկել: Նրկար ու ձիգ օրեր այս կամ այն կողմ թափառելուց յետ, Գրիգորին վերջապէս յաջողւում է ծանօթ նաւաստիների օգնութեամբ մտնել մի նաւ, որ տաւար պիտի փոխադրէր Նիւ-Եօրք: Գրիգորին վարձում են որպէս տաւարապահ, տաւարապահ շոգենաւի վրայ: Վարձը՝ իր փոխադրուելը — Մարսէյլից Նիւ-Եօրք: Թէև այն նաւը վեց շաբաթից հաղիւ պիտի հասնէր, բայց ի՞նչ արած, ուրիշ հնար չը կար:

Գրիգորը հասնում է Ամերիկա՝ պանդուխտ և պրօլետարիատ ժողովրդի այդ աւետեաց նոր աշխարհը. հասնում է նա Նիւ-Յօրք և հանդիպում է նոր դժուարութիւնների, նոր և անծանօթ թշուառութիւնների: Անծանօթ տեղական լեզուին, տեղական պայմաններին, զուրկ բարեկամներից և ծանօթներից: Ի՞նչ անէր նա, որ կողմը գնար, ում դիմէր Նիւ-Յօրքի նման փոթորկալի, վիթխարի քաղաքում: Հայ պանդուխտները այն ժամանակ դեռ քիչ էին, և ով գիտէ՝ ուր էին նրանք գտնուում, որ գործարանում, որ յետ ընկած, կորած փողոցի մի անկիւնում: Երկար ժամանակ Գրիգորը թափառական կեանք էր վարում՝ չըջելով Նիւ-Յօրքի աղմկալի փողոցները: Գիշերում էր նա բաց երկնքի տակ, նաւահանգստի չըջակայքում: Անձրև էր. հայ պանդուխտը կուչ եկած, կծկուած մի շինութեան մուտքի տակ, այդպէս էր լուսացնում աշնանային գիշերները, ցուրտ, երկար ու ձիգ, անվերջ գիշերներ. բայց մի ակն չէր դուրս գալիս նրա կրծքից, ուր բարախում էր, սակայն, մի նուրբ և քնքոյշ սիրտ:

Գործ չը կար: Երբեմն նրան յաջողւում էր մի քանի հալեր փոխադրել: Դրանով նա հաց էր գնում, որ լինում էր նրա միակ ուտելիքը: Բայց Գրիգորը դարձեալ չէր լքւում, չէր յուսահատւում: Վհատութիւնը, կարծես, նրա համար գոյութիւն չունէր:

Այդպէս տնում է շաբաթներ, ամիսներ: Տաճկահայ պանդուխտը կամաց-կամաց ընտելանում է անդլիերէնին, ընտելանում է քաղաքին. սկսում է պտըտել, փնտրել, հարց ու փորձ անել. վերջիվերջոյ նրան յաջողւում է գտնել հայերի բնակատեղին, որոնք օգնութեան ձեռք են հասցնում նորեկ հայրենակցին: Եւ ահա Գրիգորը մտնում է մի գործարան: Շաբթի վերջին ստանում էր իր վարձը: Նա ուրախ էր. այդչափ օրաւարձ նա առաջին անգամն էր ստանում իր կեանքում:

Այդ շաբաթից սկսւում է նրա գործարանական, բանուորական կեանքը՝ լի դառնութեամբ և անդադար, անխոնջ աշխատանքով: Գրիգորը գործից փախչոյ չէր. աշխատանքը նրա միակ մխիթարութիւնն էր օտարութեան մէջ. նրանով էր միայն նա մօռանում, ննջեցնում իր ցաւերը, իր դարդերը: Բաւական էր, որ նա քիչ պարապ մնար, և պանդխտութիւնը դառնում էր անտանկի: Իսկ պարապ, անգործ ամիսներ չատ: Գործարանը մեծաւ կրելով գոցուել է, կամ ընդհանուր գործադուլ է: Եւ ահա բանուորը՝ անգործ, պարապ, աննպատակ չըջւում է փողոցից փողոց, գործարանից գործարան, մաշում նրանց չէմքերը. գործ չը կայ: Շաբաթների, յաճախ և ամիսների ընթացքում գործ չը ճարելով՝ պանդուխտը փոխւում է մի այլ քաղաք, այնտեղ ևս

բախում գործարանների դռները: Դարձեալ անօգուտ: Նա մեկնում է մի երկրորդ տեղ... Եւ այդպէս երկար ու ձիգ ամիսներ: Լաւ է որ դեռ բարի հայրենակիցներ կան, որոնցից պարտք առնելով կարելի է լինում ծայրը-ծայրին հասցնելով մի կերպ ապրել: Իսկ ի՞նչ էր անում այդ ժամանակ, ի՞նչով, ի՞նչ միջոցներով էր ապրում հայրենիքում թողած ամբողջ ընտանիքը, որի միակ յոյսը, միակ նեցուկն ու ապաւենը դարիւր որդին կամ էրիկն է: Գրիգորի սիրտը կծկւում էր, երբ միտն էր գցում իր սիրելիներին. նա տանջւում, հալւում էր, բայց լուռ, անտրտունջ: Ստօիկներին միայն յատուկ համբերութեամբ նա արիաբար տանում էր անողորմ կեանքի հարուածները: Նա երբէք չէր արտայայտել իր ցաւը, իր դարդը, որ սակայն նրան կորզում, մաշում էր: Ո՛չ մի տրտունջ, ո՛չ մի հառաչանք չէիք լսիլ նրա բերնից. մշտապէս խաղաղ էր նա, անվրդով, անխռով: Կարծես, մի անզգայ լեռ էր, լեռ...

Թէև ծննդավայրից հեռու, ընտանիքից, սիրելիներից կըտրուած, անջատուած, բայց ուշը-միտքը միշտ նրանց հետ էր. նըրանցով էր ոգևորւում, նրանցով շնչում, նրանցով միայն ապրում: Նա չէր խնայում նրանց համար ո՛չ մի բան. իր աշխատանքի մեծ մասը նրանց էր ուղարկում: Հոգ չէ, որ ինքը լաւ հագուստ երբէք չէր ունենում, փոյթ չէ, որ ինքը նեղ ու մութ սենեակում է բնակւում, քչով բաւականանում, իրան զրկում զուարճութիւններից և ուտելուց, միայն թէ իր ընտանիքը, իր սիրելիները պակասութիւն չլզան, սրտն-նրան չը դիմեն՝ պարտք կամ փոխ առնելու:

Տասն և հինգ տարի են անցել այն օրից, որ Գրիգորը ոտք դրեց Նիւ-Եօրք: Նրան դեռ չէր յաջողուել հայրենիք վերադառնալ: Պանդուխտներից ո՞րն էր կարողանում այդ իղձն իրագործել: Իսկ նորեկների թիւը օր օրի վրայ աճում էր ու աճում. խումբ-խումբ գալիս էին նրանք, գալիս և երկիրը դատարկում իր աբու զաւակներից... Նիւ-Եօրքից սկսած Բօստօն, Ռևստր, Լոկէյ, Լորէնս, Նեադուայ, Պօրտլանդ, Ֆիլադելֆիա, Չիկագօ... Նրանց տուտը հասել էր նոյն իսկ հեռու Կալիֆօրնիա:

Այդ քաղաքներում տաճկահայ բանուորներն ապրում են զատ-զատ խմբերով: Տասը-քսան համազիւղացիք, որոնք յաճախ միմեանց հետ ազգական կամ բարեկամներ լինելով, գտնուելով Ամերիկայի նման օտար հողի վրայ, բնականաբար, միանում, մի ընտանիք, մի օջաղ են կազմում. բայց կիսատ, անկատար օջաղ. պակաս էր նրա գլխաւոր սիւնը և նեցուկը՝ կիներ, որի բացակայութիւնը նկատուում էր իւրաքանչիւր քայլափոխում:

Հայ բանուորները չեն խառնուում, չեն չփուում տեղացի բանուորների հետ. չեն ապրում նրանց կեանքով, ոգևորում, ներշնչում պաշտարիատ դասակարգի սրտին-հոգուն մօտ, թանգ, սիրելի գաղափարներով և իդէալներով: Նրա միտինգներին հայ բանուորը չատ սակաւ է յաճախում. տեղացիների գործադուլներին նա գրեթէ չէ մասնակցում:

Ինչիցն է այդ անտարբերութիւնը:

Ամերիկացի բանուորը աւելի լաւ է վարձատրւում, քան օտարերկրացին: Գործադուլների ժամանակ ամերիկացին հնարունի երկար ամիսներ առանց աշխատանք ապրել: Տրադիւնօնի հարուստ զանձարանն է նրան այդ միջոցները մատակարարում: Իսկ հայ բանուորներից շատ քչերին է յաջողում մասնակցել իրաւօս պրօլետարիատի այդ հզօր կազմակերպութեան մէջ, որ ճիւղաւորուած, տարածուած է Միացեալ-Նահանգների արդիւնաբերական բոլոր կէտերում: Ամերիկացի բանուորը՝ զինուած ընտրողական և ազատ քաղաքացիի այլ իրաւունքներով, թէև սեփական տանից, հողից զուրկ, բայց իր ընտանիքում, իր հայրենիքումն է: Իսկ տաճկահայը՝ վաթանից պոկուած, ընտանիքից կտրուած, անջատուած, անծանօթ տեղական օրէնքներին, լեզուին, պայմաններին,—սուսնձնացած, կղզիացած կեանք է վարում: Նա այլ հոգսեր, այլ ցաւեր ունի, որ կորչում են նրա սիրտը, մաշում նրա կեանքը: Այդ ցաւերից ազատ են նրան վիճակակից իտալացի, կանադացի և այլ զաղթական բանուորները...

Այդպէս կղզիացած կեանք էր վարում և Գրիգորը, որի շուրջն էին ժողովուել իր համադիւղացիք: Նրանք բնակւում էին մի անշուք տան մէջ, որ ընկած էր Լ. քաղաքի մի ծայրում: Մի յարկանի, գրեթէ միայնակ կանգնած էր նա մի տափարակի վրայ. հարեան տներ չը կային: Դրսից կրով ծածկած, որ տեղ-տեղ արդէն թափուել էր, պատուհանների ապակիներից շատերը կոտրտած, թղթով էին փոխարինած: Անցորդի վրայ նա մի ինչ-որ տխուր տպաւորութիւն էր գործում: Ներսը աւելի անշուք, աւելի մռայլ և տխուր էր: Չորս ցածառաստաղ սենեակ էր և մի խոհանոց: Մի սեղան առանց սփռոցի, շուրջը մի քանի հատ կիսախարխուլ աթոռներ,—ահա ճաշարան-ընդունարանի կահ-կարասիքը, զարդ-զարդարանքը: Պատերը մերկ, չպալները պատռտած, կեղտ ու մրից սևացած: Միւս երեք սենեակները ննջարանների տեղ էին ծառայում. իւրաքանչիւրում երկ-երկու մահճակալներ, նոցնալէս խարխուլ, թոկով կապկպած, ամրացրած: Վեց մահճակալ տասն և մէկ մարդու համար: Տեղաշորերը առանց բարձերեսի, առանց սաւանների, պատռտած, կեղտոտ:

Կեղտ ու փոշիով ծածկուած էին պատերը, պատուհաններն ու յատակը: Իսկոյն նկատուում էր հայ կնոջ բացակայութիւնը, որ ամենադժբաւ խորճիթն անգամ դարձնում է վայելուչ, յստակ, սարքին-կարգին:

Տան մեծը Գրիգորն էր, որին յարգում, պատուում էին անխտիր բոլոր տանեցիք: Նրան յարգում էին ոչ միայն նրա տարիքի պատճառով, այլ և նրա խելքի, հմտութեան և այն խնամքի համար, որ նա չէր խնայում իր համագիւղացիներից ոչ ոքին: Մի նեղ ընկած բոպէին, մի դժուար կացութեան ժամանակ նրան էին դիմում, նրա կարծիքը, նրա խորհուրդը հարցնում, նրա օգնութիւնը խնդրում: Եւ այդ ոչ միայն տանեցիք, այլ և ի. քաղաքի միւս հայ պանդուխտներից շատ շատերը:

Գրիգորենց տունը—այդ անունով էր նա յայտնի ի. քաղաքում—բաց էր անխտիր բոլորի առջև: Երեկոները, մանաւանդ շաբաթ երեկոները, երբ վեց օր դործարանում աշխատելուց յետոյ միւս օրը՝ կիւրակի, պիտի ազատ լինէին, այդ երեկոները պանդուխտների միւս տներին ժողովում էին Գրիգորենց մօտ զրոյց անելու: Թէև ուշ գիշեր էր լինում արդէն, բայց նրանց լոյսը դեռ վառ. պատմելիք, ասելիք շատ, այն էլ Գրիգորի պատմելիքը. ապա շաբաթուայ ընթացքում երկրից եկած նամակները, ստացած խարրիկները: Ծիծաղ և քրքիջ թէև պակաս չէր այդ ժողովներից, բայց տխուր, մեղամաղձոտ նօտան միշտ դերակշռում էր: Հայրենիք վերադառնալ ո՞վ չէր նրանից ցանկանում, երազում. բայց նրանք միմեանց երբէք չէին յայտնում. դրա մասին խօսակցութիւն անգամ չէր լինում: Իւրաքանչիւրի գէմբի վրայ դրոշմուած էր այդ իղձը, այդ բաղձանքը:

Այդպէս կիսախաղաղ սահում էր ժամանակը, փայլուն յոյսերով լի օրերը: Գալիս են այլ օրեր: Անցնում են շաբաթներ, ամիսներ՝ երկրից նամակ, լուր չը կայ: Ի՞նչ է եղել. ի՞նչ է պատահել: Ծոփն է ուռել, բարձրացել, ջրհեղեղել, ծածկել ամեն ինչ. համաճարակ մահն է անդթաբար հնձել, տարել բոլորին... Մի հատ նամակը, մի փոքրիկ խարրիկն անգամ չորացել է: Վրդովեցուցիչ անյայտութիւնը հալ ու մաշ է անում պանդուխտներին:

Տեղական թերթերի մէջ հեռագիրներ են լոյս տեսնում, որ գուժում են երկրում տեղի ունեցած խոշոր աղէտներ... Այրել, քարուքանդ են արել տներ, աւաններ, ամրոցջ գիւղեր. կոտորել, յօշոտել են հարիւրաւոր, հազարաւոր ընտանիքներ, կին, մանուկ, երեխայ...

Եարաբ մեր գիւղին չէն գիպել,—յուսահատաբար հարց էին տալիս բանուորները: Եարաբ մեր ընտանիքն ազատուեց. ինչ եղաւ մայրս, ինչ եղաւ քոյրս. ուր է որդիս, ուր է կինս... Ա՛խ, ինչո՛ւ, ինչո՛ւ մենք եւս այնտեղ չենք...

Տխուր ու տրտում պանդուխտները գնում էին գործարան: «Նամակ չը կայ»,—դա էր լինում առաջին խօսքը, որ արտասանում էր բանուորը երեկոյեան տուն դառնալիս. դա էր այժմ նրանց սովորական «բարի իրիկունը»: Ընթրիքի ժամանակ ոչ մի խօսակցութիւն, ոչ մի գրոյց. լուռ ու մոռնջ էին բոլորեքսան. նոյն իսկ Գրիգորը, այն Գրիգորը, որին ծանօթ չէր վհատութիւնը, որ միշտ ուրիշին սիրտ էր տալիս, քաջալերում: Նա եւ լուռ էր և մեղամաղձոտ: Ընթրիքից յետոյ նրանք սովորաբար նստում էին զրոյցելու: Այժմ ոչ ոք չէր ուզում խանդարել սարսափելի լուռութիւնը: Երբեմն պանդուխտներից մէկն ու մէկի հայեացքը մեքենայաբար դառնում էր գէպի Գրիգորը, որ արմունկները յենած ծնկներին, գլուխը խոնարհեցրած ծխում էր անընդհատ: Նա գիտէր, նա զգում էր, որ իրան սպասում էին և նա աշխատում, ճիգ էր թափում խօսել, միամտացնել խեղճներին. բայց լեզուն հրաժարւում էր և նա բառ չէր գտնում ասելու: «Աստուած ողորմած է»,—արտասանում էր նա, բայց աւելի իրան, իր սիրտը, իր միտքը հանդատացնելու, խաղաղացնելու համար, քան միւսներին...

Անցնում են օրեր, շաբաթներ: Դարձեալ նամակ չը կայ: Միթէ բոլորն էլ մեռել, ոչ մի հոգի չէ մնացել, որ մի տող, մի երկու բառ գոնէ գրէ: Անցնում է մի ամիս, երկու. բայց այն չարաբաստիկ թղթի կտորը չը կայ ու չը կայ:

Անանային երեկոյ էր: Ամսդամած երկինքը ցածրացել, իջել էր բոլորովին, մշուշով պատել, մշուշի մէջ թաղել Լ. քաղաքը և ճնշում, խեղդում էր նրան: Թանձր խաւար էր տիրում ամեն տեղ, բարակ անձրևն էլ մաղում էր անընդհատ: Ցուրտ էր, անտանելի ցուրտ: Ցուրտ էր դուրսը, ցուրտ էր և խոնաւ անկրակ տներում, ուր կուշ եկած, իւրաքանչիւրը մի կողմ քաշուած լուռ նստած էին պանդուխտ-բանուորները: Ոչ ոք չէր շարժւում տեղից. կարծես, քարացել, անհնայացած էին: Միայն անձրևի վշտոյն էր, որ խանդարում էր այդ սպանիչ լուռութիւնը: Նա թափւում էր շարունակ, խփում պատուհաններին, որոնցով կաթ-կաթ ծորալով եկել լիճ էր կապել յատակի վրայ:

Այնքան անհամբեր, արտատրոփ սպասող լուրն ստացուել էր վերջապէս: Կռունկ չէր այն լաւբրիկը բերողը, ոչ էլ նամակ. այլ մի ականատես, մի կենդանի վկայ, մի պատանի, որ

հրաշքով աղատուելով՝ միասիօնարների օգնութեամբ ընկել էր Ամերիկա: Դա Գրիգորի եղբորորդին էր:

Լաւ էր, հազար անգամ լաւ առաջուայ անյայտութիւնը, քան այժմ: Այն ժամանակ իւրաքանչիւրը դեռ մի փոքրիկ յոյս ունէր՝ թէ իր ընտանիքը, իրանց տնեցիք ողջ են, հրաշքով աղատուել են սարսափելի աղէտից: Իսկ այժմ Տխուր իրականութիւնը ահա այնտեղ է, այնտեղ՝ իւրաքանչիւրի աչքի առջև յայտած: Նա պարզ տեսնում է իրանց տունը այրուելիս, անյագ բոցերը լափում են նրան, կրակի ճաթձթոցի միջից նա լսում է իր սիրելիների, իր հարազատների աղեկտոր ճիչն ու լացը, յուսահատ կոչն ու աղերսանքը... Կրակը մարել, վերջացել է: Լերկ, խանձոխ դառած պատերի միջից մուկ է միայն բարձրանում. շուրջը լռութիւն է տիրում. ոչ մի կենդանի չունէ. աւմայութիւն կատարեալ...

— Կորսուաւ, լմացաւ ամեն բան, խոր հառաչ քաշելով չնչաց Գրիգորը ինքն իրան:

— Մենք մարդ չենք, մարդ,— բացականչեց նա դառնացած, — այլ նամուսից, պատուից զուրկ անասուններ՝ անարժան այս ծածկելու,— ասաց նա գլխարկը գետնին դարկելով: Ի՞նչ ենք անում մենք այս քանդուածում, ինչո՞ւ մենք եւ այնտեղ չենք, այնտեղ: Եթէ մեռնել—սպանուել է, այրուել—խորովուել է՝ բոլորս միասին մեռնէինք, բոլորս միասին կոտորուէինք, շաննահատակ լինէինք...

— Սյուսուհետեւ էլ ու՛մ համար, էլ ինչո՞ւ համար ենք մենք ապրում,— շարունակեց նա փոքր ընդմիջումից յետոյ, — ու՛մ համար ենք աշխատում: Ախ, բախտ, բախտ: Այս ի՞նչ վատ աստղի տակ ծնուեցանք մենք: Ի՞նչ մեղք, ի՞նչ յանցանք գործեցինք...

Գրիգորը երկար չէր լռում: Գժուած, կատաղած, որպէս վանդակի մէջ փակուած մի առիւժ՝ շանթեր էր նա արձակում, դռում, մոնչում... Բայց նրան պատասխանող չը կար. շուրջը կարծես ամայութիւն էր տիրում. աթոռների վրայ նստածները, կարծես, կենդանի մարդիկ չէին, այլ մի-մի ուրուականներ:

Արդէն ուշ գիշեր էր. անձրեւն անդադար տեղում էր. Լ. քաղաքը խոր քնի մէջ նիւհում, հանգստանում էր: Քնած չէր միայն Գրիգորը. միայնակ նստած սեղանի մօտ, գլուխը յենած աջ ձեռքի վրայ, երկար չէր կարողանում հանգստանալ. նա չէր ուզում, նրա ոյժից վեր էր, նա անգոր էր հաշտուել այն սարսափելի մոլոր հետ, որ ինքը դեռ երէկ ընտանիքի, որդոց տէր, իսկ այժմ նրանցից զրկուած, որբնայրի, անհայր, անմայր, անտուն մի թշուառական է: Արտասուքը խեղդում էր նրան. բայց

Նա այնքան ոյժ ունէր, որ կարողացաւ հայրենակիցներին ներկայ-
ութեամբ իրան զսպել: Այժմ միայնացած նա արտասուում, նա
ողբում, նա հեկեկում էր որպէս մի մանուկ: Միւս բանուորները
թէն պառկած, բայց նրանք ևս քնած չէին. անկողնում մի կող-
քից միւսի վրայ էին շուռ գալիս. քուն, հանգստութիւն, անգոր-
ւութիւն փախել էր նրանցից: Արտասուքը նրանց ևս խեղդում
էր և թրջելով այտերը՝ խոշոր կաթիլներով թափւում կոշտ բար-
ձերի վրայ:

Լուսադէմին, երբ պանդուխտները զարթեցան, տեսան
Գրիգորին նոյն տեղը՝ սեղանի մօտ թեկն տուած, նստած: Այդ
գիշեր նա անկողին չէր մտել, աչք չէր փակել: Բանուորները
շտապ-շտապ հաղնուեցան և առանց սովորական նախաճաշիկն
անելու ուղևորուեցան դէպի գործարան: Գրիգորը մնաց մենակ:
Գործարանի սուլիչի ձայնը նրան ցնցեց, սթափեցրեց: Նա տե-
ղից բարձրացաւ և մտամոլոր, մեքենայաբար դուրս եկաւ տնից:
Անձրեւ դեռ չէր դադարել, այլ բարակ, հանդարտ կերպով մա-
ղում էր: Հաղարաւոր բանուոր-բանուորուհիներ ցրաից կուշ և-
կած, լուռ, անխօս շտապում էին գործարան: Գրիգորը միա-
նալով նրանց հետ, անհետացաւ խառնիճաղանջ ամբոխի մէջ:
Մի քանի րոպէից յետ նա արդէն գտնւում էր կտաւի գործա-
րանում, իր մեքենաների առջև:

Գրիգորը իր ձեռքի տակ ունէր վեց մեքենայ, որոնց բա-
նեցնելը պահանջում է մեծ հմտութիւն, մանաւանդ մեծ ուշա-
դրութիւն: Վեց մեքենաները գործում են միաժամանակ. յան-
կարծ մէկի իլիկի թեկն է քօլք ընկնում կամ կտրւում, անհրա-
ժեշտ է անմիջապէս վազել, կարգի բերել. մի այլ տեղ իլիկների
թեկն է վերջացել, հարկաւոր է նորը դնել. ապա մաքրել գոր-
ծուածքը դուրս ցցուող թելերի ծայրերից... Հանգստութիւն
չը կար. չարունակ ոտքի վրայ, աչալուրջ, միշտ հսկելիս,
միշտ դիտելիս, մի րոպէ անգամ անհնար է անուշադիր լինել.
դարան մտած որսկան չան նման, սպասողական դիրք ընդունած՝
պէտք է հսկել: Եւ այդպէս ամբողջ օրը՝ առաւօտեան ժամի 6-ից
մինչ կէսօր, ապա մէկից—վեցը-եօթը:

Առաւօտեան վեցին գործարանի հինգ հազար բանուորնե-
րը ղինուորական ճշտապահութեամբ արդէն գտնւում էին մե-
քենաների առջև՝ իրանց պահականոցում: Եռյարկանի վիթխարի
շինութիւնը նորից կենդանացած՝ սհաւոր, հուժկու գղղղիւնով
գործում էր մոլեղնաբար:

Գրիգորը ևս որպէս մի կենդանի մեքենայ գործում էր ան-
դադար, բայց ոչ առաջուայ աշխուժութեամբ և եռանդով: Մի
քանի ժամ աշխատելուց յետոյ նրա ոյժերը մատնում են նրան:

Վաղուց էր, որ երկու մեքենայի մի քանի իլիկները՝ առանց թել, պտոյտ էին գալիս աննպատակաբար։ Նւ Գրիգորը այդ չէր նկատում։ Նրա հարեան իրլանդացի ժակը, որ մի առանձին յարգանքով էր վերաբերում դէպի հայ բանուորը՝ վաղելով մօտեցաւ նրան և ձեռքը մեկնելով դէպի այն երկու մեքենաները, յայտնեց եղելութիւնը։ Գրիգորը լրացրեց, կարգի բերաւ իլիկները։ Բայց մի ժամ յետոյ նրա մէկ մեքենան կանգնած, այլ ևս չէր բանում։ Իրլանդացի բանուորը մնացել էր զարմացած։ Դեռ առաւօտեան գործարան մտնելիս Գրիգորն իրան չը բարեկեց, իր «բարի լոյսին» անգամ նա չը պատասխանեց։ Հայ պանդխտի դժգոյն, միջնած, տխուր դէմքը չէր հեռանում ժակի աչքից։ «Ի՞նչ է պատահել սրան»,—հարց էր տալիս իրլանդացին ինքն իրան։ Նա մօտեցաւ Գրիգորին և ականջին բարձր ձայնով գոռաց, որ կառավարչից թոյլտուութիւն խնդրէ և գնաց տուն, քանի որ հիւանդ է։—Գործարանում մեքենաների զզըր-դիւնից անհնարին է կամաց, ցածր խօսել։ Գրիգորը ոչինչ չատաց, միայն ձեռքով բացասական նշան արեց։ Հէնց այդ վայրկեանին եկաւ գործարանի վերակացուն, որ մի հեղ և բարի մարդ էր—մի երեւոյթ, որ շատ հաղուաղիւտ է գործարանական կեանքում. կառավարիչ և... բարի... Նա Գրիգորին երէք նըկատողութիւն չէր արել և առիթ էլ չէր ունեցել. Գրիգորի նման բարեխիղճ, մաքուր, յստակ բանող շատ քիչ կար։ Այդ էր պատճառը, որ վերակացուն մի առանձին սիրով էր վերաբերում դէպի Գրիգորը։ Երբ տեսաւ մեքենան կանգնած, նա սկզբում բոլորովին ապշեց, ապա տեսնելով հայ բանուորին այնպէս ընկճուած, դալկացած, յանկարծ յիշեց տեղական թերթերի Պօլսից ստացած հեռագիրները, թղթակիցները, մի սարսուռ անցաւ նրա մարմնով, և նա առանց մի բառ ասելու հեռացաւ, գնաց այդ բաժանմունքից, որպէս թէ ոչինչ չէր նկատած։

Հնչեց ճաշի սուրիչը. մեքենաները կանգ առան։ Գործարանի փակուած դռները բացուեցան և բանուորները դուրս խուժեցին դէպի հարեան ճաշարանները։ Մարդ, կին, աղջիկ, փոքրիկ տղայք, բոլոր հասակի և ազգութեան։ Դուրս եկաւ և Գրիգորը, միայն նա ճաշարան չը գնաց, այլ անցաւ գործարանի մօտ գտնուող մի խուլ փողոց և սկսեց յետ ու առաջ քայլել՝ չը նայած ջրաին և անընդհատ տեղացող անձրևին։ Անցաւ ճաշի ժամը. նա մեղմ, ծանր քայլերով վերադարձաւ իր մեքենաների մօտ։

Երկու ժամ գործելուց յետ, Գրիգորը՝ ուժասպառ, թուլացած, քիչ էր մնում, որ զո՞ն լինէր իր անզգուշութեան։ Մեքենան ուղղելիս այնչափ մօտեցել էր նա միւս մեքենային, որ

վերջինս անհիւժ՝ բռնելով նրա փեշը, ձգում էր. մի վայրկեան ևս՝ և նա պիտի նետուէր երկու մեքենաների նեղ արանքը, եթէ միայն իրլանդացին չը լինէր։ Ժակը՝ մի ոստիւն գործելով, բռնեց Գրիգորին և այնպէս ոյժով գէպ իրան ձգեց, որ նրա վերի հագստի կէսը պատռուելով՝ մնաց մեքենայի վրայ։ Գրիգորը քիչ օրօրուեց և որպէս մի պնտակ վայր ընկաւ յատակի վրայ։ Ժակը՝ մի ակնթարթում կանգնեցնելով իրանց մեքենաները, սրտատրոփ վազեց նրա օգնութեան։ Գրիգորին անմիջապէս կառք նստեցնելով իրլանդացու հետ միասին տուն ուղարկեցին։

Պանդուխտների բնակարանը հասնելով, Ժակը չը հեռացաւ հիւանդի մօտից, թէն այդպիսով նա զրկուում էր կէսօրուայ աշխատանքից։ Նա պառկեցրեց Գրիգորին, ինքն էլ մօտը նըստեց՝ սպասելով իր դժբախտ հարեանի հայրենակիցներին։ Ժակը վաղուց է որ ճանաչում է Գրիգորին. նրա հետ հինգ տարուց աւել է, որ տնքում են մի և նոյն գործարանում, մի և նոյն մեքենաների վրայ։ Նա երբէք այդ հայից մի վատ խօսք չէր լսել, վատ, անաղնիւ գործ չէր տեսել. Ժակը նրան յարգում, սիրում էր. չէր թաղցնում նրանից ոչ մի բան, այնչափ մօտեցել, մտերմացել էին նրանք միմեանց։ Իրլանդացուն յայտնի էր Տաճկաստանի աղէտը։ Բայց նրան դեռ յայտնի չէր Գրիգորի եղբորորդու զալուստը, այժմ տեսնելով այդ պատանու լացը, հեկեկանքը և իմանալով նրա ուժ, ինչ լինելը, իսկոյն հասկացաւ ամեն բան և լռեց։

Գրիգորը, աչքերը գցած առաստաղի մի կէտի վրայ՝ լուռ պառկած էր։ Իրլանդացին նստած նրա գլխատակին նոյնպէս լուռ էր և տրտում։ Նա մի բառ անգամ չարտասանեց. նա չէր համարձակուում, լեզուն չէր պատում հարցնել կամ սիրտ տալ, մխիթարել։ Սփոփել, մխիթարել սովորական դատարկ բառերով և ֆրազներով,—այդ և՛ անտեղի է, և՛ աւելորդ։ Նրանցով պանդխտի խոցոտուած սիրտը պիտի նորից տրորուէր, կրակի վրայ նորից իւղ ածուէր։

Երեկոյ էր. գործարանի չչակը սուլեց. բայց մի այնպիսի մեղամաղձոտ, չարագուշակ հնչիւններով, կարծես, չոգենաւ սիրէնը (sirène) լինէր, որ փոթորկի, վտանգի ժամանակ յուսահատ, աղեկտուր, չարագուժ հնչիւններով օգնութիւն է հայցում։ Բայց ովկիանոսի անհուն հորիզոնի վրայ նաւ չէ երևում. սիրէնը կրկին և կրկին սուլում է, սուլում. դարձեալ իզո՛ւր։ Նրա ձայնը ոչ մի տեղ արձագանք չէ գտնում։ Գրիգորին թւում էր, թէ ինքը գտնւում է այդ չոգենաւի վրայ՝ իր զաւակների և կնոջ հետ միասին։ Նաւը խորտակւում է, նա սուզւում է ջրի

մէջ, Գրիգորը ամուր գրկած իր սիրելիներին, նրանց բարձրացրել, պարզել է դէպի վեր, դէպի երկինք: Զուրը ծփանք տալով կամայ-կամայ նաւն է թափւում: Նրանք խուռւմ, խեղդւում են: «Օգնութիւն, օգնութիւն»,—աղաղակում է Գրիգորը և զարթնում:

Նրա շուրջը տխուր և գլխակոր կանգնած էին պանդուխտ բանուորները, որոնք լսելով տեղի ունեցած դժբախտութեան մասին, շտապել եկել էին: Եթէ նրա ներկայութիւնը, նրա կենդանի խօսքը ևս մեղանից պակսէ, ի՞նչ կը լինի մեր դրութիւնը, —խորհում էին բանուորները: Սակայն այս նոր դժբախտութիւնը տարօրինակ, անբնական չէր թւում նրանց. զոհերի երկար շարքի վրայ մի զոհ ևս է աւելանում. ուրիշ ոչինչ... Սըր-տատորոյ, հեւալով շտապել էին նրանք տուն: Տեսնելով ժակին Գրիգորի մօտ նստած, նրանք գոռատուեցան. բայց բարի ժակը միամտացրեց՝ յայտնելով, որ Գրիգորին ոչ մի երկիւղ չէ սպառնում: Եւ իրօք մեքենան նրան միաս չէր տուել:

Մահճակալի շուրջը պանդուխտները գլխարկներով, առանց հանուելու, առանց լուսւոյուելու, կեղտ ու մուրի մէջ թաթախուած, լուռ, մտամոլոր շարունակ կանգնած՝ սպասում էին, կարծես: Բոլորն էլ կիսահիւանդ դրութեան մէջ. վիշտը հալել, մաշել էր ամենին:

Սրդէն ուշ գիշեր էր, երբ իրլանդացին «բարի գիշեր» մաղթելով, տխուր տպաւորութիւնների տակ հեռացաւ պանդուխտների բնակարանից:

Դուռըսը անձրեն արդէն դադարել էր, երկինքը պարզուել. ջինջ կապուտակում փայլում էին աստղերը փառլոուն: Խաղաղ էր բնութիւնը և հանդարտ. միայն լսում էր հեռուից լ, գետի ալիքների ծփանքը: Նրանք մէկը միւսին հետեւելով գալիս, զարնըւում էին ժայռոտ ափերին, շառաչում, աղմկում և լալով, ողբալով յետ ու յետ նահանջում, գնում, զրկախառնւում էին միւսների հետ և այդպէս միացած նորից յորձանք տալիս ուժգին: Բայց իդո՛ւր: Սակայն ալիքները չեն ընկճւում, չեն դադարում: Կատաղաբար գոռալով և նորից ու նորից զարնուելով ափերին՝ ճիգ էին թափում, անդադար, անվերջ կռւում ու կռւում:

Մի անգամ անկողին ընկնելով Գրիգորը այլ ևս չը կարողացաւ թողնել նրան: Նրա հայրենակիցները գիշեր-ցերեկ հոգում, աշխատում էին, չէին խնայում ոչ մի միջոց: Նրանցից մէկն ու մէկը հիւանդի մօտ էր մնում, ցերեկները հերթով որպէս զի չը զրկուէին գործարանի տեղից, գիշերները՝ ով պատահէր: Եւ այդպէս ամբողջ ձմեռ: Բայց այդ ամեն ջանքերը՝

բժշկական օգնութիւն, դեղ և այլն բոլորը, բոլորն էլ, աւանդ, իր
զուր անցան: Գրիգորը օր օրի վրայ նիհարում, հալում էր: Դէմ-
քը բոլորովին գունատուել, աչքերը խորն ընկել, ձեռքերը, բա-
նուորական կոշտ, կոպիտ ձեռքերը բարակել, քնքշացել էին: Գըլ-
խի մաղերն ու միրուքը ձերմակել, ոչ մի հատ սև մազ չէր մնա-
ցել: Նախկին աշխոյժ, առոյգ, հսկայ, ուժեղ Գրիգորի ուրուականն
էր միայն մնացել: Նա չէր խօսում, չէր պատմում. լուռ մտքերի
մէջ խորասուզուած, անուշադիր ուրիշների պատմածներին, ան-
տարբեր շուրջը վխտող, եռող, անյողդողդ ընթացող կեանքին:

Ապրիլ ամիսն էր, երբ բնութիւնը՝ պճնուած, զարդարուած,
հրապուրում, զմայլեցնում է ամեն մի էակ: Խոտը բուսել, անել,
բարձրացել էր. ծառերը գոյնզգոյն ծաղիկներով և տերևներով
էին ծածկուել, գեղեցկապէս պճնուել. բուրում էր անոյշ հոտը:
Թռչունների երգն ու ճլլոցը, արագահոտ առուների կարկաչիւ-
նը, երեխաների ուրախ-զուարթ ձիւն ու քրքիջը... Կեանք
էր չնչում, կեանք էր փչում ամեն մի կողմից, ամեն մի
անկիւնից: Հազար ու մի պչրանքներով զարդարուած բնու-
թիւնը՝ մշտապէս կայտառ, մշտապէս աշխոյժ, հրաւէր էր
կարգում. նա ձայն էր տալիս, նա կոչ էր անում՝ ապրել, վայ-
ելել իր բիւր և բիւր բարեկէները:

Գրիգորը պառկած, աչքը յառել էր դէպի բաց սրա-
տուհանը. կարծես հիանում էր բնութեան այդ հրաշալիքներով:
Ի՞նչ էր նա մտածում. ի՞նչ էր խորհում. ո՞ւմ էր նա յիշում...
Երկար նայում էր նա. ամբողջ ժամերով նա չը հեռացրեց աչ-
քը պատուհանից. բայց ոչ մի բացականչութիւն, ոչ մի բառ.
միայն արտասուքի երկու խոշոր կաթիլներ դուրս ցլաղին նրա
աչքերից և թրջելով գունատ, նիհար այտերը, ընկան բարձի
վրայ:

Քիչ յետոյ հիւանդը՝ դիմելով իր մօտ նստած այդ օրուայ
հերթապահ պանդխտին, ասաց.

— Թովմաս, այս տանը բոլորից մեծը դու ես այժմ: Ես
գնում, ես մեռնում եմ... Մի խնդիրք ունեմ. նայիր այդ փոք-
րիկին, ինչպէս քո հարազատ որդու վրայ: Ես, դիտես որ, այլ
ևս ոչ ոք և ոչինչ չունեմ. դա է միայն մնացել մեր ամբողջ
տոհմից...

Այս խօսքերի վրայ Թովմասը բռնեց հիւանդի ձեռքը և
սեղմելով շրթունքներին, արտասուախառն ջերմ համբոյրներով
նրան ծածկեց:

— Լաւ է, ի՞նչ ես անում, երեխայ չես դու,— հազիւ լսելի
ձայնով ասաց Գրիգորը:

Այդ եղաւ նրա վերջին խօսքը:

Այդ օրը, երեկոյեան դէմ, պանդուխտներից մէկը՝ ներս գալով հիւանդի սենեակը և տեսնելով թովմասին այլայլուած, չփոթուած,—հնչասպառ, հեալով շնչաց.

—Ի՞նչ կայ:

—Մեռաւ,—պատասխանեց թովմասը խորհրդաւոր ձայնով: Նա տեղից բարձրացաւ և հանգուցեալի ձեռքերը կամացուկ, դդուշութեամբ կրծքին խաչելով՝ մնաց տեղը անշարժ մեխուած. աչքը յառած այն վշտամաշ, դժգոյն դէմքին նա, լուռ արտասուում էր: Միւս բանուորը մեքենայաբար յետ ու յետ նահանջեց և թուլացած վայր ընկաւ մի աթոռի վրայ. գլուխն առնելով ձեռքերի մէջ՝ մնաց նոյնպէս անշարժ, արձանացած: Սիրտը կտորկտոր էր լինում. նա ողբում էր այդ կորուստը. միայն նա լաց չէր լինում. արտասուքը չորացել, ցամաքել էր նրա աչքերից:

Հետեալ օրը Գրիգորի թաղումն էր:

Մինչ քահանան կատարում էր թաղման հանդէսը, մի բուռն պանդուխտներ, որոնց մէջ էր և իրլանդացի ժակը, զըլխակոր, աչքները յառած նոր ծածկուած գերեզմանի վրայ, լուռ արտասուում էին:

Քահանան վերջացրեց. բայց բանուորները երկար չէին հեռանում գերեզմանատնից. նոր գոյացած թմրի շուրջը նստած՝ անխօս և լուռ էին նրանք: Լուռ էր և բնութիւնը՝ խաղաղ, հանդիստ: Օրը պայծառ, գեղեցիկ, շուրջը հարուստ, փարթամ բուսականութիւն: Փչում էր մեղմ հովը և ծառերի տերեւները կամացուկ շարժում: Սօսափում էին տերեւները, շնչում, օրօր թոթովում վշտով տոգորուած բանուորներին. մեղմ երգում, հանդիստ կարգում գերեզման իջած բազմատանջ ոսկորներին:

Ս. ՇԽԵԱՆՑ

ՍԻՐՏ ԵՒ ԾՈՎ

Օ՛, երգչի սիրս, մի՛ս խանդավառ, քրքրուն,
Դո՛ւ էլ ծով ես—ծովի նման խո՛ր, անհո՛ւն.
Միայն, խեղճ սիրս, դու փակուած ես կրծքի սակ,
Որպէս գերի... Իսկ ծովն ազա՛ս ու արձա՛կ:

Եւ ծովի կուրծք գոռ ալիքներն յուզելիս,
Խոռոված ծովը մարգարիտ է մեզ սալիս.
Դո՛ւ էլ, ա՛յ սիրս, փոքորկայոյզ ժամերին
Երգ ես ծրնում, մարգարտի պէս թանկագին...

Ա. ՇԱՏՈՒՐԵԱՆ

ՄԵՆԱԿ ՄԱՐԴԻԿ

Դ Ր Ա Մ Ա

Գերհարս Հաուպսմանի

(Շարունակութիւն *)

Տիկին Ֆօկերատը և աղախինը այդ միջոցին պատշգամբի վրայ սեղան են պատրաստում: Յանկարծ լսում է մեծ շառաչով ափսէների մի կոչտի թափուէլը քարերի վրայ և փշուր-փշուր լինելը: Կարճ ճիչ է արձակում և աղախինը դունատ վաղում է սենեակի միջով, պատշգամբից դէպի մուտքը: Տիկ. Ֆօկերատը նոյնպէս ներս է մտնում յանդիմանելով աղախնուն:

ՏԻԿԻՆ ՖՕԿԵՐԱՏ. Ո՛չ, դա ուղղակի անտանելի է, Միհնա: Օր չէ անցնում, որ մի բան չը կտորէք: Փչացաւ հիանալի մայօնէզս՝ (Աղախինը դուրս է գնում դրսի դռնից): Ինձ մօտ այսպիսի բան չէր կարող պատահել: Աղախինները ինձ մօտ գիտեն, թէ ինչպէս պէտք է վարուել:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. (Աղմուկի վրայ դուրս գալով ննջարանից): Ի՞նչ է մայրիկ, ինչ է պատահել: (Գրկում է նրան եւ աշխատում հանգստացնել): Հանգստացիր, հանգստացիր. չը պէտք է բարկանալ, թանկագին մայրիկ:

ՏԻԿ. Կէթէ. (Գլուխը հանելով դռնից): Ի՞նչ պատահեց:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. Ոչինչ, ոչինչ:

ՏԻԿ. Կէթէ. (Գլուխը յետ է քաշում դռնից):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Շատ չնորհալալ եմ—ոչինչ: Ամբողջ 10 մարկի ամաններ է փշուր-փշուր արել: Դեռ էլի ոչինչ: Եւ ամբողջ հիանալի մայօնէզը՝ չէ... (Յետ է մղում Յոհաննէսին):

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. Մայրիկ, սիրելի մայրիկ: Է՛հ, մի անդամ էլ մայօնէզ չենք ուտի:

*) Տե՛ս «Մուրճ» № 3.

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ո՛չ, ոչ: Դուք չափազանց թեթև էք վերաբերում: Դուք դէն դցելու փողեր չունէք: Չափից դուրս կալուղ էք ծառաների հետ և միայն երես էք տալիս նրանց:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Բայց չէ՞ որ դրանք շարունակ ամանների հետ դործ ունեն և...

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ես խօ բռնակալ չեմ: Ինձ մօտ աղախինները ապրում են վեց, եօթ տարով: Բայց երբ մի որ և է բան կոտորում են, պարտաւոր են փոխարէնը գնել: Ի հարկէ, նրանք ձեր տանը կարկանդակ և խաւեար են ուտում: Բոլորը ձեր այդ նոր գաղափարներն են: Ազատեցէք ինձ դրանցից: Լսում էք:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Զուարթադիմ): Դէ, մայրիկս, աւելի բարի եղիր:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ես հէնց բարի եմ, զաւակս: (Համբուրում է նրան): Ա՛խ դու մոքամոլոր գլուխ: Ասում եմ՝ ախր կեանքի մարդ չես դու:

Երևում է ինչպէս աղախինը պտուղամբի վրայ արբում է լատակը և հաւաքում ամանների կտորտանքները:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Նիստում): Ճիշտ է, մայրիկ: (Ուրախ): Բայց ինչո՞ւ դու միշտ այդպիսի աչքեր ես չինում... այդպիսի աչքեր: Մի ինչ-որ երկիւղ կայ աչքերումդ. մի ինչ-որ լարուած ծովիւն:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ե՞ս. Ա՛խ, ի՞նչ ես ասում... Ես չը գիտեմ ճշմարիտ... Ինչպէս թէ աչքերս մի տեսակ են:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Մէկ էլ նայիր ինձ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Անխելք տղայ: (Յառած նայում է նրան):

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ա՛յ, այժմ լաւ է:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Անխելք տղայ: Ես այնպէս կ'ուզէի, որ դու միշտ ուրախ լինէիր, ուրախ մարդ լինէիր, Հաննէս:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Այդ, մայրիկ, դու երբէք չես տեսնիլ. դո՛ն մարդիկ փեթակում եղած արու մեղունների նման են. ողորմելի՛ ոչնչութիւններ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ինչ օգուտ սյդ ամենից...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Աւելի լուրջ եւ մի եւ նոյն ժամանակ յուզուած): Եւ երեխան, որ այնտեղ այժմ քնած է, նոյնպէս պէտք է ինձ նման լինի, մի իսկական դժգոհ մարդ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Աստուած չանէ, Հաննէս:

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ. Նա ընդհանրապէս ուրիշ տեսակ մարդ պիտի դառնայ, քան ես եմ: Ես դրա մասին կը հոգամ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Մարդը ննթադրում է, իսկ Աստուած կարգադրում: Մենք ես արեւ ենք, ինչ որ կարողացել ենք:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Է՛հ, մայրիկ, ես էլ վերջապէս ուղղակի ան-
աջողակ մէկը չեմ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ի հարկէ ոչ, ես այդ տեսակ բան չեմ ա-
սում: Այդ ես բնաւ չեմ էլ ուղում... Բայց դու հիմա հէնց ին-
քըդ ասացիր, որ Ֆիլիպպը պէտք է ուրիշ տեսակ լինի: Եւ...
և... լսիր. դու չէ՞ որ չես հաւատում... Դու բողոքովին չես հա-
ւատում ողորմած Աստուծուն: Դու՝ իսկն ասած, ոչ մի կրօն չու-
նիս: Իսկ այդ պէտք է մեծ տանջանք պատճառի:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Կրօն, կրօն՝ Իրաւ է ես չեմ հաւատում, որ
Աստուած մարդու տեսք ունի, մարդու պէս է դործում, որդի
ունի և այդ օրինակ բաներ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Բայց, Յոհաննէս, պէտք է հաւատալ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ոչ, մայր: Կարելի է չը հաւատալ և այնու
ամենայնիւ ունենալ կրօն: (Մի քիչ յափօսակուած): Ու՛ ջանում
է ճանաչել բնութիւնը, նա ձգտում է ճանաչել Աստուծուն:
Աստուած՝ բնութիւնն է: «Ի՞նչ կը լինէր մի Աստուած, որ մի-
այն դրսից է ներդործում և ամբողջ տիեզերքը մատի նշանով
սպիպում է պտոյտ դալ: Նրան վայել է տիեզերքը շարժել և
կառավարել ներքուստ», ասում է Գէօթէն, մայրիկ. իսկ նա այդ
աւելի լաւ էր հասկանում, քան աշխարհիս բոլոր պատօրները
և հոգևոր տեսուհիները:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ա՛խ, դաւակա: Երբ ես լսում եմ քո այդ
խօսքերը... չատ ափսոսում եմ, որ դու աստուածաբան չը մը-
նացիր: Ես յիշում եմ դեռ, թէ քո փորձնական քարոզից յետոյ
ինչ ասաց ինձ սարկաւազը...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Չուարհուրեամբ) Մայր, մայր. անցած-գնա-
ցած ժամանակներ: (Լաւում է դուռն զանգը):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Դրսի դուռն է—բայց չէ՞ որ կողպուած չէ:
(Մի քանի քայլ է անում դէպի մուսֆի դուռը: Բաղխում եմ
մուսֆի դուռը):

ԼՈՒԱՅԱՐԱՐՈՒՅԻ ԼԷՄԱՆ. (Հագին կապոյտ խուճացած չքի
դերիա, ներս է մտնում վախլիսով): Բարի լոյս:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. { (Ոչ բողոքովին միաժամանակ): Բարև.
ՅՈՀԱՆՆԷՍ. { տիկին Լէման:

ՏԻԿ. ԼԷՄԱՆ. Ես միայն ուղում էի տեսնել թէ... Ներեցէք
տիկին Ֆօկերաս: Ես երկար որոնում էի անկիցիս:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ի՞նչպէս չէ, տիկին Լէման, սլ. Բրաունը այս-
տեղ է:

ՏԻԿ. ԼԷՄԱՆ. Ծը, ծը՝ (Աչի անցնելով սենեակը): Եթէ
կարողանայի այսպէս սարքուէլ:

ՏԻԿ. ՏՕԿԵՐԱՏ. Ի՞նչպէս է ձեր քէֆը, ա. Լէման:

ՏԻԿ. ԼԷՄԱՆ. Է՛հ, տ. Ֆոկերատ, լաւ չէ բանս. իսկի լաւ չէ: Ծերուկիս դուրս վռնդեցի: Էլ անկարելի էր տանել: Այժմ ինքս էլ չը գիտեմ ինչ անեմ երեխաներիս. հինգ երեխայ է, ինչպէս պահեմ...

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ի՜նչ էք ասում: Բայց...

ԼԷՄԱՆ. (Աւելի ու աւելի բացուելով): Գիտէք, տ. Ֆոկերատ, եթէ ես ինքս էլ գոնէ այսքան թոյլ չը լինէի... Թէ չէ շատ եմ ձեռքից ընկել. Հարութիւնը, հասկանում էք, մարդ արարածին բոլորովին փչացնում է ու ստորացնում. հէնց այդ պատճառով էլ ինձ ոչ ոք չէ կարող մեղադրել: Ես ասացի իմ ծերուկիս: Ա՛ղօլֆ, ասում եմ, ի սէր Աստուծոյ, գնա՛ քո ընկերակիցների մօտ, ասում եմ: Գնա՛ քո հարբան ընկերներիդ մօտ, ասում եմ: Ես ինքս կաշուիցս դուրս կը գամ և հինգ երեխաներիս կը պահեմ մենակ: Տե՛ս, ասում եմ, քեզինց ի՜նչ օգուտ. քո աշխատածով քո կոկորդն ես թաց անում, ասում եմ: Դու խելք չունես, ասում եմ: Եթէ դու խելք ունենայիր, ասում եմ, երեխաներիդ և կնոջդ այս խեղճութեան չէիր հասցնի, ասում եմ: Տե՛սնում էք, տիկին Ֆոկերատ, ես նրան հէնց այդպէս ասացի. թէ՛ն գիտէք, այդ բոլորը ինձ համար անտանելի էր: Ես կ'ուզէի այնպէս խօսել, որ փշի պէս ծակէր. բայց ի՜նչ օգուտ այդ բոլորից: Էլի ճշմարտութիւնն ասել, այդ աւելի լաւ է—Դէհ, մտածում էի, Աստուած ողորմած է, Նա ինձ կը պաշտպանի իմ հինգ երեխաներիս հետ: (Խնչում է եւ սրբում աչքերը):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Մենք միշտ պիտի...

ՏԻԿ. ԼԷՄԱՆ. Հա՛, հա՛, ես հէնց այդ ասացի: Գնա՛ դու թէկուզ Հնդկաստան, ասում եմ: Գնա՛: Եթէ դու ազնիւ մարդ ես, ասում եմ, և մի երկու պֆենիդ յետ ձգես, ասում եմ, այն ժամանակ դեռ կարելի է ապրել: Իսկ ես ազնիւ կի՛ն եմ, տիկին Ֆոկերատ: Թող իմ առաջ ի՜նչ ուզում է դրուած լինի: Ես մատուցեմ կպցնիլ...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Դուք կամենում էիք պ. Բրաունի հետ խօսել, տիկին Լէման:

ՏԻԿ. ԼԷՄԱՆ. Չէ, ես իսկապէս մոռացայ բոլորովին: Այնտեղ մի օրիորդ կայ, նա ուզում է նրան տեսնել: (Մուսֆի դռնից ներս է երեւում օրիորդ Մառի գլուխը եւ իսկոյն յետ փառում: Յոհաննէսը տեսնում է նրան):

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Համեցէք... համեցէք, խնդրեմ. ներս մտէք: (Տիկիններին, որոնք ոչինչ չէին նկատել): Օրիորդը: Այդ օրիորդն էր: (Տիկին Լէմանին): Դուք պէտք է նրան ներս բերէիք: (Բաց անելով մուսֆի դուռը): Խնդրեմ, չնորհալի օրիորդ: Դուք կա-

մենում էք իմ բարեկամ Բրաունին տեսնել: Բարի եղէք, Ներս չնորհ բերել:

Օրիորդ Աննա Մառ 24 տարեկան է. միջահասակ, փոքրիկ գլխով, մութ, հարթ սանրած մազերով, նուրբ ջղային դիմագծով: Նրա համարձակ շարժումածքների մէջ կալ գրացիա և ոյժ: Մի որոշ ինքնավստահութիւն նախածքում, մի որոշ կալտառութիւն, որ միա կողմից չափաւորւում է համեստութեամբ և տակտով, այնպէս որ նա բնաւ չէ խախտում կանացիութեան տպաւորութիւնը: Աննան սև հագուստով է:

ՕՐ. ԱՆՆԱ ՄԱՐ. (Ներս է մտնում): Ա՛խ, աղաչում եմ ինձ ներէք: Ինձ չափազանց անախորժ է ձեզ անհանգըստացնել:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ո՛չ, համեցէք, ինչդրեմ, ինչդրեմ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Տիկին Լէմանը յետ չը դարձաւ—իսկ ես ուզում էի նրան միայն ասել—որ արդէն... որ ես պարոն Բրաունին կարող եմ ուրիշ անգամ տեսնել:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Բայց ո՛չ, ինչդրեմ.—եւ իսկոյն կը կանչեմ Բրաունին: Նստեցէք, ինչդրեմ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Շատ չնորհակալ եմ: (Մտնում է կանգնած): Ճշմարիտ, ինձ շատ անախորժ է, որ...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Բայց ինչպիսի եմ, չնորհալի օրիորդ: Ես այս բոլորիս կը կանչեմ Բրաունին:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Բայց ես ձեզ նեղութիւն եմ պատճառում, ես...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Բնաւ, օրիորդ:—Ներեցէք, իսկոյն: (Դուրս է գնում պաշտօնաւոր):

Փոքր դպար ու թեթև շփոթութիւն:

ՏԻԿ. ԼԷՄԱՆ. Դէ, ուրեմն, ես գնամ: (Օր. Աննային): Վերադարձին դուք անշուշտ մենակ էլ կը գտնէք ճանապարհը:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Շատ չնորհակալ եմ, որ ինձ ուղեկցեցիք: Թո՛ղ տուէք ձեզ մի չնչին... (Տալիս է նրան փող):

ՏԻԿ. ԼԷՄԱՆ. Շատ չնորհակալ եմ, շատ չնորհակալ: (Տիկ. Ֆոկերասին): Ահա իմ վաստակը այսօր, տիկ. Ֆոկերաս: Այնիւ խօսք: Թէեւ դա հեշտ բան չէ, բայց ես դարձեալ ասում եմ, չաւ է մարդ իր կաշին ծախի, քան ապրի մի այնպիսի հարբանի հետ: Հա... Հարկաւոր է միայն հաւատալ ողորմած Աստուծուն: Գթառատ Աստուած դեռ ինձ երբէք անտես չի թողել: (Բռնելով դուռն կոթից): Հիմա ուղղակի կը գնամ խաշուկ, մի բան գնելու իմ հինգ ձագուկներին համար: (Դուրս է գնում):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Կանչում է նրա յետեւից): Մտէք խոհանոց: Այնտեղ քիչ-միչ բան կայ ձեզ համար: (Մօտեցնում է իր արքունը Աննայի համար դրուած արքունին եւ նայում է): Խնդրեմ, օրիորդ, չէք կամենալ նստել:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. (Իանդադուրեամբ նստելով): Ես ամենեւին յոգնած չեմ, ես...

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Այս կողմերին դուք ծանօթ էք:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ո՛չ:—Ես ուսուսաց Օստրէեան գաւառից եմ: Ես... (Շփոթուած լուրջիւն):

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Այս կողմերը շատ աւաղոտ են: Ինձ դուր չէ գալիս այստեղ: Ես Բրէսլաւուի շրջակայքից եմ: Եւ ամեն բան այստեղ այնպէս թանգ է, դուք երեակայել անգամ չէք կարող: Իմ մարդս աղնուականների կալուածների կապալառու է: Գործը վատ չէ գնում, մենք կարողանում ենք երբեմն էլ մի բան ուղարկել մեր երեխաներին: Լիճը դուք տեսել էք: Իսկապէս շատ գեղեցիկ է: Պէտք է ասել, որ լիճը իսկապէս գեղեցիկ է: Մեր ամառանոցը շատ յարմար է: Ուղիղ եղերքի մօտ է: Մենք ներքեր պարտիզում երկու նաւակ ունենք: Բայց ես չեմ սիրում, երբ երեխաները նաւարկում են: Ես շատ վախկոտ եմ:—Թոյլ տուէք հարցնել, դուք այժմ Բերլինում էք ապրում:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Այո:—Ես այնտեղ առաջին անգամն եմ: Ես կամենում եմ Բերլինը մի լաւ տեսնել:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Օ՛, ի հարկէ: Բերլինը արժէ տեսնել:—Բայց շատ աղմկալի է:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Օ, ի հարկէ. շատ աղմկալի է: Մանաւանդ երբ մարդ սովոր է փոքր քաղաքներին:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Դուք ձրտեղից էք, եթէ թոյլ տաք...

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ես գալիս եմ Րէվելից և վերադառնում եմ Յիւրիխ: Վերջին չորս տարիները ես ապրում էի Յիւրիխում:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Այո, գեղեցիկ Շվեյցարիա:—Դուք երեւի ազգականներ ունէք Յիւրիխում:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ո՛չ, ես ուսանում եմ:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Դուք... համալսարանում:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Համալսարանում:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Դա անկարելի է: Նշանակում է դուք ուսանողուհի էք: Ի՞նչ էք ասում: Դա շատ և շատ հետաքրքրական է:—Ուրեմն իրաւ ուսանողուհի էք:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Այո, յարգելի տիկին:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ասացէք, խնդրեմ: Եւ ի՞նչ, այդքան շատ սովորելը հաճելի է ձեզ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. (Ձուարք): Օ, ի հարկէ: Շատ—անշուշտ յայտնի աստիճան:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Կարելի բան է դա:

Յոհաննէսը և Բրատնը երեւում են պատշկամբում: Կանայք տեսնում են, որ նրանք մօտենում են, վեր են կենում:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Զջմարիտ շատ եմ ցաւում, յարգելի տիկին, ձեզ անհանգստացնելուս համար:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Խնդրեմ, սիրելի օրիորդ. իսկապէս ինձ շատ ուրախացրեց երես առ երես տեսնել մի իսկական ուսանողուհի: Մեզ մօտ երբեմն զանազան անմիտ բաներ են պատմում զրանց մասին: Դուք աղջական էք պարոն Բրատնին:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ո՛չ—մենք ծանօթացանք իրար հետ Պարիզում, ցուցահանդիսին:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Մեկնելով նրան ձեռք): Մնաք բարով: Ինձ իրօք մեծ ուրախութիւն պատճառեց...

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Խնդրեմ... կրկին խնդրում եմ, ներեցէք ինձ:

Տիկ. Ֆօկերատը զլուխ տալով հեռանում է մուտքի դռնով: Յոհաննէսը և Բրատնը մի քանի վարկեան խորհրդակցում են պատշկամբում: Խորհրդակցութիւնը վերջացնելով, Յոհաննէսը մնում է պատշկամբում, մինչդեռ Բրատնը մտնում է սենեակը:

ԲՐԱՌԻՆ. (Ջարմացած): Օրիորդ Մառ, Դուք...:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Այո—բայց և յուսով եմ, դուք ինձ այնքան անտակտ չէք համարի... մեղաւորը ձեր տանտիրուհին է. այդ տարօրինակ տիկին Լէմանն է, որ ես ձեզ մինչև այստեղ...

ԲՐԱՌԻՆ. Նուիրական Բիմբամ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Դուք չէք մոռացել ձեր նուիրական Բիմբամը:

ԲՐԱՌԻՆ. Բայց ես երազումս անգամ այդ տեսակ բան չէի սպասում: Դա իսկապէս հիանալի է:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ուրեմն էլի մնում է ձեր նախկին «հիանալին»: Ձեզ համար ամեն ինչ միշտ հիանալի է: Դուք ես բնաւ չէք փոխուել, իրաւ:

ԲՐԱՌԻՆ. Կարծում էք: Բայց օրիորդ, հանեցէք ձեր վերարկուն:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ո՛չ, ոչ—ի՞նչ էք ասում: Ես միայն ուզում էի տեսնել, թէ ի՞նչ էք անում դուք: (Ջարմանքի նեղութեամբ): Գլխաւորապէս ձեր մեծ նկարի մասին էի կամենում տեղեկանալ: Արդէն կարելի է նրանով պանչանալ:

ԲՐԱՌԻՆ. Ստուերը, գաղափարն անգամ գոյութիւն չունի, ոչ էլ կտաւն է գնուած, օր. Աննա:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Լաւ չէ. իսկ եմ ասում, շատ վատ է: Իսկ դուք այնպէս հաստատ ինձ խոստացաք:

ԲՐԱՌԻՆ. Մարդս մտածում է, իսկ կառապանը վարում է:
Սակայն կրկին խնդրում եմ, հանուեցէք օրիորդ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Հիմա ես ձեզ տեսայ, պ. Բրաուն, և յոյս ունեմ...

ԲՐԱՌԻՆ. Ո՛չ, ոչ. դուք պէտք է այստեղ մնաք:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Այստեղ:

ԲՐԱՌԻՆ. Այո: Երեւի դուք չը գիտէք, որտեղ ենք մենք: Մենք Յոհաննէս Ֆօկերատի մօտ ենք: Անկասկած դուք նրան բաւական ճանաչում էք իմ պատմածներէց. բացի այդ այսօր այստեղ կ'ընունք է կատարւում: Դուք ճիշտ ժամանակին էք գալիս:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ախ, ո՛չ, ո՛չ: Այդ բոլորովին անկարելի է: Մանաւանդ որ այսօր ես պէտք է քաղաքում շատ տեղեր գնամ:

ԲՐԱՌԻՆ. Այսօր բոլոր տեղերը փակ են:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Այդ ոչինչ: Ես պէտք է միայն լինեմ ծանօթներին մօտ: Բայց մի երեւակայէք, որ դուք արդէն աղատւում էք ինձանից: Մենք պէտք է դեռ մի անգամ էլ երկար զրուցենք իրար հետ: Ես դեռ պէտք է ձեզ խրատ կարգամ. ա՛խ, դուք խոստմնադանց: Դուք, ինչպէս տեսնում եմ, առաջուայ նման պատկերներ միայն ձեր գլխում էք նկարում:

ԲՐԱՌԻՆ. Նախ պէտք է մարդ իր գլխում հոգեպէս պարզի: Իսկ վրձինները չեն փախչի:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Հը, ո՛վ գիտէ:

ԲՐԱՌԻՆ. Բայց ես ձեզ հիմա չեմ թողնի, որ գնաք. լսէք ինձ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ո՛չ, խնդրում եմ, պ. Բրաուն, թողէք ինձ հանգիստ:

ԲՐԱՌԻՆ. (Կանչում է): Հանս, Հանս:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Խնդրում եմ:

Յոհաննէսը մտնում է կարմրելով:

ԲՐԱՌԻՆ. Թո՛ղ տուէք ձեզ ծանօթացնել: Իմ բարեկամ Յոհաննէս Ֆօկերատ—օրիորդ Աննա Մառ:

ՕՐ. ՄԱՌ. { (Միաժամանակ): Ես ձեր մասին այնքան ՅՈՀԱՆՆԷՍ. { շատ եմ լսել:

ԲՐԱՌԻՆ. Երեւակայի՛ր, Հանս. օրիորդն ուզում է արդէն գնալ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Այդ իմ կնոջս և մեզ բոլորին շատ կը վշտացնի: Չէք ուզում նուիրել մեզ այս երեկոն:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ծշմարիտ ես չը գիտեմ... Բայց երբ դուք ինձ ասում էք, որ ես ձեզ անհանգստութիւն չեմ պատճառի— ուրախութեամբ ես մնում եմ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ամենին, ոչ մի կերպ: (Օգնում է նրան հանել վերնագրեսը եւ ցալիս է Բրաունին): Կախիր, ինչպե՞ս եմ: Ես իսկոյն կնոջս կը կանչեմ... (Մտնում է ննջարանի դռանը, եւ կանչում դեպի ներս): Կէթէ: (Մտնում է ննջարանը):

ՕՐ. ԱՆՆԱ. (Ուղղելով հայելու առաջ հագուստը): Ձեր բարեկամը շատ սիրալիր է:

ԲՐԱՈՒՆ. Գուցէ մի քիչ էլ շափազանց:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ա՛խ, ինչպէս թէ:

ԲՐԱՈՒՆ. Ես կատակ եմ անում: Նա շատ լաւ տղայ է: Միայն երբ բանը նրա գրուածքին է դալիս, այն ժամանակ նա զժուարամարս է դառնում: Ահա կը տեսնէք. եթէ դուք երեկոյեան մնաք այստեղ, նա իր աշխատութիւնը անպատճառ կը կարդայ ձեզ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Ինչի՞ մասին է նրա գրուածքը:

ԲՐԱՈՒՆ. Ինձ համար շատ դիտնական մի բան, ինչ-որ փիլիսոփայական-քննադատական-սոցիոս-ֆիզիոլոգիական մի գրուածք: Ես ինչ գրեմ:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Այդ ինձ հետաքրքրում է: Ես ինքս էլ, «փիլիսոփայութեան հետ կապ ունեմ», ինչպէս ասում են սովորաբար:

ԲՐԱՈՒՆ. Դէ, օրիորդ, եթէ այդպէս է, դուք այնքան էլ շուտ չէք պըծնի նրանից: Եթէ դուք սկսէք հետաքրքրուել նրա աշխատութիւնով, անասելի կերպով նրան կ'ուրախացնէք:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Դալով ննջարանից): Բրաուն:

ԲՐԱՈՒՆ. Ի՞նչ է:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Գնա՛ կէթէի մօտ: Հանգստացրո՛ւ նրան քիչ: Փոքրիկի մի կողիկը ինչ-որ շատ է դուրս ցցուած:

ԲՐԱՈՒՆ. Ի՞նչ ես ասում:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ի հարկէ, դատարկ բան է. բայց էլի գնա: Կէթէն իդուր տեղը իր համար հոգսեր է ստեղծում:

ԲՐԱՈՒՆ. Լաւ, լաւ: Գնացի: (Մտնում է ննջարանը):

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Կինս ինչպե՞ս է ներէք, օրիորդ: Նա կը գայ մի քանի բոպէից յետոյ: Նա պատուիրել է ինձ առայժմ ցոյց առլ ձեզ մեր պարտէզը: Եթէ ի հարկէ, դուք դէմ չէք...

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Օ՛, մեծ ուրախութեամբ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. (Փայտալով): Մենք իսկապէս դեղեցիկ անկիւն ունենք—այսինքն մենք միայն վարձել ենք: Այստեղ ամենահրապուրելիք լիճն է: Դուք տեսել էք Մուղղէլեան լիճը: (Նա ցալիս է օրիորդին հովանոցը: Երկուսն էլ խօսակցելով գնում են դեպի պատեզամբի դուռը): Ես ատում եմ քաղաքը: Իմ իգէալս է ընդարձակ սրարկ՝ չըջապատած բարձր պատերով: Այնտեղ մարդ կարող է ապրել՝ անարգել նուիրում իր նպատակներին:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Էպիկուր:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Միանգամայն իրաւացի էք, այո: Բայց հաւատացնում եմ ձեզ, ուրիշ կերպ անկարելի է... Ձեզ համար զով չի լինի:

ՕՐ. ԱՆՆԱ. Օ՛, ո՛չ. ես ինձ սովորացրած եմ ցրտի:

Յոհաննէսը թողնում է Աննային առաջ գնալ և հետևում է նրան դէպի պատշկամբը: Այստեղ նրանք մնում են մի քանի վարկեան: Երևում է, թէ ինչպէս Յոհաննէսը ցոյց է տալիս և բացատրում օտարուհուն տեսարանները: Վերջապէս երկուսն էլ անհետանում են պարտիզում:

Բրատնը, իսկ նրա հետեից Կէթէն, դուրս են գալիս ննջարանից:

ԲՐԱՌԻՆ. (Շուրջը նայելով) Նրանք գնացել են:

ՏԻԿ. Կէթէ. Հա՛:

ԲՐԱՌԻՆ. Ո՛չ, ո՛չ, ինչ վերաբերում է կողին, այդ բոլորովին բնական է:

ՏԻԿ. Կէթէ. Իսկապէս ես բոլորովին ճնշուած տրամադրութեան մէջ եմ:

ԲՐԱՌԻՆ. Ծնշուած: Ինչո՞ւ:

ՏԻԿ. Կէթէ. (Ժպտալով): Ես ուղղակի սրտի բաբախում ունեմ:

ԲՐԱՌԻՆ. Դուք դեռ ես ջղային դրութեան մէջ էք:

ՏԻԿ. Կէթէ. Նա շատ հպարտ է:

ԲՐԱՌԻՆ. Ո՞վ:

ՏԻԿ. Կէթէ. Այն օրիորդը:

ԲՐԱՌԻՆ. Մտռը. հպարտ.—Ամենևին:

ՏԻԿ. Կէթէ. Ինչո՞ւ չէ. եթէ ես լինէի նրա տեղ, կարող էի...

ԲՐԱՌԻՆ. Ամենևին. ո՛չ, ո՛չ: Դուք իսկապէս նրան ստորացնում էք:

ՏԻԿ. Կէթէ. Ընդհակառակը.—Ես սաստիկ պատկառանք եմ զգում դէպի նա:

ԲՐԱՌԻՆ. Հա՛, ասե՛ք... Նա լինում է երբեմն ճիշտ որ քիչ մեծամիտ, բայց հեշտ է նրան յետ սովորացնել այդ բանից:

Պաղար:

ՏԻԿ. Կէթէ. Հանէսը այնտեղ մոռացել է իր ձեռագրիդ մի թերթիկ: Օրիորդը հասկանում է որ և է բան դրանից:

ԲՐԱՌԻՆ. Ինչպէս չէ:

ՏԻԿ. Կէթէ. Հա՛, ախ.—Ինձ նմանները դրանց պէս կըրթուած մարդկանց մէջ մի քիչ խղճալի դեր են կատարում:

ԲՐԱՌԻՆ. Ա.—ախ: Իմ իմացածս էլ շատ բան չէ: Ես էլ

մեծ ուսում չեմ առել: Բայց այնուամենայնիւ ինձ չէ կարող զարմացնել այդ չնչին դպրոցական իմաստութիւնը:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. Օրիորդը, ի հարկէ, խօսում է փայլուն:

ԲՐԱՌԻՆ. Փայլուն: Ո՛չ, նա խօսում է այնպէս... ինչպէս մենք բոլորս ենք խօսում: Նա շատ խելացի է—բայց այդ պատճառով...

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. (Ժպտալով): Իմ աղջիկ ժամանակս կարծես մի ճպուռ էի: Մենք ամբողջ օրերով շարունակ չըթչըթում էինք դատարկ բաների մասին: Այդ գոնէ անցաւ: Իսկ հիմա ամենևին չեմ համարձակուում խօսել և առհասարակ վախենում եմ մի բան տեսլ (Մօսենալով և դեպի պատկամբը տանող դռան): Մայրիկ, մի բաժին աւելի դիր:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Պատկամբից, ուր նա հացը գցում է): Էլ ո՞վ է լինելու:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. Օրիորդը:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ո՞վ:—Հա հասկացայ.—լաւ, լաւ, ԿԵԹԷ:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. (Նորից Բրաունին, հառաչելով): Ա՛խ, հիմա ամեն բան փչացաւ: Ոյժ ես գործ դնում.—բայց ի՞նչ օգուտ դրանից: Արդէն շատ ուշ է: (Մօսենալով վարդի փնջին): Նայեցէք, ի՞նչ գեղեցիկ է երևում: Դեռ վարդ են: (Մեկնում և փունջը Բրաունին հոսոսելու համար): Եւ ի՞նչպէս թունդ են բուրում:

ԲՐԱՌԻՆ. Հրաշալի:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. (Դնում և փունջը իր տեղը): Նա ջահէլ է:

ԲՐԱՌԻՆ. Ո՞վ:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. Օր. Մառը:

ԲՐԱՌԻՆ. Ձը գիտեմ քանի տարեկան է:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. Ես արդէն քսան և երկու տարեկան եմ: Այո, մենք անցրել ենք մեր հասակը:

ԲՐԱՌԻՆ. Խիստ անցրել էք: (Ծիծաղում է):

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. Ա՛խ, ինչպէս սահմանափակ է իմ միտքս:

ՏԻԿ. Ֆօկերատը դռնից մտնելով գլուխը:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Սիրելիք, ինձ մօտ ամեն բան արդէն պատրաստ է: (Յեւ և փառում գլուխը: Կանչում և պատկամբից դեպի պարտեզը): Հայրիկ, հայրիկ:

Պարոն Ֆօկերատը և պատօրը, երկուսն էլ շատ լաւ տրամադրութեան մէջ բարձրանում են պատշկամբի սանդուղներով:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Բաց դռներից, պատօրի վերաբերում ձեռքին): Հա՛, Ձէք ցանկանայ ներս մտնել և հանել ձեր զգեստը: Հահահահ: (Սրանց ծիծաղում է):

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. (Ձեռքին բռնած գլխարկը, ձեռնափայտը եւ սիգար ծխելով): Հահահահ: Իսկապէս որ շատ զուարճալի է. ինձ լսեցէք: Պֆ, պֆ—շատ զուարճալի է (Ծիծաղում է):

ՖՕԿԵՐԱՏ. Եւ ասում են, որ այդ ճիշտ եղելութիւն է, պարոն պաստօր: (Տանում է նրա հետեւից վերադառնալու):

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. «Պարոն նոր-ննջեցեալ»: (Ծիծաղում է): Պֆ, պֆ:—«Պարոն նոր-ննջեցեալ, գուցէ էլի մի բան էք ցանկանում»: (Ծիծաղում է. կախում է պլեդը եւ գլխարկը, քստալք մնում է գլխին):

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Ծիծաղելով նրա հետ միասին): «Պարոն նոր-ննջեցեալ»... (Իմելով Բառուցիկ): Բանը պատահում է մեզ մօտ գիւղում, մի թաղման, պ. Բրաուն... Դադարի շուրջ կանգնած են յուզարկաւորները, զիտէք... (Սարսափ արտայայտելով, վազ): Յանկարծ, մի ինչ-որ բան ժաժ է դալիս: Գուցէ մէկն ու մէկը աթոռն է շարժում, կամ թէ մի այլ բան է շարժւում: (Սարսափ արտայայտելով): Բոլորը միասին ցնցւում են:—Միայն ժամհարը, հահահահ, չը վախեց, երկչոտներից չէր: Մօտենում է զգուշութեամբ դադարին, հահահահ, ու թխկթխկացնում: (Ձայնը նրմանեցնելով ժամհարի ձայնին եւ մահացնելով քիսկթխկացնելով սեղանին): «Պարոն նոր-ննջեցեալ—Պարոն նոր-ննջեցեալ: Գուցէ էլի մի բան էք ցանկանում»:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. (Ծիծաղելով): Այո, լսեցէք: Պֆ, պֆ: Այդ ճիշտ է, ես ճանաչում եմ այդ ժամհարներին:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. (Մտնում է): Դէ, հայրիկ, համեցէք, թէ ոչ ապուրը կը սառչի:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ուրեմն, պարոն պաստօր, համեցէք, խնդրեմ:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. Լսեցէք, դուք այնու ամենայնիւ ձեր ասածն արիք: (Դէն է ձգում սիգարի մնացորդը մօխամանի մէջ եւ առաջարկում կուռք տրիկո ֆօկերասին): Տրիկոն ֆօկերատ:

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Կամենալով կուռք սալ կեքիկ): Բայց ուր է Յոհաննէսը:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Իսկ օրինորդը.—Դա արդէն լաւ չէ Յոհաննէսի կողմից: Հիանալի ճաշը չէ որ...

ՖՕԿԵՐԱՏ. (Ուրախ): Հո, լսում էք, պ. պաստօր. «Բերանի և զինու թափ մէջ տեղ». հա հա հա:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. «Սատանան միշտ այնտեղ». հա հա հա:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Երեւի այդ այն կինն էր: Մենք տեսանք այնտեղ լճի վրայ մի զոյգ: Այնպէս չէ, պարոն պաստօր:

ՊԱՍՏՈՐ ԿՕԼԼԻՆ. Ի հարկէ, ի հարկէ: Նրանք այնտեղ նաւարկում կը լինեն:

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Ախ, ես կարծում եմ, լաւ է՝ մենք նըստենք ճաշի:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Ու՛ր չի գալիս ժամանակին...

ԲՐԱՈՒՆ. (Որ նայում եր պատշգամբից դեպի պարտեզը, վերադառնում է): Նրանք գալիս են, գալիս են:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Եւ արդէն ժամանակն էր:

Յոհաննէսը և օր. Աննան բարձրանում են պատշկամբը:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. Մենք ուշացանք:

ՖՕԿԵՐԱՏ. Հէնց ժամանակն է:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. Խնդրում եմ ներէք: Մենք... Այնպէս հրաշալի էր ջրի վրայ... Թոյլ կը տաք: (Ներկայացնելով): Պարոն պատուօր Կօլլին՝ իմ հայրս՝ իմ մայրս՝

ՏԻԿ. ՖՕԿԵՐԱՏ. Մենք արդէն ծանօթ ենք:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. Կինս—օրիորդ Մաւ:

Կարգի են բերում իրանց և զիմում պատշկամբը: Տիկին Ֆօկերատը թեանցով պատուօրի հետ, տիկին Կէթէն՝ ծեր Ֆօկերատի հետ, իսկ օր. Մառին տանում է Յոհաննէսը: Մենակ և բոլորից վերջում գնում է Բրաունը:

Սենեակը մնում է դատարկ: Ննջարանից լսում է ծծմօր մեղմ երգը.— «Նանի, Նանի աչք ի՛նչ է շշնջում: Աչք ի՛նչ է այնտեղ լարդի մէջ շարժում: Այնտեղ ճշում են սիրուն սողիկներ, նրանք տկլոր են և զեռ անկետուր»: Պատշկամբից լսում է ափսէների աղմուկը, լանկարծ մըտնում է Կէթէն, սեղանի արկղից ինչ որ հանելու: Նրա լեռնից մտնում է Յոհաննէսը:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. Բայց Կէթէ—քեզ դեռ կարելի չէ... Քեզ դեռ կարելի չէ վազել: Թնդ, ես ինքս...

ՏԻԿ. Կէթէ. Ախ, ես այնքան էլ թոյլ չեմ:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. (Կրակոս եւ վառվռում): Գիտես դու: Նա մի հրաշալի էակ է՝ Ինչպիսի գիտութիւն և ինքնուրոյնութիւն դատողութեան մէջ՝ եւ երեակայիւր մի աչքովսի էակ չարչարուելով հազիւ հազ է ծայրը ծայրին հասցնում: Դու յիշում ես, Բրաունը մեզ միշտ պատմում էր նրա մասին: Իսկապէս մեր պարտքն է և պարտականութիւնը, որ նրան համոզենք՝ մի երկու շաբաթ այստեղ ապրելու:

ՏԻԿ. Կէթէ. Եթէ դու ցանկանում ես:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. Ձէ, ես չեմ ցանկանում: Այդ շատ աւելի կարեւոր է քեզ, քան ինձ. դու պէտք է ցանկատ: Այդպիսի մի էակից դու կարող ես շատ բան սովորել:

ՏԻԿ. Կէթէ. Դու, ճշմարիտ, երբեմն շատ վատն ես, Հաննէս:

ՅՈՀԱՆՆԵՍ. Բայց միթէ ճիշտ չէ: Դու պէտք է տենդային եռանդով օգտուես ամեն մի առիթից, որ կարող է մտաւորա-

պէս քեզ առաջ տանել քո զարգացման մէջ: Դու պէտք է ձգտես այդ լանին: Դու պէտք է օրիորդին պինդ պահես այստեղ: Ես չեմ հասկանում, ինչպէս կարելի է այդքան անտարբեր լինել:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. Ես, այո, համաձայն եմ քեզ հետ:

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Ձեր մէջ ամենաթեթև կրակ չը կայ. ամենաչին ձեռներէցութիւն.—Սոսկալի է:

Պաստօրը դրսում ղեզղնդացնում է բաժակը:

ՏԻԿ. ԿԵԹԷ. Ա՛խ, Հաննէս, հիմա գնան, գնան: Պաստօրը կենաց է առաջարկում: Ես իսկոյն կը գամ: Ես, հաւատան, համակարծիք եմ քեզ... Ձէ որ մենք չը պէտք է երկուսս էլ բացակայ լինենք ախտեղից, երբ...

ՅՈՀԱՆՆԷՍ. Դէ, մի նեղանար, մի նեղանար, Կէթէ: (Նա համբուրում է նրա արատուալից աչքերը եւ շատ գնում է պատշաճօրէն):

Լսում է պաստօրի ձայնը: Ծծմօր խուլ երգը դեռ ևս մեղմ հնչում է: Կէթէի հետ ինչ-որ բան է պատահում. հէնց որ Յոհաննէսը դուրս է գալիս, նա միանգամից նռաղում է, թուլանում և անհաստատ քայլուածքով գնում դէպի պատշկամբը, ձեռքով որոնելով լենուելու մի բան: Մի քանի անգամ գլխի թեթև պտույտ է սկսում: Վերջապէս ոյժ չունենալով գնալու, նա ընկնում է աթոռի վրայ: Նրա աչքերը անշարժ ուղղած են մէկ կէտի, շրթունքները անձայն շարժւում են: Աչքերում արտասուք է երևում: Պաստօրը վերջացնում է կենացը: Բաժակները իրար են զարկում: Կէթէն հաւաքում է ոյժերը, վեր է կենում աթոռից և դիմում պատշկամբը:

Ե.—Ա.

(Կը շարունակուի)

ԶԷՅԹՈՒՆԻ ԱՆՑԵԱԼԻՑ

I

Զէյթունի ծագումը:

Ե՞րբ է ծագել Զէյթունը, հասարակական կամ քաղաքական ինչպիսի զրութիւն էր ներկայացնում այդ լեռնագաւառը Ռուբինեան հարստութիւնից առաջ, այդ միջոցում և յետոյ. նա ինչպէս պահպանեց գոյութիւնը մինչև այժմ և ինչ դէպքեր են տեղի ունեցել վերջին 4—5 դարերում.—ահա մի շարք կարևոր հարցեր, որոնք, ինձ թւում է՝ մինչև այսօր թողուել են անորոշութեան և մթութեան մէջ և որ պէտք ունեն բացատրութիւնների՝ հիմնուած պատմական փաստերի և ապացոյցների վրայ: Այդ գաւառի պատմութիւնը, որ այնքան հետաքրքիր և կարևոր է ուսումնասիրել, որի օղակները անցնում են անտարակոյս Միջին-Դարու մեր ազգային կեանքի միջով և կազմում են մի շատ կարևոր գիծ մինչև նորագոյն ժամանակները, ուր լիքն են բազմակողմանի անցուղարձեր և պարզ կերպով տեսնւում է գոյութեան ամենասուր կռիւը՝ մղուած հերոսական և անհաւասար կերպով, երկար դարերի ընթացքում մի բուռն ժողովրդի կողմից ընդդէմ բազմաթիւ կիսավայրենի ցեղերի և անլուր բռնութիւնների, այսու հանդերձ, այդ ուսումնասիրուած է վայրիվերոյ և անճիշտ կերպով և կամ լուրջ ուսումնասիրել փորձողն էլ, դժբախտաբար, չէ ունեցել իր ձեռքում անհրաժեշտ եղած նիւթերն ու տեղեկութիւնները:

Անցեալ, XIX-րդ, դարի կէսից յետոյ մի քանի եւրոպացի գիտնական ճանապարհորդներ, ինչպէս Վիկտոր Լանգլուա, Լէօն Պօլ և ուրիշներ տալիս են առաջին տեղեկութիւններն այդ խուլ, լեռնային երկրի և այնտեղ ապաստանած լեռնականների գոյութեան և նրանց նիստ ու կացի մասին: Այնուհետև, երբ վաթսուոնական թուականների յայտնի դէպքերը արձագանք տուեցին ամեն կողմ, մեզանում էլ տեսնուեցին յիշատակու-

թիւներ, տեսութիւններ, որոնք սակայն անբաւական են որոշ գաղափար կազմելու, ճանաչելու զէյթունցուն, նրա անցեալը և այն երկիրը, ուր նա հաստատուել է, ապրել է և այդ երկար ժամանակի ընթացքում իր գոյութիւնը պահել կարողացել:

Կիլիկիայի հարստութեան ժամանակակից հայ կամ օտարագրի պատմիչներ և կամ արձանագրութիւններ ոչ մի անգամ չեն յիշատակած Ձէյթուն անունը, և այդ հանգամանքը շատերին առիթ է տալիս մոլորելու այդ գաւառի անցեալի և նրա ծագման նկատմամբ: XI-րդ դարից յետոյ մի քանի յիշատակութիւններ և ձեռագրեր աւանդում են Ուլն կամ Ուլնի անունը՝ ներկայ Ձէյթունի շրջակաները մասնացոյց անելով: Միայն XVI-րդ դարի վերջերը մագաղաթէ ձեռագիր աւետարանների և եկեղեցական գրքերի կողքերին գրուած ժամանակագրութիւններ, վանքի և եկեղեցու փոխների միջից, յայտնում են մէկ ուրիշ, նոր՝ Ձէյթուն անունը, երկրի գրեթէ նոյն լեռնային մասերը մասնացոյց անելով, սակայն նոր դէպքերի հետ միասին և բոլորովին անջատուած հսկրից: XVI և XVII-րդ դարերի մէջ յիշատակուած է Զերուն, մի որոշ ժամանակ յետոյ Զեյրուն, իսկ վերջերս ընդհանրապէս Զեյրուն: Նախորդ և այս դարերի մէջ գրուած են առանց խտրութեան Ուլնի կամ Ձէյթուն, և կամ Ձէյթուն-Ուլնիա միասին անունները *):

Սակայն սոյն վերոյիշեալ անուններն ու ժամանակները և դրանց հետ գրուած, մի քանի կցկտուր և աննշան դէպքերի յիշատակութիւնները գրեթէ ոչնչի չեն ծառայում՝ հեռացնելու համար այն վարդոյրը, որ միջնացնում է այդ երկրի անցեալը: Իդուր է, որ այդ գաւառն ուսումնասիրողները հետամուտ են լինում ստուգելու և որոնելու դրա անցեալը Ձէյթուն կամ Ուլնի անունների հետ, կամ ընդհանուր կապակցութիւններ ենթադրել այդ անունների և անցեալի մէջ և կամ ճիշդ են անում որ և է երևակայական կամ աւանդական բացատրութիւններ տալ դրանց մասին: Ձէյթուն անունը բոլորովին նոր է, թիւրքական բառ է, և օսմանցիների տիրապետութիւնից յետոյ միայն նշանակուած վերջինների կողմից, չնորհիւ իր շուրջը գտնուած ձիթենու սնտառների, իսկ Ուլնիան անգլիականացաւ մինչև այժմ շփոթուած է Ձէյթունի հետ, մինչդեռ այդ երկուսը առան-

*) Ստուածածնի վանքում գտնուած հնութիւնները հետազօտելիս աջոյունց գտնել մագաղաթէ մի ձեռագիր, XV-րդ դարու վերջերի աշխատանք, որի կողքում, յիշատակագրութեան մէջ գրուած էր Զերուն անունը, որպէս զիւլ. միասին կալին նաև լուսարէն մագաղաթէ ձեռագրերու Յլ և այլ յարգելի պատճառներով անկարող եղաւ առնել այդ յիշատակագրի պատճէնը կամ նոյն իսկ բնագիրը:

ձին-առանձին գիւղաքաղաքներ են և միմեանցից մօտաւորապէս 30—32 մղոն հեռի։ Ուշնիա գիւղաքաղաքը գոյութիւն ունէր Ռուբինեան հարստութիւնից շատ ժամանակ առաջ և բնակուած էր յոյն բնակիչներով, երբ դեռ ևս Զէյթունի բերդի շուրջը մի քանի տներ միայն կային։ Նախ քան հայերի քաղաքական իշխանութիւնը Սիսուանում, Ուշնիան կործանուեց, որի աւերակները այժմ էլ նկատուում են Ֆռնուզ դետի աջակողմը, Սեկ լեռան ստորոտում։

Դարերի ընթացքում զանազան ազգերի յաջորդական տիրապետութիւնը Կիլիկիայում, արիւնալից արշաւանքներն ու աւերումները, սրանց աւերացրած նաև հեռաւոր ժամանակներում տեղի ունեցած սոսկալի երկրաշարժները՝ քանիցս անգամներ բոլորովին կերպարանափոխեցին երկրի մակերեսը, ոչնչացրին բազմաթիւ շէն քաղաքներն ու գիւղերը, տեղափոխեցին ազգաբնակչութիւնը մի տեղից միւս տեղ։ Մի երկու դար երկիրը շէնանում էր, բարգաւաճում, բնութիւնը կեանք ստանում և քաղաքներն ու աւանները սփռւում ամեն կողմ։ Բայց քիչ յետոյ դրանք տեղի էին տալիս նորանոր ցեղերի արշաւանքներին, էլի հրդեհ, կոտորած, աւերածութիւն, մշակող ձեռքերը դադարում էին և երկիրը ծածկւում էր անտառներով ու ամալանում։ Եւ այս անվերջ կրկնւում էր զանազան ընդհատումներով, մոռացւում քաղաքների, բերդերի տեղերը, նրանց անունները, հաստատւում նորերը, նոր գիրքերով ու նոր անուններով, որոնց չնորհիւ այժմ դժուարացել է, շատ անգամ անկարելի եղել, ստուգելու անցեալը, տեղերն ու հնութիւնները։

Այս արգելող հանգամանքը աւելի շեշտւում է մասնաւորապէս Զէյթուն գաւառի նկատմամբ, չնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքի։ Ստուգելու և վեր հանելու համար նրա անցեալը, հարկաւոր է նկատի ունենալ պատմական գէպերի յարաբերութիւնները, հայ կամ գլխաւորապէս օտար պատմիչների աշխարհագրական և տեղագրական գրուածները և ներկայումս տիրող հասարակական կարգերը, սրանց հիմունքները՝ բաղդատելով անցեալի հետ։ Եւ դրանք վերաբերում են ոչ միայն Զէյթուն գաւառի անցեալին, այլ նաև այն բոլոր յարաբերութիւններին ու պաղթականական ընդարձակ շարժումներին, որոնք կատարւում էին միջին և աւելի նախորդ դարերում Հայաստանի և Կիլիկիայի մէջ, երբ հայերը Միջին-Հայաստանից իրանց հասարակական և սլետական կազմով փոխադրւում էին գէպի Բաղրատունեաց երկիրը, կամ գէպի Կիլիկիա՝ հիմնելով նոր հարստութիւններ (dynastie), նոր հայրենիք։

Նկատի ունենալով այդ ժամանակ տիրող քաղաքական և

տնտեսական զրուծիւնները և գոյութեան կռուի պայմանները ժողովուրդների մէջ, Զէյթուն գաւառը կարևոր տեղ էր զրաւում ամբողջ Կիլիկիայում, չնորհիւ իր աշխարհագրական ու լեռնային դիրքի, ճոխ բուսականութեան և յարաբերութիւնների: Այդ գաւառը սահմանակից է Եփրատի հովտին, Սիւրիային և Կիլիկիայի ընդարձակ տափարակին, որոնք ներկայանում էին Հին-Աշխարհի գլխաւոր անցքերը, ճանապարհները, որտեղերից անցնում էին և ընդհարւում պարսկական, հռովմէական, յոյսերի, արաբների, եգիպտացիների և այլն արշաւող բանակները, ինչպէս նաև գաղթական ցեղերից մեծագոյն մասը: Նա էր Կիլիկիայի արեւելեան դուռը և պահպանում էր նրան այդ կողմից արշաւող ժողովուրդների դէմ, կղզիացած ու ամրացած լինելով լեռնային անանցանելի գօտիներով. բացի դրանից ասպատակող թէչամիւն գաւառի ամեն մասում հանդիպում էր նեղ ու վտանգաւոր կիրճերի, անառիկ լեռների ու բերդերի, որոնք ներկայանում էին իբրև «թակարդներ կամ սատանաների որջեր»:

Այսպիսի բնական առաւելութիւններով օժտուած մի գաւառի տէր էին հայ ազնուական իշխանները նախ քան Ռուբինեան իշխանութեան կազմուելը, դեռ ևս 10—11-րդ դարերում. մինչդեռ աւելի կանուխ այնտեղ բնակուած էին հայեր, կային հայկական գիւղեր: Այդ գաւառը եղաւ ծիւր, որի շուրջը կաղմակերպուեց հայոց Կիլիկիան: 8—9 դարերում Զէյթուն լեռնագաւառը ասպատանեցին կամ գաղթեցին Մարզպանաց ժամանակաշրջանից բազմաթիւ հայ գաղթականներ, և Բագրատունիների քաջայումից յետոյ նրանց իշխանները և զօրապետները գտան այնտեղ հնուց հաստատուած եղբայրներ մի կողմից, միւս կողմից անառիկ բերդեր, և հիմնարկեցին այդ ուժեղ դինաստիան, որ մի քանի դարեր շարունակաբար նշանակելի դեր կատարեց Միջին-Դարում մեր ազգային կեանքի և խաչակիրների պատմութեան մէջ: Այս բոլորը հետևում են պատմական ասպացոյցներից:—Ժամանակագրութիւնների մէջ յիշատակուած ենք տեսնում, դեռ ևս IV-րդ դարում, Արքեղայոս, նախարար դ. հայոց, Ծովոյ իշխանը սպանելով Արէստակէսին՝ փախչում և ապաւինում է Կիլիկիա. այս արդէն բացատրում է, որ հայերը շատ առաջները ծանօթ էին Կիլիկիային և ունէին, ինչպէս տնտեսական-վաճառականական, որ անտարակոյս է, նոյնպէս և քաղաքական յարաբերութիւններ: Արաբական պատմիչների համաձայն հայերը 809 թուին թողին իրանց «գեղեցկաշէն Խալալ քաղաքը և բնակուեցին Սիս», որ իբր թէ նորոգուել էր արաբացիների կողմից *): 900—10 թուականներում բազ-

*) Տեսնել «Սիսուան» էջ 214.

մաթիւ սասունցի աղնուականներ իրանց մարդկանցով գրաւում են Կիլիկիայում տեղեր և հաստատում *): Աւելի վերջը Գէորգ Մլենը, որի փորագրուած կնիքը Պարիզի Թանգարանումն է, ասպատակում է Մարաշու կողմերը և գրաւում Մելտենին (Մալաթիա): 970—90 թ. Խաչիկ կաթողիկոսը կարգում է հայ եպիսկոպոսներ Կիլիկիայի զանազան կողմերում, ուր և կային մէկից աւելի եպիսկոպոսանիստ թեմեր: Այս թուականներից յետոյ արդէն պատմութիւնը աւելի և աւելի պարզում է և հայերը հոծ բազմութիւն էին կազմում այնտեղ: Բաւական ժամանակ վերջը Ներսէս Լամբրոնացին գրում է՝ «Հազիւ կայ 60 տարի, որ Փրանկները տիրեցին այս կողմերը և այդ ժամանակի ընթացքում ամբողջ Սիւրիան, Կիլիկիան, Պամպիւլիան և Կապադովկիան լքուած էին հայերով: Նրանք չունէին եկեղեցի շատ գաւառներում և գտնուում էին մոլորուած գրութեան մէջ, մինչդեռ նորեկ ֆրանկները երկրի ամեն մասերում կառուցանում էին եկեղեցիներ ու վանքեր...» **): Հայերը ապրում էին խառն յոյների և նորեկ ֆրանկների հետ, առանց խտրութեան կրօնի, յաճախում նրանց եկեղեցիները և միասին տօնում քրիստոնէական տօները: Եւ այդ դրութիւնը շարունակուեց մինչև 10—11-րդ դարերը, ինչ ժամանակ բիւզանդական ընդարձակ կայսրութիւնը՝ ենթարկուած մի կողմից արաբական և այլ բազմաթիւ մահմեդական ազգերի, միւս կողմից Ջենովացիների և Միջին-Եւրոպայում կազմուած պետութիւնների յարձակումներին, հետզհետէ թուլանում, սպառւում էր: Զէյթունը, ինչպէս և Կիլիկիայի բոլոր գաւառները, գտնւում էին կիսանկախ աւատատէրերի ձեռքում: Հայերը հետզհետէ կարեոր դիրք գրաւեցին և XII-րդ դարի վերջը նախ յոյները և յետոյ ֆրանկները հեռացան կամ կլանուեցին, ամեն կողմ կանգնեցին հարիւրաւոր վանքեր և եկեղեցիներ. ֆրանկների և յոյների եկեղեցիներից կամ վանքերից շատերը անցան հայերի ձեռքը և արդէն XIII-րդ դարում լեզուն և հասարակական բոլոր կարգերը բացարձակապէս հայկական էին: Դրացիական այդ ամենամօտ յարաբերութիւնների չնորհիւ կուլտուրապէս բարձր ազգերի հետ, հայերի կեանքում հետզհետէ առաջացաւ հասարակական և տնտեսական արագ և նշանակելի մի էվոլյուսիօն. հայերն ընդունեցին եւրոպական և բիւզանդական կեանքից նորութիւններ, սովորեցին և քիչ յետոյ բոլորովին իւրացրին արհեստները, ճարտարապետու-

*) Տեսնել «Սխումնիչ ժամանակագրութեան կարգում»

**) Քաղաածքներ Վ. Լանդուայի Le tresor des chartes d' Armenie-ից:

թիւնը, հանքային արուեստը և մասնաւորապէս երկաթագործութիւնը, որ իր ժամանակի սխտեմով շահագործում և արդիւնաբերում էին մինչև վերջին ժամանակներս: Անմիջական կերպով ընկաւ հայերի ձեռքը Միջին-Ասիայի և Հնդկաստանի ցամաքային վաճառականութիւնը, որ մինչև այդ ժամանակ բիւզանդական յոյների ձեռքին էր, որոնք վոնդուեցին այդ ասպարէզից Ջենովայի և Վենետիկի հասարակապետութիւնների աջակցութեամբ: Կիլիկիայի հայ վաճառականները եղան, որ տարածեցին և զարգացրին Միջերկրական եւրոպական ափերի և Պարսկաստանի, Թուրքեստանի և մինչև Հնդկաստանի միջև զոնուած առևտուրը: Մենք կարծում ենք, որ եթէ Հնդկաստանի հայոց անցեալ դարերի դրուածներն ու արխիւները ուսումնասիրուեն, կարելի է գտնուեն դոկումէնտներ այս նիւթերի վերաբերեալ: Յոյների ճարտարապետութեան ազդեցութիւնը մինչև իսկ նկատելի է Ջէյթունի հայոց բնակարանների, նրանց ձևերի և կազմութեան վրայ, որոնք հէնց այժմ զգալի կերպով տարբերւում են Կիլիկիայի ստորին գաւառների բնակարանների ձևերից, մինչդեռ ընդհակառակը նմանութիւն ունեն ֓ոքր-Ասիայում բնակւոյնալ յոյների տների կազմի և ոճի հետ: Եւ հէնց այս ուժեղ յարաբերութիւններով և շփումով կարելի է բացատրել հասարակական և վարչական այն նշանաւոր յեղափոխութիւնը, որի մասին գիտնական Վ. Լանգլուա զարմանք է յայտնում, որ այդպիսի կարճ ժամանակի ընթացքում, և, որ զլրաւորն է, առանց դժուարութիւնների կամ ծանր հետեանքների, հայոց պետական ձևը և սկզբունքները, որոնք գոյութիւն ունէին նախորդ դինաստիաների ընթացքում, ենթարկուեցին հիմնական փոփոխութիւնների և Լևոն II-ի օրով հաստատուեց նոյն այդ ժամանակի փրանսիականի և Միջին-Դարում Եւրոպայում գոյութիւն ունեցող պետութիւնների գրեթէ յար և նման պետութիւն՝ միևնոյն ֆէօդալական և վարչական սկզբունքներով:

Նախ քան Ջէյթունի մասին մասնաւորելը, մենք գնանք դէպի յետ, 8, 9, 10-րդ դարերը՝ ստուգելու այն, թէ ինչ ճանապարհներով, ինչպիսի ժամանակներ և հին Հայաստանի որ մասերից հայերը գաղթեցին Կիլիկիա, և որ գաւառները: Այդ ժամանակամիջոցում բիւզանդական կայսրութիւնը և Հայաստանը ենթարկուեցին արաբական, սլաւոնական և այլ ազգերի յարձակումներին: Հայաստանն ընկճուեց և հայերը՝ իրանց գոյութիւնը փրկելու համար փախչում, գաղթում էին զանազան կողմեր, իսկ միևնոյն ժամանակ Բիւզանդիան տատանւում էր, նրա ազդեցութիւնն ու ոյժը զգալի կեր-

պով ոչնչանում էին, նա մանաւանդ Կիլիկիայում: Հայերի մեծագոյն մասը դիմնց դէպի արևելք, Սիւնեայ աշխարհը, և ծնունդ տուեց Բագրատունիների զինաստին, մինչդեռ մէկ ուրիշ մասը անցաւ դէպի արևմուտք, Կիլիկիա: Հայերը 8 և 9-րդ դարերում Կիլիկիա անցան միմիայն հիւս.-արևելեան ճանապարհով, ներկայ Օւզուն-Յայլա կոչուած լեռնադաշտով ու Եփրատի հովիտով և հաստատուեցին Ալբիստանում, Ձէյթունի դաւառը, Բերդուս, Մարաշա: Աւելի հնումն էլ ասորական, պարսկական, ինչպէս մի անգամ էլ Արշակունեայ Տիգրանի, արշաւանքները, մակեդոնական, հռոմէական, յունական ընդհարումները պարսկացի հետ, ինչպէս նաև արաբների ու եգիպտացիների մուտքն ու արշաւանքները ամեն անգամ կատարուած էին Կիլիկիայի արևելեան և հիւս.-արևելեան լեռնանեղուցներով և Եփրատի հովիտով: Այդ էր միակ միջոցը, որպէս զի հայերի ահագին գաղթականութիւնը անց կենար դէպի Կիլիկիայի լեռնային գաւառները: Տաւրոսի ընդարձակ լեռնաշղթան, որ Կիլիկիան բաժանում է բնական կերպով Փոքր և Միջին-Ասիայից, բաց է անում գլխաւորապէս երեք կիրճեր կամ նեղուցներ, որոնցով բաղմալիւ ազգեր, այդ կիսաւայրենի դարերում, հնարաւորութիւն ունէին կատարելու իրանց չուն, գաղթականութիւնը: Դրանցից մէկը, Օւզուն-Յայլան (այժմ բնակուած են Դադաստանից գաղթած չէքէզները) և Եփրատի հովիտն է, որոնց սահմաններում գտնուած է Ձէյթունի անառիկ լեռնադաւառը. այդ ճանապարհով հաղորդակցութիւն էին պահպանում Կիլիկիան, Սիւրիան և Միջերկրականը՝ Պարսկաստանի և Միջին-Ասիայի հետ: Երկրորդը յայտնի Կուկլակայ Կապանն է, Կապադոքիայի և Փոքր-Ասիայի մէջտեղ: Երրորդն է Կրուճի Սիւրիոյ կոչուածը, որտեղից ասպատակուած էին ամեն անգամ արաբներն ու եգիպտացիները: 8 և 9-րդ դարերում, երբ Բագրատունեայ զինաստին կաղմակերպուած էր և ղօրաւոր գտնուած, քաղաքական և կրօնական անհաշտութիւնների չնորհիւ, Բիւզանդիան հայերի հետ վարւում էր թշնամաբար և պատերազմում հետները: Այդ ժամանակ Կուկլակայ անցքը գտնւում էր բացարձակապէս յոյների ձեռքում. դա հայերի համար ընդմիշտ փակուած էր. մինչդեռ արևելեան անցքն ազատ էր, յոյները թույլ էին, հետզհետէ նահանջում և տեղի էին տալիս արևելեան ծայրերից: Պարզ է, որ հայերին մնում էր անցնել այդ վերջին ճանապարհով և, հետևաբար, նրանց գաղթական ընտանիքները տարածուեցին և հաստատուեցին գլխաւորապէս Ձէյթունի, Կօկլիսօնի, Ալբիստանի և Մարաշի գաւառներում, որոնց թւում ամենից անառիկը և պահովը Ձէյթունն էր:

X և XI-րդ դարերում, սակայն, Բագրատունեաց ղինառա-
տին էլ քայքայուեց և Սիւնեաց աշխարհը դարձաւ աւերակ:
Դարերու ուրուականը հալածում էր հայերին և նրանք հեռանում
էին մի երկրից միւսը՝ պահպանելու գոյութեան իրաւունքը: Նը-
րանց ընտելուած երկիրը, միջնաշխարհեան ընաւորութեան և յա-
րաբերութիւնների շնորհիւ, թատր էր դառնում արշաւանքների,
պատերազմների: Հռոմէացիների, յոյների, ասիական բազմաթիւ
ազգերի արշաւանքների և աշխարհալուութեան ճանապարհն էր
հայոց երկիրը. և նրանց դարերի աշխատանքը՝ մի սնգամից
փշրուած, ոչնչանում էր: Բագրատունիների ազնուական իշխան-
ներն ու զօրապետները թողին իրանց երկիրը և զիմեցին էլի
դէպի արեւմուտք, դէպի Կիլիկիա, ուր գնացել էին իրանց նախ-
նիքները երկու-երեք դար առաջ: Եւ սակայն այս սնգամ X և
XI-րդ դարերում քաղաքական հանգամանքները փոփոխուել էին,
դրամի երեսը շուռ էր եկել: Բիւզանդական հզօր կայսրութիւնը՝
իր պատմական դերը կատարած, յամ էր ընկնում իր բարձրու-
թիւնից: Մահմեդական արշաւանքները, ուժեղ ալիքների նման,
զարկւում էին նրան ամեն կողմից. նա յետ-յետ էր նահանջում,
սեղմուած: Բիւզանդիան ինքն էր այս անգամ հեշտացնում
հայերի հաստատութիւնը Կիլիկիայում: Գուցէ հասկացել էր իր
գործած ծանր սխալը Բագրատունիների ժամանակ կամ աւելի
առաջ: Նա աջակցում էր հայերին այն նպատակով, որ ուժեղ
դիրք գրաւելով՝ նրանք պատուար դառնային մահմեդական էն-
վաղիօնի դէմ, որ բուռն հոսանքով գիծում էր դէպի նրա սիրտը,
Կ. Պօլիսը: Եւ այսպէս, 10 և 11-րդ դարերում հայերի առաջ փա-
կուած, խափանուած էր Եփրատի հովիտը և Կիլիկիայի հիւս-ա-
րեւելեան անցքերը, մինչդեռ միւս կողմից, ընդհակառակը, ըս-
ցուել էր Կուկրակայ կապանը, որ ներկայացնում էր ազատ ճա-
նապարհ Բագրատունիների երկրից դէպի Կիլիկիա զիմուդ հայե-
րին և նրանց իշխաններին: Այս պարզ է և՛ այն պատմական
արձանագրութիւններից, որ Ռուբինեան հայերը Կիլիկիայում
բերդեր ձեռք բերեցին նախապէս Կուկրակայ սահմաններում:
Օշինը գրաւեց Լամբրոնը, նրա եղբայրը՝ Տարսօնը, Ռուբէնը և
նրա որդին՝ հետզհետէ հիւսիսային լեռնային բերդերը, աւելի
վերջ Մարաշը, Հոռմուկան և այլն, ինչ ժամանակ մահմեդականները
յետ էին մղուել և Սազակիրները գրաւել ու քրիստոնեայ փոքրիկ
պետութիւններ հաստատել Սիւրիայում և Պալեստինում:

Երբ Ռուբէնը և միւս իշխանները անցկացան Կիլիկիա,
սեղացի հայերը, որոնք զաղթած էին Հայաստանից երկու-երեք
դար առաջ Եփրատի հովիտով և դանւում էին հին Զէյթունի,
Կօկիսօնի, Ալբիստանի և չրջակայ գաւառներում, համախմբուե-

ցին նրանց շուրջը: Նոյն ժամանակի պատմագիրը գրում է *): «Յորժամ լուաւ զմահն Գազկայ յարուցեալ ամենայն զարմիք իւրովք՝ (մութէն) եկն ի կողմանս Փռիւգիոյ, (նախ քան Գազիկի մահը Ռուբէնը բնակուում էր Բագրատունեայ երկրում, Կօսիտառայ բերդում) դիմելով ի գեօղ մի Կօզմօղօլազ անուն (յուռնակսն բառ) և անդ բնակեալ. յորում ի լերին էին բնակեալ բաղումը յազգէն հայոց, զորս ամենեւեան զնոսա առ ինքն կոչեալ՝ Մեծն Ռուբէն, և նոքօք զօրացեալ՝ էառ զլեռնային կողմանս. զհոռոմս (յօյներ) անտի ի բաց մերժեալ, և զնոցա տեղիան առեալ...»: Այդ փոքրաթիւ գաղթականութիւնը կարող էր անհետանալ, կլանուել միւս ազգութիւններից, եթէ Բագրատունիների գաղթային նոր հոսանքը չառաջանար, նոր հոսանք, որ բեղմնաւոր դարձաւ, վերածնեց ազգային կեանքը և նրան փրկեց անհետանալու վտանգից այդ իսաւար և կիսավայրենի դարերում:

Վերոյիշեալ եղելութիւններն ու ապացոյցները մեզ տալիս են բաւական հաստատ հիմք յայտնելու որոշ կերպով, որ ներկայ Զէյթունը և գաւառը հայերով բնակուած էր 8 և 9-րդ դարերում, նախ քան Ռուբինեան դինաստիի կազմութիւնը. նրանք գաղթել էին Հայաստանի այն նահանգներից, որոնք սահմանակից էին Կիլիկիային: Այդ հնուց եկած բնակիչներին միացան 10—11-րդ դարերում Բագրատունեայ երկրից գաղթածները, որոնք զբաւեւում նախապէս լեռնային գաւառներն ու բերդերը՝ հիմնեցին նոր հարօտութիւն: Այդու ամենայնիւ, ստուգելու համար Զէյթուն գաւառի անցեալը, բացի տեղագրական և պատմական ապացոյցներից, մենք ի նկատի ունենք և քննում ենք նաև դաւառի և բնակիչների ներկայ հասարակա-մտեցողական հիմունքներն ու կազմը, և զրանց բազմատում Կիլիկիայի Միջին-Դարի հասարակական կազմի և պայմանների հետ: Ընդհանրապէս խաչակիրների (գերմանացի, ֆրանսիացի, վենետիկցի և այլն) մտերիմ յարաբերութիւնների ազդեցութիւնը Ռուբինեանց թագաւորների և նրանց վարչական կարգերի վրայ՝ առաջ բերեց Փէօզալական մի նոր ձև **), որ հիմնապէս տարբեր էր Արշակունեայ կամ Բագրատունեայ ազնուապետական կարգերից, և ընդհակառակը շատ նման էր նրանց, որոնք գոյութիւն ունէին Միջին-Դարի Եւրոպայում: Այդ զլիսաւոր տարբերութիւնը կայանում էր հողի տիրապետութեան հարցում և թաւաւորի ու

*) Տե՛ս Միստան. 44 երես:

**) Տե՛ս Le tresor des Chartes d'Armenie ou Carturair, par Victor Langlois, 1863, Venise. Constitution Sociale et politique de l'Arménie sous les Roupénienes.

աղնուականների յարաբերութիւնների մէջ: Հայոց անցեալ հասարակական կազմութեան մէջ հողը—մի գաւառ կամ նահանգ իր որոշ սահմանագծերով—ազատ էր և պատկանում էր ժառանգաբար այս կամ այն նախարարական տան, անկախ թագաւորից կամ նրա անմիջական միջամտութիւնից. իսկ աղնուական հողատէրը պարտաւորւում էր աջակցել թագաւորին, երբ այդ անհրաժեշտ էր հայրենիքի պաշտպանութեան համար պատերազմի կամ էնվազիօնի ժամանակ: Մինչդեռ Ռուբինեանների մօտ, ընդհակառակը, հողը—գաւառը կամ բերդը—պատկանում էր թագաւորին և վերջինս բացարձակ իրաւունք ունէր այդ յանձնելու այս կամ այն իշխանին կամ հասարակական հիմնարկութիւններին (ընդհանրապէս հայ կամ օտար եկեղեցիներին). և կամ յետ կորզելու: Ի հարկէ այդ զանազանութիւնները առաջանում էին իր ժամանակի անտեսական ընդհանուր դրութեան կամ շրջապատող քաղաքական հանգամանքներից, որոնց բացատրութիւնները անհրաժեշտ էինք տեսնում այստեղ մէջ բերել, այլ բաւականանում ենք միայն նկատել և արձանագրել որպէս իրողութիւններ: Զէյթունն էլ, անտարակոյս, որպէս Կիլիկիայի մի կարևոր մասը, ժառանգել և ղեկավարուել է Միջին-Դարի մի և նոյն ֆեօդալական կազմակերպութեամբ, և ապացոյց է այն, որ ֆեօդալական միենոյն սիստեմն ու կազմակերպութիւնը մենք տեսնում ենք նաև ներկայումս, հետզհետէ քայքայման դրութեան մէջ, մի և նոյն օրէնքները, հասարակական կարգերը՝ պահպանուած երկար դարերից ի վեր: Եւ սրանով աւելի ևս ապացուցւում է, որ Զէյթունը եղել է Կիլիկիայի նախնական գաւառներից մէկը, ի հարկէ մէկ ուրիշ անունով, որի մասին քիչ յետոյ կը խօսենք, և իր աշխարհագրական կարևոր դիրքով ունեցել է մեծ նշանակութիւն: Շրջակայ քիւրտ, թիւրք, թաթար և այլն ցեղերի մէջ գոյութիւն ունի նախնական ձևով աղնուապետական կազմութիւն, որ նմանապէս անհետանում է. մինչդեռ Զէյթունը մեկուսացած՝ զանազանւում է իր որոշ կարգերով և հասարակական կազմով ոչ միայն այդ բոլորից, այլ նաև Մարաշում, Գեւաւուր-Դաղում և այլն բնակուող հայկական գաւառներից: Ինչպէս նախորդ գլուխներից մէկում բացատրուած է:

Զէյթունում գոյութիւն ունին երեք գասակարգ (categoric).—աղնուական իշխանները, նրանց գերդաստանները, որոնք վայելում են որոշ իրաւունքներ, յետոյ գալիս են աղնուական հեռաւոր ընտանիքները, որոնք միջին տեղ են զբաւել իշխանների և գիւղացի, հասարակ ժողովրդի մէջ: Յայտնի տեղագրական սահմաններով զիւղեր և օբաներ պատկանում են այս կամ այն իշխանին, որոնք թէև չունեն հո-

ղային բացարձակ սեփականութիւն բնակիչներին հողերում, ինչպէս Ռուբինեանց ազնուական տները *), և սակայն բնակիչները, առանց խտրութեան կրօնի կամ ազգի, կիսավաստակներ են այդ շրջանի իշխանին. նրան վճարում են որոշ տուրքեր, ստանում հրահանգներ, կամ նրա դրօշակի շուրջն են համախմբւում և կուռում հարկ եղած գէպքերում **):

ՀՐԱՁԵԱՅ

(Ար Եարունակուի)

*) Տեսնել Վ. Լանդլուպի և պատմագիր Սմբատի հաղորդած տեղեկութիւնները:

**) Զէյթունում կղերական առաջնորդներն էլ ունեն իշխանների հաւասար իրաւունք և ինչպէս Ռուբինեանների ժամանակը (տեսնել Սըմբատ պատմ. 647 եր.) նրանք էլ մասնակից, խորհրդակից են ազնուականների հետ՝ ինչպէս հասարակական, նոյնպէս պատերազմական գործերում:

ՖՐՕՄՕՆ ԿՐՏՍԵՐ

III

Բլօնդէլ փողոցի գարեջրատունը:

Ամուսնանալուց յետոյ Ռիսլէրը ձեռք էր քաշել գարեջրատնից: Սիդօնին ուրախ կը լինէր, եթէ նա երեկոնները տանից դուրս գար, գնար մի որ է ընտիր ժողովարան, ժամանակ անցնէր հարուստ ու լաւ հագնուած մարդկանց շրջանում: Ըայց այն միտքը, թէ իր ամուսինը կարող էր վերադառնալ չիբուխներէ ծխով լի գարեջրատունը, հին ժամանակուայ բարեկամների, Սիդիզ-մունդի, Դըլօբէլի ու իր հօր մօտ, ստորացնում էր Սիդօնին ու անբախտացնում: Եւ Ռիսլէրը այլ ևս չը գնաց այնտեղ, թէն հեշտ բան չէր այդ նրա համար: Նրա համար գրեթէ հայրենիքի յիշատակ էր այդ՝ հին Պարիզի մի յետ ընկած անկիւնում գտնուող գարեջրատունը: Կառքերի սակաւութիւնը, ներքին յարկի բնակարանները բարձր ու վառարկապատ լուսամուտներով, գեղազոր-ծական ապրանքների ու գեղանիւթերի թարմ հոտը՝ այդ փոքրիկ Բլօնդէլ փողոցին մի հեռաւոր նմանութիւն էին տալիս Բագէլի կամ Յիւրիի որոշ փողոցների հետ: Այդ գարեջրատունը պատկանում էր մի չվէյցարացու և լիքն էր լինում չվէյցարացիներով: Դուռը բացուելիս, չիբուխների ծխի մշուշի և հիւսիսային բարրառների ծանր մթնոլորտի միջով երևում էր մի ցածիկ ու ընդարձակ սենեակ առաստաղի գերաններից կախուած խողպապաշտներով, շարէշար գարեջրատակառներով, մի թղաչափ բարձրութեամբ շաղ տուած փայտի թեփով և հաշուեսեղանի վրայ մեծ-մեծ աղցանամաններում դարսած շագանականման վարդագոյն գեանախնձորներով ու զամբիւղների մէջ լցրած նոր թխած աղի բրեքեկներով:

Քսան տարի շարունակ Ռիսլէրն ունէր այդտեղ իր երկար չիբուխը, որի վրայ գրուած էր իր անունը և որ պահուած էր մշտական յաճախորդների չիբուխակալում, և իր սովորական սեղանը, որի շուրջը նստում էին մի քանի համեստ ու լուսկեաց հայրենակիցներ, որոնք, առանց հասկանալու, ըայց հիացմուն-

քով, լսում էին Շէբի և Դըլօբէլի անվերջ վիճաբանութիւնները: Երբ Ռիսլէրը դադարեց գարեջրատուն դնալուց, այդ վերջին երկուսն էլ ոտները կտրեցին այնտեղից, մի քանի յարգելի պատճառներով: Նախ և առաջ, պ. Շէբը շատ հեռու էր կենում այժմ: Իր զաւակների մեծահոգութեան շնորհիւ նա, վերջապէս, իրականացրել էր իր ամբողջ կեանքի երազը:

— Երբ որ հարստանամ, ասում էր միշտ այդ փոքրիկ մարդը իր՝ Մառէյի տխուր բնակարանում, սեփական տուն կ'ունենամ Պարիզի մօտակայքում, գրեթէ գիւղում, մի փոքրիկ պարտէզով, որ ինքս իմ ձեռքով կը փորեմ ու կը ջրեմ: Այդ իմ առողջութեանը աւելի օգուտ կը բերի, քան մայրաքաղաքի յուզմունքները:

Եւ անհնա ունէր այժմ իր սեփական տունը, բայց, կարող էք հաւատալ խօսքիս, որ նա ուրախ չէր զգում իրան այնտեղ:

Մօնոթուծումն էր այդ, Պարիզի չըջատաւային երկաթուղու գծի վրայ, «փոքրիկ ռալի, պարտէզով», ասում էր ստուարաթղթէ քառակուսի ցուցանակադիրը, որի մեծութիւնը մօտաւորապէս ճիշտ գաղափար կարող էր տալ կալուածքի ծաւալի մասին: Որմաթղթերը թարմ էին և գեղջկային, ներկերը բոլորովին թաքմ, իսկ վայրի խազողից հիւսուած տաղաւարի կողքին դրուած պարտէզ ջրելու տակառը ջրի աւազանի դեր էր խաղում: Աւելցրէք այդ բոլոր առաւելութիւններին և այն, որ միմիայն մի ցանկապատ էր բաժանում այդ դրախտը մի ուրիշ բոլորովին նոյնանման «պարտէզով չալէից», ուր ապրում էին գանձապետ Սիգիզմունդ Պլանուսն ու իր քոյրը: Տիկին Շէբի համար այդ մի թանկագին հարկանութիւն էր: Երբ խեղճը ձանձրանում էր, վերցնում էր մի կոյտ ձեռագործ ու կարկատաններ և գնում օրիորդ Պլանուսի տաղաւարը, ուր չլայնում էր այդ պառաւ օրիորդին, պատմութիւններ անելով իր փառաւոր անցեալի մասին: Դժբախտաբար նրա ամուսինը, պ. Շէբը չէր կարողանում զուարճութիւն գտնել այդպիսի բաներով:

Դեռ սկզբում ոչինչ, ամեն բան լու էր գնում: Ամառուայ թունդ ժամանակն էր, և պ. Շէբը, միշտ սիւշտուկը հանած, նոր տունը կարգի էր բերում: Ամենափոքրիկ մեխը, որ պէտք էր լինում խփել, առիթ էր տալիս դատարկ դատողութիւնների ու անվերջ վիճաբանութիւնների: Նոյնն էր և պարտէզի վերաբերմամբ: Նա սկզբում վճռել էր անգլիական պարտէզ չինել նրանից, մշտադարար սիզամարգերով և թաւառներով հովանաւորուած ուսրապտոյտ ծառուղիներով: Բայց այդ անախտան թաւառները շատ գանդաղ էին աճում:

—Է՛հ, ուզում եմ մրգատու պարտէզ չինել, ասում էր անհամբեր Շէրը:

Եւ ահա նա երազում է ունենալ եղերքներին կանաչեղէն ցանած լոբու մարդեր և պատերի կողքին տնկած գեղձենիներ, ու ամբողջ առաւօտները փորում է պարտէզը, մտադրազ կերպով կիտելով յօնքերը և կնոջ առաջ ճակատը ցուցամոլաբար սրբելով, որպէսզի նրան ասել տայ.

—Դէ մի քիչ հանգստացիր, այ մարդ... սպանելու հօ չես քեզ:

Վերջ ի վերջոյ, պարտէզը խառը պարտէզ եղաւ—կէսը ծաղիկ, կէսը պտուղներ, մասամբ ծառաստան, մասամբ բանջարանոց, և պ. Շէրը, ամեն անգամ Պարիզ գնալիս, անպատճառ զարդարում էր կուրծքը՝ խրելով կոճակի մէքի մէջ իր ծաղկանոցից քաղած մի վարդ:

Քանի որ լաւ եղանակներ էր գէտ անում, մարդ ու կնիկ հա հիանում էին ամբողջների յետևում մայր մոտոզ արևի վերջալոյսից, ցերեկների երկարութիւնից, գիւղական հրաշալի օդից: Երբեմն-երբեմն երեկոները՝ բայ պատուհանների մօտ նստած նրանք երգում էին երկձայն, և Ֆերդինանդը, գիտելով չրջապատային երկաթուղու լապտերների հետ միաժամանակ փայլել սկսող աստղերը, քնարերգական տրամադրութեան մէջ էր ընկնում... Բայց ի՜նչ տխրութիւն պատեց նրանց, երբ սկսուեցին անձրևները և նրանք այլ ևս չէին կարողանում տնից դուրս գալ: Տիկին Շէրը, իբր իսկական պարիզուհի, սկսեց ափսոսանքով յիշել Մառէյի փողերիկ փողոցները ու իր գնալ-գալը Բլան-Մանոս չուկան և Թադի վաճառատունները:

Լուսամուտը նրա դիտանոցն էր և կարուձևի տեղը, և նա ապակու միջով դիտում էր շարունակ իրանց փողրիկ պարտէզը, —ուր սերմ ընկած պատատուկներն ու ծաղկաթուփ հնդկակոտիմները ցանկապատից պոկ եկած յետ էին քաշուել յոգնած տեւքով,—երկաթուղու մշտադալար հողաթմբերի երկար և ուղիղ գիծը և մի քիչ հեռում, Պարիզի հանրակառքերի կայարանը, որոնց բոլոր կայարանները հրապուրիչ տառերով գրուած էին ջնարակուած պատկերի վրայ: Ամեն անգամ, երբ այդ հանրակառքերից մէկը տեղիցը շարժւում էր ճանապարհ ընկնելու համար, նա աչքը ման էր ածում յետևից,—ինչպէս կայէնում կամ նումէայում գտնուող մի ծառայող դիտում է Ֆրանսիա վերադարձող շողենաւը,—երևակայութեամբ գնում էր հետը ու գիտէր թէ ո՞ր կէտում նա կանգ կ'առնի և ո՞ր կէտում նա ծանրածանր պտոյտ կը տայ՝ անիւներով քերելով խանութների պատուհանները...

Իսկ պ. Շէքը զարհուրելի էր դարձել, փակուած մնալով տանը: Նա այլ ևս չէր կարողանում աշխատել պարտէզում: Կիրակի օրերը ամբողջութիւնների պատնէշը ամայի էր բոլորովին. այլ ևս հնարաւորութիւն չը կար զբօսնելու խոտի վրայ նախաձաշող բանուոր ընտանիքների մէջ և գնալ մի խմբից միւսը, իբր դրացի, ասղագոսրծ հողաթափներով և մօտակայքի հարուստ կալուածատէրի հեղինակաւորութեամբ: Այդ բանի պակասն էր առանձնապէս զգում այդ մարդը, որ մեռած էր նրա համար, որ իրանով զբաղուէն: Այնուհետև անդործ մնալով և չունենալով մէկը, որի առաջ պարծենար, և որ լսէր նրա ծրագիրները, նրա պատմութիւնները և Օրլէանի դուքսին պատահած արկածը,— այդպիսի մի արկած էլ, դիտէք, իրան էր պատահել երիտասարդ հասակում,—գոթախոտ Ֆերդինանդը սկսեց յանդիմանութիւններ թափել իր կնոջ գլխին:

—Աղջիկդ մեզ քշել է Պարիզից... Աղջիկդ ամաչում է մեզնից...

Էլ ուրիշ խօսք չէր լսում. հէնց հա «աղջիկդ... աղջիկդ... ու աղջիկդ...»: Որովհետև, լի դայրոյթով Սիդօնի դէմ, նա հրաժարւում էր նրանից, կնոջ վրայ միայն զցելով այդ հրէշաւոր և փչացած զաւակի պատասխանատուութիւնը: Եւ խեղճ կնիկը կատարեալ սիրովանք էր զգում, երբ ամուսինը նստում էր կայաւորանի հանրակառքերից մէկը, որպէս զի վնար գտնէր Դըլօբէլին, որ միշտ պարապ ժամանակ ունէր հետը ման գալու, և սիրտը հովացնէր, պատմելով բոլոր իր կսկիծները իր փեսայի ու աղջկայ դէմ:

Հռչակաւոր Դըլօբէլն էլ չարացած էր Ռիսլէրի դէմ, և նրա մասին խօսելիս սիրում էր ասել, թէ նա «ընկերամոռ մարդ է»:

Մեծ մարդը յոյս ունէր նոր ընտանիքի անբաժան մասը կազմել, դառնալ այդ ընտանիքում տօնահանդէսների կազմակերպիչ, ճաշակի դատաւոր: Իսկ, ընդհակառակը, Սիդօնին սկսել էր նրան շատ սառն ընդունել և Ռիսլէրը մինչև անգամ այլ ևս զարեջրատուն չէր տանում նրան: Սակայն դերասանը շատ էլ բարձրաձայն չէր յայտնում իր տրտունջը, և ամեն անգամ Ռիսլէրին պատահելիս, չափազանց սիրալիր ու շողորթ լինելով էր վարւում հետը, որովհետև չուտով կարօտութիւն էր ունենալու նրանից:

Յօգնելով խելացի թատրոնապետի սպասելուց ու տեսնելով, որ ոչ ոք չէ առաջարկում իրան՝ տարիների ընթացքում ակնկալած դերը, Դըլօբէլը վճռել էր մի թատրոն գնել ու անձամբ շահագործել: Փողի կողմից նա յոյս ունէր Ռիսլէրի վրայ:

Հէնց այդ ժամանակները Տամալ բուլվարում մի փոքրիկ թատրոն էր ծախուում թատրոնապետի մնանկութեան պատճառով: Դըլօբէլը խօսեց այդ բանի մասին Ռիսլէրի հետ սկզբում շատ անորոշ կերպով, ենթադրական ձևով.—«Շահաւէտ բան կարող է լինել»: Ռիսլէրը լսում էր իր սովորական պաղարիւնութեամբ, ասելով՝ «Ճիշտ եր, այդ շատ լաւ բան կը լինէր ձեզ համար»... Իսկ յետոյ, երբ Դըլօբէլը բացուեց ու ուղղակի ասաց, նա, չը համարձակելով «չէ» ասել, պաշտպանուում էր՝ «կը մտածեմ... յետոյ չը տեսնենք... չէ՛ չեմ ասում...» և այլն այդպիսի անորոշ բառերով, բայց ի վերջոյ արտասանեց այս չարաբաստիկ խօսքերը՝ «պէտք է տեսնել նախահաշիւը»:

Մի ամբողջ շաբաթ դերասանը գլուխ էր ջարդում, ծրագիրներ կազմում, թուանշաններ շարում իրար կողքի, նստած կնոջ ու աղջկայ արանքին, որոնք զմայլած դիտում էին նրան և հարբում այդ նոր կրազից: Տնուորներն ասում էին՝ «պ. Դըլօբէլը թատրոն է առնում»: Բուլվարում, դերասանների յաճախած սրճարաններում, էլ ուրիշ խօսակցութեան նիւթ չը կար: Դըլօբէլը չէր թագցնում, որ ինքը փողատէրի տեղ է արել և այդ բաւական էր, որ նրան չըջապատէին մի խումբ անպաշտօն դերասաններ, հին ընկերակիցներ, որոնք զայլիս էին ու ընտանեւոր խփելով ուսին յիշեցնում նրան՝ «Գիտես, բարեկամ...»: Նա խոստանում էր դեր տալ, նախաճաշում էր սրճարանում, այնտեղ նամակներ էր գրում, մատների ծայրով ողջունում էր ներս մտնողներին, այս ու այն անկիւնում տաք-տաք խօսում էր զանազան մարդկանց հետ, և արգէն երկու թերմաշ հեղինակներ կարգացել էին նրա մօտ մի գրամա եօթ տեսարանով, որ նրա ներկայացումների բացման համար այնպէս յարմար էր, «ինչպէս մի ձեռնոց ձեռի համար»: Նա ասում էր՝ «իմ թատրոնը» և նրան նամակ ուղարկելիս հասցէն գրում էին «Պարոն թատրոնապետ Դըլօբէլին»:

Ծրագիրն ու նախահաշիւը պատրաստելուց յետոյ՝ նա զընաց գործարանը Ռիսլէրին տեսնելու: Ռիսլէրը, այդ բոլորին շատ զբաղուած լինելով, ժամագիր եղաւ պատահելու Բլօնդէլի փողոցում, և նոյն երեկոյ Դըլօբէլը, առաջինը դալով դարեջրատուն, տեղ բռնեց իրանց հին սեղանի մօտ և, մի աման դարեջրուր ու երկու բաժակ պահանջելով, սկսեց սպասել: Նա երկար սպասեց, աչքը դռանը, ջղային անհամբերութեամբ Ռիսլէրը չը կար: Ամեն անգամ, երբ մէկը ներս էր մտնում, դերասանը շուտ էր դալիս գէպի դուռը: Նա թղթերը գրել էր սե-

ղանի վրայ և կարդում էր գանազան շարժումներ անելով ձեռքերով, գլխով ու շրթունքներով:

Հրաշալի, աննման գործ էր: Արդէն նա երևակայում էր իրան՝ իր սեփական թատրոնում ներկայացնելիս,—որովհետեւ այդ ամենաէական կէտն էր,—յատկապէս իր համար յօրինուած դերեր, իր ձիրքին արժանի դերեր, որոնց մէջ նա ահադին սպաւորութիւն է գործելու...

Յանկարծ դուռը բացուեց և չիբուխների ծխի մէջ երևաց պ. Շէրը, որ նոյնքան զարմացած ու զժգոհ մնաց Դըլօբէլին տեսնելով, որքան և Դըլօբէլը՝ նրան տեսնելով: Նա առաւօտեան գրել էր փեսային, որ հետը շատ լուրջ խօսելիք ունի և կը սպասի նրան գարնջրատանը: Պատուի հարց էր այդ, որ պէտք է վճռէին միայն տղամարդիկ, իրար մէջ խօսելով: Այդ պատուի հարցը իսկապէս նրա մէջ էր կայանում, որ պ. Շէրը թողել էր Մօնոուօի փոքրիկ տունը և ամենաթունդ առետրական թաղում, Մայլ փողոցում վարձել մի վաճառատուն իր վրայի միջնաշարիկով... Մի վաճառատուն... Այն, վաճառատուն... Բա՛ն տոյ սկսել էր մի քիչ վախ զգալ իր արած համարձակ քայլից, անհանգստանալով, թէ ինչպէս կը վերաբերուի այդ բանին իր աղջիկը, մանաւանդ որ վաճառատունը շատ աւելի թանկ արժէր, քան Մօնոուօի տունը և դեռ մեծ նորոգութիւններ պէտք էր անել մէջը՝ հէնց տեղափոխուելիս: Վաղուց ի վեր ճանաչելով իր փեսայի բարութիւնը, պ. Շէրը վճռել էր նախ և առաջ նրան գիմել, յուսալով նրան գրաւել իր կողմը և նրա վրայ քցել այդ ընտանեկան յեղափոխութեան պատասխանատուութիւնը: Եւ անո՛ս Ռիսլէրի տեղ Դըլօբէլին էր նա տեսնում:

Նրանք յօնքերի տակից խեթ-խեթ նայեցին իրար, միեւնոյն լակամանի կողքին պատահած երկու շան նման: Նրանցից իւրաքանչիւրը հասկացաւ իսկոյն, թէ ինչի էր սպասում միւսը, և նրանք չը փորձեցին խաբս տալ իրար:

—Փետտո այստեղ չէ, հարցրեց պ. Շէրը, աչքի պոչով նայելով սեղանի վրայ փռած թղթերին և ստորագծելով «փեսաս» խօսքը, լուս ցոյց տալու համար, որ Ռիսլէրը իրան մարդն էր և ոչ թէ մի ուրիշին:

—Ես սպասում եմ նրան, պատասխանեց Դըլօբէլը, հաւաքելով թղթերը:

Շրթունքները իրար հուպ տուած, նա աւելացրեց վեհ, խորհրդաւոր և, ըստ սովորականին, թատրոնական կերպով.

—Շատ կարևոր բան ունեմ հետը:

—Ես էլ նմանապէս... հաստատեց պ. Շէրը, որի ճաշատ

գլխի վրայ մնայած երեք հատ մազերը ցցուեցին խողովի փշերի նման:

Եւ այդ ասելով, նա եկաւ նստեց Դըլօբէլի կողքի բաղմոցի վրայ ու նրա պէս պահանջեց մի աման զարեջուր ու երկու բաժակ, ու յետոյ, ձեռքերը գրպանը խրած, մէջքը պատին դէմ տուած ու պինդ տեղումը նստած, սկսեց սպասել: Այդ երկու իրար՝ կողքի դրուած և միևնոյն բացակայ անձի համար պահանջուած դատարկ բաժակները կարծես կռուի էին կանչում միմեանց:

Ռիսլէրն էլ չը կար ու չը կար:

Մեր երկու լուռ ու մունջ զարեջուր խմողները արդէն սկսում էին համբերութիւնները կորցնել, անհանգիստ շարժում էին նստած տեղներումը և նրանցից իւրաքանչիւրը սպասում էր, թէ միւսը կը ձանձրանայ վերջապէս ու կ'երթայ:

Ի վերջոյ, նրանք չը կարողացան դապել իրանց դժգոհութիւնը և, ընականաբար, կուժն ու կուլան կոտրուեց խեղճ Ռիսլէրի գլխին:

— Ի՞նչ անքաղաքավարութիւն է. կարելի է միթէ այսքան երկար սպասեցնել իմ հասակի մի մարդու, սկսեց պ. Շէբը, որ միմիայն այսպիսի դէպքերում էր առաջ բերում իր մեծ տարիքը:

Պ. Դըլօբէլը վրայ բերեց.

— Կարծեմ, ճիշտ որ, ձեռ է առել մեզ:

— Անշուշտ ճաշին հիւրեր է ունեցել պարոնը, աւելցրեց պ. Շէբը:

— Եւ ի՞նչ հիւրեր... արհամարհոտ եղանակով բացականչեց հոչակաւոր Դըլօբէլը, որի մէջ սկսել էին զարթնել կսկծալի յիշողութիւններ:

— Բանը նրանումն է... չարունակեց պ. Շէբը:

Նրանք մօտեցան իրար ու սկսեցին խօսել: Երկուսն էլ ռի ունէին Ռիսլէրի ու Սիդօնիի դէմ: Սրտները բաց արեցին: Այդ Ռիսլէրը, չը նայելով իր միամիտ մանկական կերպարանքին, խկապէս ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ մի հստամոլ, մի նորելուկ: Նրանք ծիծաղում էին նրա արտասանութեան, նրա չէնք ու չնորհքի վրայ, և անում էին նրա սովորական տարօրինակ ձևերը: Յետոյ, նրանք խօսք բաց արին նրա ընտանեկան կեանքի մասին և, ձայները ցածացնելով, սկսեցին գաղտնիքներ յայտնել իրար ու մտերմաբար ծիծաղել, նորից բարեկամ դարձած:

Պ. Շէբը շատ հեռու էր գնում. — Թող զգոյշ կենայ. այնքան յիմար գտնուեց, որ թողեց որ ծնողներս հետանանք մեր զաւակից. եթէ գլխին մի բան զալու լինի, մեղ մեղադրելու

ամենևին տեղիք չունի: Եթէ մի աղջիկ աչքի առաջ չունի այլ
ևս իր ծնողների բարի օրինակը, հասկանում էք...

—Անշուշտ... անշուշտ... ասում էր Դըլօբէլը. մանաւանդ
որ Սիդօնին չատ կօքէտն է դարձել... Ասենք, ինչ պէտք է լի-
նի որ: Ռիսէրը կը կրի միայն իր արժանի պատիժը: Միթէ
նրա հասակն ունեցող մարդը պէտք է... Սըսս եկաւ:

Ռիսէրը մի բռպէ առաջ մտել էր գարեջրատունը և մօ-
տենում էր խօսակիցներին, աջ ու ձախ սղմելով ծանօթների
ձեռքը:

Սկզբում մի քանի բռպէ երեք բարեկամները վատ զգացին
իրանց: Ռիսէրը ներողութիւն խնդրեց, ինչպէս որ կարող էր:
Տանն էր ուշացել, Սիդօնին հիւրեր ունէր,—Դըլօբէլը սեղանի
տակին հրեց պ. Շէքի ոտը,—և այդ բաները ասելիս խեղճ
մարդը շուարած մտածում էր, թէ դատարկ բաժակներից սր
մէկի առաջը պէտք է նստի ինքը:

Դըլօբէլը մեծահոգի գտնուեց:

—Դուք խօսելիք ունէք, պարոններ, խօսեցէք առանց քա-
ջուելու:

Եւ քթի տակին ասաց, աչքով տնելով Ռիսէրին.

—Թղթերը բերել ևմ:

—Թղթերը... բացականչեց Ռիսէրը շուարած:

—Նախահաշիւը... չնչաց դերասանը:

Այնուհետև, ցոյց տալով, թէ ինքը ամենևին չէ ուզում
լսել նրանց խօսակցութիւնը, նա քաշուեց մի անկիւն ու սկսեց
կարդալ իր թղթերը, գլուխը կոթնած ձեռներին ու ձեռները
դրած ականջներին:

Նրա կողքին, միւս երկուսը խօսում էին, սկզբում ցած
ձայնով, յետոյ աւելի բարձր, որովհետև պ. Շէքի ղիլ ու ծղրտան
ձայնը չէր կարող երկար ժամանակ չափաւորուել...—Ինքը հօ
այն հասակում չէր, որ կենդանի թաղուէր յետ ընկած անկիւ-
նում... Նա ձանձրութիւնից կը մեռնէր Մօնոուփում... Մայլ ու
Սանտիէ փողոցները, առետրական թաղերի աղմուկն ու կեն-
դանութիւնը, ահա թէ ինչ էր պէտք նրան:

—Այո, բայց վաճառատունը... ինչի համար էր... վախժխե-
լով համարձակուեց նկատել Ռիսէրը:

—Ինչի համար է վաճառատունը... Ինչի համար է վաճա-
ռատունը, կրկնում էր պ. Շէքը, գատկական ձուի պէս կարմ-
րած և բարձրացնելով ձայնը, որքան ուժով կար... Որովհե-
տև ես վաճառական եմ, պարոն Ռիսէր: Վաճառական և վաճա-
ռականի որդի... Օհ, զիտեմ ինչ էք ասելու: Թէ առևտուր
չունեմ, չէ... Բայց ուլ է մեղաւորը... Եթէ այն մարդիկ, որոնք

ինձ, ինչպէս մի դառամեալ ծերունու, փակել էին Մօնոպոլում, Բիսէտրի անկեղանոցի մօտերը ում, դրա փոխարէն խելք արած լինէին դրամագլուխ տալու ինձ մի որ և է առտրական ձեռնարկութեան համար... Այդտեղ Ռիսլէրին յաջողեց լռեցնել և նրան այնուհետեւ լուռւմ էին միայն կցկոտուր խօսքեր՝ «...աւելի յարմար վաճառատուն... բարձր առաստաղով... օդը շատ է... ապագայի ծրագիրներ... հսկայական դործ... կը խօսեմ, երբ որ ժամանակը դայ... շատերը կը դարմանան»։ Դըլօբէլը լսելով հանդերձ այդ հատ ու կտոր խօսքերը, հետզհետէ՝ աւելի ու աւելի էր խորասուզուում իր թղթերի ընթերցման մէջ ու եռանդուն կերպով մէջքը դէմ անուամ նրանց, լսել չուզող մարդու պէս։ Ռիսլէրը, շուարած, երբեմն-երբեմն մի կուս գարեջուր էր խմում մի բան արած լինելու համար։ Ի վերջոյ, երբ պ. Շէրը հանգստացաւ և ոչ առանց պատճառի, փեսան ժպտալով դարձաւ դէպի հռչակաւոր Դըլօբէլը, որ հանդիպեց նրան իր սառն ու խիստ հայեացքով, որ կարծես ստելիս լինէր՝ «Իսկ Բա...»։

—Ախ, Տէր Աստուած... ճիշտ որ... մտածեց խելձ մարդը։

Եւ խելոյն փոխելով աթոռն ու բաժակը, նա եկաւ նստեց դերասանի առաջը. բայց պ. Շէրը չը գիտէր այնպէս պահել իրան, ինչպէս Դըլօբէլը։ Փոխանակ համեստօրէն հեռու քաշուելու, նա մօտեցրեց իր բաժակը ու միայաւ նրանց խմբին, այնպէս որ մեծ մարդը, որ չէր ուզում նրա ներկայութեամբ խօսել, երկրորդ անգամ հանդիսաւոր կերպով գրպանը դրեց թղթերը ասելով Ռիսլէրին.

—Յետոյ կը տեսնենք։

Շատ յետոյ, իսկապէն, որովհետեւ պ. Շէրը այսպէս էր դատել.

«Փեսաս շատ բարեհոգի է... Եթէ այս լօթու հետ թողնեմ, ով գիտէ՝ սրբան փող դուրս կը քաշի նրանից»։

Եւ նա մնում էր, որ հսկի։ Դերասանը կատաղել էր։ Գործը ուրիշ օրուայ յետաձգէր։ Անհնար էր։ Ռիսլէրը հէնց նոր ասաց նրանց, որ միւս օրը ինքը մի ամսով գնալու էր Սալիին։

—Մի ամսով Սալիին... բացականչեց պ. Շէրը, յուսահատուած, տեսնելով որ փեսան դուրս է պրծնում ձեռքիցը... Իսկ գործերը։

—Էհ, ևս ամեն օր ժօրժի հետ կը գամ Պարիզ... Պ. Գարգինուայի բաներն է, ուզում էր տեսնել փոքրիկ Սիգօնիին։ Պ. Շէրը թափ տուեց գլուխը։ Նրա կարծիքով, այդ շատ

անխոհեմ բան էր: Գործը միշտ դործ է: Մարդ պէտք է միշտ գործի վրայ լինի, միշտ աչքը վրան պահի: Ով գիտէ, ինչ կարող է պատահել. դործարան է, կարող է գիշերը յանկարծ կրակ ընկնել: Եւ նա կրկնում էր խրատական եղանակով՝ «Տիրոջ աչքը, սիրելիս, ուրիշ բան է»: մինչդեռ նրա կողքին նստած դեռասանը, որի բանին նոյնպէս չէր դալիս Ռիսէրը գնալը, չուում էր իր խոշոր աչքերը ու տալիս նրանց միանգամայն և սուր և հեղինակաւոր արտայայտութիւն, իսկ և իսկ այնպիսի արտայայտութիւն, որ պէտք է ունենայ տիրոջ աչքը:

Վերջապէս, կէս գիշերին մօտ, Մօնոուօի վերջին հանրակազմը տարաւ բռնակալ աներոջը և Դըլօրէլը հնարաւորութիւն ստացաւ խօսելու:

— Նախ և առաջ ծրագիրը, ասաց նա, չուղենալով իսկոյն և եթ խօսք բանալ թուանշանների մասին, և պէնսնէն դնելով քթին, նա սկսեց ճոռոմաբանօրէն և, ինչպէս միշտ, բեմի վրայ զգալով իրան՝ «Երբ մարդ սառը կերպով քննութեան է առնում զառամութեան այն աստիճանը, որին հասել է ճիւղանալու՝ դրամատիկական արուեստը, երբ մարդ չափում է այն տարածութիւնը, որ բաժանում է Մօլիէրի թատրօնը...»: Եւ այդպէս գնում էր մի քանի երես: Ռիսէրը լսում էր, ծծելով չիլուխը և չը համարձակուելով շարժ գալ, որովհետեւ Դըլօրէլը կարգաւորաւ ամեն բոլոր նայում էր նրան պէնսնէի վրայից տեսնելու համար, թէ ինչ տպաւորութիւն են գործում նրա վրայ իր խօսքերը: Դիմախտաբար, երբ դեռ ծրագրի մէջտեղումն էին, սրճարանը փակեցին, ճրագները հանդցնում էին, պէտք էր գնալ... Իսկ նախահաշիւը... Պայմանաւորուեցին, որ այդ թուղթը կը կարդան գնալիս, ճանապարհին: Ամեն լսողների մօտ կանգ էին առնում: Դերասանը առաջ էր դնում իր թուանշանները... Այսքան դահլիճի համար, այսքան լուսաւորութեան համար, այսքան իբրեւ տուրք յօգուտ աղքատներին, այսքան դերասաններին... Այդ դերասաններին վերադերեալ հարցի վրայ նա պնդում էր:

— Գործի լաւութիւնը նրանումն է, ասում էր նա, որ մենք ոչինչ չենք վճարելու առաջին դերակատարին... Մեր առաջին դերակատարը Բիբին կը լինի... (Իր մասին խօսելիս, Դըլօրէլը սիրում էր Բիբի անուանել ինքն իրան...) Առաջին դերակատարներին առհասարակ քսան հազար ֆրանկ են տալիս... ստիպուած չը լինելով այդ փողը վճարել, կարող էք այնպէս համարել, թէ զրպաններդ էք գնում այդ քսան հազար ֆրանկը: Ծիշտ չեմ ասում, հը՞:

Ռիսէրը պատասխան չէր տալիս: Նրա դէմքը բռնաղբօսիկ

էր և աչքերը շաղուած էին, ինչպէս լինում են մաքով ուրիշ տեղ գտնուող մարդու գէմքն ու աչքերը: Նախահաշուի ընթերցումը վերջացնելուց յետոյ, սարսափով տեսնելով, որ մօտենում է Վիէյլ-Օգրիէտ փողոցի պտուտանքը, Դըլօբէլը չիփ-չիտակ դրեց հարցը: Ուզում էր արդեօք նա թէ ոչ ձեռնարկել այդ գործը:

—Ո՛չ... չեմ ուզում, ասաց Ռիսլէրը, ոգևորուած մի հերոսական քաջութեամբ, որ ներշնչում էր նրան գլխաւորապէս գործարանի մօտիկութիւնը և այն միտքը, թէ նա վտանգի էր ենթարկելու իր ընտանիքի բախտը: Դըլօբէլը չմնաց: Նա կարծում էր, թէ բանը սաբքուել է արդէն, և այժմ, չափազանց յուզուած և թղթերը ձեռքին բռնած, նայում էր Ռիսլէրին չոած աչքերով:

—Չէ, չարունակեց Ռիսլէրը... Ես չեմ կարող կատարել ձեր խնդրածը... անհա թէ ինչու:

Ծանր ու բարակ, իր սովորական դանդաղկոտութեամբ, նա սկսեց բացատրել, որ ինքը հարուստ մարդ չէ: Թէև նշանաւոր առևտրական տան ընկերակից էր, բայց տրամադրելի փող չուներ: Ժօրժն ու ինքը ամեն ամիս որոշ գումար էին ստանում զրամարկդից: Իսկ յետոյ տարեվերջի հաշուեկշիռի համաձայն բաժանում էին մէջները եղած արդիւնքը: Տուն-տեղ չնկը թանդ էր նստել նրան,—ինչ որ յետ քցած փող ունեցել էր, ծախսել էր: Մինչև տարեվերջն էլ դեռ չորս ամիս կար: Ո՞րտեղից էր վերցնելու այն 30,000 ֆրանկը, որ խսկոյն և եթ պէտք էր վճարել թատրոնը գնելու համար: Եւ բացի այդ, չէ որ գործը կարող էր անաջող գնալ:

—Այդ անկարելի բան է... Բիբին հօ չի մեռել:

Եւ այդ ասելիս, իեղճ Բիբին ձգւում, չիտկւում էր. բայց Ռիսլէրի վճիռը հաստատ էր, և Բիբիի բոլոր դատողութիւնները գէմ էին առնում նոյն բացասական խօսքերին. «Յետոյ, երկու տարի, երեք տարի անցած, չեմ ասում, թէ...»:

Դերասանը երկար մաքսուեց, քայլ առ քայլ պաշտպանելով հողը: Նա առաջարկեց փոփոխութիւններ մտցնել նախահաշուի մէջ: Կարելի էր այնպէս անել, որ աւելի էժան նստէր... «Ի՞նչ էլ լինի, ինձ համար այդ շատ թանկ է, ընդհատեց Ռիսլէրը... Իմ անունը ինձ չէ պատկանում: Նա ամբողջ առևտրական տան անուան մի մասն է կազմում: Ես իրաւունք չունեմ վտանգի ենթարկել անունս: Ի՞նչպէս դուր կը գայ ձեզ, եթէ անանկանամ»:—Սեղճի ձայնը դողում էր անանկանալ բառը արտասանելիս:

—Բայց չէ որ ամեն ինչ իմ անունովս է լինելու, առարկեց

Դըլօբէլը, որ այդպիսի նախապաշարմունքներ չունէր անանկանալու վերաբերմամբ:

Նա ամեն ինչ փորձեց, մէջ բերեց գեղարուեստի նուիրական շահերը, այնտեղ հասաւ նոյն իսկ, որ սկսեց խօսել սիրունիկ դերասանուհիների մասին, որոնց հետագրգիռ հայեացքները... Ռիսէլը քահ քահ ծիծաղեց.

— Էհ, ինչ կատակներ էք անում... ինչքն էք ասում... Մոռանում էք, որ երկուսս էլ պատկուած մարդիկ ենք, և, ի դէպ, այժմ շատ ուշ է, այնպէս որ մեր կանայք մեզ անպատճառ սպասելիս կը լինեն... Չէք նեղանալ, այնպէս չէ... Ես չեմ մերժում, դուք հօ հասկանում էք... Հա, տարեվերջի հաշուից յետոյ եկէք ինձ մօտ: Նորից կը խօսենք... Այ, Աշիլլ քեռին հանգցնում է գազը... Ես գնացի: Մնաք բարև:

Գիշերուայ ժամի մէկից անց էր, երբ դերասանը վերադարձաւ տուն:

Կինն ու աղջիկը սպասում էին նրան, ինչպէս առհասարակ, աշխատանքը ձեռներին, բայց անսովոր կերպով կենդանացած ու տենդոտ դրութեան մէջ: Այն մեծ մկրատը, որով տիկին Դըլօբէլը կտրտում էր արօյրէ թելերը, անդադար զողզողում էր տարօրինակ կերպով, և Դէզիլէի բարակ մասները, պաճուճանքները պատրաստելիս, այնքան արագ-արագ էին շարժում, որ եթէ նայող լինէր, աչքերը կը շաղուէին: Կօլիւրիների երկար փետուրներն էլ, որոնք զարսած էին նրա առաջ սեղանի վրայ, կարծես նոյնպէս սովորական օրերից աւելի ճոխ գոյներ ունէին և ինչ-որ մի առանձին փայլ: Բանը նրանումն է, որ Յոյս կոչուող գեղեցկուհի այցելուն այդ երեկոյ եկել էր այդտեղ: Նա նեղութիւն էր կրել մութ սանդուխներովը բարձրանալ հինգերորդ յարկը և, բանալով այդ փոքրիկ բնակարանի դուռը, լուսաճաճանչ մի հայեացք քցել նրա ներսը: Ինչքան էլ մարդ հիասթափութիւններ տեսած լինի կեանքում, չի կարող չը չլանալ այդ մոգական շողքերից:

— Ա՛խ, եթէ հայրիկին յաջողէր... ասում էր ժամանակ առ ժամանակ տիկին Դըլօբէլը, կարծես ուղեւոր ամփոփ կերպով արտայայտել այն հազար ու մի երջանիկ երազները, որոնց անձնատուր էր լինում նրա միտքը:

— Կը յաջողի, մայրիկ, հաւատացած եղիր. պ. Ռիսէլը այնքան բարի է. ես երաշխաւոր եմ նրա կողմից: Սիդօնին էլ շատ սիրում է մեզ, թէն ամուսնանալուց յետոյ կարծես մի քիչ մոռացութեան է տալիս իր բարեկամներին: Բայց դէ պէտք է ուշադրութեան առնել նաև մեր դրութիւնների տարբերու-

թիւնը... Ես որ, յամենայն դէպս, երբէք չեմ կարող մոռանալ ինձ համար արածը:

Եւ յիշելով, թէ ինչ էր արել Սիդոնին իր համար, խեղճ կաղիկը սկսեց աւելի ևս տենդոտ կերպով աշխատել: Նրա էլէքտրականացած մատները սկսեցին շարժուել կրկնակի արագութեամբ: Կարծես նա վազում էր ինչ-որ մի խուսափող, անբռնելի բանի յետևից, ինչպէս օրինակ, բախտի յետևից կամ այնպիսի մարդու սիրոյ յետևից, որ ձեզ չէ սիրում:

«Նա ինչ է արել քեզ համար», պէտք է հարցնէր մայրը, բայց աղջկայ ասածները այդ բոպէին ամենևին չէին հետաքրքրում նրան. նա մտածում էր միմիայն իր մեծ մարդու մասին:

— Հը՞, երևակայում ես, աղջիկս... Ա՛խ, եթէ հայրիկը սեփական թատրոն ունենայ, եթէ նորից սկսի խաղալ առաջուան պէս: Դու չես կարող յիշել, շատ փոքր էիր այն ժամանակ: Օհ, զարմանալի յաջողութիւն ունէր, անվերջ դուրս էին կանչում: Մի երեկոյ, Ալանսօնում, թատրոնի յաճախորդները ոսկէ պսակ տուեցին նրան... Օհ, որքան փայլուն էր նա այն ժամանակ, որքան ուրախ ու երջանիկ: Ով որ այժմ տեսնում է խեղճ մարդուն, չէ ճանաչում նրան, այնքան փոխուել է նա անբախտ կեանքի շնորհիւ... Բայց ես հաւատացած եմ, որ բաւական է մի փոքր յաջողութիւն, որպէս զի նա նորից նոյն երիտասարդ և ուրախ մարդը լինի... Բացի այդ այնպիսի փողեր են աշխատում թատրոնապետները: Նանտում թատրոնապետը սեփական կառք ունէր: Երևակայում ես մեզ սեփական կառքում... Չէ, ասան, երևակայում ես... Քեզ հէնց այդպիսի բան է հարկաւոր: Դու կը կարողանաս դուրս գալ տանից, մի քիչ կտրուել այդ բազկաթոռից: Հայրիկը մեզ ամարանոց կը տանի, և դու ջրի ու ծառի կարօտդ կ'առնես:

— Ա՛խ, ջուր, ծառ... դողդողալով չնջաց դունատ ճգնակեայը:

Այդ բոպէին ներքեի մեծ դուռը բացուեց ու պինդ խփուեց և գաւթում լսուեց պ. Դըլօբէլի կանոնաւոր քայլուածքի ձայնը: Սենեակում մի բոպէ անձկութիւն արեց. մայր ու աղջիկ ձայները կտրած ու շունչները բռնած չէին համարձակուում նոյն իսկ նայել իրար երեսի, և մօր մեծ մկրատը այնպէս էր դողդողում, որ արոյրի թելը բոլորովին ծուռ ու մուռ էր կտրատում:

Անկասկած, սարսափելի էր խեղճ դերասանի ստացած հարուածը: Ի դերև ելած երազներ, ստորացուցիչ մերժումն, ընկերների ծաղրը, սրճարանի հաշիւը իր թատրոնապետութեան ամբողջ ընթացքում պարսլքով կերած նախաճաշերի համար,—

հաշիւ, որ պէտք էր իսկոյն վճարել,—այդ բոլորը պատկերացաւ նրա առաջ հինգ յարկանի տան սանդուխների մթութեան և խաղաղութեան մէջ: Սրտին որ դանակ խփէիր՝ արիւն չէր կաթիլ... Եւ սակայն, այնքան զօրեղ էր նրա մէջ դերասանական բնաւորութիւնը, որ, չը նայելով իր վշտի խորին անկեղծութեան, նա հարկաւոր համարեց ողբերգական և պատշաճական դիմակ հագնել:

Մտնելուն պէս, նա կանգ առաւ, օրհասական հայեացքով նայեց արհեստանոցին, բանուածքով ծանրաբեռնուած սեղանին, իր փղբրիկ ընթրիքին, որ պատրաստ սպասում էր նրան մի անկիւնում, և իր երկու անձկալից հարազատներին, որոնք սեեռել էին նրա վրայ իրանց փայլուն աչքերը: Դերասանը մի րոպէ մնաց անխօս,—իսկ դուք գիտէք, թէ սրբան երկար է թւում թատրոնում դերասանի մի րոպէ տևող լուսթիւնը,—յետոյ երեք քայլ արեց, վայր ընկաւ սեղանի մօտ դրուած մի ցած աթոռի վրայ ու ասաց սուլելու ձայնով.

—Օ՛Ֆ, նզովք կայ իմ գլխին *):

Եւ այդ ասելով, նա բռունցքով այնպիսի սարսափելի հարուած իջեցրեց սեղանին, որ մօղային թռչնիկներն ու ճանճերը չաղ անցան սենեակի չորս անկիւնը: Կինը, վախուորած, վեր կացաւ տեղից ու երկչոտ կերպով մօտեցաւ նրան, մինչ Դէզլի-րէն կիսով չափ բարձրացաւ իր բազկաթոռի մէջ, անձկութիւնից ջղաձգաբար ծամածռուած գէմբով:

Աթոռի մէջ ճկուած, կռները ուժասպառ կախ քցած, զըլուխը կրծքին քաշ արած, դերասանը խօսում էր ինքն իր հետ: Կցկտուր, ընդհատուող մի մենախօսութիւն էր այդ, լի դրամատիկական հառաչանքներով ու հեկեկանքներով և նզովքներով անգութ ու եսամոլ բուրժուաների գէմ, որոնք հում-հում ուտում են արուեստագէտներին ու ծծում նրանց արիւնը:

Յետոյ նա սկսեց պատմել իր ամբողջ դերասանական կեանքը, սկզբի ժամանակներում ունեցած յաղթանակները, Ալանսօնի հանդիսատեսների տուած ոսկէ պսակը, իր ամուսնանալը այդ «սուրբ կնոջ» հետ,—և այդ վերջին խօսքն ասելիս, նա մատով ցոյց տուեց խեղճ կնոջը, որ լացալիւրկնած և դողդոջուն շրթունքներով կանգնած էր նրա կողքին ու պառաւի նման զըլուխը տարուբերում էր նրա ամեն մի խօսքին:

Յիրաւի, հուշակաւոր Դըլօրէլին չը ճանաչողներն էլ այդ

*) Ah! je suis damné.—Տրիրուէի խօսքերը Վիկտոր Հիւգօյի „Le Roi s'amuse“-ից, որից է վերցրած Ռիգօլէտտօ օպերայի նիւթը:

երկար մենախօսութիւնը լսելուց յետոյ կարող էին պատմել նրա ամբողջ կենսագրութիւնը մանրամասնօրէն: Նա նկարագրում էր իր Պարիզ գալը, իրան պատահած ձախորդութիւնները, իր կրած զրկանքները... Սակայն, աւանդ, իսկապէս ինքը չէր եղել զրկանքներ քաշողը: Այդ հասկանալու համար բաւական էր տեսնել նրա լայն ու փարթամ դէմքը այդ երկու խեղճ կանանց լղար ու փոս ընկած դէմքերի կողքին: Բայց դերասանը այդքան խորը չէր գնում, և շարունակելով հարձել իր դէկլամացիայի խօսքերով.

—Օ՛խ, բացականչեց նա,—աֆըսն մաքառելուց յետոյ... Տասը, տասնընիւթ տարի է, ինչ մաքառում եմ, նեցուկ ունենալով այս անձնուէր էակներին, ապրելով նրանց աշխատած հացով:

—Հայրիկ ջան, հայրիկ, լռիր... աղաչում էր Դէզիրէն, ձեռները իրար կցած:

—Այո, այո, ապրելով նրանց աշխատած հացով... և ես չեմ ամաչում այդ բանից: Որովհետեւ սրբազան զեղարուեստի համար է, որ ես ընդունում եմ այդ անձնուէր ծառայութիւնները... Բայց էլ այստեղս է հասել: Չափը արդէն անցել է: Ես հրաժարում եմ...

—Ա՛խ, այդ ինչ ես ասում, սիրելիս, բացականչեց տիկին Դըլօբէլը, նետուելով դէպի նա:

—Ո՛չ, թո՛ղ տուր ինձ... Այլ ես ոյժիցս վեր է: Իմ մէջ ըստպանեցին արուեստագէտին: Ամեն բան պրծած է... Ես հրաժարում եմ թատրոնից:

Այն ժամանակ եթէ տեսնէիք, թէ ինչպէս մայր ու աղջիկ, փաթաթուելով նրա վզովը, սկսեցին խնդրել, որ շարունակի մաքառումը, և ապացուցանել, որ նա իրաւունք չունի հրաժարուել թատրոնից, լացներդ չէիք կարող պահել: Դըլօբէլը դիմադրում էր սակայն:

Ի վերջոյ նա անձնատուր եղաւ և խօսք տուեց մի ժամանակ էլ դիմանալ, քանի որ այդպէս էին ցանկանում նրանք, բայց դժուար է ասել, թէ որքան աղաչանք ու պաղատանք, որքան գգուանքներ պէտք եղան, մինչև որ նրանց յաջողեց այդ բանը:

Մի քառորդ ժամ անցած, մեծ մարդը, որ քաղցել էր իր ասած երկար մենախօսութիւնից և արդէն սփոփուել յուսահատութիւն զեղելուց յետոյ, սեղանի կողքին նստած կարգին ախորժակով ընթրում էր, և այդ բոլոր բանից միմիայն մի թեթեւ յոգնածութիւն էր մնացել մէջը, այնպէս, ինչպէս յոգնած է լինում մի դերասան, մի շատ երկար ու շատ դրամատիկական դեր խաղալուց անմիջապէս յետոյ:

Այդ զէպքերում զերասանը, որ յուզել է բոլոր հանդիսատեսներին և ինքը իսկական արտասուհներ թափել բեմում, թատրոնից դուրս գալուց յետոյ անմիջապէս մոռանում է այդ բոլորը: Նա թողնում է իր յուզմունքը իր զերասանական օթեակում իր հագուստների ու կեղծ մազերի հետ, մինչդեռ աւելի միամիտ, աւելի սաստիկ կերպով տպաւորուած հանդիսատեսները վերադառնում են տուն կարմրատակած աչքերով ու ճմլուած սրտով և երկար ժամանակ չեն կարողանում քնել ջղերի չափազանց գրգռումից:

Խեղճ Դէզիրէն ու տիկին Դըլօբէլը չատ քիչ քնեցին այդ գիշեր:

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

(Կը ռարունակուի)

Գ Ի Ի Ղ Ի Մ Ա Ր Դ Ի Կ

(Շարունակութիւն)

Դ

Դաշնամուրի ձայները լռութիւն հաստատեցին սե-
նեակում: Տիկին Նուրեանը հեռացրեց երեխաներին,
ամեն միջոց ձեռք առաւ, որպէս զի ոչ ոք չը խանգարէ
նուագողին: Եւ նուագողը ճիշտ որ ածում էր զգաց-
մունքով, հետզհետէ գրաւում էր ամենքի՝ ուշադրու-
թիւնը: Ղարա-Մուրադեանը իր ընկերների հետ տեղ
էր գրաւել աջ անկիւնում: Նա լսում էր մեծ ուշադրու-
թեամբ, ձեռքերը կրծքի վրայ խաչած, գլուխը կախ
արած: Նա նման էր մի պարզամիտ հաւատացեալի, որ
պերճախօս քարոզ է լսում եկեղեցու մէջ, քարոզ, որ
գուցէ և միանգամայն անհասկանալի է, բայց մի ինչ-որ
բարձր ու ջերմ վայելչութիւն է հաղորդում հոգուն,
հիացնում, զգալ տալով որ մի լաւ, շատ լաւ բան է
ասում: Չարվադարեանը բերանը մօտեցրեց տիկին
Գուլուբէկեանի փեսայի ականջին և ցինիկաբար չչնչաց.

—Վարժապետը սիրահարուած է կնոջը վրայ:

Տիկին Գուլուբէկեանի փեսան ծիծաղեց. բայց դա
ակամայ ծիծաղ էր, ձեւականութիւն միայն: Նրա ոչ-
խարային հայեացքի մէջ մի վայրկեան պլպլաց անհան-
գըստութեան և կասկածոտութեան նման մի բան:
Բոյնը տաքացրած մի արու էր դա, որ անտարբեր լի-
նել չէր կարող նոյն իսկ այն դէպքում, երբ հանաքն
էր գալիս ենթադրել տալու, թէ տաք ու յարմար բոյնի

կենդանական բարեկեցութեանը կարող է որ և է վտանգ սպառնալ:

Չարվադարեանը չը դիտեց այդ հայեացքը, որ հասկանայ նրա միտքը: Նա յայտնեց, որ անային երաժրչաութիւնը իրան շատ շուտ է ձանձրացնում և առաջարկեց Սամուէլ Նուրեանին մի կանաչ սեղան բաց անել:

Սեղանը բացուեց. մոմերը վառուեցան: Բայց այդ միջոցին տեղի ունեցաւ անհամբերութեամբ սպասուող դէպքը. ներս մտաւ բժիշկը:

—Ա՛... այս բացականչութիւնները լսուեցին ամեն կողմից: Չարվադարեանը սկսեց շատախօսել և ծիծաղել, օրիորդները գնացին դէպի նորեկը, Ղարա-Մուրադեանը իր հիացած դէմքը դարձրեց նրա կողմը, մի երկու խօսքով ողջունեց նրան: Նուազող տիկինը կիսատ թողեց իր սկսած կտորը, վեր կացաւ, թէև Յովասափեանը խնդրեց, նոյն իսկ աղաչեց նրան չարուհակել: Տեսնելով, սակայն, որ իր պատճառած իրարանցումը չէ հանդարտուում, բժիշկը հպատակուեց իրողութեան և ամենից առաջ մօտեցաւ տիկին Գուլուբէկեանին, իր գեղեցիկ հասակը քիչ թեքելով, շատ սիրալիր յարգանքներ յայտնեց, չը մոռացաւ հարցնել փոքրիկ Ժօրժիկի առողջութիւնը, ապա գնաց դէպի Նուրեան ամուսինները: Չարվադարեանը ձեռք չը տուեց նրան, բայց դրա փոխարէն մի երկու անգամ մտերմաբար խըփեց նրա ուսին, մի քանի խօսք ասաց և այնպէս տաք ծիծաղեց, որ նրա կոյր ու մօտ դէմքը ամբողջապէս կարմրեց ու քրախնքով ծածկուեց:

—Արի,—կանչեց նա, երբ Յովասափեանը գնաց բարեւելու միւսներին:—Սամուէլ Իսայիչ, հարկդ հանիր, աւելացրեց նա, մի բուռը օսկի դնելով իր առջևը:

—Իսկոյն խնդ, հարցրեց բժիշկը, նստելով կանաչ սեղանի մօտ դրած աթոռի վրայ:—Ես հրաժարուում եմ...

Չարվադարեանը բացատրեց, որ նա իրաւունք չուի հրաժարուելու, իսկ պարոն Նուրեանը, մատների մէջ

շուռ տալով ոսկիների մի հաստ շերտ, խնդրեց նրան նստել:

— Բայց ինչ կ'ասէ Մարիա Իվանովնան:

Դա տիկին Գուլուբէկեանն էր, և Յովասափեանը, կամենալով անպատճառ իմանալ, թէ ինչ կ'ասէ նա, իր աթոռը նրա մօտ քաշեց և կրկնեց իր հարցը: Տիկինը երկու բառ արտասանեց, իսկ մնացածը լրացրին նրա գէմքի այն կնճիռները, որոնք բարեհաճութիւն յայտնելու համար էին կազմուում: Վրայ հասաւ և Չարվադարեանը, որ քաշում էր բժշկի թևից ու ասում էր, թէ Մարիա Իվանովնան ոչինչ չի ասի:

— Մարիա Իվանովնան գիտէ, աւելացրեց նա. — գիտէ, որ մենք, գործի մարդիկս, ուժեղ զգացմունքների, ցնցումների ենք կարօտ. թղթախաղը մեզ համար այնքան պարապ ժամանակի գործ չէ, որքան պահանջ. մենք ամբողջովին ներվեր ենք... Այնպէս չէ, Մարիա Իվանովնա...

Տիկին Գուլուբէկեանը նոյն բարեհաճ տրամադրութիւնն էր ցոյց տալիս և մինչև անգամ գլխով էլ հաւանութեան նշան արաւ: Միայն այդ ժամանակ բժիշկը վեր կացաւ: Բայց նոր յիշելով մի բան, նա մօտեցաւ Արտալեանին, շատ անոյշ կերպով յայտնեց նրան, թէ կարևոր խորհրդակցութիւն ունի երիտասարդների հետ, աւելացրեց, որ ինքը այժմ աղքատանոցից է գալիս, ապա գնաց խաղին մասնակցելու և ասաց, որ կէս ժամից աւել չի ուշանայ:

Մինչև այդ՝ Չարվադարեանը մի հարց վճռեց տիկին Գուլուբէկեանի հետ: Նա նկատել էր, որ տիկնոջ փեսան, կանաչ սեղանը բաց անելու ըողէից, կանգնել է չորրորդ աթոռի ետևում և լարուած հետաքրքրութեամբ նայում էր, կարծես ամեն վայրկեան պատրաստ ասելու, թէ ինքն էլ է ուզում, չառ է ուզում խաղալ: Եւ որովհետև ամենքին յայտնի էր, որ նրա ցանկութիւններից ամեն մէկը ոչինչ է առանց նրա զորանչի վաւերացման, կամ առնուազն լուռ հաճութեան, ուստի

Չարվադարեանը ցած ձայնով, իբրև խոստովանք, հարցրեց.

— Կարելի՞ է, Մարիա Իվանովնա, որ ձեր փեսան էլ նստէ. մեր չորրորդ ընկերը պակասում է:

Որքան և ժիր ու անյողդողդ հրամանատար էր տիկին Գուլուբէկեան, բայց նա գիտէր ոսկեղծել իր խոստովանքները, աննշմարելի դարձնել նրանց, մանաւանդ հասարակութեան մէջ: Նրա անշարժ դէմքի վրայ աչքերը մի վայրկեան շուռ եկան սպիտակուցների վրայ, մի կողմնակի հայեացքով չափեցին փեսային, որ կարծես զգաց այդ հայեացքը և ուղղուեց տեղը, նայեց իր զորանշին, մի բռնած ու անմիտ ժպիտ ձևացնելով իր հաստ չրթունքների վրայ: Տիկինն էլ ժպտաց. բայց նրա դէմքը այլ ևս բարեհաճութեան ոչ մի նշոյլ չէր ցոյց տալիս:

— Նա քայքայում է իր ներվերը, երբ խաղում է, — պատասխանեց փառահեղ այրին: — Հարկաւոր չէ...

— Դձուք համեցէք, Մարիա Իվանովնա, ասաց Չարվադարեանը, լաւ զգալով, որ այլ ևս ոչ մի միջնորդութիւն չի օգնի:

— Եթէ պրեֆերանս լինի... Թադէոս-բէկի ժամանակ ամենքը այդ խաղն էին խաղում...

— Ա՛հ, Մարիա Իվանովնա, ես ուժեղ ցնցումների մասին եմ խօսում, դուք տալիս էք պրեֆերանսի անունը: Դա կանացի խաղ է... Ինձ ներեցէք, խնդրեմ:

Նա վեր կացաւ. բայց տիկին Գուլուբէկեանը մի բան էլ ունէր յայտնելու:

— Կանացի էլ լինի, բայց հանդարտ խաղ է: Փեսան, փառք Աստուծու, առողջ է և հանգիստ: Այդպէս էլ պէտք է պահպանել նրան...

— Երանի թէ մէկն էլ իմ մասին այդքան մտածէր, Մարիա Իվանովնա:

— Ձեր մասին Աստուած է մտածում... Ձեր թշերից իւղ է կաթում: Թադէոս-բէկն էլ... ջահէլ ժամա-

նակ այդպէս էր: Բայց ծառայութիւնը... է՛հ... մաշեցրեց նրան...

Չարվադարեանը, սգաւորի դիրք ընդունելով, հաստատեց այդ բանը և նստեց իր տեղը: Նուրեանը չէր հասկանում, թէ ինչ է ուզում նա ասել, սեղանի տակ մեղմ կերպով հրելով իր ոտը. նա չը գիտէր, որ երկտասարդ տեխնիկը եթէ փափուկ ու տաք բոյն ունի, եթէ ապրում է երկնքի թռչունի նման, առանց մտածելու վաղուայ մասին, առանց հոգսերի, առանց տըրտմութեան, միշտ զգալով որ Թագէոս-բէկի մեծ հարըստութիւնը բաւական է իրան էլ, իր որդիներին էլ, —այդ բոլոր բարեբախտութիւնը այն պայմանով էր տրուած նրան, որ նա լինի այն, ինչ կամենում է տիկին Գուլուբէկեանը: Նուրեանը այդ նուրբ դաշնադրութեան հանգամանքներին ծանօթ չէր և մի աւելորդ անդամ էլ առաջարկեց տիկին Գուլարէկեանի փեսային նստել ու խաղալ: Եւ Չարվադարեանը ստիպուած եղաւ իր զարմանքը յայտնել, որ Նուրեանը չէ հասկանում, բացարձակ կերպով ասաց, որ պարոնը խաղալ չէ կարող, որովհետեւ տիկինը չէ թոյլ տալիս: Երեք խաղացողները նայեցին բարձրագոյն դպրոցի նշաններով զարդարուած երիտասարդին մի տեսակ մեղմացնող, ակամայ կարեկցութեամբ. բայց նա պատասխանեց մի անվրդով, ներողամիտ ժպիտով և մնաց կանգնած:

Ոսկիներն ու հարիւրանոց թղթադրամները սկսեցին պտոյտներ գործել՝ ջղեր գրգռելու, խիստ զգացմունքներ ազդելու համար: Բայց բժիշկը, ինչպէս Չարվադարեանն ասաց, անտանելի մարդ էր. էլի մի բան յիշեց, յանցաւորի պէս ափսոսանքներ յայտնեց և վեր թռչելով տեղից, գնաց տիկին Գուլուբէկեանի ազջկայ մօտ:

—Նատալիա Ֆադդէեֆնա, արտասանեց նա մի շատ յուզուած, աղաչաւոր ձայնով, համարեա քիչ էր մնում որ ծունկ չոքէ:—Ինձ ներեցէք, չէ որ դուք նուագում էիք... Ես խանդարեցի, այո՛, ես...

Տիկին Նատալիան սաստիկ շփոթուեց—նա միշտ այդպէս էր, առաջին անգամից խօսք չէր գտնում, որ պատասխանէ իրան դիմողին. նրա լալիան աչքերը կարծես ասում էին. «Ա՛հ, այդ ի՞նչպէս էք խօսում»: Բայց Յովասափեանը իր թեւը առաջարկեց նրան, տարաւ մինչեւ դաշնամուրը և թախանձեց շարունակել: Դարձեալ հարկաւոր էր ինդորդների մի ամբողջ խումբ. օգնութեան հասան երկու օրիորդները, և մինչեւ որ նա մի ուրախ և աշխոյժ եղանակ չը սկսեց, Յովասափեանը չը վերադարձաւ իր տեղը, թէև Չարվադարեանը փրփրում էր դժգոհութիւնից ու անհամբերութիւնից: Նրա բանը առհասարակ լաւ չէր գնում, աջողութիւնը Նուրեանի կողմն էր, որ հանդիստ կերպով ու բաւական աչքի ընկնող յաղթական ինքնագոհութեամբ դիտում էր, թէ ինչպէս եռում-եփում էր իր չաղ, քրտընած խաղընկերը, ինչպէս է դանդաղում ողորմելի կերպով, կամ երեխայի պէս հաւատացնում, թէ սատանան նստել է իր աջ բազուկի վրայ և թղթերը շարունակ, գիտակցօրէն, խօսք տուած, դաւաճանում են:

Իսկ կանանց համար կատարեալ տօն էր: Տիկին Նատալիայի նուագածը մօզային մի եղանակ էր. նրան հրաշալի կերպով երգում էր օպերային երգիչներից մէկը, մի գանգրահեր, բարձրահասակ, քիչ մելամաղձոտ դէմքով երիտասարդ, որ այդ սեզօնին գեղարուեստապաշտ տիկիւնների և օրիորդների կուռքն էր դարձել, նրանց «հոգեակը»:

Տիկին Նատալիայի մատների իւրաքանչիւր հարուածը հասնում էր նպատակին. մեղմ կերպով օրօրում էին գլուխները, տղամարդիկ կանանցից յետ չը մնացին. թեթեւ, հազիւ լսելի մումուոցներ էին լսում բարակ ու հաստ ձայնով, իւրաքանչիւրն աշխատում էր կրկնել իրան ծանօթ մօտիվը: Երգչի անունը հիացմունքի և պաշտամունքի առարկայ էր այդ րուպէին: Ո՛րպիսի սրտառուչ ոգեւորութեամբ էին խօսում նրա մասին, որպիսի անկեղծ սրտաբացութեամբ էին աս-

տուածացնում նրան: ՂարաՄուրադեանի ընկերներն էլ ընկան ընդհանուր ոգեւորութեան ալիքների մէջ. նրանք էլ տեսել ու լսել էին, նրանք էլ գիտէին դատել: Մեծակ գիւղական ուսուցիչն էր, որ իբրեւ անհասկացող վայրենի, մեղմ կերպով շոյում էր մատներով իր միրուքը և լսում էր...

Փառաւորութիւն էր և տիկին Գուլուբէկեանը: Թէեւ վերջին օրերը նրա աղջիկը տանը համարեա միայն այդ կտորն էր ածում և նա մի քանի անգամ ասել էր, թէ իրան էլ դուր են գալիս թէ այդ եղանակը և թէ օպերային երգիչը, բայց այժմ ուրիշ բան էր... Այժմ մարդկանց մէջ երեւում էր, թէ ինչ է նա պատրաստել իր մշտական հոգացողութիւններով, մայրական հպարտութիւնը նրա խոշոր ու անշարժ աչքերի միջով կարծես հարց էր տալիս ամբողջ դահլիճին՝ կը լինէր այսպիսի երաժշտութիւն, եթէ նատալիային Թադէոս-բէկ Գուլուբէկեանի կողակիցը չը լինէր ծնած...

Պակասը լրացրեց տիկին Աննան, որ բարակ ու մեղմ ձայնով կրկնելով այն, ինչ նուագում էր դաշնամուրը, նստեց այրիի կողքին:

—Ահ, ինչ սիրուն մատներ ունի նատալիան,—արտասանեց նա մի ձայնով, որ լի էր անկեղծ, սրտագին հիացմունքով:—Հրաշալի, աստուածային կտոր է...

Ունա էլ սկսեց այրիի հետ, ունկնդրի ուշադրութեամբ, նայել տիկին նատալիային, նրա փոքր ինչ առաջ թեքուած և հազիւ նկատելի կերպով երերուող բարակ իրանին: Գնալով, տիկին նատալիան աւելի և աւելի ոգևորվում էր —այդ իսկոյն զգաց տիկին Աննան, որ նոյնպէս գիտէր նուագել, բայց միշտ խոստովանում էր տիկին նատալիայի գերազանցութիւնը:

Յանկարծ վազէվազ ներս եկաւ փոքրիկ Ժօրժիկը և կանգնեց իր մօր կողքին, երեսը դարձրած դէպի դաշնամուրը: Երեխային ընկերական ուրախ և աղմկալի շրջանից խլել, դուրս էր հանել ծանօթ երաժշտութիւնը: Դա մի շատ սրտաշարժ հանգամանք էր մանաւանդ

տիկին Աննայի համար, որ այնքան շատ մտածում էր երեխաների և նրանց ընդունակութիւնների մասին: Նա տեսնում էր իր առջև ժառանգականութեան օրէնքի մի կենդանի ապացոյց. իսկ երբ փոքրիկն սկսեց մանկական անուշ ու բարակ ձայնով երգել, ընդհանուր հրճուանք յարուցանելով, տիկին Աննայի համար այլ ևս ոչ մի կասկած չը մնաց, որ ժառանգականութիւնը կը տանէ երեխային, կը հասցնէ այն դրութեան, որ նա, ո՞վ գիտէ, նշանաւոր երգիչ կը դառնայ:

Ժպտալով գլուխը բարձրացրեց և երեխայի հայրը, բայց իսկոյն էլի ուշադրութիւնը կենտրոնացրեց կանաչ սեղանի վրայ, որովհետև խաղի մի շատ հետաքրքրական վայրկեանն էր սկսուել: Չարվադարեանը, չը նայած իր նեղ դրութեան, երկու անգամ Ժօրժիկ կանչեց. իսկ բժիշկը, օգտուելով առաջին յարմար ըոպէից, կատարեց իր պարտքը, մօտենալով տիկին Գուլուբէկեանին և շատ սիրալիկ կերպով յայտնելով նրան, որ ինքն էլ հիացած է: Ժօրժիկը շփոթուեց, խառնում էր, զուր աշխատելով նուագի հետ գնալ: Եւ նրա այդ ջանքերը այնքան սրտատառուչ էին, որ տիկին Աննան չը կարողացաւ չը բռնել նրա թւից, ու դէպի իրան քաշելով, համբուրեց նրա լիքը դէմքը, գովեց ու փայփայեց: Տատն էլ հարկաւոր համարեց խրախուսել, ձեռքը քսեց նրա գլխին և ասաց, որ բաւական է երգելը:

—Քանի տարեկան է, Մարիա Իվանովնա:

—Դեռ վեց...

—Եւ այդքան շնորհալի... Աստ, Ժօրժիկ, դու ու՞ր գնում ես, որ փոքրիկ եղբայր կամ քոյրիկ ունենաս, այ, ինչպէս մեր Լիլին...

—Ուզում եմ, իսկոյն պատասխանեց երեխան:

Նա չիմացաւ, թէ ինչ էին այդ խօսքերը իր տատի համար և ինչո՞ւ նա յանկարծ մոայլոտ կերպարանք ընդունեց, նոյն իսկ խորը հառաչեց:

Այո, միայն այրին գիտէր իր ցաւը: Երեսուն և հինգ տարուայ ամուսնական կեանքը միայն մի հատ

պտուղ էր պարգեւել նրան, և նա գիտէր, շատ տարիների փորձով գիտէր, թէ որպիսի նահատակ է մի հատիկ զաւակի տէր մայրը: Մի՞թէ իր աղջիկն էլ պիտի նոյն նահատակը լինի: Այդ հարցի վրայ նա երկար ժամանակ գլուխ էր պտտուել, և մի կողմից թագէտութեան միակ ժառանգուհու առողջութիւնը, միւս կողմից նահատակ մօր դրուծիւնը նրան երկու կրակի մէջ էին դրել: Հոգ տանել, ահ, շարունակ մտածել, մինչեւ վերջին շունչը, մինչեւ գերեզման... Թագէտութեան այրիին այս է միայն վիճակուած: Այժմ տիկին Աննան էլ ասաց, որ թէեւ ինքը նախապաշարուած չէ, բայց հաւատում է, որ գոյութիւն ունի չար աչքը և այդ աչքը մանաւանդ մի հատիկ երեխաներին է հաւածում: Ժօրժիկը մենակ է և այդ մենակութեւնը ցանկալի չէ...

—Անկասկած, պատասխանեց տիկին Գուլուբէկեանը:

Մի շատ խոր մտատանջութիւն երեւան եկաւ նրա դէմքի վրայ: Եւ նայելով դէպի խաղացողների կողմը, նա աւելացրեց.

—Այս անգամ ես լուրջ կերպով խորհուրդ կ'անեմ բժիշկի հետ...

Ե

Երկրորդ անգամ յայտարարուել էր, որ ընթրիքը պատրաստ է և ամենքի ուշադրութիւնը դէպի սեղանատունն էր դարձել: Բայց Չարվադարեանը բողոքելով, խնդրելով կարողանում էր յետաձգել տալ ընթրիքը: Արդէն մօտ ինն հարիւր ուրբլի էր նա տանուլ տուել և աշխատում էր այդ գումարի գոնէ մի մասը յետ խլել: Եւ շտապում էր, աւելի ջգային ու անհամբեր էր դարձել, աւելի մեծ գումարներ էր դնում, շուտ-շուտ կրկնելով, որ գետն ընկնողը անձրեւից չի վախենայ:

Բայց որքան էլ շատ լինէր տանտէրերի ուշադրու-

Թիւնը դէպի նրան, անվերջ յետաձգել ընթրիքը չէր կարելի։ Եւ տիկին Աննան ստիպողաբար ասաց.

—Վերջացրէ՛ք, պարոններ։ Մենք ամենքս ձեզ ենք սպասում։

Յովսափեանը դէն գցեց իր խաղաթղթերը, շտապով ոտքի կանգնեց և, վճռական կերպով յայտարարելով, թէ ինքը այլ ևս չէ խաղում, հաւաքեց իր առջեւ թափուած ոսկիները։ Ապա սկսեց որոնել տիկին Աննային, որ ներողութիւն խնդրէ նրանից։ Գուռաբէկեանի այրին, վերջապէս, վեր կացաւ տեղից և կանչելով Յովսափեանին, յայտնեց որ խորհուրդ պիտի անէ նրա հետ։ Բժիշկը ժպտաց. ի հարկէ, նա շատ ուրախ էր, որ կարող է ծառայել յարգելի Մարիա Իվանովնային. ասաց, որ պատրաստ է նոյն իսկ այս րոպէին լսել նրան։ Բայց այդ վայրկեանին նա լսեց իր ետեւում.

—Պ. բժիշկ, իսկ մեր խեղճերը...

Նա յետ նայեց։ Կանգնած էր Ղարա-Մուրադեանը։

—Մենք համարեա ոչինչ չը վճռեցինք, սպասում էինք ձեզ. իսկ հիմա ընթրիքի են հրաւիրում։ Մեր խեղճերը այժմ գուցէ երազում տեսնում են, թէ ինչպէս ենք մենք աշխատում նրանց համար։

Նրա խօսքը սովորականի պէս բաց ու պարզ էր, ձայնը բարձր և փոքր ինչ կոպիտ, համարեա յանդիմանական։ Սալօններում պաշտուած բժիշկը իրան նեղ դրութեան մէջ զգաց և ակամայ, մեքենաբար, ուղեց արդարանալ այդ անտաշ գեղջուկի առաջ։

—Մենք... մենք հէնց նրանց համար ենք հաւաքուած, ասաց նա։

—Այդ շատ լաւ էր, ծիծաղելով պատասխանեց Ղարա-Մուրադեանը նոյն վիրաւորական ուղղամտութեամբ։ Նրանց համար ենք հաւաքուել, բայց ի՞նչ ենք արել։

—Ահա... հիմա, հիմա...

Նա շտապով իր շուրջը հաւաքեց երիտասարդներին։ Եկել էր և Մհերեանը, հրաւիրուեց տիկին Աննան

էլ: Բայց վերջինս չէր կարող երկար նստել և միայն իր պահանջները դրեց, թոյլ տալով որ խորհրդակցութիւնը քննէ ու վճռէ, թէ ինչպէս պէտք է կատարել այդ պահանջները:

—Ամեն օր կաթ, կարագ և սպիտակ հաց երեխաներին ու տկարներին, ասաց նա.—նոր հազուստներ, սպիտակեղէն. անկողին ամենքի համար. բնակարանը զգուելի է. հարկաւոր է առատ, առողջարար սնունդ և կանոնաւոր հանգստութիւն: Ուրիշ կերպ կենդանացնել այդ դեակները չէ կարելի:

Եւ նա գնաց, յայտնելով ի տեղեկութիւն ամենի, որ ուշանալ չէ կարելի, ընթրիքը վաղուց է պատրաստ, առանց այդ էլ շատ է ուշացել:

Չարվադարեանն ու Նուրեանը, տիկին Գուլուբէ-կեանի փեսայի աջակցութեամբ, վերջացնում էին իրանց հաշիւները, երբ անկիւնում գումարուած ժողովն սկսեց քննել, թէ ինչպէս պէտք է կազմակերպել թշուառ փախըստականներին օգնելու գործը:

Սենեակը դատարկուեց, ամենքը սեղանատանն էին: Բժիշկը սաստիկ շտապում էր, աշխատում էր կարճ կտրել, խնդրում էր Ղարա-Մուրադեանին բաւականա-նալ այն կցկտուր բացատրութիւններով, որոնք տրւում էին նրա յարուցած հարցերի առիթով: Օրիորդներն էլ փոխադրուեցին սեղանատուն: Բժիշկը, կարծես, փշերի վրայ էր նստած. նրա ուշադրութիւնն աւելի դռներին էր նուիրուած և հէնց որ մէկը ներս էր գալիս, նա իսկոյն արտասանում էր.

—Մի երկու րոպէ... ոչ աւել...

Բայց րոպէներն էլ անչափ երկար էին երեւում սպասողներին: Սկսուեց տրտունջ: Երկու անգամ հէնց Չարվադարեանը գնաց Յովասափեանին յանդիմանելու, թէ և աւելորդ էր համարել համբերելը և մի-մի կտոր վերցնում էր սեղանից, ուտում: Կծելով ձեռքում բռնած կտորները և դանդաղ ծամելով, նա ծաղրեց այդ «բարեգործական ժողովը», ապա անցաւ և լուրջ յանդիմա-

նութիւններին: Յանդիմանում էր Յովսափեանին այն պատճառով, որ նա ժամանակ ունի վարժապետների հետ այդքան գլուխ դնելու, իսկ խաղի ժամանակ չը կամեցաւ դոնէ աւելորդ կէս ժամ նստել:

— Ինձ համար չարիր, ինձ համար... որպէս զի իմանամ, թէ թղթերը վերջ ի վերջոյ մարդավարութիւն պիտի անեն, թէ հէնց մի գլուխ շուն շանորդի պիտի մնան...

Բժիշկը հաւանութիւններ տալով, իր մեղքը խօստովանելով, մի կերպ կարողացաւ ուղարկել նրան սեղանատուն, իսկ ինքը շտապեց դիմել ժողովականներին, որոնց մէջ մի ինչ-որ վէճ էր ծագել և հէնց այդ պատճառով էլ նրանցից ոչ ոք չէր լսել Չարվադարեանի խօսակցութիւնը մինչեւ վերջը: Ղարա-Մուրադեանը տաքացած մի ինչ-որ բան էր ասացուցանում և ընդհատեց վէճը միայն այն ժամանակ, երբ Յովսափեանը երկրորդ անգամ խնդրեց նրան յիշել, որ միւս սենեակում սպասում են հիւրերը, որ տանտիկինը ամեն իրաւունք ունի նեղանալու երիտասարդներից:

— Մենք ընթրիքի համար չենք հաւաքուել, պ. բըժիշկ, ասաց երիտասարդը, իր բոցավառ հայեացքն ուղղելով նրա վրայ:— Սյստեղ կարեւոր հացեր կան, որոնց պէտք է քննել, պարզել: Սկզբունքի հարցեր... Մեղք չի լինի, կարծեմ, եթէ այս ամբողջ երեկոյից դոնէ մի աւելորդ ժամ էլ նուիրենք այն գործին, որ մեզ բերել է այստեղ...

Բժիշկը ներողամիտ ժպիտով պատասխանեց նրան: Անփորձ էր գիւղական վարժապետը, նա չը գիտէր, որ այսպիսի շրջանում այս տեսակ գործերին չէ կարելի երկար ժամանակ նուիրել: Չը գիտէր, որ սկզբունքի հարցեր չեն կարող լինել այստեղ, քանի որ նրանց մասին խօսք թոյլատրւում է միայն այն ըոպէին, երբ ուղում են ցոյց տալ, թէ այստեղ գիտեն դրսի ցաւերի վրայ մտածելը: Քիչ, չատ քիչ են այդ ըոպէները, որով-

հետեւ սաստիկ ձանձրացուցիչ են, որովհետեւ խորթ են այստեղ այդ սկզբունքները, անհասկանալի են:

Եւ բժիշկը, երիտասարդին հանգստացնելու համար, արտասանեց միայն.

— Յետոյ, յետոյ...

Ու իր աթոռը քաշեց Արտաշեսի մօտ: Այժմ ամենակարեւոր հարցն էր: Հարկաւոր է մամուլի աշակցութիւնը. հարկաւոր է խօսել շատ, նկարագրել և ցոյց տալ, թէ ինչ են անում, ինչ պէտք է անել: Հարկաւոր է ոգևորել անտարբերներին անձնազոհութեան օրինակներով: Մեծ նշանակութիւն էր ստանում լրագրի աշխատակիցը: Եւ Յովսէփեանը սկսեց երկար ու բարակ պատմել նրան, «նիւթ տալ»:

— Երևակայում էք, պարոններ, այսպիսի եղելութիւն, ասաց նա, ձեռքը յաճախակի դնելով Արտաշեսի ծնկան վրայ:— Քամու այնպիսի սարսափելի ժամանակ... այսօր նա չը տեսնուած կատաղութեան էր հասել. ինձ ասացին, որ այսօր «Վարդ» առաջատանաւոր խորտակուել է ափի մօտ... Այդպիսի ժամանակ տղամարդը անգամ դուրս գալու յօժարութիւնը չունի. իսկ Աննա Եգորովնան դնաց աղքատանոց... որովհետեւ խօսք էր տուել...

— Ես գիտեմ որ «Վարդը» հէնց այդ ժամին է խորտակուել, աւելացրեց Մհերեանը. — եղբայրս նաւատիրոջ գրասենեակում է ծառայում...

— Այո... ճիշտ... Թէեւ ես էլ խօսք էի տուել, բայց, խոստովանում եմ, չէի հաւատում թէ նա կը դնայ. հէնց այդ պատճառով էլ ուշացայ. ասում էի՝ անկարելի է, նա կը յետաձգէ: Յանկարծ իմանում եմ, որ նա գնացել է: Աստուած իմ... Շտապում եմ ինքս էլ պ. Մհերեանի և օրիորդների հետ և ինչ եմ իմանում, ինչ եմ տեսնում:

Եւ բժիշկը ոչինչ չը մոռացաւ: Նրան օգնում էր Մհերեանը. ու լրագրի աշխատակցի, ինչպէս նաև միւս լսողների առջև պատկերացաւ դժբախտութեան զար-

հուրելի կեղտոտ որջը, որի մէջ չըջում, կարգադրութիւններ էր անում քաղաքի առաջնակարգ, հպարտ և անմերձենալի լինելու բոլոր իրաւունքներն ունեցող տիկիններից մէկը։ Դռնապահ Յակոբը չէր միայն, որ այնքան յափշտակուել էր այդ օրը։ Սյստեղ էլ նոյն անկեղծ, սրբազան ոգևորութիւնն էր պատել լսողներին։ Ղարա-Մուրադեանը բուռն կերպով հիացմունք և բաւականութիւն էր արտայայտում։ Նա գտնում էր, որ Արտալեանը պարտաւոր է մեծարել այդ անձնազոր բարերարութիւնը, օրինակ հանգիստացնել տիկնոջը՝ ուրիշների համար։

— Երեւակայում էք, պարոններ, մի այսպիսի տեսարան, — շարունակեց Յովսափեանը աւելի ևս սրտառուչ ձևով. — մտնում է Աննա Եգորովնան աղքատանոց։ Ոչ ոք չը կայ. և նրան դիմաւորում է, գիտէք... ահագին շունը... Սյո... Նա և գաղանը մենակ են, երես առ երես ամայի բակում։ Սյդքան սիրտ, այդքան անվախութիւն ես չէի ենթադրում տիկնոջ մէջ, թէ և վաղուց եմ ճանաչում նրան։ Ի՞նչ էլ լինի, պարոններ, չը պէտք է մոռանալ մարդու դիրքը... Նրան ոչ ոք չէր հարկադրում, նա կարող էր իսկոյն կառք նստել և տուն վերադառնալ։ Բայց նա այդ չարաւ։ Շունը գնում է դէպի նրան, իսկ նա կանգնած է, չէ վախենում։ Սյդքան նրա սրտին մօտ էր խեղճերի դործը։ Ես չը գիտեմ, թէ ինչ կը դառնար վերջը... Բարեբախտաբար, դուրս է գալիս դռնապահը և վտանգն անցնում է։ Թէ չէ ես և պ. Մհերեանը այլ ևս երբէք չը պիտի կարողանայինք մարդկանց աչքին երեւալ... Չէ՞ որ մենք խօսք էին տուել յայտնի ժամին այնտեղ լինել և պարտաւոր էինք սպասել նրան, դիմաւորել...

Ամենքը համաձայն էին բժշկի հետ։ Եւ մինչդեռ մի քանիսները հարց ու փորձ էին անում իրանց հետաքրքրող մանրամասնութիւնների մասին, Արտալեանը նրկատողութիւններ գրեց ծոցի տետրակի մէջ։ Բաւական առատ նիւթեր ունէր նա իր յօդուածների համար։

2

Ընթրիքը երկար տևեց, ազմկաւոր էր, ուրախ։ Նուրեանների խոհանոցի ճոխութիւնը հանրածանօթ էր։ Բայց չորս երիտասարդները նոր էին տեսնում այդպիսի մի փարթամ սեղան։ Անդադար բերում էին, մատուցանում։ Եւ խեղճ Ղարա-Մուրադեանը արդէն քրտինքի մէջ էր մոտել, այնքան չք գիտէր, թէ ինչ վերցնել և մանաւանդ ինչպէս վերցնել։

Այժմ միայն նա ընկճուեց. խորթ, օտար տարրը այժմ յաղթահարուած էր։ Չարվադարեանը, որ սեղանի կառավարիչն էր, սկզբում խնայեց. աչքի տակովն էր նայում և կամացուկ էր ծիծաղում, տեսնելով թէ ինչպէս է նա անօգնականի պէս այս ու այն կողմն է նայում, վախժախելով, կարմրելով, երկար չարչարուելով մի բան վերցնում։ Իր այդ դիտողութիւնները նա չէնջալով գեկուցանում էր տիկին Նուրեանին, որ նստած էր նրա կողքին և որ ծիծաղում էր երբեմն, իսկ Ղարա-Մուրադեանին չէր նայում։

Բայց Նուրեանների գինին անուշ էր և ազդող։ Չարվադարեանը կորցրեց իր բաժակի չափը և բացուեց։ Իզուր բժիշկ Յովասափեանը յաճախ ընդհատում էր իր հանդարտ խօսակցութիւնը տիկին Գուլուբէկեանի հետ և մեղմ կերպով կարգի էր հրաւիրում չաղ կառավարչին։ Շուտով ծիծաղը համարեա ընդհանուր դարձաւ և ոչ ոքի համար այլ ևս գաղտնիք չէր, որ ծիծաղի առարկան գիւղական ուսուցիչն էր։ Բայց Ղարա-Մուրադեանն էլ էր գինի խմում, նա էլ տաքանում էր և խօսելու մի առանձին տրամադրութեամբ էր համակուում։ Բաւական համարելով իր կերածը, նա հրաժարուեց այլ ևս որ և է բան վերցնելուց, որպէս զի թոյլ չք լինի իր կողմը և սկսեց մի առանձին յամառութեամբ դիմադրել Չարվադարեանին։

Թէև այս վերջինիս կողմն էր տիկին Գուլուբէկեան-

նի փեսան, որ ամեն մի հանաքից յետոյ ծիծաղից թուլանում էր, հիացմունքի զանազան ցոյցեր էր անում գլխի շարժումներով, ձեռքով, բայց այդ հանգամանքն էլ չէր շփոթում երիտասարդին: Տիկին Գուլուբէկեանը այս անգամ ուշադրութիւն չէր դարձնում իր փեսայի վրայ, որովհետեւ զբաղուած էր աւելի լուրջ մտքով. Յովասափեանին նա հրաւիրել էր նստել իր կողքին, որպէս զի ընթերցի վրայ, խօսքի մէջ, նախապատրաստական տեղեկութիւններ իմանայ իրան այնքան հետաքրքրող հարցի մասին, որ հանգստութիւն չէր տալիս տիկին Աննայի հետ ունեցած խօսակցութիւնից յետոյ: Ժօրժիկի մենակութեան հարցն էր դա:

— Համեցէք, վարժապետ, վերցրո՛ւ, յանկարծ կանչեց կառավարիչը, երբ սպասաւորը մօտեցրեց վարժապետին մատուցարանը, որի վրայ ինչ-որ մանր բաներ կային:— Իրան ուտելը հեշտ է, գիւղում դրանից շատ է լինում: զկեռ է, զկեռ...

Տիկին Գուլուբէկեանի փեսան այս անգամ աւելի անզուսպ ցոյցեր արաւ ձեռքերով ու ոտներով: Սամուէլ Նուրեանը երեսը դարձրեց գէպի վարժապետը և բաժնի-ծաղ տուեց: Նրա տրամադրութիւնն էլ լաւացել էր, թէեւ նա դարձեալ մնում էր իր վայելուչ գիրքի մէջ:

— Հաւատացնում եմ, զկեռ է... ճիշտ նոյնը, որ գիւղի կանայք բաղում են ծմակում և ծոցները լցրած տուն բերում: Դու էլ, անպատճառ, քո աշակերտների հետ շատ կը լինես զկեռ քաղելու գնացած: Վերցրո՛ւ, բանի հատ ուզում ես, այդ զկեռներից. դրանց հետ լաւ է լինում այն սպիտակ խմիչքը, որ փոքրիկ ըմպանակի մէջ առջևդ է դրած: Դա էլ... ի՜նչպէս ասեմ... ջաջի արաղ է...

Անզուսպ, խեղդող ծիծաղը թոյլ չը տուեց, որ նա չարունակէ այդ հանաքը: Դուրսը կախ գցելով իր ափսէի վրայ, Ջարվադարեանը ծածկեց ճակատը ձեռքով և ծիծաղում էր անձայն, ցնցուելով: Ապա բարձրացրեց գէմքը և, համարեա հեկեկալով ծիծաղից, հարցրեց.

—Արադ... քաշած կան, վարժապետ...

Ու նորից կախ արաւ գլուխը. ցնցւում էր ամբողջ մարմնով: Նա վարակեց ամենքին: Իսկ տիկին Գուլուբէկեանի փեսան հասաւ այն աստիճանին, որ չը կարողացաւ այլ ևս նստած մնալ ու վեր կացաւ, գնաց դուրս, որպէս զի մի քիչ հանգստացնէ իր պատառուող թոքերը...

Հարա-Մուրադեանը անվրդով նայում էր ամենքին: Նա ոչինչ չը վերցրեց, իսկ երբ ծիծաղը մի քիչ թուլացաւ, նա ձեռքը մեկնեց դէպի իր բաժակը, խօսեց այնպիսի բարձր ու խրոխտ ձայնով, որ նոյն իսկ տիկին Գուլուբէկեանն էլ թողեց իր խորհրդակցութիւնը բժշկի հետ և սկսեց լսել:

—Լաւ է, պարոններ, որ գիւղը այդքան զուարճութիւններ է պատճառում ձեզ, ասաց նա: Կեանքի մի անսպառ, անհուն առատ աղբիւր լինելով, գիւղը, այո՛, պիտի խօսեցնէ, միշտ և ամեն տեղ խօսեցնէ ամենքիս: Ի՞նչ ասես որ չէ տալիս նա: Թէ՛ ուրախութիւն, թէ՛ վիշտ, թէ՛ խաւաք հասկացողութիւններ, թէ՛ տաղանդներ կեանքի զանազան ասպարէզներում: Նա ուղղակի հրաշքներ էլ է գործում: Գիւղն է, որ իր միջից հանեց այն դժբախտներին, որոնց համար այսօր այստեղ ենք հաւաքուել մենք, այսքան տարբեր գիրքերի և դասակարգերի մարդիկս: Իսկ գա, գոնէ իմ կարծիքով, մի հրաշք է: Գիւղից եմ և ես, որ չը գիտեմ թէ ինչպէս պէտք է ուտել ձեր կերակուրները...

Թոյլ տալով որ նորից բարձրացած ընդհանուր ծիծաղը հանդարտուի, երիտասարդը շարունակեց.

—Այո՛, ինչո՞ւ ծածկել: Ես երբէք չեմ էլ ասի, թէ հաւասար եմ ձեզ այսպիսի բաների մէջ: Բայց թոյլ տուէք հարցնել. մի՞թէ դուք էլ ամեն բանի մէջ հաւասար էք գիւղացուն:—Ո՛չ, այդպիսի բան չէ կարող լինել: Ասելս այն է, որ ծաղրելու բան չը կայ այն հանդամանքի մէջ, որ կայ գիւղացի, կայ քաղաքացի: Պ. Չարվադարեանը ամբողջ երեկոյ գիւղը ծաղրելով էր

զուարճացնում հիւրերին: Բայց ինքը, պ. Չարվադարեանը, հրտեղից է դուրս եկել:—Գիւղից. նրա հօրեղբօր որդին այժմ էլ հողագործ է: Ապա թող պարոնն ասէ, թէ ես սուտ եմ ասում...:

—Սուտ չէ, պատասխանեց Չարվադարեանը.—բայց դրանից ի՞նչ է դուրս գալիս...

—Մի վերաւորուէք, պ. Չարվադարեան, ես միայն փաստն եմ բերում: Անցնենք միւսներին: Մեր յարգելի բժշկապետը... Մի տարի ես գնացել էի Ղ... գաւառի թ... գիւղը՝ դպրոց բաց անելու: Հէնց առաջին երեկոյ ես հիւրընկալութիւն գտայ Յովասափեանց տանը. այնտեղ գիտէին, որ այդ անդամներից մէկը բժիշկ է քաղաքում: Տիկին Դուրբէկեանի փեսան... նրա ծագման մասին հօ կասկած չը կայ: Ինքն էր, որ ձեռքերով հանեց գիւղական տրեխները, հագաւ քաղաքի կօշիկներ, թէեւ այժմ ամենից չատ է ծիծաղում... էլ առաջ դընանք: Պ. Նուրեան... այս ազգանունը գիւղական է. Նուրի անունն այժմ էլ կարելի է տեղտեղ պատահել, մանաւանդ այն գիւղերում, որոնք մօտիկ են թիւրք գիւղերին: Անշուշտ պ. Նուրեանի կամ հայրը կամ պապը նոյնպէս գիւղից է դուրս եկել:

—Պապը, պապը, ասաց Չարվադարեանը մի առանձին չարախնդութեամբ, տեսնելով թէ ինչպէս Նուրեանը կախ արաւ իր գլուխը և մռայլ կերպարանք ընդունեց:

—Բայց, վարժապետ, աւելացրեց նա,—իմացիր, Աննա Եգօրովնան գիւղից չէ, այլ իսկական քաղաքացի:

—Եւ այդպէս ահա. ուր որ նայում ենք, արմատը, հինուածքը գիւղն է: Ուրիշ կերպ չէ էլ կարող լինել: Մենք, հայերս, գիւղացի ժողովուրդ ենք, մշակ, աշխատաւոր ենք եղել միշտ: Այս ահագին արդիւնաբերական քաղաքը ամենամեծ մասով այդ տարրից է բաղկացած: Դուք, ի հարկէ, տեսել էք՝ ինչպէս է կազմւում հեղեղը. այս ու այն կողմից, հարիւր ու մի ձորերից ու ձորակներից հաւաքւում են փոքրիկ ջրեր և միանում մի ա-

ւելի մեծ ձորի մէջ։ Մեր գիւղական ժողովուրդն այսպէս եղաւ. տարիների ընթացքում, կաթիլ-կաթիլ, նա հաւաքուեց այստեղ, հեղեղեց այս երկրի երեսը։ Նրա մէջ գոյացան ամեն տեսակ գիրքեր ու կարգեր. կայ տանջուող, կայ և վայելող. որը խփել է բարձրին, որը կէս քայլ էլ առաջ չէ գնացել և թաւալուում է նոյն ցեխերի ու կեղտերի մէջ։ Նշանակում է սա, թէ գիւղացի է նա, ով առաջ չէ գնացել և գիւղացի չէ նա, ով ապարանքներ ունի։—Ի հարկէ, ոչ Բայց ի՞նչպէս բացատրել այն հանգամանքը, որ այսպէս են դատում մարդիկ։ Նա կարծում եմ, որ պէտք է դիմել ժողովրդին. նա շատ լաւ հասկանում է դրութիւնը, նա հաղարաւոր տարիների փորձ ունի։ Նա արհամարհում է այն ճտերին, որոնք ծաղրում են իրանց այն կճեպը, որտեղից դուրս են եկել։ Ծուտը, ի հարկէ, ծաղրել չէ կարող. նա, ուրեմն, մարդուն է ներկայացնում ժողովրդի պատկերաւոր փիլիսոփայութեան մէջ։ Մենք մի և նոյն կճեպից ենք դուրս եկել, մեր ամենքիս ծընողը մի հատ է—գիւղական հողը։ Կտրուել ենք այդ հողից, եկել ենք այստեղ։ Նւեթէ իմ և պ. Չարվադարեանի մէջ տարբերութիւն կայ, պատճառն այն է, որ նա ծաղրում է իր կճեպը, իսկ ես... ինձ համար նրանից սուրբ բան չը կայ...

Չարվադարեանի երկու հաստ ձեռքերի ծափահարութիւնը ընդհատեց գիւղական ուսուցչի խօսքը.

—Մաշալլա, աֆէրիմ, վարժապետ, ասաց նա, իր սովորական կծու լրջութիւնն ընդունելով։—Երեւում է, որ տէրտէր պիտի դառնաս. թուղթ որ ման ածելու լինես, բեր ինձ մօտ էլ. կը դրեմ որ արժանի է, մեծ պատին երկար քարոզներ կ'ասէ մեր պառաւների համար...

Յովասափեանը սաստիկ բողոքեց նրա դէմ։ Ասաց, որ անքաղաքավարութիւն է մարդուն ընդհատելը, մանաւանդ այն մարդուն, որ լաւ է խօսում։ Մի թեթեւ պայքար սկսուեց երկուսի մէջ։

—Թոյլ տուէք, պարոններ, վերջացնում եմ, ասաց Ղարա-Մուրադեանը:

Տիկին Գուլուբէկեանի փեսան, որ նոր քիչ զուարթացել և ծիծաղում էր վարժապետի տէրտէր դառնալու վրայ, նորից ընկղմուեց բութ անտարբերութեան մէջ և յօրանջում էր: Նուրբանը քիչ էր մնում պահանջէ, որ վերջ տրուի այդ անկարգութեան. բայց տեսնում էր, որ իր կինը լսում է ուշադրութեամբ և մինչև անգամ միացաւ Յովասափեանի բողոքին:

—Ես, պարոններ, ոչ ոքին վիրաւորելու միտք չունեմ, ես միայն փաստը շեշտեցի, շարունակեց ճառախօսը:—Ես այստեղ եկել եմ ոչ նրա համար, որ վերացնեմ այդ յաւիտենական անարդարութիւնը: Դա անկարելի էլ է մի անհատի համար: Բայց ես մի բան լաւ հասկանում եմ:—որ ես, մի գիւղացի մարդ, այստեղ եմ: Ես մտայ այս տան շէմքով, մտայ վստահ քայլերով, համոզուած, որ մտնելու իրաւունք ունեմ, և այդ իրաւունքն ինձ տալիս է այն գործը, որի համար կանչուած եմ: Այսօր մենք գեռ ոչինչ չենք արել. մենք միայն սկիզբ դրեցինք, և ո՞վ գիտէ, վաղը, միւս օրը մեր արածը այս ճոխ սեղանի արժէքի չափ կըլինի՞ արդեօք: Ոչ ոք այդ չը գիտէ. բայց այժմ մենք միասին ենք: Այս երեկոյ, պարոններ, ինձ այստեղ ճնշում էր զգացմունքների մի ամբողջ բեռ. այս միջավայրը, այս չըջանք... Գուցէ ես շատ եմ միամիտ, շատ եմ գիւղացի: Բայց գլխաւորի մէջ ես, ի հարկէ, չէի սխալուում. ինձ համար միշտ պարզ կը մնայ, որ եթէ չը լինէր այստեղ մի զգայուն մարդասէր սիրտ, այս պատերի մէջ չէր կենդանանայ մի գործ, որ ինձ ու ինձ նմաններին իրաւունք տուեց վստահ քայլերով ներս մտնել: Նախապաշարմունքները դասակարգեր են ստեղծում. իրանց կճեպը ծաղրողները շատ հեռու պիտի մնային այնպիսիներից, որ չեն ծաղրում, որոնք կպած են իրանց կճեպին: Բայց կայ դադափար և նա մեզ հաւաքել է այս սեղանի շուրջը: Այդ եղբայրացնող, անհարթութիւններ, թիւրիմացութիւններ

շտկող դադափարի հեղինակը այստեղ է։ Ես խմում եմ նրա կենացը։ Խմում եմ յարգելի տիկին Նուրեանի կենացը...

Բուռն հաւանութեան ցոյցեր տեղի ունեցան. սպասաւորը շամպայն գինի ածեց բւերեղեայ բաժակները։ Մինչև խմելը Ղարա-Մուրադեանը երգեց «Եղբայր եմք» երգը։ Ամեն մէկը իր մտքում ասում էր, թէ վարժապետը այստեղ չափազանցութեան հասաւ։ Նա շատ աջողակ ձայն չունէր. երգը անարուեստ էր, ծակում էր լսողի ականջը իր սուր ու բարձր հնչուններով։ Սենեակը որոտում էր։ Եւ ամենքը, առանց բացառութեան, ուղղել էին իրանց հայեացքները իրանց առջեւ դրած ափսէներին. կարծես ամաչում էին երգողի փոխարէն. ոչ ոք չը նայեց դէպի նրա կողմը։ Չարվադարեանը մի քանի անգամ ձեռքերը սեղմեց ականջներին և հարցրեց իր դիմացը նստած Յովասափեանին.

—Ո՞նց է, պ. բժիշկ...

Իսկ Նուրեանը... Նա հօ այս գիշեր իր կնոջ նահատակն էր... Եթէ չը լինէր Աննայի առողջութեան և բարեկեցութեան ձօնուած այդ բաժակը, որի մէջ ազնիւ խմիչքը դեղին սաթի գոյներ էր ցոլացնում, նա վեր կը կենար և իր ականջները կ'ազատէր այդ վայրենի ձայներից...

Երգը վերջացաւ խորին լուրթեան մէջ... Ղարա-Մուրադեանը զգացուած էր. նրա դէմքը շառագունել էր, ծածկուել մի բարակ քրտինքով, աչքերը փայլում էին բոցավառուածի նման։ Խմելով իր բաժակը, նա նստեց, ոչ ոքի կողմից չարժանանալով գովասանքի... Միայն տիկին Նուրեանն էր, որ շնորհակալութիւն յայտնեց նրան՝ իր կենացը խմելու համար, և առաց, որ յոյս ունի, թէ հասարակութիւնը կ'օգնէ իրան այս սկզբած գործում։

—Ես հաւատում եմ, ամբողջ սրտով հաւատում եմ, տիկին, աղաղակեց Ղարա-Մուրադեանը և նրա

ձայնը ցոյց էր տալիս, թէ նա չէ նկատել այն սառնութիւնը, որ առաջ բերեց նրա գիւղական երգը:

Առաջարկուեցան ուրիշ կենացներ: Շամպայնը թափուում էր ջրի պէս: Հիւրերի տրամագրութիւնը գնալով լաւանում էր. խօսեցին և Արտալեանը, Մհերեանը, նոյն իսկ Սահակեանը: Բայց ամենից շատ խօսողը Չարվադարեանն էր: Առաջարկելով նուրեան ամուսինների և նրանց երեխաների ընդհանուր կենացը, նա երկար գովում էր այս տունը, ներկայացնում էր նրան իբրև մի օրինակելի, մաքուր ընտանիք, փոխադարձ սիրով և ամուսնական ու ծնողական առաքինութիւններով շաղկապուած:

— Իմ առաջին բարեկամը նա կը լինի, ով ինձ էլ կը ցանկայ մի այսպիսի ընտանեկան բախտ: Բայց չը մոռանանք մի բան: Մեր յարգելի Աննա Եգօրօֆլան սկսել է մի գործ: Ամենքս ենք հաւանում, ամենքս ենք հիացած. բայց նա քիչ է, մենք պիտի զգանք, որ Աննա Եգօրօֆլան մեծ, շատ մեծ նեղութիւն է յանձն առել. և մենք չը պիտի մենակ թողնենք նրան այդ ահագին ծանրութեան տակ. մեր պարտքն է օգնել նրան, ծառայել այս գործում:

Դիմելով ապա տիկնոջը, Չարվադարեանը աւելացրեց.

— Աննա Եգօրօֆլա, խոնարհաբար աղաչում եմ ձեզ, ինձ էլ ընդունէք ձեր օգնականների, ձեր հրամանները կատարողների թւում: Նա ինձ ամբողջովին գնում եմ ձեր տրամագրութեան տակ: Փող էք կամենում, օգնութիւն... ամեն ինչ պատրաստ եմ կատարել...

Սեղանակիցները բոլորն ուրախութիւն յայտնեցին: Շատ ուրախ էր մանաւանդ տիկինը, որ ասաց թէ այժմ հաւատում է աջողութեան: Մափահարութիւններ խօսեցին, առաջարկուեց Չարվադարեանի կենացը: Իսկ Ղարա-Մուրադեանը «կեցցէ» կանչեց, իր բաժակով գնաց նրա մօտ և ասաց, թէ պատրաստ է համբուրուել նրա հետ: Չար մարդը հրաժարուեց այդ «պատուից»,

բաւական համարեց և բաժակներ խփելը, ապա սեղանի վրայով առաջ թեքուելով, ասաց Նուրեանին.

—Այս աւանակը շուտով մեզ դուրս կ'անէ մեր տներէրից...

Ոգեւորութիւնը այն աստիճան վարակիչ էր, որ տիկին Գուլուբէկեանն էլ Աննայի տրամադրութեան տակ դրեց իր փեսային: Բայց այդ առիթով ուրախութիւն յայտնող չեղաւ, մինչեւ իսկ տիկին Աննան շատ աննկատելի կերպով շնորհակալութիւն արաւ: Կ'արժեա իր առաջարկութեան տպաւորութիւնը մեղմացնելու համար էր, որ այսին բացատրութիւնների մէջ մտաւ:

—Նա կարող է օգնել տնտեսական գործերում, ասաց նա դանդաղ կերպով.—առնել-տալու մէջ գլուխ ունի...

Փեսան, երեւի գինու աղդեցութեան տակ, մի քիչ խիստ կերպով իր հրաժարականը տուեց: Բայց այդտեղ այլ ևս լռութիւն պահպանել չը կարողացաւ տիկին Նատալիան, որ նստած էր նրա կողքին և սկսեց նրան խնդրել, որ չը հրաժարուի: Ամուսինը, սակայն, պնդում էր իր հրաժարականի վրայ, որոնք սեղանի միւս ծայրից շամփըրում էին նրան: Տիկին Նատալիան վիճել, համոզել չը գիտէր: Նա շուտ յոգնեց, սկսեց թախանձել, որ գոնէ իր համար անէ այդ բանը: Նրա աչքերում նոյն իսկ արտասուքներ էլ երեւացին...

Է

Մութ ու ամայի գիշեր էր, երբ հիւրերը ցրուեցան: Յովասափեանը և Չարվադարեանը մտան մի երկար փողոց:

—Դու կառք ուզում ես, հարցրեց վերջինս և, չը սպասելով պատասխանի, ինքն էլ վճռեց.—լաւ, հարկաւոր չէ. եղանակը զովացուցիչ է, ոտով գնալ է հարկաւոր այսքան ուտելուց և խմելուց յետոյ: Գնանք...

Եւ իր թեւը տուեց բռնկին:

—Եւ վերջապէս ես քեզ հետ խօսել եմ ուղում: Ես քեզ յարգում եմ, սիրում: Չասես թէ հարբած է... Ես հարբած չեմ:..

Նա, ճիշտ որ, բոլորովին հարբած չէր, բայց գտնւում էր այն դրութեան մէջ, երբ խմած մարդը մի առանձին սիրով դուրս է թափում իր սրտինը, իր գաղտնիքները, իր ցանկութիւնները:

Յովասափեանը իր պատրաստականութիւնը յայտնեց. նա միշտ այդպէս էր Չարվադարեանի հետ: Եւ նրանք քայլում էին դանդաղ և խօսում: Չարվադարեանը յաճախ կանգնեցնում էր նրան, մանաւանդ երբ քամին միմի սաստկանում էր: Այդ միջոցին նա վերցնում էր դլխարկը և մեծ հաճութեամբ թոյլ էր տալիս, որ սառն օդի հոսանքը ծեծէ իր տաքացած ճակատն ու դէմքը:

—Ես, Յովասափեան, քեզ շատ եմ նախանձում: Դիտե՛ս դու այս բանը:

—Վաղուց դիտեմ:

—Եւ ինչո՞ւ, գիտե՛ս: Ո՞րտեղից եկար դու, եղբայր: Ինքդ ես պատմում, թէ աղքատ գիւղացի էիր: Հիմա... բոլոր տիկիներին և օրիորդներին խորհրդապահն ես: Դու չօչափում ես նրանց մարմինները... Ահա ինչո՞ւ եմ նախանձում:..

—Որովհետեւ փչացած մարդ ես...

—Ե՞ս... Ընդունեցի: Իսկ դո՞ւ:

Նա քաշեց բժշկին փողոցային լապտերի առաջ և նայեց նրա աչքերին:

—Ես գիտութեան մարդ եմ և գիտութեանն եմ ծառայում:..

—Հա՛, այդ ճիշտ է, սատանան տանէ... Բայց գիտութիւնը ինձ համար ոչինչ է: Գրօշ, մի գրօշ չեմ տայ...

—Եթէ ծախու լինէր, չէիր տայ...

—Սպասի՛ր: Թէեւ ասում եմ, գիտութիւնը ոչինչ բան է և միայն վարժապետներին ու տիրացուններին

կարող է ապշեցնել, բայց ես կը կամենայի քո տեղը լինել: Դու գերել ես ամենքին, գեղեցիկ սեռը քո սարուն է... Սա այնքան նախանձելի է, որ կը կամենայի հենց նոյն իսկ գիտութեան մարդ համարուել և քո տեղը բռնել:

— Ինչո՞ւ, քո տեղն էլ այնքան վատ չէ: Դու հարուստ ես...

— Դիտեմ, այո՛, ինչ եմ ես... Հարուստ եմ, ճիշտ է. և բախտաւոր հարուստ: Ամենքի նախանձն եմ գըրգըռում: Իմ սուրը աչ ու ձախ է կտրում: Հէնց այս երեկոյ մի քիչ խեղդեցի Նուրեանին: Նա առիւծ է, բայց էլի խեղդեցի...

— Վագրը երբեմն խեղդում է առիւծին:

— Ուրեմն ես էլ վագր եմ: աւելի լաւ, վագրը լաւ է յարձակում, թէև առիւծից ցած են դնում նրան: Յիմար բան... Միայն մի բան ունի ձեր գիտութիւնը, որ ես ընդունում եմ ամբողջ սրտով. ընդունում եմ իբրեւ արդար ու ճշմարիտ իմաստութիւն: Դիտես որն է դա: Այն, որ երբ կինը տեսնում է իր ամուսնու անհաւատարմութիւնը, նա ինքն էլ իրաւունք ունի անհաւատարիմ լինելու: Այսպէս է ասում գիտութիւնը, չէ:

— Գիտութիւնը... բայց դա մի և նոյնն է... Ասում է: Յետոյ:

— Կը կամենայի, որ տիկին Աննան, Նուրեանի կինը, շատ լաւ հասկանար այս ճշմարտութիւնը: Հարկաւոր էր դա, շատ հարկաւոր:

— Քեզ է հարկաւոր...

— Ես ուրիշների մասին չեմ մտածում: Օ՛, այն ժամանակ այդ կնոջ հեշտ կը լինէր մօտենալ: Ես ապացոյցների մի ամբողջ կոյտ ունեմ, որ սուտ է, Սամուէլ Նուրեանը սուրբ չէ, ճգնաւոր չէ, ինչպէս ցոյց է տալիս իրան: Նրա երկու սիրուհիներին ինքս անձամբ ճանաչում եմ:

— Այստեղ:

—Ո՛հ, նա այդքան յիմար չէ։ Հասցէները ինձ մօտ են։ Նոյն իսկ մէկի լուսանկարն էլ ձեռքս եմ գցել։ Այս մասին յետոյ։ Այժմ ասո՛ւ. ինչպէս է։

—Սովորական բան...

—Ձէ, դու մի բան կարճը ես ասել։

—Ես բժիշկ եմ։ Ես բժշկում եմ միայն. իմ գործը չէ մարդկանց ընտանեկան հարցերի մէջ խառնուել։

—Բայց ինչո՞ւ դատողութիւններ ես տալիս ամեն ինչի մասին։

—Ուրովհետեւ ես չեմ կարող փայտ լինել. խօսում եմ, ես էլ խօսում եմ...

—Եւ ինչ որ լինի, քեզ համար մի և նոյն է։

—Մի և նոյն։ Ես պարտաւոր եմ բժշկել արդարին և մեղաւորին։

—Ուրեմն և արդար ու մեղաւոր չը կայ։

—Կայ, բայց ոչ ինձ համար։

—Տեսնո՞ւմ ես... Քո գիտութիւնը այդպէս է... Բայց մի վախիր, ես առանց քեզ էլ կարող եմ հասցնել այդ բանը իմ ուղած ականջին...

—Այո՛, այս երեկոյ դու քեզ նրա տրամադրութեան տակ դրիր։

—Լաւ ես հասկացել։ Եւ դու, երեւի, այդ րոպէին կարծում էիր, թէ Թէոդորոս Չարվադարեանը ինչ-որ բօշաներին բարեգործութիւն անելու մասին էր մտածում...

—Ո՞րտեղից վերցրիր այդ։ Ես մինչև անգամ չը դարմացայ, երբ դու սկսեցիր փառաբանել Նուրեանների ընտանեկան սրբութիւնը...

Չարվադարեանը բարձրաձայն ծիծաղեց։

—Ճիշտ որ ես այդ միջոցին բաւական զուարճալի էի։ Բայց ինչ անեմ, Յովասափեան։ Որ կողմից մօտենում ես, տեսնում ես դուռը փակ է։ Իսկ կտորը դրան համեղ։ Յանկարծ տեսնում եմ, գիւղական էլ վարժապետը գտել է ինչ-որ գաղափարի դուռ, ներս է մտել այդ դռնով, ուտում է, խմում է։ Ես էլ նրա ետեւից... Երբ բաց է միայն գաղափարի դուռը, մենք,

մեղաւորներս, կը մտնենք այն տեղով, ինչ արած: Գիտե՞ս, այս երեկոյ մանաւանդ ես շատ մօտ էի նրան. ինչ թափանցիկ, անարատ կաշի ունի նա... Ոյժ էր հարկաւոր տղամարդութիւնը սանձահարելու համար: Ես ունեցայ այդ ոյժը: Բայց մինչև երբ: Բօջաները, դաղափար դարձած բօջաները, երկու մարդու լաւութիւն պիտի անեն. գիւղի վարժապետը լիկեօրներ էր խմում: Ես էլ նրա հէրն անիծեցի. բայց ես էլ պիտի հասնեմ համեղ կտորին... Տեսնենք քո բօջաները...

— Բաւական է, եղբայր, նրանք բօջաներ չեն, հայեր են...

— Դա մի և նոյն է... ինձ համար: Գնանք, Յովա սափեան, մադամ Կլօտիլդայի մօտ...

— Ուշ է, չարժէ. նա քնած կը լինի:

— Ոչինչ... Ոսկին միշտ նրան վեր է կացնում: Նորութիւններ կան մեր մադամի մօտ, նորութիւններ...

Նորութիւնները շուտ յաղթահարեցին Յովասափեանի թոյլ դիմադրութիւնը և նա էլ իր ընկերի հետ ծռուեց դէպի աջ:

— Հո՞ւ կաշին էի ասում... Հարցը աւելի ազնուութեան, կուսականութեան մէջ է: Աւելի գեղեցիկները, աւելի քնքոյշները կան... Ես մինչեւ այժմ նրանց առել եմ փողով: Բայց դա ձանձրալի է, որքան էլ առատ լինի: Հեշտութիւնը, որով նրանք ձեռք են բերում, ոչնչացնում է ամեն մի հետաքրքրութիւն: Եւ իրաւ, այսքան էլ հեշտութիւն... Մադամը իր դռներէից մի բանալի է տուել ինձ, որ նոյն իսկ զանգ քաշելու նեղութիւնն էլ չը կրեմ: Ահա թէ ինչո՞ւ ես այժմ աւելի դժուար որսերի ետեւից ման գալ եմ սիրում: Հարկաւոր է անարատը, այնպիսին, որ ծախու չէ: Եւ հօ տեսնում ես, թէ որքան բարձրից եմ բռնել: Վաղուց եմ հաւանել Աննա Եգօրովային...

Նա բաց արեց մի դուռ և երկուսը անյայտացան նրա ետեւում...

Լ է 0

(Կը զարուհակուի)

ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆԸ XX-ՐԴ ԴԱՐԻ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՈՒՄ

Դ

Հինգերորդ դարը մեր հին պատմութեան հետաքրքրական շրջաններից մէկն է. այս շրջանում տեղի է ունենում մի երկարատև ընդհարում երկու զօրաւոր տարրերի—հոգեկան և մարմնաւոր ոյժերի մէջ: Մարմնաւոր ոյժը աշխատում է ճնշել, սպանել հոգին—մարդկային խիղճն ու համոզմունքը. իսկ հոգին, որչափ էլ թոյլ և անօգնական, դարձեալ չէ մեռնում. նա պաշտպանում է, յաղթում, յաղթւում, բայց չէ ընկճւում, մինչև որ մարմնաւոր ոյժը յոգնում է, համոզւում է որ հոգին անմեռ է, և թողնում է նրան ազատ: Հոգեկան ոյժի, խղճի յաղթանակ՝ կոպիտ, բռնի, նիւթական ոյժի դէմ—այս միջիթարական երևոյթըն է մեզ պատկերացնում մեր պատմութեան հինգերորդ դարը:

Մարմնաւոր ոյժը՝ Պարսկաստանն էր, Սասանեան հարստութեան ժամանակ: Նա այնքան հզօրացած էր հինգերորդ դարում, որ համարձակ կարող էր պարծենալ, թէ իրան հաւասարը չը կայ աշխարհում ոչ մի տեղ. Բիւզանդական կայսրութիւնը, ներքին կազմակերպութեան մէջ թուլացած, երկպառակութիւնների և կրօնական վեճերի ասպարէզ դարձած, մի քանի անգամ պարտութիւն էր կրել պարսիկներից և զգուշանում էր նորանոր ընդհանրումներից, գուշակելով որ դրանց հետեանքը կարող են լինել նորանոր պարտութիւններ: Պարսկաստանի հիւսիսին, ճիշտ է, սպառնում էին Հելլիսթաղները, բայց սրանք աւելի անպատակութիւններով էին նեղում Պարսկաստանը, քան իբրև կազմակերպուած տէրութիւն՝ քաղաքական ախոյեան հանդիսանում: Ուրիշ հսկառակորդներ չունէր Պարսկաստանը այս ժամանակ:

Եւ նա, գիտակցելով իր աննուաճելի զօրութիւնը, մտածեց կուլ տալ, պարսիկների հետ ձուլել հպատակ փոքր ազգութիւնները, որոնց մէջ ամենից նշանաւոր էին Հայերը: Հայաս-

տան այս ժամանակ ունէր դեռ սեփական թագաւորներ, բայց նրանք ներքուստ բոլորովին թուլացած, հեղինակութիւնից զրուկուած էին, իսկ արտաքուստ՝ հպատակ էին Պարսկաստանի արքայից արքաներին, իբրեւ նրանց վասսալներ։ Երևանի խաները 19-րդ դարի սկզբում աւելի իրաւունքներ էին վայելում իրանց իշխանութեան յանձնուած նահանգում, քան Հայոց Արշակունի թագաւորները չորրորդ դարի վերջերին և հինգերորդի սկիզբներին։ Նախարարական բազմաթիւ տոհմերը, որոնք ներքին գլխաւոր պատճառն էին Արշակունի թագաւորութեան թուլանալուն՝ աջակցեցին Պարսկաստանին՝ բոլորովին վերացնելու իրանց ազգային անկախութեան վերջին նշոյլն էլ։

Հայ նախարարները միանգամայն զուրկ էին ազգային ինքնաճանաչութիւնից. դրանցից ամեն մէկը իրան համարում էր առանձին ցեղ. նրանց մէջ չը կար ներքին, բարոյական կապ, իբրեւ նոյն հայրենիքի որդոց, իբրեւ նոյն ազգի զաւակների մէջ, այլ շատ յաճախ ցեղական անհաշտ թշնամութեամբ նրանք զինուում էին միմեանց դէմ և իրար ուժասպառ անում։ Բագրատունիք, Սիւնիք, Ռշտունիք և այլն—առանձին անկախ աշիրաթներ էին կազմում և այնպէս էլ գիտէին, որ իրանք Բագրատունի, Սիւնի, Ռշտունի են, բայց ոչ թէ հայ. ինչպէս այժմեան քուրդ աշիրաթները, որոնք իրանց կոչում են աշիրաթի անունով և ոչ թէ ընդհանուր ազգային անունով։ Նրանց ցեղապետներն էլ, այսինքն նախարարները, ոչնչով չէին տարբերւում այժմեան քուրդ բէդերից—նոյն սովորութիւնները, նոյն բացակայութիւնը քաղաքական և ազգային ճանաչողութեան։ Արշակունի թագաւորները իսկապէս առաջին նախարարական տունն էին կազմում միւս նախարարների մէջ և նրանցից գերիշխան էին ճանաչւում։ Նրանք ունենում էին անձնական քաջութիւն և քաղաքական տակաւ կարողանում էին հաշտ և հպատակ պահել նախարարական տոհմերը. իսկ երբ նրանք թոյլ անձնաւորութիւններ էին լինում, այն ժամանակ կապը բոլորովին խզւում էր, և իւրաքանչիւր նախարարական տոհմ հպատակւում էր միայն և միայն իր սեփական զիտումներին։ Մի շարք թոյլ և վատաբարոյ թագաւորների օրերում՝ թագաւորի հեղինակութիւնը բոլորովին ընկաւ, և նրա լինել կամ չը լինելը արդէն կախումն ունէր նախարարների քմահաճոյքից։ Եւ ահա նախարարները հինգերորդ դարի երեսնական թուականների սկզբին որոշեցին դիմել Պարսից Վոսա (Ն) թագաւորին և ինգրել, որ իրանց ընդ միշտ ազատէ Արշակունի թագաւորներից և Հայաստանը կառավարէ պարսիկ մարզպաններով (խաներով)։ Զուր էր աշխատում Սահակ կաթողիկոսը նրանց հասկացնել, թէ ինչ ազգա-

Վեաս քայլ է, որ նրանք մտադիր են անել. սեփական թագաւորը որչափ էլ վատ լինի՝ այնու ամենայնիւ գերադասելի է օտարից. «Խնչպէս փոխեմ իմ հիւանդ ոչխարը առողջ գայլի հետ, որի հէնց առողջութիւնը պատուհաս կը լինի մեզ համար», ասում էր նա. «Խնչպէս անօրէնների ձեռքը մատնեմ իմ բնիկ թագաւորին»: Բայց իզո՞ւր. նախարարների մէջ պակաս էր մի կարևոր բան—այդ «իմը», «մերը», «ազգայինը» ըմբռնելը. Արշակունի հայ թէ Սասանեան պարսիկ կը լինի նրանց թագաւորը—այդ միևնոյնն էր նրանց համար: Հեռատես և ազգային ինքնաճանաչութիւն ունեցող կաթողիկոսի յորդորները անհետանք մնացին, իրատեսերը՝ անհասկանալի. նախարարները իրանց մտադրութիւնը իրագործեցին: Վռամը Պարսկաստան կանչեց վերջին Արշակունի հայ թագաւորին, Արտաշէսին, զրկեց թագաւորութիւնից ու պահեց Պարսկաստանում, և մի պարսիկ խան ուղարկեց Հայաստանի կառավարիչ: Սահակ կաթողիկոսն էլ մեղադրուեց՝ իբրև Պարսկաստանի շահերին վնասակար և յուսատէր կուսակցութեան պարագլուխ, ուստի նոյնպէս զրկուեց կաթողիկոսութիւնից: Այս անցքը կատարուեց մօտաւորապէս 430 թուականին:

Այսպիսով Պարսկաստանի ցանկութիւնը մասամբ հեշտութեամբ իրագործուեց, նոյն-իսկ հայ իշխանների լնդրանօք: Մնում էր մի քայլ էլ անել—Հայաստանից քրիստոնէական կրօնը վերացնել ու հայերին զրադաշտական կրօնին վերադարձնել. սրանով հայերը միանգամայն կը բաժանուէին քրիստոնէայ յոյներից և կը ձուլուէին պարսիկների հետ, որոնց կուտորական ազդեցութիւնը արդէն խիստ մեծ էր նրանց վրայ: Այս ձախող մտադրութիւնը որոշեց զուլիս բերել Յազկերտ Բ-ը: Սա մի խրոխտ, հզօր և կրօնամոլ անձն էր. նա յաղթել, ահաբեկել էր յոյներին այն աստիճան, որ Փոքր Թէոդոս կայսրը յանձն առաւ կատարել նրա բոլոր պահանջները, նոյն-իսկ համաձայնեց նրա ձեռքը մատնել այն պարսիկներին, որոնք քրիստոնէութեան պատճառով փախել էին նրա վրէժխնդրութիւնից և ապաւինել Բիւզանդիային: Նա մեծ յաղթութիւն տարաւ և Հեփթաղների գէմ, աւեր ու կոտորած սփռելով նրանց երկրում: Նա գոռողացաւ իր աջողութիւններով. վստահ էր, որ ոչ մի բան անկարելի չէ իր կամքի համար. կ'ասէ՝ և կը կատարուի—այսպէս էր ինքը համոզուած. նոյն հաւատը արծարծում էին նրա մէջ և մոգերն ու իշխանները: Եւ ահա նա կամեցաւ իր հպատակ բոլոր ազգութիւնները մոգութեան (զրադաշտական կրօնին) դարձնել, արեգակի ու կրակի երկրպագուներ: Այս ցանկութիւնը ոչ միայն քաղաքական նպատակ ունէր—մանր ազգութիւնները ձուլել ու

պարսկացիներու և յոյներէից հեռացնելու, այլ և բղխում էր նրա կրօնական մոլեռանդութիւնից, որի մէջ նրան աւելի ամբա-
ցնում էին պարսից հոգևորականները, մոգերը: Նա խեղճ ասորի-
ներին էլ հալածանքի ենթարկեց յոյն եկեղեցականների հետ
կրօնական թղթակցութիւններ ունենալուն պատճառով. նա
հրէաներին էլ նեղեց հաւատի պատճառով և արգելեց շաբաթ
օրը սուրբ պահել: Գլխաւոր ուշադրութիւնը նա դարձրեց հայ-
երի վրայ, որովհետև նրանք ամենից ազգու և կարևոր ազգու-
թիւն էին կազմում պարսից հպատակ բոլոր ազգութիւնների
մէջ, և երբ նրանք ենթարկուէին թագաւորի հրամանին՝ աւելի
փոքր ազգութիւնները, ինչպէս վրացիք, աղուանները, ասորիք
և շատ ուրիշները, հեշտութեամբ կը ձուլուէին, ոմանք երկիւ-
ղից, ոմանք՝ հետեւելով հայերի օրինակին:

Եւ ահա օգտուելով այն հանգամանքից, որ հայ նախա-
րարներն իրանց զինուորական ոյժերով Պարսկաստանումն էին,
արքայի թշնամիների դէմ կռուելու համար կանչուած՝ մի օր
Յազկերտը բացարձակ յայտնեց նրանց իր կամքը. «Եթէ վաղը,
արեգակը ծագելու ժամանակ, ինձ հետ միասին նրան չերկըր-
պաղէք և աստուած չը դաւանէք՝ բոլորիդ էլ բանտի ու աքսո-
րի մէջ կը մաշեմ ու ձեր աշխարհը զօրք ուղարկելով քարո-
քանդ կ'անեմ»: Իշխանները չը զիջեցին ու բանտարկուեցին:
Բանտում նրանք աւելի մեղմացան. նրանք որոշեցին, գոնէ ե-
րեսանց, մոգութիւնը յանձն առնել և աղատութիւն գտնելով՝
հայրենիք վերադառնալ, իրանց տուն ու տեղը պաշտպանել:
Յազկերտը ուրախացած՝ նրանց շատ պատիւներ տուեց, կազ-
մակերպեց բանակներ՝ զօրքերի և մոգերի, որոնց նախարարնե-
րի հետ դրեց և ուղարկեց Հայաստան, սրպէսզի այնտեղ բռնի
մտցնեն արեգակի ու կրակի պաշտամունքը: Դեռ ճանապարհին
մոգերը վիճակ էին ձգում, բաժան-բաժան էին անում Հայաս-
տանը, թէ ո՞ր մասը ո՞վ պէտք է ստանայ, ո՞րքան ժամանակում
նոր՝ լոյս հաւատը պէտք է տարածուի ու հաստատուի այնտեղ:
Մանրամասն ծրագիրներ էին կազմում նոր հաւատալեալների
նիստ ու կայրի մէջ մտցնուելիք փոփոխութիւնների մասին՝
ինչպէս պահանջում էր նոր հաւատը:

Այսպէս մի հզօր թագաւորի անդառնալի հրամանը, բազ-
մաթիւ զօրքերը, որոնց հետ միացել էին Հայաստանի ուրացած
առաջաւոր մարդիկը, մոլեռանդ ու շահաւէր մոգերի խումբը,
հարստահարութիւնն ու մահը՝ միացան թոյլ, անկազմակերպ,
անառաջնորդ մի աշխարհի դէմ՝ նրան հաւատալիս անելու
համար:

Բայց կար մի զօրութիւն, որի նշանակութիւնը, նոյն-իսկ

գոյութիւնը ի նկատ չէր առել թշնամին,—այնքան աննշմարելի չնչին բան էր այն: Եւ սակայն այդ աննշմարելի փոքրիկ զօրութիւնը միկրօբային յատկութեամբ, աճեց, բազմացաւ, լցրեց ամբողջ երկիրը, մտաւ վանքերն ու խուցերը, ապարանքներն ու խրճիթները, պատուաստի հիւթի նման տոգորեց ժողովրդի հոգին, նրան անդգայ դարձրեց սպառնալիքների ու հալածանքների, մինչև անգամ մահի դէմ: Այդ հրաշալի զօրութիւնը, հոգիներ պատուաստող այդ միկրօբը, ցրուած, անկաղմակերպ ժողովուրդը միացնող, կազմակերպող այդ ոյժը հայերէն այբուբենն էր: Հայոց դիրքը կոուկուս դուրս եկաւ Սասանեան հզօր արքայի, Յաղկերտ Բ-ի բուն հրամանի ու նրա զօրքերի դէմ:

Դեռ հինգերորդ դարի սկզբներին, մի տարօնեցի հայ մարդ, թողնելով աշխարհական պաշտօններն ու զբաղմունքները՝ նուիրել էր իրան հոգևոր կեանքի. դառնալով վարդապետ՝ թափառում էր նա դաւառից դաւառ, Հայաստանի խուլ ու մութ անկիւններում քարոզում էր Աստծու խօսքը: Հայոց եկեղեցիներում մինչև այդ ժամանակ ասորերէն լեզուով էր կատարւում ժամերգութիւնը, և ժողովուրդը, բացի անհասկանալի քրթմնջոցից ու մամուլից՝ ոչինչ չէր լսում իր հոգևոր հովիւների բերանից ու տրտում, անմխիթար դուրս էր գալիս եկեղեցուց, չը հասկանալով, թէ ինչու ինքը զրկուեց իր նախկին, պայծառ և ուրախ հեթանոսական կրօնից, ինչու իր շինքին փաթաթուեց անհասկանալի ասորերէն քրթմնջիւնը, ինչով նորամոյժ և օտար քրիստոնէական կրօնը լաւ է իր նախկին, ազգային կրօնից: Բայց տարօնեցի քարոզիչը մի զարմանալի նորութիւն էր մտցնում այն անդերում՝ ուր չըջում էր քարոզելու. նա հայերէն լեզուով խօսում էր եկեղեցում ժողովրդի հետ. ժամերգութեան աղօթքները, ընթերցուածքները թարգմանում, բացատրում էր ժողովրդին մատչելի հայերէն լեզուով, և նկատում էր, ինչպէս ժողովուրդը, ուրախութեան արտասուքով աչքերը լցուած, մխիթարուած, զոհ արտով մեկնում էր եկեղեցուց, ինչպէս դիմում էր իրան ու խնդրում, որ միշտ իր հետ մնայ, շարունակ բացատրէ, սովորեցնէ Աստծու խօսքը: Բայց ինչպէս անէր քարոզիչը. ինքը մի մարդ էր, իսկ կենդանի խօսքի ծարաւ էր ամբողջ Հայաստանը: Եւ ահա, Գողթան լեռների ու ձորերի մէջ թափառելիս տարօնեցի քարոզիչը երկնեց իր հանճարեղ միաբը—ստեղծել հայոց լեզուի այբուբեն, թարգմանել Աստուածաշունչն ու եկեղեցական գրքերը և բոլոր հայոց եկեղեցիներում մտցնել ժամերգութիւն ժողովրդին հասկանալի, մայրենի հայերէն լեզուով:

Այնուհետև քունն ու դադարը կտրւում է նրանից, թողնում է նա պաղաւտող ժողովուրդը և դիմում է Վաղարշապատ, Հայոց կաթողիկոսի, Սահակի մօտ. յայտնում է նրան իր խորհուրդը: Այս մեծ միտքը օգի մէջ պտտւում էր Հայաստանում, մի ինչ-որ բանի պէտքը զգացւում էր, բայց դեռ ոչ ոք այնպէս պարզ, որոշ ձևակերպութեամբ չէր արտայայտել այդ կարիքը՝ ինչպէս տարօնեցի քարոզիչը: Կաթողիկոսը նրան ընդունում է գրկաբաց, յուսադրում, օգնութիւն խոստանում. Վռամշապուհ թագաւորը աջակցում է նրան: Գումարւում է ազգային ընդհանուր ժողով և վճռում է ազգային այբուբեն, ազգային լեզուով ժամերգութիւն ունենալ:

Այնուհետև քարոզիչը փոխարկւում է լեզուագէտ-բանասէրի. մի քանի տարի ճանապարհորդում է նա Ասորիքում, գիտնականների հետ խորհրդակցում, աշխատում, փորձեր անում, աղօթում, գիշեր ու ցերեկ մտածում՝ իր երկնած միտքը մարմնացնելու մասին: Տոկուն աշխատութիւնը, մտքի լարումը, ոգևորութիւնը յաղթում են դժուարութիւններին. նա վերջապէս հնարում է ազգային այբուբենը, և 404 թուին առաջին անգամ մագաղաթի վրայ գծագրւում են—«Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»:—Սա առաջին նախագատութիւնն է՝ հայերէն լեզուով, նորաստեղծ հայերէն տառերով գրուած: Գիւտի յաջողութեամբ անչափ ուրախացած, ապագայ ընդարձակ գործունէութեան հեռապատկերով թևաւորուած՝ քարոզիչ-լեզուագէտը թռչում է դէպի Հայաստան, նման Մովսէս մարգարէին, որ տաան պատուիրանների տախտակները ձեռքին Սինայ լեռնից իջնում էր ժողովրդի մօտ: Վռամշապուհ թագաւորը, Սահակ կաթողիկոսը, հոգևորականներ, իշխաններ, անթիւ ժողովուրդ դիմաւորում են նոր Մովսէսին ցնծութեան ազազալներով և երախտագիտութեամբ ընդունում նրա ստեղծած այբուբենը:

Այս հանճարեղ, քարոզիչ-լեզուագէտը ամենից նշանաւոր անձնաւորութիւնն է հայոց մի քանի հազար տարուայ պատմութեան մէջ, ազգի ամենամեծ բարերարն է, որի ստեղծած այբուբենը տուեց մեզ ազգային եկեղեցի, պահպանեց հայ լեզուն և տուեց ազգային հին և նոր մատենագրութիւն, այսինքն բոլորը՝ ինչ որ այժմ մենք ունենք: Այս անզուգական բարերարը—լաւ յիշենք նրա անունը—կոչւում էր Մեսրոպ կամ Մաշտոց: Նա ծնուել է Տարօնի Հայեկ գիւղում և թաղուել Օշական գիւղում, Վաղարշապատից ոչ հեռու: Նրա գերեզմանի վրայ եկեղեցի է շինուած և նրա յիշատակը ամեն տարի սօնում է Հայոց եկեղեցին սրբերի կարգում:

Այնուհետև մի նոր, չը տեսնուած գործունէութիւն է սկսուած Հայաստանում. մէկը միւսի յետեւից բացուած են հարիւրաւոր դպրոցներ ընդարձակ երկրի զանազան մասերում. ամեն կողմից հաւաքուած են ընտիր, ընդունակ երեխաներ՝ թաղաւորական ծախսով այդ դպրոցներում սովորելու. հայերէն թարգմանուած ու բազմաթիւ օրինակներով տարածուած է այդ դպրոցներում Սաղմոսը—ընթերցանութեան առաջին դասագիրքը, և հետզհետէ ժամագիրքը, Աստուածաշունչը, Ինքը Ս. Մեսրոպը դառնում է այնուհետև գլխաւոր վերահսկող ազգային լուսաւորութեան գործին. անդադար չըջում է զանազան դասառներ, հսկում դպրոցների վրայ, նոր ուսման դժուարութիւնները հարթում, ուսուցիչներ նշանակում, նոր դպրոցներ բաց անում, անձամբ սովորեցնում: Իսկ թարգմանական գործունէութիւնը, որ նստակեաց կեանք էր պահանջում՝ վիճակում է գլխաւորապէս Սահակ կաթողիկոսին, որին օգնում են թէ՛ ինքը այբուբենի հնարողը և թէ՛ նորաբաց հայ դպրոցներից աւարտած ընդունակ սաները, որոնցից շատերը, իրրն ուսանող, ուղարկուել էին արտասահմանի մտաւոր կենտրոնները և կատարելագործուել գիտութիւնների և օտար լեզուների մէջ:

Անընդհատ երևում են և հինգ տարի տեւեց այս տենդային մտաւոր գործունէութիւնը, Ս. Սահակի և Մեսրոպի ղեկավարութեամբ: Այս միջոցում մի քանի սերունդներ հասան, աւարտելով հայոց դպրոցները, և իրրն քահանայ, ուսուցիչ, թարգմանիչ, գիտուն հեղինակ սփռուեցին մեր երկրում: Հայերէն թարգմանուեցին բոլոր եկեղեցական գրքերը, եկեղեցիներում հնչեց մայրենի լեզուով ժամերգութիւն և աղօթք. եկեղեցին ազգայնացաւ, քրիստոնէական կրօնի լոյսը թափանցեց ժողովրդի հոգու մէջ, և ազգային ծագման ու ինքնաճանաչութեան գիտակցութեան փոխարէն, որ բացակայում էր՝ տարածուեց գիտակցութիւն՝ կրօնի միութեան: Նրը երկու մեծ լուսաւորիչները, Սահակ ու Մեսրոպ, վախճանեցան (439 թուին), գործը կանգ չառաւ: Նրանք հասցրել էին արժանաւոր աշակերտներ ու գործիչներ, որոնք նոյն ոգով և եռանդով առաջ տարան ժողովրդի լուսաւորութեան գործը, հիմնեցին ազգային մատենագրութիւն, որի մէջ նուիրագործուած էր Հայոց եկեղեցին՝ Գրիգոր Լուսաւորչի նահատակութեամբ, Հռիփսիմեան կոյսերի արիւնով, նուիրագործուած էր ազգը՝ անցեալ թագաւորների ու հերոսների տխրալի պատմութիւններով: Մեսրոպի ձեռքերը, իրրն կաթողիկոս, եպիսկոպոս, քահանայ, մատենագիր՝ գլխաւոր գործիչներն էին Հայաստանում, հինգերորդ դարի քառասնական և յիսնական թուականներին, և ահագին ազդեցութիւն

էին ձեռք բերել ժողովրդի մաքի վրայ: Սրանց մէջ առանձնապէս աչքի են ընկնում Յովսէփ Կաթողիկոսը, Ղևոնդ երէցը, Նզնիկ և Նղիշէ մատենադիր-կալիսկոպոսները:

Եւ ահա երբ պարսկական բանակը, ուրացած հայ նախարարներով ու մոգերի գնդով, Հայաստան էր շտապում՝ հայոց զրի այս աշակերտներն ու ուսուցիչները ժողով գումարեցին և միաբերան վճռեցին՝ դիմադրել Յազկերտի կամքին և արիւնի գնով պաշտպանել քրիստոնէութիւնը: Անհաւատար, յուսահատ էր կռիւը, և նրանք դիմեցին չը տեսնուած, յուսահատ միջոցներին: «Նզդալը թող ձեռք բարձրացնէ հարազատ եղբոր վրայ՝ որ ուրացիւ է Աստու պատուիրանը, հայրը թող չը խնայէ որդուն, թող որդին չախնածէ հօր պատուից: Թող կինը կոտի իր ամուսնու դէմ, ծառան գէնք բարձրացնէ տիրոջ դէմ. բոլորի վրայ տիրողը պէտք է լինի աստուածային օրէնքը».—այս բանաձևը, որ սանակոխ էր անում բոլոր մարդկային օրէնքները և կատարեալ ապստամբութիւն էր տիրող կարգերի դէմ՝ վճռուեց և ընդունեց այդ ժողովում իբրև առաջին պայման: Այնուհետև ժողովի անդամները ջրուեցան երկրի բոլոր կողմերը և անձամբ ու ստորագրեալ հոգևորականութեան միջոցով քարոզեցին կրօնական պատերազմ, ալէկոծեցին ժողովրդի սիրտը և ֆանատիկոսացրած մի մեծ բաղմութիւն կազմակերպեցին, որի մէջ կային նոյն-իսկ կանայք:

Երբ բանակը Հայաստան հասաւ՝ այս նոյն հոգևորականները իրանց ազգեցութիւնը գործ դրին և ուրացած նախարարներին վրայ: Սրանք գրեթէ բոլորը արդէն հաշտուել էին կատարուած իրողութեան հետ, և արեղակին ու կրակին երկրպագելը այնքան տարօրինակ չէր թւում նրանց. ոմանք էլ քաղաքական անխոհեմութիւն էին համարում յայտնի ապստամբուել պարսիկների դէմ, զգալով նրանց անընկճելի զօրութիւնը և իրանց սկաբութիւնը, ուստի լաւ էին համարում այն «առերես» ուրացութիւնը մի առժամանակ էլ շարունակել, մինչև հանդամանքները փոխուեն: Այս վերջին հայեացքին կողմնակից ու քարոզող էր զլխաւորապէս Սիւնեաց նախարար Վասակը, որ թէ իբրև մարդպան, թէ իբրև Սիւնիքի նախարար և թէ անձնական յատկութիւններով—խեղով ու քաջութեամբ, մեծ ազդեցութիւն ունէր միւս նախարարներին վրայ: Իսկ Մամիկոնեանների նախարար Վարդանը, որ չէր հաշտուում այս երկու խմբերից և ոչ մէկի հետ՝ լաւ համարեց զլուսն առնել քաջուել Յունաստան և այնտեղ համարձակ պաշտել իր քրիստոնէութիւնը: Եռանդուն հոգևորականութիւնը սակայն միջամտեց այս լքման բռալէին: Թուլասիրտներին խրախուսեց, ժողովրդի բո-

բողոքած պատրաստակաճութիւնը նրանց ցոյց տուեց, Բիւզանդիոնի օգնութեամբ զօրացրեց, Ղևոնդին պատգամաւոր ուղարկելով՝ ճանապարհից յետ դարձրեց Վարդանին, որպէս զի իբրեւ սպարապետ կազմակերպէ զօրքը և դիմադրութեան պատրաստէ: Այսպիսի անվնէր և յուսալից գործունէութեամբ այդ մի բուն հոգեորականները, որոնց սիրան ու հոգին կազմում էր Ղևոնդը, կարողացան նախարարներին մօտ կէսը գրաւել իրանց կողմը, այնպէս որ ժողովրդից կազմուած կամաւորների խառնիճաղանձ բազմութիւնը սննեցաւ փարձուած առաջնորդներ, և կրթուած նախարարական զօրքերն էլ միացան նրանց հետ: Կազմուեց մի բանակ, բաղկացած մօտ վաթսուհինգից հազար հոգուց— մի շատ մեծ քանակութիւն, եթէ ի նկատ առնենք, որ նախարարներից հազիւ թէ կէսը նրանց հետ էին, իսկ միւս կէսը, Վասակի թեւադրութեամբ ու առաջնորդութեամբ, իր զօրքերով հաւատարիմ մնաց պարսիկներին:

Աւարայրի դաշտում, Հայաստանի սահմանագլխի մօտերը, տեղի ունեցաւ վճռական ճակատամարտը, որին ներկայ էին դարձնալ Ղևոնդը, Յովսէփ կաթողիկոսը և շատ ուրիշ հոգևորականներ, որոնք իրանց հոգեշունչ քարոզներով սրտապնդում էին ժողովրդական բանակը: Արիւնահեղ եղաւ կռիւը, որի մէջ ընկան քրիստոնեայ բանակի 22 իշխաններից ինը, որոնց թըւում և ինքը սպարապետ Վարդանը: Կոտորածը երկու կողմից շարունակուեց մինչև երեկոյ, բայց քրիստոնեաները, առանց առաջնորդի մնալով՝ վերջապէս լքեցին սրտերազմի դաշտը և ցրուեցան, ամրացան անառիկ տեղեր, դիմադրութիւնը նոյն եռանդով շարունակելու:

Երկիրը աւելի ևս ալէկոծուեց, ապստամբութիւնը, փոխանակ զսպելու, աւելի արծարծուեց, գիւղերից, քաղաքներից ժողովուրդը փախչում էր լեռներն ու անտառները և գունդեր կազմելով՝ յանկարծական յարձակումներ էր գործում սլաքից զանազան զնգերի վրայ ու մեասներ տալիս: Սկսուեց մի կատարեալ հրոսակամարտ (սլաքտիզանական կռիւ): Յաղկերտը հասկացաւ, որ հայերը բռնի ոյժով իրանց հաւատը չեն ուրանայ, իսկ կոտորել մի սմբողջ ժողովուրդ—ենթադրելով թէ հնարաւոր լինէր այս—ամենևին նրա հաշտին չէր դալիս: Այն դարում, երբ աղգաբնակութիւնը շատ սակաւ էր, աշխատող, հարկ վճարող գլուխը թանգ էր գնահատուած, ուստի ձեռնառն չէր Յաղկերտին ծաղկած, մշակուած մի երկրի փոխարէն աւերակ ու ամայի տարածութեան վրայ տիրել:

Եւ Յաղկերտը ստիպուեց տեղի տալ—թողութիւն չնորհեց հայ ժողովրդին և կատարեալ ազատութիւն տուեց իրանց հայ-

րենի կրօնը պաշտելու: Միայն հայ հոգևորականներից 9 անձ քննութեան ենթարկել հրամայեց, մեղադրելով նրանց երկու ամենամեծ յանցանքների մէջ, այսինքն որ նրանք ատրուշաններ են քանդել և հայոց ապստամբութիւնը կազմակերպողներն են եղել: Մեղադրութեանը, որոնց մէջ էին Ղևոնդը, Յովսէփ կաթողիկոսը և ուրիշները, չուրացան իրանց արածները, ընդհակառակը, պարծենում էին նրանցով և զուարթութեամբ ու սրամտութեամբ ծաղրում էին դատաւորներին ու յանդիմանում նրանց կրօնի կեղծիքը: Նոյնպիսի զուարթութեամբ ընդունեցին գլխատուելու պատիժը, և Ղևոնդը, իբրև պատիւ՝ կաթողիկոսին էր առաջարկում, նախ ընդունել նահատակութեան պատիւը, որովհետև աստիճանով բարձր էր բոլորից:

Այսպէս ուրեմն տեսնում ենք, որ հայոց այբուբենը ծընունդ առաւ կրօնական անհրաժեշտ պիտոյքներից. նոյն պիտոյքների պատճառով հայոց անդրանիկ գպրոցների աշակերտները հոգևորական դարձան, առաջին ընդհանուր աղգային շարժումը, որ միութեան գիտակցութիւն տարածեց ժողովրդի մէջ՝ կրօնական հողի վրայ ծագեց: Ուրեմն հինգերորդ դարի կէսերին հիմք դրուեց այն կրօնական գրականութեան և հոգևորական տարրի գերակշռութեան, որ տևեցին մինչև 19-րդ դարը, մինչև որ նոր ժամանակների հասկացողութիւնները կամացկամաց արծարծուեցին և մեր մէջ, և աշխարհական մատենագրութիւնն ու աղգային գիտակցութիւնը եկան փոխարինելու նեղ-կրօնական դարաւոր ճաշակն ու հասկացողութիւնները:

Այս կրօնական պատերազմի պատմութիւնը գրել են երկու հեղինակ հինգերորդ դարում, Եղիշէն և Ղազար Փարսեցին: Երկուսի ուղղութիւնն էլ նոյնն է, բայց ոգևորութիւնը տարբեր: Եղիշէն, անդրանիկ հայ գպրոցների առաջին պոետներից մէկը, կրօնական պատերազմը պատրաստող եպիսկոպոսների խմբին է պատկանում. նա մասնակից եղաւ Արտաշատի ժողովին, որտեղ խմբադրուեց հայերի համարձակ և վճռական պատասխանը պարսից առաջարկութեան դէմ, և այնուհետև միւս նշանաւոր հոգևորականների հետ եռանդով աշխատում էր կրօնական պատերազմը պատրաստելու: Ուրեմն նա կուսակցական մարդ էր, կոտուղ կողմերից մէկի գործունեայ անդամը: Վերը տեսանք, ինչ մոլեռանդութեան էր հասել եպիսկոպոսների ժողովը, որ թոյլ տուեց որդուն զէնք բարձրացնել հօր վրայ և կնոջը՝ կոտել իր ամուսնու դէմ: Այս ֆանատիկոս խմբին էր պատկանում և Եղիշէն, որ մինչև կոխը՝ ամենայն եռանդով աշխատում էր գրգռել, պատրաստել ժողովուրդը. իսկ կոտից յետոյ, երբ քրիստոնեայ բանակի ղօրաւարն ընկաւ և զուհը

ցրուեց՝ նա իր սրտի բորբոքը թափեց մագաղաթի վրայ: Բըռնութիւնը, որքան և ճնշող լինի՝ չի համարուի արդարութիւն, և համոզուած հողին, թէպէտ յաղթուած՝ չի ընկճուի և միշտ կը պահէ մի բողոքի հառաչանք, մի խորին ատելութիւն ճնշող ոյժի դէմ: Գեղեցիկ են այն խօսքերը, որ ասում են կապուած հայ նախարարները Շապուհին («Արշակ Երկրորդ», Խոր. Գալֆայեանի):

«Ըզ մարմին, միայն զայս մարմին
Կարես գերել քեզ ի նախատ.
Սակայն ոգիք մեր երկնային,
Սիրտ հայկազանց են միշտ ազատ:
Ազատ են, ազատ մեր լեզուք՝
Մաղթել ըզչանթս արդարութեան
Ի զլուս ձեր, նվ արիւնարբուք,
Որ աւերէք ըզ Հայաստան»:

Եւ Եղիշէի ազատ լեզուն չանթ ու թոյն է թափում ամբողջ պարսկական կողմի վրայ, սկսելով Յազկերթ թագաւորից մինչև Վասակ իշխանը, մոգերից մինչև ուրացած հայ քահանաները: Նա չէ կարող սառնութեամբ յիշել Յազկերթի, Միհրներսէի, Վասակի անունները. նախատական խօսքեր, որ հայհոյանքի են հասնում, մեղադրութիւններ, որոնք ճշմարտութեան սահմանից դուրս են գալիս՝ սովորական երեոյթներ են նրանց վերաբերմամբ: Յազկերթը Եղիշէի գրչի տակ դառնում է կատաղի ցուլ, վիրաւորուած արջ, թունաւոր օձ, զայրացած աւիւծ, արէկոծուած ծով, խելագար, մտքով կոյր թագաւոր, սատանայի թոյնի աման եւ այլն: Նոյնպիսի քնքոյշ մակդիրներ կրում են պարսկական կողմի միւս պարագլուխներն էլ: Բայց ամենից քստմնելի է Վասակի նկարագիրը, Վասակի, որ բացի այդ ատելի պարսկական կուսակցութեան գործունեայ անդամը լինելուց՝ նաև ուրացեալ է, մատնիչ է և գէնք է բարձրացրել հայրենիքի դէմ: Եւ Եղիշէն ծայրայեղ թշուառութիւններով լըցնում է նրա կեանքի վերջին շրջանը: Նրան դատի են ենթարկում Պարսկաստանում, որովհետև ապացուցւում է, որ նա արքունական հարկերից գողացել է, անհեռատես քաղաքականութեամբ խոստացել է Հայոց աշխարհը մոգութեան դարձնել և պատճառ է դարձել աշխարհի աւերուելուն. իսկ քրիստոնեայ նախարարները և մանաւանդ հոգեւորականութիւնը ապացուցանում են, որ նա դաւաճան է եղել պարսից թագաւորի դէմ: Այս պատճառով նրան զրկում են պատիւներից և նախարարական իշխանութիւնից, ամբոխի ծաղրի ու նախատիւնքի առարկայ դարձնում ու բանտ ձգում: Բանտում խեղճութեան մէջ է

նա. Սիւնեաց իշխանը հացի կարօտ է մնում, և մուրացած հացով նրան կերակրում են ծառաները. քրիստոնեայ նախարարները, որ նոյն բանտումն են՝ նրա հետ չեն խօսում, և նա երեկուայ բարեկամների մէջ ինքն իրան զգում է մենակ, ատուած: Նրա տոհմական ստացուածքները, կանանց զարդերը ծախում են, նրա պապերի չիրիմները բաց անում, որպէսզի մի բան գտնեն, բերեն նրա պարտքերը վճարելու: Թշուառութեան ծայրն հասած՝ նա անտանելի ախտերով վարակւում հիւանդանում է. փոքր բորբոքւում է, դողը տրորւում, մարմինը քայքայւում: Աչքերը որդնտում են և որդերը քթի ծակերից ներքե թափւում. ախանջները խլանում են, չրթունքները ծախտւում. ձեռներն ջլերը լուծւում են, անգամալոյծ են դառնում, ոտների կրունկները գէպի յետ ծուռւմ: Մահուան հոտ է փչում նրանից, և ձեռնաստուն ծառաները փախչում են նրանից: Միայն լիզուան է մնում առողջ նրա բերանում, բայց նա էլ ասպաշխարութեան խօսք չէ արտասանում: Խեղդամահ է լինում նա, և անտանելի տանջանքներով դժոխք իջնում:

Այսպիսի քստմենքի նկարագիրը դարձեալ բառական չէ Եղիշին. նրա սնհուն զայրոյթը չէ յագեցնում այլքանով. Վասակի դիակն էլ նրա անյաղ վրէժխնդրութեան են ենթարկւում. — «Նա շան ուէս սատկեց և իշի նման քարշուեց» — այսպէս է վերջացնում Եղիշին Վասակի թշուառութեան նկարագիրը, երբեմն երեկոյ Սիւնեաց նախարարի, որի խելքը, քաջութիւնը անուրանալի են և որի հայրենասիրութիւնը գովում է Ս. Մկրտաւի աշակերտ Կորիւնը:

Բոլորովին ուրիշ նկարագիրներն ենք պատահում՝ երբ Եղիշին խօսում է քրիստոնեայ բանակի և նրա պարագլուխների մասին: Այստեղ այլ ևս մարդիկ չեն գործողները, մարդկային հաշիւներով, երկիւղով, թերութիւններով, այլ գերմարդկային արարածներ են, անբիծ ամեն բանով: Երկրաւոր կեանքը արհամարհուած է նրանց աչքում. ազգական, ստացուածք, փառք, իշխանութիւն, կեանքի ապահովութիւն — ոչինչ բաներ են ներանց համար: Նրանք ապրում են միայն երկնայինի համար, լըցուած Աստուծո սիրով: Նրանք կուռւմ են՝ միայն եկեղեցու պաշտպանութեան համար: Ժողովուրդը, միջունչ, մի հոգի դարդած՝ դիմում է գէպի մահ՝ ինչպէս ոչխարները դիմում են գէպի աղը. ոսկին ընկած է լինում, և ոչ որ ձեռք չէ տալիս վերջնելու: Զօրավար Վարդանը՝ սուրբ, քաջ, առաքինի, կորովի, նահատակ, մակդիրներն է կրում, սրան համապատասխան և միւս իշխանները: «Փափկասուն տիկնայք Հայոց աշխարհին», որոնց ամուսինները բանտարկուած էին Պարսկաստանում՝ կա-

տարեակ հրեշտակներ են. մոռացած իրանց նախկին փարթամ կեանքը, թողած իրանց իշխանական ապարանքները՝ բանջարեղէնով են ապրում, գետնի վրայ, խսիրներով քնում. ոչ մի տրտունջ չէ դուրս գալիս նրանց բերանից, միշտ զուարթ ու հոգով մխլթարուած՝ նրանք անդադար սաղմոսներ են երգում և Սուրբ Գիրքը կարդում. առանց կերակրի, երգերի քաղցրութեամբ միայն ապրում են՝ ճպուռների նման ևւ օդ ծծելով մընում են կենդանի:

Այսպիսի անհուն սիրով ու խանդավառանքով լցուած է Նղիշէն քրիստոնեայ բանակի վերաբերմամբ և անծայր, անհաշտատելութեամբ ու զայրոյթով՝ պարսիկների և ուրացած հայերի դէմ: Նա, հետևելով իր սրտի թելադրութեան, իբրև բոլբոլուած ֆանատիկոս կոուռ՝ ծայրայեղութեան մէջ է ընկնում երկու կողմերի նկատմամբ էլ: Նա պատմական նւթից կազմել է մի բանաստեղծութիւն, գործող անձնաւորութիւնները վերածել է դրական և բացասական տիպերի և նրանց զարդարել է իր վառ երևակայութեան ստեղծագործութեամբ: Այս յատկութեան շնորհիւ՝ Նղիշէն ահագին ժողովրդականութիւն է ձեռք բերել, դարերով եղել է ազգի ամենասիրելի ընթերցանութեան գիրքը, որով բազմաթիւ սերունդներ են ոգևորուել: Եւ եթէ Վարդանանց պատերազմը, բացի եկեղեցիներում զուտ կրօնական տեսակէտով տօնուկույց, դարձել է նաև ազգային տօն՝ դա Նղիշէի «տակեղինիկ» գրուածքի շնորհիւ է:

Նղիշէի բանաստեղծական գրուածքի գունաւորումները պարզուում են մեր առաջ, երբ նրան համեմատում ենք Ղազար Փարսկեցու պատմութեան հետ: Ղազարն էլ, անտարակոյս, համակրում է քրիստոնեաներին ևւ նրանց սրբացնում ու իղէալայնում է, մանաւանդ որ մօտ քառասուն տարի անցել էր պատերազմից՝ երբ նա գրում էր պատմութիւնը, ուրեմն և աւանդութիւնը նուիրագործել էր հաւատի համար նահատակուածների անունը և եկեղեցին նրանց դասել էր սուրբերի դասը: Բայց չը նայելով սրան՝ Ղազարի մօտ կենդանի մարդիկ են երկու կուսակցութեան գործող անձնաւորութիւնները, իրականին մօտ և բնական: Քրիստոնէութեան պարագլուխներն էլ, իբրև մարդ, ունեն թերութիւններ ու աշխարհական հոգսեր, մոգութեան կողմնակիցներն էլ ունեն արժանաւորութիւններ ու արդահատելի կողմեր: Մեծ է զանազանութիւնը մանաւանդ այս վերջին, պարսկական կուսակցութեան, անձերի նկարագրութեան մէջ: Յազկերտը այստեղ հանդիսանում է իբրև իր պետութեան շահերը պաշտպանող, իր դաւանած կրօնին նախանձախնդիր, չըջահայեաց, մինչև իսկ արգարադատ թագաւոր, և

ոչ թէ մի հրէշ՝ ինչպէս Եղիշէի մօտ: Իսկ Վասակը, որին նոյնպէս ատում է Ղազարը և կոչում է նենգաւոր՝ նրա պատմութեան մէջ դուրս է գալիս իբրեւ մի ակամայ զոհ հանգամանքների եւ ընթերցողի գութն է չարութեմ: Իր նախատուած աղջկան պաշտպանելու համար նա թշնամանում է իր փեսայ Վարազվազանի հետ. սա գնալով Պարսկաստան՝ ուրանում է հաւատը եւ թելադրում է Միհրնեբսէհին, Յազկերտի մեծ վէզիրին, որ քրիստոնէութիւնը աշխատի վերացնել Հայաստանից. այս կերպով, ինչպէս նա համոզուած էր, իր ատելի աները կամ հոգով կը կորչի (երբ ընդունէ մոգութիւնը), կամ մարմնով (եթէ դիմադրէ թագաւորի հրամանին), իսկ ինքը կը ստանայ նրա նախարարական իշխանութիւնը իբրեւ վարձատրութիւն իր տուած օգտակար խորհրդին, ինչպէս եւ վերջիվերջոյ լինում է: Ուրեմն Վասակը նախ և առաջ ամբաստանւում և որոգայթի մէջ է ձգւում ներքին թշնամու ձեռքով, Վարազվազանի դաւաճան քսութեամբ: Պարսկաստանից, ուրանալուց յետոյ, երբ նախարարները վերադառնում են Հայաստան՝ Յազկերտը իր մօտ պատանդ է պահում Վասակի երկու որդոյը. որ և է պատամբութեան փորձ Վասակի կողմից բաւական էր, որ նրա զոյգ որդիքը մի օրում չարաչար մահով սպանուէին: Չը նայելով այս բանին, երբ Վարդանը գլուխը առնում քաշւում է Յունաստան՝ Վասակը առաջինն է լինում, որ նախարարներին խորհուրդի է հրաւիրում և յորդորում է, որ մարդ ուղարկեն յետ կանչէն նրան, որովհետեւ առանց Վարդանի իրանց մտածած գործը (ապստամբութիւնը) գլուխ չի գայ: Իսկ թէ ինչ է այնուհետեւ կատարւում, ինչու է Վասակը հակում պարսիկների կողմը—այստեղ մի անթափանցելի վարագոյր կայ, որ բայ չէ անում Ղազարը: Պատերազմից յետոյ, երբ Վասակը իբրեւ յանցաւոր զրկւում է պատիւներից և իշխանութիւնից՝ բանտ չէ ձգւում, որդնոտում, այլ խեղճութեան մէջ ապրում և մեռնում է Պարսկաստանում, անդադար լալով, ծեծելով իր մեղաւոր գլուխը, խղճահարուած, որ երկրային փառասիրութեամբ երկնային կեանքից զրկուեց և Վարդանի մահուան պատճառ դարձաւ:

Այս տեղեկութիւններից, որոնք շատ մեղմացնում են Վասակի յանցանքը և գրեթէ նրան արդարացնում մեր խղճի առաջ, մանաւանդ նրա վերջի անկեղծ, խոր զղջումը,—սրանցից ոչ մէկը չը կայ Եղիշէի մօտ: Եղիշէն որոշել էր Վասակից ստեղծել մի ամենաչար մարդու, ստոր դաւաճանի, սատանայի գործիքի, անզեղ չարագործի տիպ, որ հէնց այս աշխարհում էլ դառնում է սոսկալի հատուցում, այս պատճառով նա դէն է ձգել այն փառ-

տերը, որոնք նպաստաւոր էին Վասակի համար: Իսկ չը հաւատալ փարպեցուն մենք իրաւունք չունինք, որովհետեւ նա էլ անպայման աւտում է Վասակին, ուրացեալ ու նենգաւոր կոչում և նրան համարում պատճառ Վարդան սպարապետի մահուան, ուրեմն նա չէր կարող իրանից հնարել չեղած հանգամանքներ՝ նրան արդարացնելու նպատակով: Նա պարզապէս՝ աւելի անաչառ պատմիչ է, որ բնականապէս բացատրւում է նրանով, որ գրում է բաւական ուշ, երբ սուր կուսակցականութիւնը դադարել էր, կրքերը հանգարտուել էին, ուրեմն երևոյթները կարելի էր տեսնել ու գնահատել՝ իրականին աւելի մօտ:

Ուրեմն տեսնում ենք, թէ միևնոյն բանակին պատկանող երկու հեղինակ՝ որչափ իրանց ոգով տարբերւում են միմեանցից և ինչպէս Ղազարի պատմութիւնը միջոց է տալիս ուղղագրելու Նզիշէի պատմութիւնը և կրօնական պատերազմի իրականութիւնը աւելի լաւ հասկանալու: Բայց պէտք է նկատել, որ Ղազար փարպեցին էլ պատերազմի բոլոր հանգամանքները չէ տալիս այնպէս՝ ինչպէս որ իրօք եղել են, և նա ինքն էլ—չը խօսելով Նզիշէի մասին,—գէտ կարօտ է ուղղագրուելու ուրիշ պատմական աղբիւրով, որ դժբախտաբար գոյութիւն չունի:

Ուրեմն որտեղից գիտենք, թէ Ղազարի պատմութիւնն էլ կարօտ է ուղղագրութեան, եթէ հակառակ խօսող փաստեր չը կան մեր առաջ և չը կայ ուրիշ պատմագիր, որ հերքէր նրա գրածները: Այս հարցին պատասխանում է դարձեալ բանասիրութիւնը, որ քննադատութեան չնորհիւ մի շատ հետաքրքրական երևոյթ բացեց մեր հին մատենագրութեան մէջ:

Մեր հին պատմագիր-հեղինակները իրանց պատմական աշխատութիւնները գրում էին ոչ թէ ինքնաբերաբար, այլ որ և է աւանաւոր անձի պատուէրով, որ և հանդիսանում էր հեղինակի մեկենասը: Պատուիրողը սովորաբար լինում էր որ և է նախարար, կամ նախարարական տոհմի պատկանող բարձրաստիճան մարդ, և նա, պատուիրելով հեղինակ-վարդապետին այսինչ պատմական նիւթի մասին գրել՝ բնականապէս ցանկանում էր որ իր նախարարական տոհմի անցեալն ու ներկան որչափ կարելի է լաւ գոյնելով դուրս գայ ու փառաբանուի այդ գրուածքում: Այս ցանկութիւնը լաւ բացատրւում է այն տոհմասիրական գրութեամբ, որ վերը բացատրեցինք.—այդ հին ժամանակ չը կար ընդհանուր ազգային գիտակցութիւն, այլ տոհմային—աշխրաթային, և ամեն մի նախարար բացառապէս հետաքրքրւում էր իր տոհմի պատմութեամբ, պարծնում էր իր տոհմական պարծանքով և ոչ թէ ընդհանուր ազգի: Հեղինակն էլ, որչափ և անկախ համոզմունքի տէր մարդ լինէր, դարձեալ

ի նկատի պէտք է առնել իր բարձրաստիճան մեկենասի հաճոյքը և պէտք է նրա տոհմը շատ թէ քիչ փառաւորէր, առաւելապէս չնշտելով նրա տոհմի գործած քաջութիւններն ու առաքինութիւնները և մեղմացնելով կամ նոյն-իսկ լռելով նրա պաւստութիւնները, աւելի ուշադրութիւն դարձնելով այդ տոհմի կատարած գործերի վրայ և անտես անելով միւս տոհմերի գործերը:

Այս կերպով գրել են Եղիշէն, Փարպեցին, (գուցէ և Փաւստոսի հեղինակը)՝ Մամիկոնեան տոհմի պատմութիւնը, Դաւիթ և Վահան Մամիկոնեաների պատուէրով, Խորենացին, Սեբէոսը, Դեոնզը, Յովհաննէս կաթողիկոսը՝ Բագրատունեաց տոհմի պատմութիւնը, Բագրատունի իշխանների ու թագաւորների պատուէրով, Թովմաս վարդապետը՝ Արծրունեաց պատմութիւնը, Արծրունի Գուրգէն իշխանի պատուէրով և այլն: Ուրեմն սրանց պատմութեան մէջ հերոսացած ու փառաւորուած է իւրաքանչիւր հեղինակի մեկենասի տոհմը, և սրանց գրածը ոչ թէ ընդհանուր հայ ազգի պատմութիւն է, այլ տոհմային—Մամիկոնեան, Բագրատունի, Արծրունեաց և այլ տոհմերի, և ամեն մէկի գրուածքում պատմական ճշմարտութիւնը որոշ չափով այլալուծ է, որչափ այդ պահանջել է՝ մեկենաս տոհմի պատիւն ու պարծանքը: Նոյն-իսկ Խորենացին, որ ամբողջ ղրխով բարձր է կանգնած միւս պատմագիրներից, որ առաջինը եղաւ ընդհանուր ազգային գիտակցութիւնն ունեցող ու արծարծող, որ նեղ-տոհմային սահմանափակութիւնը պատառելու համարձակութիւն ունեցաւ և ընդհանուր ազգային պատմութիւն գրեց, նոյն-իսկ այս լուսամտի ու հեղինակաւոր պատմիչը չը կարողացաւ բոլորովին ազատուել տոհմասիրական յատկութիւններից և խուսկ է ծխում երբեմն Բագրատունի տոհմին, սակայն պահպանելով որոշ չափ ու վայելչութիւն, աշխատելով, որ իր գովեստները հիմնուած լինին պատմական իրողութիւնների վրայ կամ ապացուցուին առողջ դատողութեամբ:

Մի քանի նմուշներ բերենք այս տոհմասիրական պատմութիւններից, որոնցից բացայայտ կերևի, թէ սրչափ գունաւորուած է իրողութիւնը տոհմային հեղինակի գրչի տակ:

Թովմաս վարդապետը (Ժ դար), որ Արծրունեաց տոհմի պատմիչ է, Արծրունիներին մինչև երկինք է բարձրացնում: Նրանք սկանաւոր անձնաւորութիւններ են, կատարեալ հերոսներ, որոնք մասնակցութիւն են ունենում համաշխարհային պատմութեան նշանաւոր անցքերում: Նրանցից մէկը Աղէքսանդրը Մակեդոնացու դէմ կռուի է դուրս գալիս և նրա երեկի դորաւարներին յաղթում, անաբեկում, նոյն-իսկ Աղէքսանդրի

հետ մենամարտել է սկսում. վերջը նշանակում է Եգիպտոսի ու Հնդկաստանի թագաւոր: Ուրիշ երկու Արծրունիներ Հայկազեան Տիգրանին օգնում են Աթաշակի դէմ պատերազմելիս. նրանցից հէնց մէկը բռնում է Աթաշակին յետեից, այնպէս որ Տիգրանին միայն մնում է տէգը ցցել անպաշտպան Աթաշակի սիրտը: Նոյն Արծրունիներն են, որ առաջնորդում են հրէից գերութեան, երբ սրանց ազատութիւն է տալիս Կիւրոսը. նրանք բերում տեղաւորում են գերիները Հրէաստանում և Զօրաբաւելին առաջնորդ նշանակում նրանց վրայ: Նոյն Արծրունի եղբայրները մասնակից են լինում և Կիւրոսի պատերազմին Կրեսոսի դէմ և իրանք են, որ հնարագիտութեամբ որոգայթի մէջ են ձգում Կրեսոսին և նրան ձերբակալում:—«Ո՛հ, կարի է առասպելս, այլ և առասպելաց առասպել», կը բացականչէր դարձեալ Խորենացին, եթէ այս «պատմութիւններին» ծանօթ լինէր:

Մի ուրիշ օրինակ բերենք Ղևոնգից (Ը. դար), որ Բագրատունեաց պատմիչ է: Ութերորդ դարի կէսերին, հայ նախարարները, արաբական լուծի ճնշման չը կարողանալով զիմանալ՝ խորհուրդ են անում ապստամբուել և անկախութիւն ձեռք բերել: Խորհուրդի հոգին ու պարագլուխը լինում է Գրիգոր Մամիկոնեանը: Հայաստանի իշխանապետ է լինում այս ժամանակ Աշոտ Բագրատունին, որ իւր պաշտօնում նշանակուած է արաբացոյց խալիֆայից: Նախարարները իրանց խորհուրդը յայտնում են և Աշոտին. սա նախ աշխատում է յորդորել, որ նրանք յետ կանգնեն անիրազործելի, միասակար մաքից, և հանգիստ նստելով՝ վայելեն իրանց այգիներն ու անդաստանները. բայց տեսնելով, որ նախարարները հաստատ կանգնած են իրանց խօսքին և բոլոր զօրքն էլ նրանց հետ միաբան է՝ յսկամայից համաձայնութիւն է յայտնում: Բերում են խաչ ու աւետարան ու երգում: Այնուհետև նախարարները պատրաստում են, անտոիկ տեղ քաշւում և յայտարարում են ապստամբութիւն: Այս միջոցին Աշոտը յարմար ըռպէ գտնելով՝ մի քանի նախարարներով զադունի վախճում է ապստամբների բանակից, նպատակ ունենալով գնալ միանալ Արաբացոյց հետ և իւր հայրենակիցների դէմ կռուել: Մամիկոնեան Գրիգորը լսում է դաւը. համնում, բռնում է Աշոտին և աչքերը կուրացնել տալիս: Ապստամբութիւնն էլ գլուխ չէ գալիս, որովհետև Գրիգորը չուտով փոքի հիւանդութիւնից մեռնում է:

Այս պատմութիւնը շատ նման է Վարդանի ու Վասակի պատմութեան, այնպէս չէ, երկու դէպքումն էլ Մամիկոնեան-

ները գլուխ են կանգնել ազգային շարժման, երկու դէպքումն էլ մի-մի նշանաւոր հայ նախարար, այնտեղ մարզպան Սիւնի Վասակը, այստեղ իշխանապետ Բագրատունի Աշոտը, երեսանց համաձայնութիւն են տալիս ու երդւում, յետոյ դաւաճանելով ազգային շահերին՝ հեռանում ու թշնամիների կողմն աջնում։ Պէտք էր ուրեմն սպասել, որ երկու դէպքի զնահատութիւնն էլ հաւասար լինէր. կամ Աշոտն ու Վասակը դաւաճան, ազգութեան հրատարակուէին, իսկ Գրիգորն ու Վարդանը հայրենասէր հերոսներ, կամ ընդհակառակը, այս վերջինները հրատարակուէին տաքգլուխ, վնասակար գողութիւններ, իսկ առաջինները՝ խոհեմ, հեռատես հայրենասէրներ։ Բայց հէնց բանն էլ այն է, որ Վարդանի ու Վասակի ընդհարման պատմութիւնը գրել են Մամիկոնեան տան տոհմային հեղինակներ, իսկ Գրիգորինն ու Աշոտինը՝ Բագրատունեաց տան տոհմային պատմիչ Ղևոնդը։ Սա առանց քաշուելու խիստ խօսքերով պախարակում է Գրիգոր Մամիկոնեանին (==Նղիշէի Վարդան Մամիկոնեանին), կոչելով նրան խորամանկ, նենգաւոր, բարեգրութ, չարասէր, նմանեցնելով նրան ագռաւի և նրա մահը համարելով աստուածային պատուհաս՝ նրա չարագործութեան արդար վրէժ, և նա «սատկում է և յիշատակը անհետ ջնջւում է»։ այն-ինչ Աշոտը (==Նղիշէի Վասակին) հանդիսանում է «խմաստուն», «Հայոց աշխարհի փառք և պարծանք», «պերճ պսակ հայ նախարարների»։

Այս օրինակները բաւականաչափ ցոյց են տալիս տոհմաւիրական պատմութեան յատկութիւնը։ Սա—մի կուսակցական մատենագրութիւն է, որի մէջ որոշ տոհմի պատիւն ու պարծանքը պաշտպանելու համար զոհ են բերւում աննպաստ պարագաները, նոյն-իսկ համոզմունքը, ճշմարտութիւնը։ Ուստի այսպիսի տոհմային պատմիչի խօսքերի հիման վրայ չէ կարելի անսխալ դատողութիւն անել այնպիսի պատմական իրողութիւնների մասին, որոնց մէջ խառն է այն տոհմը, որի պատմութիւնն է գրւում։ Պէտք է հակառակ կուսակցութեան, ի հարկէ, նոյնպէս կողմնապահ, պատմիչ գրուածքն էլ աչքի առաջ ունենալ և երկուսի համեմատութիւնից մի միջին եզրակացութիւն հանել։—Մենք տեսանք, որ Փաւստոսի անծանօթ հեղինակը տալիս է մի շարք Մամիկոնեան պանծալի հերոսների անուններ, տեսանք, որ Նղիշէն ու Փարպեցին հերոսացնում, անմահացնում են Մամիկոնեան Վարդանին։ Բայց այս հեղինակները՝ Մամիկոնեան տան տոհմային պատմիչներ են։ Պէտք էր, իբրև հակալիչիւ, ունենալ և Սիւնեաց տան մի պատմիչ գրուածքը, պէտք էր, առածին համեմատ, լսել և միւս կողմը—*audiat et altera pars*։ Բայց այդ միւս կողմից մեր ձեռքը չեն հասել պատմու-

թիւններ: Խորհնացին, որ Մամիկոնեան տոհմը այնքան էլ չէ սիրում՝ իւր պատմութեան վերջակէտը դնում է հէնց այնտեղ, որտեղ պէտք է սկսէր գրել կրօնական պատերազմի մասին: Այս խորհրդաւոր լռութիւնը կարող է բացատրուել նրանով, որ նա գուցէ շատ տարբեր բաներ պէտք է պատմէր այս պատերազմի մասին, բայց եկեղեցում նուիրագործուած սրբերի դէմ գրել զօրաւորանալով՝ լաւագոյն է համարել ոչինչ չը գրել: Վեցերորդ դարում եղել է մի պատմիչ Սիւնեաց տոհմի Պետրոս եպիսկոպոս, որին շատ գովում են մի քանի հեղինակներ: Սրա պատմութիւնն էլ անհետացել է, գոնէ մինչև այժմ դեռ գտնուած չէ: Արդեօք այս կորուստի պատճառն այն չէ, որ «մատնիչ» Վասակը նրա մէջ բոլորովին տարբեր կերպարանքով էր դուրս բերուած և անհաճոյ բաներ կային ուխտապահ կուսակցութեան մասին: Այս հարցերը բնականաբար ծագում են մեր մէջ, երբ համեմատում ենք Նզիշէի ու Ղազարի պատմութիւնները և նկատում ենք այնքան զանազանութիւններ Սիւնեաց իշխան Վասակի նկարագրի մէջ, չը նայելով որ երկուսն էր Մամիկոնեան տոհմի պատմիչ են:

Ուրեմն բանասիրութիւնը մինոր գիծ էլ նկատեց մեր հին հեղինակների մէջ—տոհմային կուսակցականութիւն: Եւ այս գիծը միշտ պէտք է ի նկատի ունենալ նրանցից օգտուելու ժամանակ: Բաւական չէ գիտենալ միայն, թէ ինչ են ասում նրանք. անհրաժեշտ է ուշադրութեան առնել նաև, թէ ով են ասողները:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

Վ Ր Ա Ց Մ Ա Մ Ո Ւ Լ Ը

1900 թուի վերջերում Թիֆլիսում հրատարակուող վրաց շաբաթաթերթ «Կվալեն» տպեց պ. Ն. Ժօրդանիայի մի շարք յօդուածները վրաց մամուլի մասին: Այդ յօդուածները յետոյ լոյս տեսան առանձին գրքով—«Վրաց մամուլը կամ երէկ և այսօր» վերնագրի տակ:

Սխալուած չենք լինի, եթէ ասենք, որ մեր հարեան վրացիների ներքին կեանքի, մտաւոր հոսանքների ու ձգտումների մասին մենք, հայերս, չատ մտկերեցոյթային դադափար ունենք: Այդ պակասը լրացնելու համար աւելորդ չենք համարում, օգտուելով պ. Ժօրդանիայի աշխատութիւնից, ծանօթացնել մեր հարեան վրացիների մամուլի հետ, որ հասակակից է հայոց մամուլին:

Մամուլի մէջ աւելի բնորոշ կերպով են արտայայտուում ազգերի մտաւոր կեանքը, նրանց յուզող խնդիրները, նրանց աշխարհայեցողութիւնն ու ձգտումները, նրանց վերաբերմունքը դէպի հարեանները:

Պ. Ժօրդանիան իր դրքի առաջաբանում, ի միջի այլոց, ասում է. «Ո՛չ մի տեղ այնքան չեն խօսում անցեալն ուսումնասիրելու մասին, որքան մեղանում, և ոչ ոք այնպէս չէ մոռանում այս ճշմարտութիւնը, ինչպէս մենք: Ապագան ծածկուած է, ներկան դժուար է հասկանալ, ուրեմն մնում է անցեալը, որ հեշտ է ուսումնասիրել, և եթէ այս էլ չենք կատարի—կը մնանք մթութեան մէջ: Մամուլն է հասարակական զարգացման ամենաուժեղ գործօնը և այդ պատճառով էլ ամեն ժողովրդի մէջ մեծ ուշադրութիւն են դարձնում դրա բարդաւածման վրայ: Դրանից զրկուած է միայն վրաց մամուլը, սրա և ուրիշ ազգերի մամուլի մէջ այնպիսի զանազանութիւն կայ, ինչպէս մեռած և կենդանի մարդու մէջ»...

«Ո՛չ մի տեղ, ո՛չ մի կուլտուրական երկրում, այնպիսի կեղծ կերպարանք չունի մամուլը, ինչպէս մեղանում», ասում է հեղի-

նակը: «Մամուլը՝ հասարակութեան աւելամիսն է, ժողովրդի ապօրէն զաւակն է, կեանքի մէջ ստիպմամբ մտցրած զարդ է, բայց միևնոյն ժամանակ հարկաւոր և անխուսափելի է—մտածում է վրային: Նա սարսափելի ատում է իր մասին քննադատութիւնը: Նա իրան երեակայում է կատարեալ և նոյնը պահանջում է ամենքից. նա ինքն իրան փաղաքշում ու խաբում է և նոյնանման փաղաքշանք ու կեղծիք է որոնում ամեն տեղ: Գովեցէք և մեծարեցէք նրան և դուք կը դառնաք նրա սիրելին: Մի դիպէ՛ք նրան բոլորովին և նա ձեզ կ'ընդունի, եթէ ոչ իբրև սիրելի, գոնէ իբրև բարեկամ: Բայց եթէ համարձակուեցա՛ք և նրա յատկութիւնները կ'ընքի վրայ դրեցի՛ք, վայ ձեզ. նրա մէջ կը գտնէք մի մշտական թշնամի, և որովհետև ամեն մէկը փախչում է թշնամուց և որոնում է բարեկամ, այդ պատճառով էլ հասարակութեան մէջ տիրում է ընդհանուր փարիսեցիութիւն, երեսանց գովել-մեծարելը և յետեից հայհոյելը»...

«Ինչպիսին է շուկան, նոյնպիսին է և ապրանքը, ինչպիսին է պահանջողը, նոյնպիսին է և վաճառողը. մամուլն էլ փոխուեց վաճառանոցի համեմատ, մամուլն էլ ստիպուեց պահանջողներ զրաւելու: Սրան ձեռնտու եղաւ ընթերցողին զրաւելը և գուրգուրելը, սրա համար վնասակար դարձաւ ընթերցողին նեղացնելը և խրատացնելը: Հասարակութեան բնաւորութիւնը դարձաւ մամուլի բնաւորութիւն. սա էլ սկսեց փարիսեցիութիւն, երկերեսութիւն»...

«Լուսաւորութեան և պարզասրտութեան դրօշակը ցելի մէջ նետուեց, իսկ խաւարի և երկմտութեան դրօշակը օդի մէջ ծածանուեց, և այս դրօշակի տակ միացան ո՛չ միայն ընթերցողներ ի մի մասը, այլ և բանաստեղծների, ժուրնալիստների, հրապարակախօսների. սրանք, փոխանակ մոլորուած հասարակութիւնը հրապարակ հանելու, իրանք թողեցին հրապարակը և նրանց կողքին կանգնեցին. զօրքը քաշեց և գրաւեց առաջնորդներին և իր մէջ ոչնչացրեց»...

«Վրիտիկան վաղուց է մերժուած, սա աւելորդ բան է ճանաչուած, այդ պատճառով էլ նա գործածութիւնից դուրս մնաց գրականութեան մէջ, կորցրեց իր կռուանը և գրողներն էլ նրանից յետ սովորեցին: Նրանց ձեռնտու եղաւ երեքից մէկը՝ կամ լռութիւն, կամ գովասանք և կամ հայհոյանք, բայց յամենայն դէպս ոչ կրիտիկա»:

«Կրիտիկա և հայհոյանք. այս երկու միտքը իրար մէջ խառնուեց և ընթերցողը չէ կարողանում իմանալ, որտեղ է վերջանում մէկը և որտեղ սկսւում երկրորդը: Այս հանգամանքը բոլորովին անպատուեց մամուլը և ոտնակոխ արեց հասարա-

կական կարծիքը: Ո՛վ որ իր սրտին բաւականութիւն տալու համար դուրս կը գայ գրականութեան մէջ և մի երկու անգամ կը հայհոյի, նրան կարծում են կրիտիկոս. բայց ով որ իր սրտի ցաւերը, իր զաղափարները, իր հայեցողութիւնը կրիտիկայի ձևով դուրս է բերում գրականութեան մէջ, նրան կարծում են հայհոյող... Եթէ հասարակութիւնն իսկապէս բարձրանայ իր ոչնչութիւնից, նա կը բարձրացնի գրականութիւնն էլ այնպէս, ինչպէս ցցեց նրան և ստրկացրեց... Բայց միթէ մամուլը չէ կարող իսկական առաջնորդողի դերը յանձն առնել. անկասկած կարող է, և ոչ միայն կարող է, այլ ուղղակի նա հէնց դրա համար է կոչուած. բայց այստեղ հարկաւոր է այն, ինչ որ մեր մամուլը վաղուց կորցրել է: Ամենից առաջ հարկաւոր է լուրջ ուղղութիւն, և հէնց այդ բանը մերժեցին բանասէրները. ուղղութիւնը—մօզա չէ, դա անդործ մարդու հնարած բան է—անհ վրաց ժուրնալիստների ամբողջ փիլիսոփայութիւնը»...

Վրաց ժամանակակից մամուլի զարգացման մէջ, որ հազիւ 40 տարեկան է, մենք նշմարում ենք երկու շրջան.

Առաջինը—այն շրջանն է, երբ մամուլն սկսուեց, ոտքի կանգնեց և հաստատ քայլով առաջ գնաց: Նա այս շրջանում—ճշմարտասէր, անկախ և անյողդողդէ էր. նա վեր էր բարձրանում, քանդում էր ամեն տեսակ պարիսպներ. մաքառում էր խոչընդոտների հետ և այդպիսով հարթում էր գնալու ճանապարհը. այս անխոնջ կոռուով նա հասաւ զարգացման ամենաբարձր աստիճանին, հասաւ գաղաթնակէտին և յայտնեց աշխարհին՝ ահա ինչ կերպարանք պէտք է ունենայ քաղաքակրթուած մամուլը:

Երկրորդ շրջանը—այն շրջանն է, երբ մամուլը այս գաղաթնակէտից վայր է ընկնում, իջնում է դարիւվար, արդէն ձեռք բերած տեղից հրաժարւում և հեռանում է, իջնում է մինչ զարգացման ամենացածր աստիճանը և վերջը բոլորովին անգամալոյծ է դառնում: Առաջին շրջանին առաջնորդում է «Դրօճ-բան», իսկ երկրորդ շրջանին՝ «Իվերիան»:

Վրաց մամուլի տարեթիւն սկսւում է «Դրօճբայի» հիմնուելով—1866 թ., հանդուցեալ Գիօրգի Մերեթիլիի խմբագրութեամբ: Առաջ էլ եղել է եթէ ոչ լրագիր, գոնէ ամսագիր, սակայն ոչ մէկը զրանցից մամուլի բնաւորութիւն չունէր: Լաւագոյնը նրանցից, «Սաքարթվելոս Մօամբէն», որ հրատարակւում էր 1863 թ. իշխան Ճավճալաձէի խմբագրութեամբ, աւելի ներկայացնում էր մի ալմանախ, նամակների հաւաքածու, քան թէ ամսագիր: Նրա մէջ չէր գտնի ոչ մի յօդուած օրուայ չարիքի

վերաբերեալ, ինչպէս վերջը ինքը խմբագիրն էլ խոստովանեց. և այդ այն ժամանակն էր, երբ ճորտութեան հարցն էր լուծւում, որի մասին խօսում էր ամբողջ ոռու մամուլը:

Հանգուցեալ Գ. Ծերեթելին իր առաջնորդողում որոշեց իր ծրագիրը՝ չը ծածկել ոչ մի պակասութիւն. թողնել այն ամենը, ինչ որ անպէտք է, փտած է, և իւրացնել եւրոպական կեանքը:

Այս անվախութիւնը և անխնայ մտրակումը առաջ բերեց մեծ բողոք. սակայն առաջի տարին հանգուցեալը չը կարողացաւ իր ծրագիրը լրիւ կատարել, որովհետեւ նա մենակ էր և ոյժ չունէր. այդ նպատակով նա 1869 թ. հրաւիրում է նոր եւկած Ս. Մէսխին և Եւրոպայից վերադարձած Ն. Նիկօլաձէին, և այսպիսով կազմում է «Դրօէբայի» նոր խմբագրութիւնը երեք հոգուց՝ Գ. Ծերեթելի, Ս. Մէսխի և Ն. Նիկօլաձէ: Սրանց հետ միանում է վերջը և Ակակի Ծերեթելին և այս ոյժերի շնորհիւ «Դրօէբան» 1870 թ. մեծ աղմուկ է հանում: Սա մասնաւոր է անում ամեն տեսակ անկանոնութեան վրայ վրայ կեանքի մէջ, անխնայ քննդատում է ամենքին—սրան առաջնորդում է լոկ կրիտիկան: «Դրօէբան» մտրակում է հասարակութեան անգործունէութիւնը, անհոգութիւնը, անտարբերութիւնը: Մաքառելու համար մեծ տոկոսութիւն էր հարկաւոր այդ ոյժերին: Եւ սրբանք չէին ընկճում, արթուն էին և արթնացնում էին ամենքին: Մի խիստ կռիւ էր սկսուել «որդոց և հայրերի» մէջ, «հին և նոր» սերնդի մէջ: Այդ նոր ուղղութեամբ գրուած առաջնորդող յօդուածներից մէկը այնքան է յուզում հասարակութիւնը, որ այդ վերջինը վճռում է ամեն ջանք գործ դնել այդ լրագիրը դադարեցնելու համար: Այդ տեղի է ունենում 1871 թ.: Սակայն խմբագրութիւնը աւելի ևս խիստ է զինւում նրանց դէմ, որոնք աշխատում են անուանարկել լրագիրը և վայր ձգել սրա պատիւը հասարակութեան աչքում: «Դրօէբան» պատերազմում էր այն իշխանների և աղնուականների դէմ, որոնք նեղացնում էին գիւղացիներին. նա մաքառում էր և վաշխառուների դէմ:

Նա պահանջում էր, որ վրացի գիւղացին ունենայ սեփական հող և ազատուի իշխանների ճանկերից: Օր ըստ օրէ լրագիրը զօրեղանում էր և արագութեամբ տարածում էր իր քարոզած լոյսը. իսկ միւս կողմից մեծանում էր անբաւականների թիւը, որոնք ուզում էին կռուել, սակայն գէնք չունէին, այդ պատճառով դիմում էին ստոր միջոցի—բամբասանքի՝ թէ լրագիրը անձնաւորութիւնների դէմ է, նոյն իսկ դիմեցին մատնութեան... Այս նոր, եւրոպական քաղաքակրթութիւն տարածող լրագրի ուղղութեան դէմ առաջ է գալիս մի խիստ դիմադրութիւն, մի կատարեալ բէակցիա, և այդ ոչ միայն հին սերնդի,

այլ և նոր ոյժերի կողմից: Այդ ազատամիտների խմբին դիմադրելու համար աշխարհ է գալիս նոր պահպանողականների խումբը, իր սեփական օրգան «Իվերիայով», որի առաջին համարը լոյս տեսաւ 1877 թ.

Պահպանողականների պարագլուխ դարձաւ իշխ. Իլ. ձալմալվաձեճ, գլխոււած «Իվերիա» լրագրով: Իշխանը պարտութիւն կրեց 1863 թ. իբրեւ առաջադիմական և փոխարէնը 1877 թուից նա պիտի յաղթող հանդիսանար իբրեւ «պահպանողական»:

Իլ. ձալմալվաձէն բացակայում է գրական ասպարէզից 13 տարի: Մի տարի հրապարակախօսական գործունէութիւն ցոյց տալով, նա ինքն ապա հրաժարուեց իր ամսագրի վերջին համարում և հետաջաւ մամուլի ասպարէզից ու մտաւ արքունական ծառայութիւն Դուշէթում: Նա եօթը տարի շարունակ ոչ մի տող չէ նուիրում գրականութեանը. 1870 թ. նա գրում է երեք տառնաւոր, իսկ 1872 թ. երկու մնացած բանաստեղծութիւնները, որոնք լոյս տեսան վերջը, իսկ գրուած են երիտասարդութեան ժամանակ մինչև 1863 թիւը: Սրա գրուածները կամ բանաստեղծութիւնները որ և իցէ հասարակական երևոյթի մասին լոյս էր տեսնում այն ժամանակ, երբ արդէն փաստը վաղուց մոռացուած էր լինում ամենքից: «Սաքարթ. Մօամբէ» ամսագրի դադարելուց յետոյ (1863 թ.) Իլ. ձալմալվաձէն անսպասելի կերպով առաջ է գալիս իբրեւ հրապարակախօս 1877 թ.: Ի՞նչ է սրա պատճառը, Կոչումը. բայց միթէ կոչում ունեցող հրապարակախօսը քաւ երեք տարի շարունակ ձեռքերը ծալած կարող է նստել և իր ժամանակակից գործողների վրայ սառնասրտութեամբ նայել: Ի հարկէ ոչ: Բայց ի՞նչն է ստիպում նրան լրագիր հիմնել: Ահա թէ ինչը. 1875 թուին Թիֆլիսում հիմնւում է Վրաց ազնուականների բանկը, որի պարագլուխ է ընտրւում իշխ. Իլ. ձալմալվաձէն:

Նա այդ ժամանակ ընակութեան տեղը հաստատում է Թիֆլիսում և բարեկամանում է «Դրօէբա» լրագրի խմբագրութեան հետ, որ հրաւիրում է նրան մասնակցելու թերթին: Այդպիսով 1876 թ. իշխ. ձալմալվաձէն դառնում է «Դրօէբայի» խմբագրութեան անդամ: Պ. Նիկոլաձէն տպում է մի յօդուած Գուրայիսի բանկի կանոնադրութեան մասին: Բայց որովհետև Թիֆլիսի բանկի կանոնադրութիւնն էլ նոյնն էր, ուստի իշխ. ձալմալվաձէն այդ յօդուածի մէջ տեսաւ և իր գործունէութեան քննադատութիւնը, այդ պատճառով էլ № 39 մէջ պատասխանեց պ. Նիկոլաձէնին: Այսպիսով խմբագրութեան երկու անդամների մէջ սկսուեց բանակոխել, որի հետևանքը եղաւ ձալմալվաձէի հեռուանալը «Դրօէբայի» խմբագրութիւնից: Այնուհետև «Դրօէբան» սկսեց անխնայ մտրակել բանկային վարիչներին և զինեց նրանց

իր դէմ. և բանկիրները վճոցեցին՝ կամ «Դրօշբային» քաշել իրանց կողմը, կամ հիմնել սեփական օրգան:

Այս առթիւ պ. Նիկողաձէն *) հարցեր է տալիս. «Ո՞ւր էին և ի՞նչ էին շինում վրաց հասարակութեան և վրաց գրականութեան համար այն պարոնները, որոնք այսօր հոգում են մեր գրականութեան մասին. ինչո՞ւ չէին համակրում և նպաստում գրականութեան բարգաւաճմանը այն ժամանակ, երբ նա կարիքի մէջ էր. ինչո՞վ ցոյց տուին, որ իրանք հոգս են տանում հասարակութեան ապագան բարելոքելու համար: Ո՞ւր էին այդ պարոնները, որոնք այսօր ցանկանում են մամուլը ոտքի վրայ կանգնեցնել: Նրանք բոլորն էլ ծառայում էին՝ մէկը հաշտարար դատաւորի պաշտօնով, միւսը տեսչի, երրորդը դիրեկտորի և այլն: Ինքը իշխ. Իլ. Ճավաճաձէն էլ Դուչէթուճն էր նստած հաշտարար դատաւորի պաշտօնով: Ի՞նչ զոհաբերութիւն արին այդ պարոնները հայրենիքի համար. ի՞նչ օրինակ ցոյց տուին մեր հասարակութեանը: Ոչինչ, բացի լաւ ոռճիկներ ստանալուց և չաղ տեղեր որոնելուց: Եւ այդ պարոնները այսօր մտածում են գրականութեան զրօշակը բարձր պահելու մասին. և ի՞նչ հարկաւոր է զրանց հին կամ նոր լրագիր. զրանք առանց այն էլ չաղ պաշտօններ բաժանելով կարող են իրանց կողմնակիցների թիւը մեծացնել. այսպիսի անձնատուր և անփոյթ հասարակութեան համար միթէ հարկաւոր է էլի նոր մեքենաներ հնարել, Բայց ժամանակի ոգուն համեմատ չաղ պաշտօններ կարելի է ձեռք բերել քուէներին շնորհիւ—ընտրողական սկզբունքով. իսկ քուէներ գտնելու համար հարկաւոր է երբեմն լրագիր՝ ոչ միայն սեփական անձը պաշտպանելու համար, այլ և թշնամիները ցրուելու համար. և զարմանալի չէ որ այդ պարոնները, որոնք ունեն լաւ պաշտօններ, որոնց մէջը դեռ երկար են ուղում մնալ, աշխատում են լրագիր ձեռք բերել՝ քուէարկութիւնը աջողացնելու և իրանց թեկնածութիւնը պաշտպանելու համար: Եւ միթէ ցանկալի է, որ մեր հասարակութեան և գրականութեան մէջ մուտք գործեն այդ տեսակ բարքեր: Բանկային հիմնարկութիւնները միթէ զբանով պէտք է նպաստէին մեր հասարակութեան բարոյական զարգացման, որ առաջին քայլով մեր գրագէտներին և ինտելիգենցիայի մէջ տարածէին Նապօլէօնի կաշառքները. այս «բանկային բանասէրների» առաջին քայլը կարող է ապականել հասարակութեան բնաւորութիւնն ապագայում...»

Այդ յօդուածներից պարզ երևում է, թէ ինչու հարկաւոր

*) «Դրօշբա» 1876, № № 57, 58.

րուեց իշխ. Ճավճավաճէին նոր լրագիր. որովհետեւ նա բանկի կառավարիչ էր և ոչ հրապարակախօս. նոր հրատարակութիւնը պէտք է պաշտպանէր բանկը և բանկիրներին հակառակորդներէ: «Իվերիան» բանկի մասն է, բանկը «Իվերիայի» աղբիւրն է, նրա մտաւոր և նիւթական կերակրողն է: «Իվերիան» սպասում է հրաման բանկից, բանկը «Իվերիայից» սպասում է պաշտպանութիւն: Բանկը «Իվերիային» և նրա խմբագրին տալիս է փող, փոխարէնը «Իվերիան» պէտք է տայ բանկին միտք, կարծիք:

Այսպիսով բանկի հիմնելը «Իվերիայի» հիմնելու պատճառ դարձաւ, և այդ առաջին օրինակն է վրաց գրականութեան մէջ, որ մի որ և է օրդան կապ ունենար «գործնական մարդկանց» հետ, կամ բանկային հիմնարկութեան հետ և նրանից ստանար խրատներ ու հրաման, թէ և այդ տեսակ դէպքեր եւրոպայում յաճախ կը տեսնէք: Ուրեմն վրաց գրականութեան մէջ ուրիշից կախումն ունեցող առաջին օրդանն էր «Իվերիան»: Այդ կախումը կապեց «Իվերիայի», ոտքն ու ձեռքը և սրանով նա զանազանուեց «Դրօշբայից»: «Իվերիան» իր առաջնորդում 1877 թ. 1 № յայտնեց իր ծրագիրը, այսինքն կրկնեց այն, ինչ որ իշխ. Ճավճավաճէն ասել էր մի քանի տարի առաջ իր առաջին ամսագրի մէջ. այն է՝ գիտութիւն տարածել հասարակութեան մէջ և ուսումնասիրել իրանց և օտար ազգերի կեանքը. այնուհետեւ աւելացնում է, որ իւրաքանչիւր լրագիր կամ ամսագիր պէտք է պատուով վերաբերուի դէպի առանձին անձնաւորութիւնները: Բայց ումն էր հարկաւոր այդ խրատը. նա միայն պէտք է յայտնէր, թէ ինքն ինչո՞վ կը զանազանուի ուրիշ հրատարակութիւններից: Սակայն այդ բանը նա ասաց դեռ 1873 թ.: Այն ժամանակ նա ասում էր՝ չը նեղանան, եթէ մենք մատնանիչ կ'անենք վատ և զգուելի երևոյթների վրայ, որ վրացոց մէջ նա կը սիրէ միայն լաւը, իսկ վատը ամեն տեղ զղուելի է, լինի նրա գործողը վրացին թէ անգլիացին: Մինչդեռ 1877 թ. *) այլ խօսքեր ենք լսում. «Դժուար է մեղանում մի որ և է հարց արծարծել, որովհետեւ ստիպուած ենք լինում այս կամ այն հասարակական անձնաւորութեանը գիպել և նեղացնել ու թշնամիներ ձեռք բերել»: Ահա այս իսկ հանգամանքը հէնց սկզբից գցեց նեղ գրութեան մէջ լրագիրը և այդ պատճառով մարդ չի էլ իմանում թէ ինչի մասին գրի: Այս նեղ կացութիւնից ազատում է «Իվերիային» ռուս-տաճկական պատերազմը և տալիս է նրան գրելու պաշար: Պատերազմը վեր-

*) «Իվերիան» 1877 լոյս էր տեսնում շարաթը մի անգամ, 1879 թ. դարձաւ ամսագիր, իսկ 1886 ամենօրեայ թերթ:

ջանալուց յետոյ «Իվերիայի» գործը աւելի ևս դժուարացաւ. լրագիրը դառնում է անբովանդակ, լիքն է թղթակցութիւններով, իսկ առաջնորդողներ շատ քիչ կան և վերջապէս 1879 թ. լրագիրը խոստովանում է, որ չընթացող կեանքի մէջ ցիւր չը կայ ֆոնդներ եւ կարծիք յայտնելու: Բայց մի մոռացէք, որ միւս լրագիրը՝ «Դրօշբան» մի և նոյն ժամանակ շատ է գտնում նիւթ: Ի հարկէ նիւթ միշտ կայ, բայց իշխան ճալճավաճէն դիտմամբ լուծւում է և խուճկ է ծխում՝ բանկի տէրերի—իշխան ազնուականների առաջ. և նրանց դուր գալու համար գրում է մի յօդուած 1877 թ. «Կեանք և կանոն» վերնագրով, որ ընդհատեց 6 ձեռք, յետոյ շարունակութիւնը տպեց 1879 թ. այսինքն տարի ու կէսից յետոյ, իսկ վերջացրեց հազիւ 1881 թուին: Այդ յօդուածներում, ի միջի այլոց, ասում է, որ գիւղական հիմնարկութիւնը պէտք է ծառայէ բոլորին անխտիր, առանց բաժանելու ժողովրդին դասակարգերի, և թէ այդպիսի բաժանում վրացոց մէջ տեղի չէ ունեցել. այն ինչ այս և այն հարցը իշխ. ճալճավաճէն հակառակ կերպով է լուծում իր «Վակո աւաղակ» վերնագրով գրուածի մէջ: Իսկ այժմ սա գրում է այսպէս, որովհետև իրերի գրութիւնն այդ էր պահանջում, ուրիշ կերպ գրել չէր կարող: Այդ տեսակ կացութեան մէջ իշխանը կամ պէտք է զաղարայնէր լրագիրը և կամ ուրիշ ճար գտնէր: Նա մտածում է միանալ ուրիշ, աւելի ուժեղ, խմբագրութեան հետ. այդ խմբագրութիւնն էր «Դրօշբան»: Իշխ. ճալճավաճէի ցանկութեանը օգնեց հետևեալ դէպքը. ոռոս-տաճկական պատերազմի ժամանակ Ն. Նիկոլաճէն թողնում է «Դրօշբայի» խմբագրութիւնը և գնում պատերազմ. ուրեմն բանկիրների վաղուցուայ ցանկութիւնը—Նիկոլաճէին վոնդել «Դրօշբայի» խմբագրութիւնից, ինքն ըստ ինքեան իրագործւում է. ուրեմն այն պատահէր, որ կար երկու խմբագրութիւնների մէջ, վերանում է: 1878 թ. պ. Նիկոլաճէն հիմնում է ոռոսներէն նոր լրագիր «Обзоръ» և սրանով աւելի ևս հեռանում է վրաց գրականութիւնից: Նիկոլաճէն իր լրագրի մէջ շարունակեց գրել վրաց հասարակական գործերի մասին և շատ անգամ ասում էր այն, ինչ որ օտարների առաջ չը պէտք է ասուէր. օրինակ, նա դիպաւ վրաց և հայ մամուլին, որ զրանք բաւարարութիւն չեն տալիս ընթերցողին: Եթէ այդ գրուած լինէր վրացերէն, կ'անցնէր առանց ուշադրութեան, բայց որովհետև ոռուսերէն էր, այդ պատճառով դա առաջ բերեց մի լրագրական ընդհարում: Ս. Մէսխին պատասխանեց «Դրօշբայի» մէջ. սրան հետևեց «Իվերիան». այս բանակոծիւր Նիկոլաճէին աւելի հեռացրեց «Դրօշբայից», իսկ Ս. Մէսխին մօտեցրեց «Իվերիային»:

1879 թ. վերջը «Դրօշբայի» խմբագիրը յայտնում է, որ այս երկու հրատարակութիւնները կը միանան և յոյս կայ գործն աւելի լաւ տանելու, քանի որ կ'աւելանան գրականական ոյժերը և հրատարակութիւնը՝ ապահոված կը լինի նիւթապէս։ Այդ միացումը, կամ հարսանիքը, ինչպէս «Օճօրք»-ն անուանեց, կատարուեց 1880 թ.։

Միութիւնն ոյժ է միայն այն դէպքում, երբ միանում են միատեսակ, մի ուղղութեան ոյժեր. հակառակ դէպքում սա առաջ է բերում թուլութիւն. այսպէս էլ պատահեց միացած «Դրօշբա-Իվերիայի» հետ։ Թէև Ս. Մէսիսին հաւատացնում էր, որ իր և «Իվերիայի» ուղղութեան մէջ զանազանութիւն չը կայ, սակայն գործը ցոյց տուեց ընդհակառակը։ «Դրօշբան» իշխ. Ճավճավաձէի օգնութեամբ մեծացաւ և մեծացրեց ծրագիրը, բայց կորցրեց իր առաջուայ զօրութիւնն ու անվախութիւնը։ «Իվերիան» ատում էր «Օճօրք»-ը և նրա խմբագրին, որովհետև նա էր իշխ. Ճավճավաձէի մշտական հակառակորդը, բայց ոյժ չուներ մրցելու և այդ պատճառով էլ որոնում էր կողմնակիցներ, որ և գտաւ «Դրօշբայի» մէջ, և միացած ոյժով նոյն 1880 թ. 16 № մէջ պատերազմ յայտնեց Ն. Նիկողաձէին՝ ոտնատակ տալով ու ծաղրելով «Օճօրք»-ին։ Իսկ երբ «Օճօրք»-ը դադարեց «Դրօշբան» ուրախութեամբ աւետեց այդ լուրը և դամբանականի մէջ գրեց՝—«Օճօրք»-ը վերին աստիճանի եւրոպականացրած լրագիր էր, իսկ այդ բանը մեզանում պէտք չի դայ» և շարունակում է, թէ լրագիրը պէտք է ունենայ մանկավարժական կրթիչ բնուորութիւն. նա ամեն մի նորութիւն ծամծամած պիտի տայ հասարակութեանը։ Եւ այս ասողը նոյն Ս. Մէսիսին էր, որ քիչ առաջ քարոզում էր եւրոպական լուսաւորութիւն և աշխատում էր այդ լուսաւորութիւնը պատուաստել վրայ հասարակութեան վրայ։ Մի խօսքով միանալը տարաւ դէպի անկումն և այդ բանը ինքը «Դրօշբան» զգալով, բաժանուեց «Իվերիայից» 1881 թուին։

«Իվերիան» դարձեալ ընկաւ լեթարգիական քնի մէջ, բայց նրան այդ քնից դարթեցրեց «Դրօշբան», որ սկսեց նորից քնննադատել բանկային գործերը. բայց նախ քան պաշտպանել բանկը, իշխանը նորից խօսում է իր ուղղութեան մասին, այն է՝ ծառայել հասարակական շահերին... Այնուհետև դալով բանկի գործերին, նա գովում է իրան և վատաբանում է Գուլթայիսի բանկի կանոնադրութիւնն ու կառավարիչներին... Իսկ «Դրօշբան», բաժանուելուց յետոյ, դարձեալ գնադ իր առաջադիմական ուղղութեամբ։

1882 թ. «Իվերիա» ամսագրի երկրորդ խմբագիր նշանակուեց Իշխ. Իվ. Մաչաբեիին. ամսաթերթն իսկոյն ուժե-

դացաւ և իր կերպարանքն էլ փոխեց. այդ տարուայ ճ ճ մէջ աւելի շատ են հրապարակախօսական յօդուածներ, թէև ոչ մէկի վրայ պարզ չէ երևում իվ. Մաչաբելու «ես»-ը, դէմքը. այլ երևում է մի ուրիշ ձեռքի—իշխ. իլ. Ճավճավաձէի ազդեցութիւնը։ Իշխա Ճավճավաձէի հովանաւորութեան տակ երիտասարդ Մաչաբելու տաղանդն ընկճուեց։ Այդ վիճակին են ենթարկուել բոլոր այն գրողները, որոնք բախտի բերմամբ ընկել են իշխ. Ճավճավաձէի հովանաւորութեան տակ. 40 տարուայ ընթացքում ոչ մէկը չը կարողացաւ առանձին գրականական ոյժ դառնալ, ընդհակառակը ամենքը մանրացան և հեռացան ասպարէզից։ Անկասկած իվ. Մաչաբելին էլ այդ վիճակին կ'ենթարկուէր, եթէ նա 1883 թ. չը հեռանար «Իվերիայից» և յանձն չառնէր «Դրօէբայի» խմբագրութիւնը Ս. Մէսիսու մահից յետոյ։

Իվ. Մաչաբելին այստեղ ցոյց տուեց իր հրապարակախօսական տաղանդը և տարաւ «Դրօէբան» այն մտրակող ուղղութեամբ, ինչպէս տանում էր առաջուայ խմբագիրը։ Չը մոռանաք մի հանգամանք, որ թէև Մաչաբելին էլ ծառայում էր բանկում և գտնւում էր իշխ. Ճավճավաձէի ձեռքի տակ, սակայն նա իր դրօշակը բարձր է պահում և չէ դադարեցնում բանակութիւնը «Իվերիայի» հետ։ «Դրօէբայի» վրայ չէ նկատուում, թէ նրա խմբագիրը բանկի դիրեկտոր է։ Նա միատեսակ անխնայ քննադատում է թէ՛ այն հիմնարկութիւնը, որտեղ ինքն է ծառայում և թէ՛ ուրիշները. միով բանիւ իվանէ Մաչաբելին այս կարճ խմբագրութեան ժամանակամիջոցում (1883—1885, երբ «Դրօէբան» դադարեց) ցոյց է տալի իրան իրր իսկական տոկոսն, եռանդոտ և տաղանդաւոր ժուրնալիստ։ Նա ծնուել էր խմբագիր, բայց իր գլուխը զոհեց բոլորովին ուրիշ բանի։

1885 թ. «Իվերիան» բոլորովին ուժասպառ է լինում և դանդատւում ինքն իր անբովանդակութեան վրայ, գրելու նիւթ չը լինելու վրայ, մի խօսքով կրկնում է այն, ինչ իշխ. Ճավճավաձէն ասաց 1863 թուին իր առաջին դրականական փորձը դադարեցնելու ժամանակ։

Իայց յոյսի ճառագայթը նորից է ծագում «Իվերիայի» համար. 1885 թ. «Դրօէբան» դադարում է և վրաց հասարակութիւնը մնում է առանց լրագրի. դրանից օգտւում է իշխ. Ճավճավաձէն և իր ամսագիրը 1886 թ. յունուարից դարձնում օրաթերթ, թողնելով հին վերնագիրը—«Իվերիա»։

Այդպիսով մէկի դժբախտութեամբ բախտաւորւում է միւսը. «Դրօէբայի» մահը կեանք է տալի «Իվերիային», որ դառնում է ոչ միայն միակ օրաթերթ, այլ և միակ հրատարակութիւն վրաց հասարակութեան համար, որի կարծիքը, հոգսերն ու ներքին

կեանքը պէտք է արտայայտէր «Իվերիան»։ Ու՛ր ուղում էր գրել, կամ մի կարծիք յայտնել—այդ պէտք է անէր «Իվերիայի» միջոցով. գուցէ դուք գրելու ընդունակութիւն ունենայիք, բայց այդ բանը «Իվերիայի» սրտովը չէր, դուք կը ոչնչանայիք, և ընդհակառակը՝ ոչ մի ընդունակութեան տէրը՝ ընդունակ կ'երևար. ընթերցողը պէտք է ամեն բան տեսնէր և կարգար «Իվերիայի», մէջ, նրա հաւանածը հաւանէր և նրա պախարակածը—պախարակէր։ Այդպիսով «Իվերիան», իբր միակ դրականական և քաղաքական հրատարակութիւն, դարձաւ իր տիրոջ ձեռքում մի ուժեղ զէնք. իշխ. Ճավճավաձէն ձեռք բերաւ վրաց հրատարակութեան մօնօպօլիան. մամուլը—«Իվերիան» է, «Իվերիան» —մամուլն է, որովհետև ուրիշ ոչ մի տեսակ հրատարակութիւն գոյութիւն չունի. և սա իշխում է եօթը-ութը տարի վրաց հատարակութեան մէջ։

Ամենօրեայ «Իվերիան» ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ամսագրի շարունակութիւնը. այստեղ էլ առաջնորդողում կրկնում է այն, ինչ որ առաջ. մի հարց է աւելացնում՝ ումը ծառայել—ժողովրդին թէ ինտելիգենցիային. եթէ գոհացնել մէկին, միւսն է անբաւական մնում. ուրեմն պէտք է ծառայել երկուսին միաժամանակ։ Իսկ եթէ այդ բանը չաջողուի՝ առաւելութիւն տալ ժողովրդին։ Ուրեմն, լրագրի ցանկութիւնն է—ժողովրդին մատչելի դառնալ, իսկ դրա համար հարկաւոր է թափանցել ժողովրդի ներքին կեանք, պարզել զանազան կենսական հարցերը, հոգ տանել նրա հոգսերի վրայ. բայց դա բաւական դժուար գործ է, որից փախչում է «Իվերիան» իր սկսուելու օրից։ «Իվերիայի» բնաւորութիւնը լաւ է որոշում Նիկօլաձէն 1877 թ.։—«Իվերիան», ասում է նա, գրում է տափակ, ծանր, հին արծարծուած հարցերի մասին երկար ու բարակ, այնպէս որ ընթերցողը դժուարութեամբ է հասկանում գրողի յայտնած միտքը. ամենահետաքրքիր հարցերը լուծելիս իր ամբողջ ջանքը դործ է ածում տարրական միտքը հաստատելու համար»։ 1886 թ. դարձեալ սկսւում է «Իվերիայի» մէջ բանակութիւն Դ. Ղիփիաշու և Ճավճավաձէի մէջ բանկի վերարբեւալ, և երբ վերջանում է այս կռիւը, հանգստանում է և «Իվերիան»։ Յետոյ նորից ըսկսում է արշաւանք Մաչաբելիի և նրա խմբի ղէմ 1891 թուին։ Բանկից դուրս նրա գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրած է գիւղական գործերի վրայ. նա վրաստանում տեսնում է միայն գիւղ և եթէ գիւղն է ճանաչուած ներկայ ժողովրդեան հիմնաքարը, ուրեմն և գիւղատնտեսութիւնը պէտք է ընդունուէր նոր կեանքի հիմք. «Իվերիան» վրաց ազգի փրկութիւնը գիւղատնտեսութեան մէջ է որոնում։ Նա առաջարկում է կապիտա-

լիզմի դէմ մրցելու: Շարունակ յօդուածներ է գրում գիւղատնտեսական ուսման մասին և ցանկութիւն է յայտնում ագնուականների ուսումնարանը դարձնել գիւղատնտեսական դպրոց: Մի խօսքով «Իվերիան» իր դրօշակի վրայ գրեց «Արմիայն գիւղ»: Եւ եթէ ժողովուրդը հաւատար նրա քարոզներին և ընթանար նրա ծրագրով ու տեղափոխուէր քաղաքներից գիւղը, նա այժմ կը լինէր կորստեան ափին և կը մնար անկիրթ: Բայց ժողովուրդը չը լսեց նրան:

Բանկերներից հիմնուած «Իվերիան» զբաղուեց. միայն բանկով և այդ պատճառով էլ ժողովրդի զարգացման գործը յետ միեւ տասը տարով. լրագիրը ուշադրութիւն դարձրեց միայն ժողովրդական զբաղարանների վրայ, այն էլ մի գիւղական ուսուցչի նախաձեռնութեամբ. իսկ այնպիսի կարևոր հարցեր, ինչպէս են՝ պատմութեան և հնութեան ուսումնասիրելը, լրագրի համար գոյութիւն չունէին: «Իվերիայի» առաջնորդողների նիւթըն է գլխաւորապէս բանկը, գիւղը և գիւղական հարցեր, և այս հարցերի վերաբերմամբ գրում էր ոչ միայն ինքը, այլ և գրել էր տալիս նաև նրանց, որոնք միացան «Իվերիային», վրաց միւս լրագիրների դադարելուց յետոյ: Առաջնորդողների թիւը մեծանում է մասնաւանդ 1886—1889. այնուհետև լրագիրը թուլանում է, օրինակ 1891 դուրս է եկել 277 №, 65 առաջնորդողով, որոնցից միայն 14 պատկանում է խմբագրին, իսկ մնացածը՝ աշխատակիցներին. իսկ 1892 թ. 80 յօդուածից 10 խմբագրինն է: Հետզհետէ խմբագիրը քիչ է մասնակցութիւն և բաւականանում է նրանով, որ սրա մտքերը քարոզում են ուրիշները. բայց ամբողջ Վրաստանը չէր կարող մտածել և գրել այնպէս, ինչպէս մտածում և գրում էր «Իվերիան»:

Կարծիքների և ուղղութեան տարբերութիւնը կեանքի չարժման և զարգացման հիմնական յատկութիւնն է և միթէ այս յատկութիւնից զրկուած էր վրաց հասարակութիւնը: Ի հարկէ ոչ. եւ ահա այդ չարժումը քանդեց «Իվերիայի» մօնօպօլիան և լոյս հանեց երկու նոր հրատարակութիւն. 1893 թ. սկսուեց «Կվալի» շաբաթաթերթը, իսկ 1894 թ. «Մօսաբե» (համբաւաբեր) ամսաթերթը:

«Կվալին», ի հարկէ, պէտք է մրցէր «Իվերիայի» հետ, որ ոչնչացնէր նրա մօնօպօլիան: Այդպէս էլ եղաւ. նա դարձաւ վրաց հասարակութեան այն շրջանի օրգանը, որոնք համամիտ չէին «Իվերիայի» հետ: «Կվալի» մէջ խմբուեցին ընդդիմադիր կուսակցութեան ներկայացուցիչները. նրա դրօշակի վրայ գրուեց՝ «Կարծիքների ազատութիւն»:

Առաջին հարցը, որի վերաբերմամբ վեճ բարձրացաւ նրա և «Իվերիայի» մէջ, վրաց ազնուականների ուսումնարանն էր:

«Իվերիան» այժմ էլ, ինչպէս և եօթը տարուայ ընթացքում, քարոզում էր վրաց ազնուականների դպրոցը դարձնել գիւղատնտեսական, որովհետև գիւղատնտեսութեան մէջն էր գտնուում ժողովրդի փրկութիւնը. նա իր առաջնորդուում ասում էր (1893 թ. №127). «Ես ինքս համալսարանական եմ և եթէ ինձ վաղը ծառայութիւնիցս արձակեն, քաղցած կը մեռնեմ»:

Բայց «Կվալին» նրան պատասխանում էր, որ հասարակութեանը հարկաւոր են գիտութիւնով զինուած մարդիկ, իսկ գիւղատնտեսութիւնը կազմում է առաջադիմութեան մի աստիճանը: Ահադին վեճ բարձրացաւ այս հարցի առթիւ և վերջը յաղթանակը տարաւ «Կվալին». 1895 թ. ազնուականներից ընտրուած մասնաժողովը որոշեց դպրոցը փոխել կլասիկականի:

«Իվերիան» այստեղ էլ ուզեց վախեցնել, ասելով՝ թէ բանկը այդ տեսակ գումարներ չէ կարող տալ առժամանակ իր դիվիդենդից. բայց այս սպառնալիքը ոչ ոքի վրայ չազդեց, ուսումնարանը փոխեցին կլասիկականի, բանկը տալիս է ամեն տարի փող և ուսումնարանը շուտով էլ կ'ոճնենայ սեփական շինութիւն. իսկ եթէ լսէին իշխանին, ուսումնարանն այժմ հոգեվարք դրութեան մէջ կը լինէր:

«Կվալին» այս հարցի մէջ հակառակ էր և գրանով էր զանազանում «Իվերիայից», իսկ քննադատ հարցերում առաջի տարուայ ընթացքում այնպիսի չօշափելի զանազանութիւն չէր ներկայացնում: «Իվերիան» էլ կարծես սթափուեց և յետ չէր մնում ժամանակի պահանջից. գրում էր ազնուականների պարտականութեան մասին, որի վերաբերմամբ տարիների ընթացքում լուել էր: Ժամանակի ընթացքում քննադատական ոգին մեծանում է և այդ բանին նպաստում է «Կվալին»: Իսկ 1894 թուին «Մօսմբէ» նոր ամսագիրը իր առաջին համարում սկսում է համարձակ խօսել այն բանի մասին, ինչի մասին երբեք չէր խօսել «Իվերիան». նա ուշադրութիւն է դարձնում երկրի և վրաց ազգայնականութեան ցնցեսական կողմի վրայ: «Մօսմբէն» իշխան Ճալալաբադէի հակառակն էր քարոզում և պնդում էր, որ վրացին չը պէտք է պարսպի միայն գիւղատնտեսութեամբ, այլ և վաճառականութեամբ և ժողովրդի բարեկեցութիւնը տեսնում էր դրա մէջ: Այստեղ հանդէս է գալիս նորից պ. Նիկոլաձէն, որ 1879 թուից հեռացել էր վրաց մամուլից: Սա պաշտպան է հանդիսանում այդ նոր գաղափարին, բայց մի և նոյն ժամանակ բոլորովին չէ հեռանում հնից և իր ամեն յօդուածում պ. Նիկո-

լածէն աշխատում է նստել երկու աթոռի վրայ: Հէնց այդ դրութեան մէջն էր և ամսագիրը. իսկ Նիկոլաձէի հեռանալուց յետոյ (1895 թ.) «Մօամբէն» թեքւում է դէպի հին ուղղութիւնը և չղքում է «Իվերիայի» առաջ:

«Կվալին» աշխատում էր թողնել հին ընթացքը և մօտենալ նորին, իսկ «Մօամբէն» հակառակն էր անում: «Կվալին» առաջ էր գնում, ազատ տեղ էր տալի ամենքին գրելու, և դուք տեսնում էք 1895 և յետագայ թուերին բոլորովին նոր անձնաւորութիւններ, որոնք ուշագրութիւն դարձրին «կապիտալիզմի» վրայ, ուսումնասիրում էին ժողովրդի ցնցեալ անհաշիւ հարցերը: Այդ ուղղութիւնը մեծ վիճաբանութիւն առաջ բերեց «Իվերիայի» և «Մօամբէի» մէջ, որոնք ապացուցանում էին, թէ կապիտալիզմը տեղի չէ կարող ունենալ վրաց կեանքում. իսկ թէ դրանցից ով տարաւ յաղթանակը, այժմ յայտնի է, քանի որ կապիտալիզմը գոյութիւն ունի վրաց մէջ և առաջ բերաւ որոշ շարժում:

Այսպիսով «Իվերիայի» մօնօպօլիան ջնջուելով, առաջ ևն գալիս նոր մտքեր: Վրաց մամուլը զբաղւում է տնտեսական և քաղաքական հարցերով. ժամանակակից դադափարները հետզհետէ տարածւում էին հասարակութեան մէջ և յոյս կար, թէ այդ բոլորը երկար վիճաբանութիւնից յետոյ կ'ընդունուէր վրաց գրողների կողմից, բայց այդպէս չեղաւ. հին գրողները վախենալով «Կվալիի» համարձակ հարցերից, յետ քաշուեցան և իրանց հետ քաշեցին նաև երիտասարդներից շատերին: Այս հին ուղղութեան օրգանն է «Իվերիան», իսկ պաշտպանը «Մօամբէն». մինչդեռ «Կվալին» ընդ միշտ թափ տուեց հին փոշին և կանգնեց նոր ճանապարհի վրայ:

Գ. Մ.

(Վերջը միւս համարում)

ՓՇՐՈՒԱԾ ԾԱՂԿԱՆՕԹ

(Ապուսթոլ)

Անփոյթ դիպար քո հովհարով անօրին,
Ուր ծաղիկը պահում էիր դու քննոյժ.
Անօրը նախեց, բայց աննկատ բնաւին...
Այն օրից դէս շատ չի անցել,—անգգոյժ
Քո մանկական անհոգ խաղը մոռացուեց.
Իսկ անօրին սպառնում է դեռ աղէտ.
Զուրը գնա՛ց, եւ ծաղիկը բառամեց...
Ա՛հ, մի՛ դիպչիր, փերուած է նա յաւէտ:

Այդպէս եւ դու դիպար արքիս քո ձեռքով,
Ուր ես պաշտում, սիրում էի ողջ հոգով,
Ու այն օրից վիրաւորուած արքիս մէջ
Մնաց մի հետք անջնջելի եւ անւերջ:
Առաջուայ պէս նա բարբախում, ապրում է,
Առանձնացած միշտ իր գաղտնի վշտի հետ.
Բայց վերքն է խո՛ր, եւ օրէցօր անում է...
Ա՛հ, մի՛ դիպչիր, փերուած է նա յաւէտ:

Կ. ԿՐԱՍՈՒՆԻԿԵԱՆ

ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

(Առողջապահական եփուղ)

IX

ԱԼԿՈԶՈԼԻԶՄ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈՒԹԻՒՆ

Ալկոհոլը բոյն է. —Ալկոհոլիզմ կամ երկարատեւ բուժանորոշում.
—Ալկոհոլիզմից առաջացած վնասները. —Արբեցողի սերունդը. —
Ցանկալի՞ է արդեօք ամուսնութիւն ալկոհոլիկի հետ. —Ժառանգա-
կան ալկոհոլիկներ. —Ի՞նչ պայմաններում ալկոհոլիկները եւ նրանց
սերունդը կարող են ամուսնանալ:

Ալկոհոլը, սպիրտը կամ ոգին թոյն է և այնպիսի մի թոյն, որ հարուածում է մեր ամբողջ կազմուածքը, իսկ երկար դործածութիւնից առաջանում է ընդհանուր թունաւորումն: Թունաւորութիւնը լինում է սուր և յարատեւ: Սուր թունաւորութիւնը իսկական արբելն է:

Սակայն մարդիկ կարող են խմել ու թունաւորուել առանց արբելու. —այդ նրանք են, որոնք ամեն օր սովորութիւն են արել իրանց համար որոշ քանակութեամբ գինի-արաղ գործածել, թէկուզ իսկի չարբեն էլ:

Ժողովրդի մէջ այն կարծիքը կայ, թէ միայն արբելն է միտաս, իսկ քանի մարդ չէ արբել — ոչինչ:

Այդ մի մեծ և կորստաբեր սխալ է:

Մի մարդ, որ ամեն օր կամ յաճախ է խմում, նա կամաց-կամաց, դանդաղ կերպով թունաւորում է իրան, թէև ինքն իսկի ոչ մի անյարմարութիւն էլ չզգար. այդպիսիների կլանած սպիրտի քանակութիւնը տարուայ

ընթացքում ահագին է լինում *)։ Հարուստ Կովկասն արտադրում է մեծ քանակութեամբ գինի և օղի, որից մի մասը արտահանւում է, իսկ մեծագոյն մասը ծախսւում է երկրի մէջ։

Շատ հետաքրքրական է իմանալ, թէ որչափ սպիրտ է ընկնում Կովկասում իւրաքանչիւր բնակչին։ Այդ քանակութիւնը ճիշտ որոշուած չէ, բայց մի քանի պաշտօնական տեղեկութիւնների նայելով, նա հաւասար է ամսական մի վեդրօի։ Ուրեմն կովկասաբնակ չափահաս քրիստոնեայ բնակիչը (մահմեդականները, իբրեւ չը խմողներ, հաշուի չեն առնուած) կլանում է տարին 12 վեդրօ մաքուր սպիրտ, գուցէ և աւելի։

Այդ մի չափազանց մեծ քանակութիւն է, և այդչափ թոյնը լցւում է մեր արեան մէջ, որ նրան տանում, տարածում է մեր կազմուածքի բոլոր անկիւնները։ Այսպիսով թոյնը դիպչում է ամեն տեղ, գրգռում է, այրում ու հիւանդացնում մեր բոլոր գործարանները, մեր բոլոր մարմնամասերը—սկսած ստամոքսից մինչև ուղեղը։

Յայտնի է, որ արբածը փսխում է. այդ նշան է ստամոքսի գրգռման։ Եթէ խմիչքի քանակութիւնը մեծ չէ, խմողը չէ փսխում, բայց այնուամենայնիւ նրա ըստամոքսը գրգռւում է, և ճմարիտ որ, յարատեւ խմողը իր ամբողջ կեանքում տանջւում է անմարսութիւնից, փորացաւերից։

Շուտով ակներև են լինում լերդի հիւանդութեան նշանները. առաջ է գալիս դեղնութիւն, ջրգողութիւն և այլն։

Երջելով արեան հետ սրտի ու արեան անոթների մէջ (երակներում ու շնչերակներում), սպիրտը յարատեւ կերպով գրգռում է այդ գործարանները. սիրտն ու ա-

*) Ֆրանսիայում մի բնակչի ընկնում է 7, 7 լիտր անարատ ալիօհօլ, Դանիայում—6, 2, Գերմանիայում—4, 4, Աւստրիայում 4, 3, Ռուսիայում 3, 3, Շվեյցարիայում 3, Իտալիայում 1, 4։ Անգլիան խմիչքների վրայ ծախսում է 84 միլիօն ֆունտ-ստերլինգ, Գերմանիան 24/2 միլեարդ մարկ, Ռուսիան—400 միլիօն ռուբլի։

նօթները հիւանդանում են, արեան շրջառութիւնը անկանոն է դառնում և առաջացնում է շնչարգելութիւն, ուռուցողութիւն, երակների պայթումն ուղեղի մէջ — որից կաթուածներ, անդամալուծութիւններ և մահ:

Սպիրտը դուրս է մղւում մեր օրգանիզմից շնչառութեան միջով (ուրեմն նա հարուածում է նաև թոքերը) ու երիկամնէքների (պլոծիկների) միջով (մէզի հետ): Այնպէս որ այդ գործարանները ևս անդադար գրգռման ու բորբոքման մէջ են, մանաւանդ երիկամնէքները, որոնց բորբոքումն առաջացնում է միզարգելութիւն, ջրբողութիւն, ուռուցողութիւն և այլն:

Ահագին ազդեցութիւն ունի ալկօհօլը նոյնպէս և ուղեղի վրայ: Խմողի բոլոր հոգեկան բարձր յատկութիւնները նուազում են, կամքի ոյժը թուլանում է, ինքնազսպումն անհետանում և մարդ գերի է դառնում թէ իր սեփական կրքերին և թէ չրջապատող հանգամանքների ազդեցութեան: Նրա մտաւոր ոյժը ճշնշուած, թուլացած են, ընդունակութիւնները բթացած, բարոյական սկզբունքները նուազած կամ կորած: Այսպիսով ալկօհօլը հասցնում է մարդու ընդհանուր ներվայնութեան, առաջացնում է զանազան ուղեղային ու ողնուղեղային հիւանդութիւններ (կաթուածներ, միլութիւններ, խեղադարութիւն), կամ դարձնում է նրան անբարոյական, յանցաւոր ու եղեռնագործ, ծոյլ ու անբան:

Այսպիսով ճշտւում է մեր ասածը. — ալկօհօլը ուղղակի քայքայում է մեր ամբողջ կազմուածքը:

Այս դիտելիքը չափազանց մեծ կարեւորութիւն ունի մեզ զբաղեցնող ամուսնութեան տեսակէտից:

Այո, ամբողջ կազմուածքը ընդհանուր թունաւորման հետքեր է կրում իր վրայ:

Արեքցողի ամբողջ մարմինը կարծես խոխոմուած է թոյնի մէջ: Նա նիհարում է, ուժակորուստ լինում, կորցնում է իր աշխոյժը, իր տոկունութիւնը, կորցնում է իր դիմացկոտութիւնն ու կենսականութիւնը, և ենթակայ է լինում ամեն տեսակ հիւանդութիւնների, ու

րոնցից ամենաթեթեւն անդամ կարող է բարդուել ու սպանիչ ելք ունենալ. վարակիչ համաճարակ հիւանդութիւնների (խօլերա, ժանտախտ, ինֆլուէնցա) առաջին զոհերը ալկօհոլիկներն (արկօհօլով թունաւորուածներն) են:

Սա մի ընդհանուր օրդանային քայքայումն է, որ յաճախ գինեմոլներին հասցնում է կենսասպառման ու բարակացաւի: Այս տեսակէտից ալկօհօլիզմը նոյնչափ աւերիչ ազդեցութիւն ունի ամբողջ կազմուածքի վրայ, որչափ սիֆիլիսն ու բարակացաւը. իսկ մենք գիտենք, (տե՛ս. գլ. VII. Ժառանգականութիւն), որ այդ հիւանդութիւնների սաղմերը, որոնք հարուածում են ծնողների ամբողջ կազմուածքը, անցնում են ժառանգաբար զաւակներին:

Դրանով է բացատրւում այն զօրեղ ժառանգական ոյժը, որ ունի ալկօհօլիզմը սերնդի վրայ:

Թունաւորուած օրգանիզմն անկարող է առողջ սերունդ արտադրել և ալկօհօլամոլի երեխաները կրում են իրանց վրայ ծնողների աւերիչ կնիքը:

Որդիքը սարսափելի կերպով տուժում են իրանց ծնողների և պապերի մեղքի համար:

Մի նշանաւոր բժիշկ ասում է հետեւեալը.

«Արբեցողի սերունդը ո՛չ միայն թոյլ է ընդունակութիւններով, այլև բարոյական ու մտաւոր այնպիսի մի ողորմելի դրութեան մէջ է լինում, որ անկարող է դառնում ինքն էլ սերունդ ունենալու, և այդպիսով արբեցողի ցեղն սպառւում է»:

Մի ուրիշ գիտնական այսպէս է խօսում.

«Ալկօհօլիզմը մի պատուհաս է արդի հասարակութեան գլխին: Բարոյական տեսակէտից—նա ապակաւնում, նսեմացնում և ապուշ է դարձնում մարդուն. ֆիզիկական տեսակէտից—հարուածում է մարդու կազմուածքը և վատացնում գլխաւոր գործարանների գործունէութիւնը. սերնդի տեսակէտից—նա վատթարացնում է և ամուլ դարձնում»:

«Ալիօհօլիկը, ասում է բժ. Կազալիս, իր սեփական անձին, իր ընտանիքին, իր ծանօթներին ու շրջապատողներին վտանգաւոր լինելուց զատ, կործանում է նաև իր սերունդը: Եւ, յիշաւի, նա արտադրում է ժառանգական արբեցողներ, որոնց մի ներքին, անդամադրելի ոյժ մղում է դէպի այդ թոյնը. նա ծնունդ է տալիս քիչ թէ չատ ներվային արարածների, նեվրոպատների, կամ նոյն իսկ ուղեղի ու առհասարակ ներվային սխտեմի օրգանական վնասների ու հիւանդութիւնների տէր սերնդի:

«Ալիօհօլիկի ժառանգները նոյնպէս թունաւորուած են դուրս գալիս, ինչպէս բարակացաւորինն ու սիֆիլիս տոտինը:

«Ամենից առաջ պէտք է յիշենք սաղմի հիւանդական կազմութիւնը.—ալիօհօլիզմը, ինչպէս և սիֆիլիսն ու բարակացաւը, սաղմասպան թունաւորումն է: Բրետանի դեպարտամէնտում երկու-երեք սերնդից յետոյ շատ ընտանիքներ սպառուել են ալիօհօլիզմից: Բայց միայն Բրետանում չէ, որ նա աւերումներ է գործում. պղծել է շատ երկրներ, օրինակ Պրովանսը, որտեղ անյայտ էր առաջ, և որտեղ բնիկները շատ սակաւ էին խմում այն գինուց, որ առատօրէն տալիս է այդ նահանգը:

«Այնուհետև արբեցողի սերնդի մէջ մենք գտնում ենք այն արատաւորութիւնները (որ յիշել ենք սիֆիլիսի մասին խօսելիս), այն է.—աճման դանդաղութիւն, շեղումներ և վրիպումներ օրգանիզմի կանոնաւոր զարգացումից. օրինակ, մանկանմանութիւն, զանազան ֆիզիկական անկանոնութիւններ (զանգի անհամաչափութիւն, փոքրագլխութիւն կամ գլխի ջրգողութիւն). բացի այդ, նրանց մէջ նկատուում են մտաւոր ու բարոյական անկատարելութիւն (թոյլ բանականութիւն, խելապաւկասութիւն, ապուշութիւն) և մի առանձին տրամադրութիւն դէպի ներվային ու հոգեկան հիւանդութիւններ և այլն:

«Հիստորիա և զգացողական ու հոգեկան շեղումներ չափազանց յաճախ են պատահում ալկոհոլիկների սերընդի մէջ. դրանց հետ միասին նաև ընդունակութիւնների անհաւասարաչափութիւն, ուշադրութեան պակասութիւն, թուլակամութիւն կամ անդիմադրելի կրքային առաջնություններ (խմելու), ծայրայեղ բարոյականութիւն կամ անբարոյականութիւն, վաղաժամ զարթած հեշտասիրութիւն: Յանցագործների ստատիստիկան մի կապ է ենթադրում երիտասարդների, պատանիների, նոյն իսկ երեխաների յանցանքների թուի աւելանալու և ալկոհոլիզմի տարածման մէջ:

«Բայց ասածներովս չէ սպառնում ալկոհոլիկների ժառանգների այլասեռումն.—սուբեկուլօզը (բարակացում) սպառնում է և յաճախ հարուածում նրանց մատաղ հասակում և թոքախտը վերջ է տալիս այդ հիւանդների, այդ վատասերուածների ողորմելի կեանքին: Ո՛րքան էլ ցաւալի լինի այս վախճանը, բայց և այնպէս ցանկալի է, որ այդ հիւանդութիւնն ստացած անհատները անհետանան, որպէս զի չը բազմացնեն ցեղի մէջ այլասերուածների, արատաւորների թիւը, մտաւորապէս ու ֆիզիկապէս նսեմացածների սերունդները, որոնք ոչ միայն լցնում են գժատները, յիմարանոցները կամ բանտերը, այլև դեռ են խաղում քաղաքական աշխարհի մէջ, գրականական ու գեղարուեստական շրջաններում, և որոնք բոլորն էլ ծանր բեռն են դառնում հասարակութեան վզին իրանց ապրելու անընդունակութիւնով, իրանց դատարկաշրջիկութեամբ, իրանց կրաւորական դիրքով, իրանց փաստաբերութեամբ և ողորմելիութեամբ իբրև վրիպածներ և անզօրներ, որոնք ամենուրեք և միշտ հանդիպում են անաջողութեան, մնալով միշտ սպառնացող ու միշտ փասակար հասարակութեան համար»:

Ծանկալի է արդեօք, որ այսպէս արատաւորուած, այլասերուած սերունդը բարդաւաճի, և հնարաւոր է

արդեօք երջանկութիւն ալիօհօլիկ ընտանիքի մէջ:

Հնարաւոր է արդեօք ընտանեկան խաղաղ կեանք այն ամուսնութեան մէջ, որտեղ ինքը ամուսինը կամ արբեցող է և կամ կրում է իր վրայ ժառանգական ալիօհօլիզմի կնիքը. ամուսնութիւն, որ կամ անպտուղ պիտի մնայ, կամ պիտի արտադրէ կիսախելեր, տպուշներ, ընկնաւորներ, գինեաների, բանտերի ու արտորի ապագայ թեկնածուներ:

«Աղջիկները,—ասում է Բիբլինդ, յաճախ վստահանում են իրանց ձեռքը տալ այնպիսի մարդուն, որոնք իսկապէս վատ մարդիկ չեն, բայց արբեցողներ են, և այդ անում են այն յոյսով, թէ կարող կը լինեն ուղղել իրանց ապագայ ամուսիններին, նրանց ետ պահել այդ ախտից:

«Ցաւակցաբար այդ բանը միշտ չէ աջողում»:

Ճշմարիտ է, մի առժամանակ նորապսակը թողնում է խմելը, բայց կիրքը նորից զարթնում է նրաներսում և արբեցողը վերադառնում է գինետուն:

Ահա այն վտանգները, որոնք կապուած են արբեցողների ամուսնութեան հետ: Ո՛րչափ ուրեմն զգոյշ պիտի լինեն ծնողները, երբ պատրաստում են իրանց երեխաներին պսակելու մի արբեցողի կամ արբեցողի որդու հետ:

Պէտք է միշտ յիշել, որ արբեցողութեան կիրքը մի հիւանդութիւն է, որից բժշկուելը շատ դժուար է: Փրանսիական առածն ասում է. qui a bu, boira (հմ տո՛վորած է խմելու, նա միշտ կը խմի):

Չը պէտք է մոռանալ և այն, որ արբեցողի որդին կարող է ժառանգել հօր ախտը, ինչպէս թոքախտաւորի զաւակը—թոքախտ է ժառանգում: Այս ժառանգական արբեցողների, այս դիպսոմանների մէջ արբեցողութեան կիրքը նոյնպէս մի սոսկալի, համարեա անբուժելի հիւանդութիւն է դարձած:

Ասածներիցս երևում է.

1) Արբեցողը, իսկական ալիօհօլիկը, չը պէտք է ամուսնանայ:

2) Չը պէտք է ամուսնանայ նոյնպէս և ալիօհօլիկի որդին, եթէ ինքն էլ ժառանգական արբեցող է, նոյն իսկ եթէ մի առժամանակ դադարած լինէր խմելուց, որովհետև կիրքը կարող է նորից բռնկել:

3) Չը պէտք է մուսնալ, որ ալիօհօլիկի զաւակը կարող է արբեցող էլ չը լինել, բայց այնու ամենայնիւ կրել ժառանգական արատներ ու տրամադրուած լինել դէպի բարակացաւ, թողախոս:

4) Բոլորովին առողջ մարդը, որ թէև մի ժամանակ արբեցող է եղել, բայց երկար միջոց թողել է խլամելն ու լրջակեաց կեանք է վարել, կարող է լաւ ամուսին լինել և լաւ սերունդ արտադրել:

5) Ալիօհօլիկի զաւակները, որոնց վրայ ժառանգական ալիօհօլիզմի ոչ մի նշան չէ երեւում և որոնք արամադրութիւն չունեն դէպի արբեցողութիւն, նոյնպէս պիտանի են ամուսնութեան համար:

X

ՏՈՒԲԵՐԿՈՒԼՈՋ (ԲԱՐԱԿԱՑԱԻ) ԵՒ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹԻՒՆ

Տուբերկուլոզի տարածումն և նրա զոհերի քիւր.—Նրա արձայայտութիւնները.—Սա մի վարակիչ ու ժառանգարար փոխանցնող հիւանդութիւն է.—Վարակումն ամուսնութեան մէջ.—Թոքախոտի նշանները.—Նրա նշանակութիւնը ամուսնական կեանքի մէջ.—Նրա տւերից ազդեցութիւնը սերնդի վրայ.—Բարակացաւոտի ու նրա զաւակների ամուսնութեան խնդիրը:

Տուբերկուլոզ, սիֆիլիս, ալիօհօլիզմ—ահա այն երրորդութիւնը, որ կազմում է մարդկութեան երեք-գլխանի ճիւղը: Բայց այս հիւանդութիւններից ոչ մէկը այնչափ աւերիչ զօրութիւն չունի, որչափ բարակացաւը *): Սոսկալի կոտորած է անում նա: Բոլոր մահուան

*) Տուբերկուլոզ մենք թարգմանում ենք բարակացաւ քառով.

գէպքերի $\frac{1}{6}$, մի քանիսն երկրորդի, նոյնիսկ $\frac{1}{5}$ -ը, գոնէ եւրոպական երկրներում, բարակացաւից է առաջանում:

Միայն Ֆրանսիայի մէջ տուբերկուլոզից մեռնում են տարեկան 150,000 հոգի. ուրեմն 27 բնակչից մէկը:

«Եւ առհասարակ տուբերկուլոզը հարուածում է երիտասարդներին բեղմնաւորութեան շրջանի մէջ. ուրեմն նա արեւոյդութեան հետ միասին կազմում են ազգաբնակչութեան նուազման գլխաւորագոյն գործօնները»:

Եւ այս սարսափելի, անողորմ ցաւը մի տղուկ է դառել, որ ծծում է մարդկութեան արիւնը և որ բացի այն, որ հարուածում է անհասներին, իր աւերիչ ազդեցութիւնը տարածում է սեռունդների վրայ եւս:

Այսպիսով բարակացաւը հանդիսանում է իբրեւ մի ահուելի թշնամի, որ աւելի մեծ զոհեր է տանում, քան ամենասարսափելի համաճարակ հիւանդութիւնները—խօլերան կամ ժանտախտը: Եւ յիշաւի, տուբերկուլոզը մի զօրեղ ժառանգական ախտ է: Ֆրանսիայում յիշած 150,000 բարակացաւոտներից 50,000 բարակացաւոտ ցեղից են. ուրեմն այս հիւանդների $\frac{1}{3}$ -ը ժառանգական հիւանդներ են:

Տուբերկուլոզը հարուածում է մեր մարմնի բոլոր մասերը, գլխաւորապէս ոսկորները, ներքին բոլոր գործարանները, թաւթագեղձերը, ուղեղը և այլն, և ամենից յաճախ թոքերը, կազմելով զարհուրելի քոֆալիսը: Մենք չենք կարող նկարագրել այստեղ բարակացաւի բազմատեսակ արտայայտութիւնները:

Մենք ասացինք, թէ տուբերկուլոզը երկու սարսափելի յատկութիւններ ունի.—նա վարակիչ ու ժառանգական հիւանդութիւն է: Այսպէս, մի բարակացաւոտ մարդ ամուսնանալով, սպառնում է թէ իր կնոջը և թէ իր սերնդին:

Երևանում նրան կոչում են նաև ձլերէ: Շատերը տուբերկուլոզ սխալ թարգմանում են քոֆալիս, բայց թոքախտը տուբերկուլոզի արտայայտութիւններից մէկն է միայն:

Թորախտաւորի խորխի մէջ գտնուում են անհամար միկրօքներ (բացիւններ), որոնք կարող են որ և է կերպով (կամ կերակրի հետ, կամ փոշու հետ) մտնել առողջի բերանը, այնտեղից արեան մէջ, բազմաճառ—տարածուել մարմնի մէջ ու վարակել նրան:

Հասկանալի է, թէ ինչ հեշտութիւնով կատարուելու է Թորախտի այս փոխանցումը ամուսինների մէջ, չնորհիւ նրանց յարատեւ մտերիմ կեանքի:

Եւ ճշմարիտ որ, չափազանց յաճախ ամուսինները վարակուում են իրարից այս ցաւով:

Սկզբում երևում է մի տեսակ ուժապակտում, թուլութիւն. պակասում է աշխոյժն ու աշխատելու ընդունակութիւնը: Դէմքը գունատուում է, երեկոները քիչ ջերմ է վրայ տալիս և վարակուածն սկսում է ցաւեր ու ծակոցներ զգալ կրծքում ու կոնակում, երբեմն չոր-չոր հազում է ու մի և նոյն ժամանակ գնալով նիհաւում, և այլն: Երբեմն հիւանդութեան առաջին երեւոյթը — արիւնհոսութիւնն է լինում:

Եւ հազուադիւր չեն այնպիսի դէպքեր, երբ ծաղկափթիթ աղջիկը, որի առողջ կազմը երկար ու երջանիկ կեանք էր խոստանում, ամուսնանալով մի Թորախտաւորի հետ, կարճ տարիների, նոյն իսկ ամիսների ընթացքում ուղղակի հալւում, նուազում, գունատուում, մեղամաղձոտ է դառնում, փախչում է այն ամեն բանից, ինչ որ առաջ նրան հրճուանք էր պատճառում, — մի խօսքով ընկճւում է — ֆիզիկապէս ու բարոյապէս, և արագ քայլում դէպի գերեզման:

Ո՛վ դիտել է մի քանի այսպիսի դէպքեր, ո՛վ առիթ է ունեցել կարգալու թշուառ մատաղահաս կնոջ դէմքի վրայ ցաւի օրէցօր աւելցող աստիճանաչափը, ո՛վ նկատել է այն տարօրինակ, հիւանդին — իրան անհասկանալի, հոգեկան անորոշ ճնշումն, այն անմխիթար յուսահատութիւնն ու հիասթափումն կեանքից, նրա սիրտը խորապէս խոցուել է կարեկցութիւնից և վառ-

ուել կատաղութեամբ դէպի այդ անսիրտ անարդարութիւնը, այդ գազանային անսրտութիւնը:

Բայց ենթադրենք, թէ կինը չէ վարակուում ու որ և է հրաշքով առողջ է մնում: Դարձեալ դառն ու անմխիթար է նրա կեանքը:

Ամուսինը, հիւանդութեան զարգանալով, սկսում է կորցնել իր ոյժերը, աշխատանքի ընդունակութիւնը, — բանուոր ձեռը պակասում է, աղքատութիւնը վրայ է դալիս: Յետոյ հազը, այս անվերջանալի, անդադար հազը, մշտական ջերմի հետ միասին, քանդում են խեղճի ներսը, սպառում նրա վերջին ոյժերն ու անկողին գցում:

Այն ժամանակ սկսւում է միւս ամուսնու համար երկար տանջալից տարիներ. կեանքը նրա համար դառնում է ամենօրեայ յուզմունք, լաց, յուսահատութիւն: Հիւանդութեան սկզբներում խեղճին դեռ ոյժ է տալիս բժշկուելու յոյսը, բայց շուտով նա իմանում է, կամ ինքն է հասկանում, որ իր ամուսինը, որին նա գուցէ սիրել է իր երիտասարդ սրտի բոլոր ոյժով, անդառնալի կերպով կորած է, որ վաղ թէ ուշ մահը խլելու է նրան իր գրկից: Ա՛հ, գոնէ շուտով կատարուէր բնութեան այս անխուսափելի վճիռը, գոնէ շուտով սև հողը ծածկէր հիւանդի քայքայուած մարմինը, գուցէ նրա հետ թաղուէր և կենդանի մնացած ամուսնու ամենօրեայ տանջանքների գոնէ մի մասը:

Բայց հիւանդութիւնը երբեմն երկար տարիներ է տևում, հասցնելով հիւանդին ամենասարսափելի դրութեան, դարձնելով նրան կմախք, մի ուրուական, գցելով նրան անկողին, որտեղ ողորմելին քայքայւում է, փտում, ախորժակը կորցրած, անողոր հազը կրծքում, որի միջից անդադար դուրս է գլւում վահրախառն, թոքախտային բացիլներով լի խորխը: Լաւ է, եթէ մի օր սոսկալի արիւնհոսութիւնը վերջ է տալիս այս տանջալից կեանքին:

Ահա թէ որչափ ողբալի և մի և նոյն ժամանակ զաղբելի է թողախտի պատկերը ընտանիքի մէջ:

Նա աւելի ևս մռայլ է դառնում, երբ այդ ընտանիքում զաւակներ կան:

Ժառանգական տուբերկուլոզ:

Ո՛րչափ ողբերգութիւն է թագնուած այդ բառի տակ, ի՞նչքան սուգ և սիրտ ճմլեցնող լաց ու կոծ կայ այդպիսի ժառանգական ընտանիքի մէջ:

Ո՛վ մօտ ծանօթ է եղել այդպիսի մի ընտանիքի, նա կը հասկանայ այն յուզմունքը, որով բժիշկը խօսում է այդպիսիների մասին:

Տուբերկուլոզի ժառանգաբար փոխանցումը կատարւում է ուղիղ գծով: Հաւանական է, որ իսկապէս ժառանգաբար անցնում է ոչ թէ միկրօբը, այլ մի առանձին տրամադրութիւն դէպի բարակացաւային հիւանդութիւններ: Տուբերկուլոզոտ ծնողի կազմուածքը այնպէս մի, մեզ դեռ անըմբռնելի, այլափոխումն է ստանում բացիլի ֆնասաբեր ազդեցութեան ներքոյ, որ նրա արտադրած սերունդը շատ հեշտ հարուածելի (vulnérable) է դառնում այդ բացիլից: Ուրիշ խօսքով, բարակացաւոտ ծնողների որդին ժառանգում է ոչ թէ միկրօբ, այլ տրամադրութիւն այդ միկրօբը հեշտութիւնով ներընդունելու և սննդելու:

Առհասարակ մի որ և է միկրօբ կարող է մտնել ու բազմանալ այնպիսի օրգանիզմի մէջ միայն, որ տրամադրւած է կամ (աւելի պարզ ասենք), որ պարարտ հող է ներկայացնում նրա աճման համար: Եւ որչափ բազմազան են լինում ժառանգական տուբերկուլոզի արտայայտութիւնները: Սրանք ընդհանրապէս նոյն պլասմաման նշաններն են, ինչ որ յիշել ենք սիֆիլիսի ու ալկօհօլիզմի առիթով: Նոյն սաղմային աւերումն արգանդի մէջ, նոյն յետսարգանդային մահացումն մանուկների, նոյն ֆիզիկական ու բարոյական նուազումն ու ոտորանումն այն զաւակների, որոնք կենդանի են մնում:

«Իբրեւ արտայայտութիւն ժառանգական տուբեր-

կուլօղի, պէտք է յիշենք, ասում է Լանդուշին, ընդհանուր թուլակազմութիւն, մանկայնութիւն (infantilisme), այսինքն—մանկական արտաքին (որ պահպանւում է մինչև վերջ), կրճքի անկանոն կազմ (կուրճքը լինում է նեղ, սեղմուած կողերից, ինչպէս ասում են—հաւի կրճքի ձև ստացած), թորերի կամ սրտի անկանոնութիւններ, չրթնահեղձութիւն (запня гуда—վերին չրթ-թունքի հեղձումն), արգանդային կեանքում առաջացած աղբրի յօդախախտումն, խուլ-համրութիւն, ողնաշարի կորուծիւններ, րախիտիզմ (անգլիական հիւանդութիւն) և խլախտ, նոյնպէս և ներվային փաստումներ և այլն:

Տուբերկուլօզ ունեցողների զաւակները լինում են նրբակազմ, վերին աստիճանի նուազարիւն, նազուկ կըմախքով, բարակ, թափանցիկ մաշկով, բարակ անդամներով, խուլախտոտ, ենթակայ զանազան տեսակ—մաշկի, գեղձերի, աչքի, ականջի հիւանդութիւնների:

Ընդհանրապէս տուբերկուլօզ ծնողների աղջկին ու տղան չափազանց հետաքրքրական են լինում իրանց գունատ ու նրբադիւծ դէմքով, բարի, թափանցիկ աչքերով, հեղ բնաւորութեամբ, արտակարգ ընդունակութիւններով, իդէալական հայեացքներով ու սրտի թռիչքներով, անձնուիրաբար սիրելու փափագով, մեղամաղձօտ—բանաստեղծական բնաւորութիւնով:

Այս պատճառով նրանք չափազանց համակրելի էակներ են եւ հետաքրքրական, և յիրաւի սրանք շատ դիւրալի են և վաղ են ամուսնանում, կարծես մահուան շունչն առնելով, մի կատաղի պահանջ են զգում ապրելու:

Ի՞նչ պատասխան պիտի տայ մի բժիշկ, որին դիմում է մի թոքախտաւոր կամ մի, կասկածելի առողջութեան տէր, թոքախտաւորի որդի այն հարցով, թէ կարող է ամուսնանալ, թէ ոչ: Ո՛րչափ դժուար է արտասանել վճռողական ոչք, որ թելադրում է բժշկին ներքին համոզմունքն ու խիղճը: Ի՞նչպէս փշրել մատաղ սրտի ամենագեղեցիկ յոյսերը. ինչպէս մի խօս-

քով փլատակել ապագայ երջանկութեան հրաշակերտ պալատները, որ տարիների ընթացքում երազել է հիւանդի գիւրաբորբոք երեւակայութիւնը...

Դժուար է դատապարտել ում և իցէ—միակեցութեան, ամուրիութեան, ընտանիքից զուրկ մնալու տախտակալից կեանքի: Ի՞նչ սոսկալի զոհաբերութիւն է, որ պահանջում է թոքախտաւորից կամ նրա ժառանգից.—խեղդել իր մէջ բուռն սէրը, կին, զաւակ ունենալու երջանկութեան բաղձանքը: Բայց միւս կողմից ի՞նչպէս դառն է մի առողջ, սիրած էակի մատնել վարակուելու սպառնալիքի, և ամբողջ սերունդներ—վաղաժամ մահուան կամ ֆիզիկական արատաւորման: Ի՞նչ ալքով պիտի նայէ մի ծնող իր նիհար, հիւանդ, կիսազարգացած զաւակին, որի ամբողջ կեանքը անընդհատ տանջանք պիտի լինի:

Յանուն ապագայ սերունդների բարօրութեան, յանուն մարդասիրութեան, յանուն ազնւութեան թոքախտաւորը չը պէտք է կապէ իր կեանքը ուրիշի հետ:

Պատժում են գողին, գլխատում են մարդասպանին, որ մէկի կեանքն է ոչնչացրել, այն էլ երբեմն ակամայ կերպով, բայց չէ որ թոքախտ ունեցողը գիտակցօրէն ոչ թէ մէկ, այլ մի քանի մարդկային էակներ, գուցէ և մի ամբողջ ցեղ անբախտութեան, տանջալից կեանքի ու սոսկալի մահուան է դատապարտում:

Եւ մեր առաջ մի դիլեմմա է դրած,—քաղցրացնել գոնէ ժամանակաւորապէս մի թոքախտաւորի կարճատև կեանքը, թոյլ տալով նրան պսակուելու, թէ մի կնոջ ու նրա զաւակների կեանքը փրկել:

Դեռ ոչ մի օրէնք չէ արգելում թոքախտաւորին ամուսնանալու. գուցէ շուտով այդ ահագին պակասը լրացուի և վճռուի այս դիլեմման, բայց մինչեւ այդ ցանկալի ժամանակները հիւանդը ինքը պիտի զոհէ իր երջանկութիւնը, և ամուրի մնայ, չը մոռանալով, որ մարդիկ յաճախ զոհաբերութեան մէջ են գտնում սփոփանք և հանգիստ!...

Բարեբախտաբար տուբերկուօզը որոշ սկզբնական շրջաններում բուժելի հիւանդութիւն է: Թող բժշկուեն կասկածելիները, և երբ որ կ'առողջանան, վարուեն բժշկի խորհրդի համաձայն:

Նոյնը պէտք է ասել նաեւ ժառանգական տուբերկուօզի մասին:

Իսկ ինչ վերաբերում է բարակացաւոտի որդուն, մենք չենք կարող արգելել նրան ամուսնանալու, միայն անհրաժեշտ է, որ նա մինչեւ 25—30 տարեկան հասակը բոլորովին առողջ եղած լինի և ոչ մի կասկածելի երեւոյթ չունենայ վրան. իսկ այդպիսի դէպքերը բարեբախտաբար հազուադիւր չեն:

XI

ՆԵՐՎԱՅԻՆ ՀԻՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ ԱՄՈՒՍՆՈՒ-

ԹԵԱՆ ՏԵՍԱԿԷՏԻՑ *)

Մեր «ներվային դար».—Հասարակական կեանքի զարգացումն ու մատուր մեցումն, իբրեւ գլխաւոր պատճառ բուլաներվութեան կամ նեվրաքենիայի.—Նեվրաքենիան եւ նրա բնորոշ գծերը.—Հիւսերիա ու նրա նշանները.—Բնկնաւորութիւն.—Խելագարութիւն.—Ներվային դրութիւններ եւ նրանց բացատրութիւնը.—Հիպոխոնդրիա եւ մելանխոլիա.—Ներվալսոսը եւ ամուսնութիւն:

Ներվային դար:

Այդ անունն ստացաւ տասնիննորդ դարը, շնորհիւ այն անսովոր տենդային գործունէութեան, որ ցոյց տուեց նա:

Հասարակական կեանքը բարդուեց, պահանջները շատացան, մրցումը դժուարացաւ, և կեանքի կռիւը սկսեց պահանջել մարդուց աւելի և աւելի մեծ լարումն մտքի, ընդունակութիւնների:

*) Մեր լեզուի մէջ *nervus*, *нервъ* սխալ թարգմանում է ջիդ, *нервный*—ջղային, այն ինչ ջիդ—*жила*-ն է (*tendon*), որով մկանները կպչում են ոսկրին. գրում են և *նեարդ*: Մենք ընդունել ենք ամեն լեզուներում գործածուած լատինէրէն բառը—*ներվ*:

Միւս կողմից հաղորդակցութիւնների հեշտացումն առաջ բերեց տարբեր քաղաքակրթութեան տէր ազգերի անդադար շփումն, որից բղխում է ընդօրինակման անդիմադրելի ձգտումն, և մարդիկ սկսեցին պատճէնել իրարից այն ամենը, ինչ որ զատում էր նրանց միմեանցից: Յաժ քաղաքակրթութեան աստիճանի վրայ գտնուած անհատները ճիգ էին թափում հաւասարուելու բարձրերին, իւրացնելու նրանց գաղափարները, ապրելու նրանց կեանքով, խօսելու նրանց լեզուով...

Մրցումն դադարել էր ֆիզիկական լինելուց. զէնքը—գիտութիւնը, արհեստն էին: Մարդիկ կուռում էին հնարագիտութիւնով, ճարպիկութիւնով, գիտութեամբ, խելքի ճկնութեամբ: Եւ դպրոցն սկսեց կրթել նորանոր սերունդներ հէնց այդ ուղղութեամբ, հարստացնելով նրանց մտաւոր աշխարհը, ծայրայեղ զարգացման հասցնելով նրանց հոգին ի վնաս մարմնին, որ, ընդհակառակը, առանց խնամքի թողուած, գնալով թուլանում էր ու նուաստանում:

Եւ, ճշմարիտ որ, մտաւոր զարգացման պահանջը կեանքի կուռի համար այնչափ մեծ էր, որ ֆիզիկականը բոլորովին բարձի թողի էր արուած և մոռացուած էր հին իմաստալից առածը, թէ—առողջ միտքը առողջ մարմնի մէջն է:

Վերջապէս քաղաքային կեանքի զարմանալի զարգանումն, քաղաքների արագ աճումն, որոնք դարձել են մարդկային մրջնանոցներ, որոնց մէջ խլրտում են միլիոնաւոր էակներ մի կտոր հացի ետեւից ընկած, կամ անգործ, շուայտութեան ու զեղխութեան մէջ խրուած, ջլատելով իրանց կենսական ոյժերը, մէկը—արհեստանոցների թունաւոր օդի մէջ, միւսը—գինեւոններում, մի երրորդը—մոտաւոր անչափաւոր աշխատութեան մէջ...

Եւ երեւան եկան ներվային սիստեմի այս արտասովոր, այս անտանելի ճգման հետեւանքները.—նեվրասթենիան, կամ նեւրաթուլուքիւնը:

Ամեն գործարան, ամեն մարմնամասը և ամեն հա-

մակարդութիւն (լինի նա մկանային թէ ներվային), երկար արտաոյժ աշխատանքից յետոյ, ուժասպառւում է: Նոյնն է լինում և ներվային սիստեմին: Նա թուլանում է, ընկճւում, կորցնում է իր դիմացկոտութիւնը, և այդ թուլանումն, ի հարկէ, անմիջապէս անդրադառնում է մարդուս կազմուածքի վրայ:

Բայց այդ բոլորը չէ:

Մեր նկարագրած երեքգլխանի ճիւղը—տուբերկուլոզը, սիֆիլիսը և ալկոհոլիզմը, սարսափելի դժուար են գցում մարդուս ամբողջ կազմուածքի մէջ, չը խնայելով, ի հարկէ, և ներվային սիստեմը:

Ալկոհոլիզմը իրաւացի կերպով «ներվային թոյն» է համարւում: սիֆիլիսը չափազանց յաճախ հարուածում է մարդուս ուղեղը, ողնածուծը, առաջացնելով մի շարք ներվային ֆուսուլմներ ու հիւանդութիւններ, հասցնելով խելագարման: Իսկ տուբերկուլոզը, ծծելով կեանքի հիւթերը, պակասացնելով արեան կենսատու ոյժը, նոյնպէս ընդհանուր թուլացման է հասցնում ներվային սիստեմը, կամ առաջացնում է ուղեղի սրէնթաց մահացու բորբոքումն:

Այս բոլոր ներվային խանգարումները (միւսնոյն է, առաջացած լինեն նրանք տենդային արագընթաց կեանքից թէ հիւանդութիւններից) անցնում են ժառանգաբար սերնդից սերունդ. սրանք էլ, նոյն պայմանների մէջ դտնուելով, աւելի ևս ներվային են դառնում և այսպէս անդադար:

Ներվային հիւանդութիւնների արտաշայտութիւնները այնչափ բազմաթիւ են, որ նրանց մանրամասն նկարագրութիւնը հատորներ են կազմում:

Մենք մի թեթեւ ակնարկ միայն կը ձգենք այս հիւանդական դրութիւնների վրայ:

Նեվրասթենիան կամ քուլանեվուքիւնը, կարելի է ասել, բնորոշւում է ներվային ոյժի սպառումով, որ հետեանք է խելքի ու զգացմունքների (հոգսեր, մտաւոր պարապմունք, սաստիկ կսկիծ, վիշտ) ծայրայեղ լարման:

Այս հիւանդները մի առանձին ճնշում ու ծանրութիւն են զգում՝ գլխում, որ դժուարացնում է մտաւոր կանոնաւոր աշխատութիւնը։ Հիւանդները կորցնում են տոկունութիւն աշխատանքի մէջ։ Օրինակ, անկարող են լինում երկար ժամանակ դրել կամ կարդալ։ Յաճախ տանջւում են անքնութիւնից, որից, ի հարկէ, աւելի ևս յոգնածութիւն են զգում։ Բնաւորութիւնները վատանում են—դառնում են մռայլոտ և մեղամաղձոտ։

Թեթեւ ձևի ներվաթուլութիւնը այնչափ տարածուած է արդի հասարակութեան մէջ, որ հշմուտ աչքը չէ կարող նկատել նրան, և մարդիկ շարունակում են զբաղուել իրանց գործերով։

Բայց ծանր դէպքերում հիւանդը բոլորովին կորցնում է աշխատելու ընդունակութիւնը և բարձի թողի է անում իր գործերը, այնչափ թուլանում են նրա ֆիզիկական ու մտաւոր ոյժերը։

Այս բոլորին աւելանում է ցաւեր (մէջքի, անդամների, գլխի և այլն), սրտի բաբախումն, մարսողական դանդաղումն, ընդհանուր անսննդութիւն։

Մենք այստեղ կանգ կ'առնենք աւելի խոշոր ներվային ու հոգեկան խանգարումների ու հիւանդութիւնների վրայ, որովհետեւ նրանք ահագին դեր են խաղում ամուսնութեան մէջ։

Այս կարգի հիւանդական դրութիւնների մէջ նկատւում է մի հիմնական գիծ, այն է—Խս-ի նուաստանումն ու ընկճումն շրջապատող դրդիչների առաջ. ներվայնոտ մարդը այնքան ներքին ոյժ չունի, որ կարող լինի դիմադրել արտաքին երևոյթների ազդեցութեան։

Արտաքին դրդման ու Խս-ի մէջ անընդհատ ընդհարումներ կան։ Բնական մարդու մէջ Խս-ը աւելի ուժեղ է հանդիսանում և յաղթում է դրսից ստացած դրդման. այդ է կազմում մեր կամքի ազատութիւնը, ինքնուրոյնութիւնը։ Թուլաներվոտի Խս-ը հեշտութեամբ ընկճւում է, նրա բնաւորութիւնը անհաստատ է, նա հեշտ ենթակայ է շրջապատող անձանց կամ հանգա-

մանքների ազդեցութեան. դիւրաթեք է, հեշտ համոզուող, մի խօսքով—զուրկ համոզմունքից, կամքից, ես-ի անկախութիւնից:

Հիստերիան այս եսագրկութեան ծայրայեղ արտայայտութիւնն է: Սա մի վերին աստիճանի բազմանշան հիւանդական դրութիւն է, որի գլխաւոր բնորոշ գիծն է արտաքին ազդեցութիւնների գերակշռումն ուղեղի (կամքի) վրայ: Ուղեղն անզօր է կանգնեցնելու այն դրդիւնը, որ արտաքին դրդիչները (իմպուլսները) գցում են նրա ամբողջ ներվային սխտեմի մէջ.—նա կորցրել է, ինչպէս ասում են, արգելաոյժը, որով առողջ մարդն ընդունակ է լինում կանգնեցնել իր շարժումները, կամ նրանց որոշ ուղղութիւն տալ ու որոշ սահմանների մէջ պահել: Օրինակ, երբ բարկութիւնը բարձրացնում է նրա ձեռքը հարուածի համար, ուղեղը կարող է կանգնեցնել նրան, այն ինչ հիստերիկն անկարող է այդ անել, այս պատճառով յաճախ (ասե՛նք համարեա միշտ) հիստերիկը գործում է ըստ էության ազդեցութեան ներքոյ, թէև հասկանար էլ իր վարմունքի անտեղիութիւնը: Այսպէս, աֆֆէկտի ազդեցութեան տակ նրանք յանցանքեր են կատարում, կամ ինքնասպանութիւն գործում և այլն:

Հիստերիկն ընդհանրապէս հեշտ է գրգռւում, զարմանալի նրբազգաց է, ենթակայ բռնկումների, քմահաճ, պահանջող, հեշտ յուսահատուող ու հեշտ զգեորուող: Նա յաճախ ու յանկարծակի փոխում է իր տրամադրութիւնը, մի ծայրայեղութիւնից միւսի մէջ ընկնելով, միշտ զանազան տարօրինակ բաներ է անում.—մէկը հրաժարւում է ուտելուց, միւսը իրան միշտ սիրահարուած է կարծում, մի ուրիշը յափշտակւում է, օրինակ, երաժշտութեամբ, կամ տարօրինակ կոստիւմ է հագնում, կամ ծայրայեղ բարոյականութիւն ու անբարոյականութիւն ցոյց տալիս, և այլն և այլն:

Չը նայելով կամքի թուլութեանը, հիստերիկները

զարմանալի ստախօս ու խորամանկ մարդիկ են: Դրանք ընդունակ են երկար պատմութիւններ հնարել և նրանց հաւաստիութեան այնպիսի ձև տալ, որ նոյնիսկ դատաստանատները համոզւում են ու նրանց սխալ վկայութիւնների հիման վրայ դատապարտում անմեղ մարդկանց:

Հիստերիկը իրապէս անդադար տանջանքների մէջ է. ամեն տեսակ (գլխի, անդամների, ստամոքսի, կրծքի, ներքին անորոշ) ցաւեր հանգիստ չեն տալիս նրան, այն ինչ մարմինը տեղ-տեղ միանգամայն անզգայ է: Աւելի բարդ դէպքերում յառաջանում են հիստերիկ ցնցումներ, կարկամումներ, ջղաձգութիւններ: Խեղճերը վայր են ընկնում, թրփրտում: Նրանց ոտերն ու ձեռները ձգձգւում են, կարկամում և այլն: Պակաս չեն նոյնպէս և հիստերիական կուրութիւն, խլութիւն, անգամալուծութիւն:

Դրանք զանազան խաբէական լսողական ու տեսողական ցնորքներ ունեն: Լսում են տարօրինակ ձայներ ու տեսնում են օտարօտի բաներ և այլն:

Հիստերիայով հիւանդանում են կանայք և սղա՝ մարդիկ, գլխաւորապէս երիտասարդ հասակում:

Հիւանդութիւնը ժառանգական է (25%). կարող է առաջանալ նաև ուրիշ զանազան տեսակ պատճառներից, որոնք մեծ դժբաղդ են դրոշմում կնոջ կամ մարդու ներկային սխտեմի մէջ.—սաստիկ յուզմունք, վախ, սիրահարութիւն, կամ կսկիծ, վիշտ, յետոյ հիստերիկ են դառնում յղի կամ զաւակատան հիւանդութեան տէր կանայք, թոքախտաւորների զաւակները և այլն:

Ընկնաւորութիւնը (էպիլեպսիա): Հեղինակները գրտել են, որ ընկնաւորների համարեա կէսը սերւում են ներկային ծնողներից: Ալկոհօլիկ ծնողների զաւակները յաճախ ընկնաւոր են լինում (համարեա 12%). պէտք է իմանալ նոյնպէս, որ արբած ժամանակ բեղմնաւորութիւնը յաճախ ընկնաւորներ է տալիս: Յետոյ իբրև

պատճառ պէտք է յիշել—չափազանց հասակաւորների և մօտ ազգակիցների ամուսնութիւնը, երկիւղ յղութեան ժամանակ, կամ հարուած փորին հայլն: Ինչ էլ լինէր պատճառը, հիւանդութեան բնորոշ գիծը (որովնա տարբերուի է հիստերիայից), ուսագնացութիւնն է:

Երբեմն, յանկարծ հիւանդը ուշը կորցնում է, վայր է ընկնում, ուր որ պատահի (երբեմն իրան փնտտում է ընկնելիս և նոյնիսկ մահանում), և սկսում է կարկա՛մունքներն ու ամբողջ մարմնի ձգձգոտումն, բոլոր մկանսների կծկումն: Շրթունքների վրայ երևում է արնախառն փրփուր, հիւանդն ընկնում է ու միքանի ժամանակ մնում է անզգայ կիսաշունչ դրութեան մէջ, յետոյ ուշքի է գալիս, առանց օրեւիցէ յիշողութիւն պահպանած լինելու պատահածի մասին: Երբեմն բոլոր հիւանդութիւնը կայանում է վայրկենական ուշագնացութեան մէջ: Յանկարծ հիւանդը ձեռքի իրերը վայր է գցում, կամ խօսակցութիւնն ընդհատում, առանց այդ նկատելու: Ընդմիջումներում այդ հիւանդները բոլորովին առողջ են, թէև ներվային շտապող, այսպէս ասած, տենդային. նապօլէտներ, Մահամմէդը, Կեսարը, Ժ. Ժ. Բուսսօն, Դոստօեվսկին և շատ ուրիշ հանճարեղ մարդիկ ընկնաւորներ էին:

Համարեա անբուժելի հիւանդութիւն լինելով, նա վերջ ի վերջոյ թուլացնում է մտաւոր ոյժը, և մարդիկ դառնում են թուլամիտներ, ապուշներ, նոյնիսկ խելագարներ:

Սրանք առհասարակ ցնորքներ ունեն ու սարսափելի կրքոտ են: Ընկնաւորի կիրքը անսանձ է, կատաղի, խկապէս դազանային, և այդպիսի բոլէշներում նա սոսկ կալի սճիրներ է գործում:

Խելագարութիւն: Անկասկած, ամուսնութեան տեսակէտից խելագարութիւնը ամեն ներվային անկանոնութիւններից կարեւորագոյնն է, և նա մեծ մասամբ

ժառանգական է (ըստ ոմանց մինչև 90⁰/0), այսինքն խելագարները հիւանդոտ ծնողների զաւակներ են:

Սարսափելի բան է, երբ ընտանիքի անդամներից մէկը խելագար է, և երբէք չը պէտք է յոյս դնել ժամանակաւոր ընդմիջումների վրայ: Այսպիսի հիւանդները կարող են առժամանակ առողջ երևալ, և յուսալով, որ բոլորովին ազատուել են իրանց ցաւից, ամուսնանալ, բայց կ'անցնեն միջանի ամիսներ ու տարիներ և մի օր հիւանդութիւնը կը նորոգուի:

Ահա այն գլխաւոր հիւանդական ներվային դրութիւնները, որոնք ահագին դեր են խաղում ամուսնութեան մէջ:

Այս հիւանդութիւնների տէր ծնողները, խօսք չը կայ, ու կ'արտադրեն հիւանդոտ զաւակներ:

Պէտք է նկատել, որ մի հիւանդութիւն կարող է իսկօրէն չանցնել սերնդին, այլ փոխանցնել իբրև ներվային *սրամադրութիւն*: Այս տրամադրութիւնը զանազան ազդեցութիւնների ներքոյ կարող է փոխուել ամեն տեսակ ներվային դրութիւնների, քանի որ բոլոր ներվային խանգարումների մէջ մի տեսակ ազդակցութիւն կայ:

Ժառանգական ներվատատէրերը (ներվային հիւանդների զաւակները) իրանց հիւանդ ծնողներից ստանում են կիսազարգացած, ինչպէս ասում են, մանկայնութեան մէջ մնացած ներվային սխտեմ, որ նոյնպէս անկատար կերպով է դործում, ինչպէս որ մանուկների ներվային սխտեմը:

Այսպէս պէտք է բացատրել, ճիշտ որ, այն զարմանալի դիւրազգացութիւնը, վախկոտութիւնը, ինքնասիրութիւնը, կամքի ոյժի թուլութիւնը, տոկոսութեան ու դիմացկոտութեան բացակայ լինելը, կամ յանկարծակի, իմպուլսիվ ակտերը, կրքով վերաբերումն ամեն գործի, որոնք բնորոշում են նեվրաստիկիկն:

Հոգեկան հիւանդական կազմը շատ վաղ է արտայայտում, դեռ մանկական հասակում: «Էստ երևոյթին, ասում է մի հոգեբան, երեխաները բոլորովին առողջ

են, սակայն անհանգիստ են քնի մէջ ու հեշտ գրգռուող նրանք հակումն ունեն դէպի կարկամումներ և յաճախ լուսնոտեն դառնում: Միքիչ յետոյ նկատուում է մի զարմանալի յակումն դէպի զառանցանք, — ամենափոքր ջերմը զառանցանքի մէջ է գցում նրանց: Սեռական կեանքը չափազանց վաղ է զարթում: ակներև են լինում մաքի զանազան տարօրինակութիւններ ու սեռական բնազդումի շեղումներ: Նրանց միշտ սպառնում են հոգեկան հիւանդութիւններ. կսկիծը, ծննդաբերութիւնը, հոգեկան ու մարմնական ոյժերի լարումն կարող են առաջ բերել այս հիւանդութիւններից մէկը կամ միւսը: Նրանք շատ զգայուն են, ցնորական մտքերով տոչորուող, նրանց սէրն ու զղուանքը ոչ մի հիմք չունեն, բայց չափազանց հեշտասէր են:

«Ծանր ժառանգական դէպքերում աչքի է ընկում զաւակների բնաւորութեան վատաշրջումն (dégenération — вырождение). նրանք լինում են ծոյլ, կրքոտ, միշտ անբաւական ու ըստ բնականին հակուած դէպի չարը, լինելով անսիրտ ու հպարտ: Ամենամատաղ հասակում նրանք մի առանձին հակումն են ցոյց տալիս դէպի սուտը, գողութիւնը: Ոչ մի կարգապահութեան չեն ենթարկուում, շատ դժուար են դիմանում ֆիզիկական ցաւերի և անտարբեր են մնում դէպի ուրախութիւնն ու կսկիծը, այն ինչ առանձին բաւականութիւն են զգում կենդանիների տանջանքները դիտելիս: Մտաւոր ընդունակութիւնները շատ վառ են և յիշողութիւնը լաւ, բայց երբոր սեռական զարգացման են հասնում, դառնում են անընդունակ ու վատ են սովորում»:

Մտաւոր զարգացման շեղումները բնականից շատերին գցում է վերին սոստիճանի անմխիթար ու անբուժելի ներվային տանջալից դրութիւնների մէջ — հիպոսոնդրիայի (ախոնդացաւ) եւ մելամադոլքեան:

Հիպոսոնդրիկը միշտ զբաղուած է իր սեփական անձով, ոչ իբրև անձնասէր, որ ձգտում է ամեն ինչ և ամեն մէկին ծառայեցնել իրան, իր բարօրութեանը, այլ

իբրև մի երևակայական հիւանդ, որ միշտ մի որևէ հիւանդութիւն ու անկանոնութիւն է գտնում իր օրգանիզմի մէջ. ամենից շատ գանգատուում են նրանք մարտոթիւնից: Սակայն մտաւոր ոյժը, տոկունութիւնը աշխատանքի մէջ երկար ժամանակ պահպանուած է, մինչև որ այդ կասկածանքը, թէ նա հիւանդ է, չէ տիրապետում նրան ամբողջովին,—այն ժամանակ նա ծուլանում է, կամ աւելի ճիշտն ասած, զբաղւում է միւս միայն երևակայական հիւանդութիւններով:

Մելամադոնոսութիւնը աւելի լուրջ հիւանդութիւն է: Առաջի երեւոյթն այն է, որ հիւանդը բոլորովին անտարբեր է դառնում դէպի այն ամեն բաները և մարդկանց, որոնք նրա համար անհրաժեշտ էին առաջ: Աշխատանքը, զուարճութիւնները, հասարակութիւնը նրա համար կորցնում են իրանց արժէքն ու հանգստացնող ազդեցութիւնը: Նա սառնասիրտ է դառնում դէպի այն անձինք, որոնց սիրում էր: Նա կորցնում է զուարճանալու և տխրելու ընդունակութիւնը: Աշխարհը կորցնում է նրա համար իր հրապոյրը, իր գոյութեան իմաստը: Այս տրամադրութիւնը գնալով զարգանում է, առօրեայ կեանքը սաստիկ տաղտկալի է դառնում. մեղանխօլիկը կորցնում է հաւատ դէպի գործը, այս պատճառով էլ նա կորցնում է աշխատելու աշխոյժը, և դառնում է մի «սառած էակ, որ զուրկ է սկզբնաւորութեամբ, որի բոլոր մտքերն ու հոգսերը պտոյտ են գալիս իր, իբր թէ, փշացած, քայքայուած անձի և չըրջապատի ոչնչութեան շուրջը»: Այսպիսի հոգեկան դրութիւնը յաճախ մղում է խեղճ մեղամաղձոտին դէպի անձնասպանութիւն:

Այդպիսի հիւանդութեան տէր մարդիկ (կլինարմատ թէ տղամարդ) իրաւունք չունեն ամուսնանալու. առաջինն այն պատճառով, որ նրանց ներվախտային դրութիւնը անդադար յուզման ու անհանգստութեան մէջ կը պահի ամուսնուն:

Հիստերիկ կնոջ ամուսինը ոչ մի օր հանգիստ չունի. նեվրասթենիկ տղամարդու կինը ամենաանբախտ մի արարած է: Էլ չեմ խօսում խելագար և ընկնաւոր ամուսինների մասին:

Բայց մեզ այստեղ աւելի է հետաքրքրում սերունդների վիճակը:

Մենք գիտենք, որ ժառանգական ներվախտութիւնը շատ ձևեր է ընդունում: Գիտենք նոյնպէս, որ ներվախտային ժառանգականութիւնը կարող է թուշել մի սերունդ (ատավիղմ):

Սերունդը կարող է լինել նեվրոպաթ, հիստերիկ, ապուշ, յիմար, թուլախեղք կամ ուղղակի խելագար և այլն, ու կրել իր վրայ այն բաղմաթիւ ֆիզիկական արատները, որոնք մենք նկարագրեցինք իբրեւ այլասեւման յատկանիշներ ժառանգական սիֆիլիսի, տուբերկուլօզի ու ալկոհօլիզմի մասին խօսելիս:

Սակայն ասենք ի միութարութիւն արդէն ամուսնացածների, որ կանոնաւոր և ուշագիւր, զգոյշ կրթութիւնը կարող է, գոնէ մասամբ, ուղղել ժառանգական արատը, և (քանի որ զաւակները ժառանգում են ընդհանրապէս ԵՐԱՄԱՊՐՈՒՅԻՆ Դէպի հոգեկան հիւանդութիւններ) նոյնիսկ ոչնչացնել այդ բնածին տրամադրութիւնը:

ԲԺՊ. Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

(Վերջը հետեւեալ համարում)

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆ ՈՒԹԻՒՆԸ

XVIII դարում

IV

Բաղէշը մեր յիշած ժամանակներում ներկայացնում էր մի ընդարձակ քրդական պետութիւն, որ տարածւում էր Վանից մինչև Դիարբէքիւր և համարեա անկախ էր: Բաղէշի քուրդ խանը ոչ միայն ունէր իր սեփական մեծ զօրքը (մօտ 75,000), այլ և նոյն իսկ պղնձի դրամ էլ էր կտրում. նրան հպատակւում էին տեղական բոլոր քուրդ ցեղապետները կամ բէյերը:

Հասկանալի է, թէ նրբան դառն, նրբան դժոխային պիտի լինէր իրականութիւնը մի քրդական պետութեան մէջ: Վայրենութեան մէջ մնացած մի հին ցեղ, որ մինչև այժմ էլ չէ կարողացել դիւր ու դպրութիւն ունեցող ազգերի թիւը մտնել, որի պաշտամունքը յափշտակութիւնն ու կողոպուտն է, ունի իշխանութիւն, մի լայնարձակ երկրի տէրն է, նրա ճակատագիրը տնօրինողը: Կեղեքումները, հարստահարութիւնները չը պէտք է էլ յիշատակել, այնքան դրանք հասկանալի են ինքն ըստ ինքեան, այնքան առօրեայ, սովորական երևոյթ էին կազմում: Խանութիւնը մի կռուածաղիկ էր քուրդ իշխողների մէջ. թիւրք կառավարութեան ձեռնտու չէր մի մշտական կարգ հաստատել Բաղէշի երկրում և նա ամենայն հաճութեամբ թոյլ էր տալիս, որ խանական իշխանութեան թեկնածուները կրծեն միմեանց, որքան կամենում են: Այդ նպատակով էլ նա խանութեան թուղթ էր տալիս ամեն մէկին, որ կարողանում էր լաւ կաշառքներ բերել իրան: Եւ քրդերը խլում էին խանութիւնը իրար ձեռքից. ներքին խռովութիւնները, պատերազմները անպակաս էին լինում: Իւրաքանչիւր ուժեղ քուրդ, խլելով խանութիւնը իր հակառակորդից, պիտի հաստատուէր նրա տեղը արիւնահեղութիւնների միջոցով, և իսկոյն նոր հարկեր էր դնում հպատակների վրայ, որպէս զի յետ ստանայ թիւրք կառավարութեան

տուած իր կաշառքը *)։ Երկիրը աւերւում էր աւազակների ձեռքով, թէպէտ պարսից և թիւրքաց կառավարութիւնները աշխատում էին փոքր ի շատէ ապահովութիւն ստեղծել գոնէ այն առևտրական ճանապարհների վրայ, որոնք անցնում էին այդ երկրի միջով և տանում էին դէպի Բաղդադ, Հալէպ, Թաւրիզ և ուրիշ տեղեր. բայց մի քրդական պետութեան մէջ ոչինչ են ամեն տեսակ բարի մտքեր։

Ահա հէնց այս դաժան միջավայրում է գոյութիւն ստանում հայկական այն դպրոցը, որ արժանաւոր հոգևորականներ է հանում իր միջից և ուղարկում է Կ. Պոլիս, այնտեղի բարբարոսական կարգերը փոքր ինչ մեղմացնելու համար։

Հայերը բուն Բաղէշի գաւառում մեծ թիւ էին կազմում։ Բայց քրդական դժուրը հարկադրեց նրանց սակաւ առ սակաւ հեռանալ այդ գեղեցիկ, լեռնոտ երկրից, որ հին ժամանակներում Հայաստանի Աղձնեայ նահանգի մի մասն էր կազմում։ Հայաչափ էր մանաւանդ Բաղէշ քաղաքը. նա բաժանուած էր չորս թաղերի, որոնցից իւրաքանչիւրը ունէր մի վանք և այդ վանքի թեմն էր կազմում։ Դրանց մէջ նշանաւոր հանդիսացաւ Ամրդուոյ կամ Ամրդուլ վանքը։ Նշանաւոր նրանով, որ այդտեղ XVII դարում Բարսեղ վարդապետը երկար ջանքերի և աքնութիւնների միջոցով կարողացաւ նորից հասկանալի դարձնել հին հայկական թարգմանութիւնները յունական փիլիսոփաներից, քերականութիւնը, տրամաբանութիւնը, մի խօսքով այն ամենը, ինչ կոչւում է մեր հոգեւոր գրականութեան մէջ «արտաքին գիտութիւններ» **)։ Բարսեղ վարդապետը դարձաւ Ամրդուլի դպրոցի լաւագոյն ժամանակների հիմնադիրը։ Նա ունեցաւ շատ հետևողներ, որոնցից մէկն էր վերև յիշած Մելքիսէթ վարդապետը, որ Ջուղայի դպրոցի ուսուցիչ հանդիսացաւ։

Քրդական իշխանութեան սաստիկ ճնշման տակ Ամրդուլի դպրոցը շարունակեց գրագիտութեան, վանական բարձր ուսման կայծերը պահպանել մինչև XVII դարի վերջերը։ Այդ ժամանակներում վանահայր և ուսուցիչ էր Վարդան վարդապետը, մի, ինչպէս երևում է, աշխատասէր, զարգացած վանական։ Նրա աշակերտներն էին Գրիգոր և Յովհաննէս վարդապետները, յիշենք և սրանց ընկերակից Սարգիս վարդապետին, որ ծաղկաբարութեան (նկարչութեան) արուեստին հմուտ էր և որի աշակերտն էր Գրիգոր Մարգուանցի դպիրը, Կ. Պոլսում

*) Ինճիհեան—Աշխարհագրութեան չորից մասանց աշխարհիւ, Վենետիկ, 1806, հատ. Ա., եր. 170.

**) Առաքել պատմագիր, գլ. ԻԹ.

XVIII դարի սկզբում տպարաններ հիմնողներից մեկը, որ բաւական առաջ է տարել տպագրական գործը և նշանաւոր է հանգիստացել մանաւանդ «Յայսմաւուրք» ահազին գրքի տպագրութեամբ:

Իրանց վարդապետի մահից յետոյ, Գրիգորը և Յովհաննէսը, որ կոչւում էր Կոլոտ, Մուշի ս. Կարապետ վանքն են տեղափոխւում: Բարենորոգութիւնների, գործի մարդիկ էին դրանք, ուստի և շատ էին հալածւում հայ հայկատակ վանականների կողմից, ինչպէս նաև այն աշխարհականների կողմից, որոնք վանքերին պարտք էին տալիս, որպէս զի տոկոսների փոխարէն կլանեն նրանց եկամուտները: Բայց աւելի մեծ չարիք էլ կար: Մուշը Բաղէշի խանութեան մի մասն էր կազմում: Քրդերի անգթութիւնները անկարելի է նկարագրել, ասում է Յովհաննէս Կոլոտը *).—«Նրանք ծծում էին մեր արիւնը. գիշատում էին մեզ, փախցնում էին ծանկնները և ժայռերի ծերպերը և այդտեղ մաշում էին մեր կեանքը»: Այս սոսկալի հանգամանքների մէջ երկու ընկերակից վարդապետները, մաքառելով, որքան հնարաւոր է, ընտանի և դրսի գայլերի դէմ, վանքը բարեկարգելու, վերաշինելու հոգսերով էին զբաղւած: Գրիգորը ս. Կարապետի վանահայր դարձաւ, իսկ Յովհաննէս Կոլոտը ժողովարարութիւններ էր անում՝ վանքի պարտատէրերից ազատուելու և պակասութիւնները վերայնելու համար: Այդ ժողովարարութիւնները վերջ ի վերջոյ տարան Կոլոտին թիւրքաց մայրաքաղաքը:

Այստեղ նա քարոզում էր, Մուշի տառապանքներն էր պատմում և օգնութիւն ինդրում: Նրա ընդունակութիւնները աննկատելի չը մնացին և նրան ուղարկեցին Նրուսաղէմ, ուր մի բարեխիղճ և ազնիւ մարդու ներկայութիւնը շատ հարկաւոր էր: Մենք արդէն նկարագրել ենք այն խայտառակ դրութիւնը, որի մէջ գտնւում էր Նրուսաղէմի հայոց վանքը **). գիտենք արդէն, որ այդ կողոպտուած, աւերուած հիմնարկութիւնը, բաղմաթիւ անողոր պարտատէրերի պահանջով, պիտի ծախուէր: Յովհաննէս Կոլոտը վրայ է հասնում այդ օրհասական ժամին. նա կարողանում է մի քանի բաներ ազատել պարտատէրերից, բայց տեսնում է, որ աւելին անել անկարելի է և Փրկչի վանքը պիտի ծախուի: Ուրիշ ճար չը գտնելով, միաբանները սկսում են արտասուք թափելով աղաչել պարտատէրերին, որ ժամանակ տան: Կոլոտը երաշխաւոր է դառնում, չորս տարուայ յետաձգումն է ստանում և շտապում է Կ. Պօլիս, ուր

*) «Ձենոր», տպ. Կ. Պօլիս, 1719, լիշատակարան:

**) «Հայկ. Տպ.», I, եր. 226—233.

Պետրոս Անապատականի նման ողբում է Երուսաղէմի հայոց վանքի դրութիւնը և օգնութիւն է հայցում: Նա համոզում է Կ. Պօլսի ազդեցիկ հայերին, որ Երուսաղէմի միակ փրկութիւնն է՝ ունենալ առանձին, անկախ պատրիարքութիւն, ինչպէս եղել է առաջ: Բայց Կ. Պօլսի որ պատրիարքը յանձն կ'առնէր մի այդպիսի բան անել, քանի որ Երուսաղէմը եկամուտների հարուստ աղբիւր էր: Եւ այն հայերը, որոնք համաձայն էին Կոլոտի հետ, հարցը հեշտ վճռեցին, հրաւիրելով նրան Կ. Պօլսի պատրիարք դառնալ և անձամբ բաժանել Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը Կ. Պօլսից: Յովհաննէս Կոլոտ պատրիարք է դառնում 1715 թուականին և իսկոյն յայտարարում է իր ընկերակից Գրիգոր վարդապետին Երուսաղէմի պատրիարք:

Գրիգորը Կ. Պօլսի է գնում 1717-ին և մնում է այդտեղ չորս տարի: Երուսաղէմի «լեւնացած» պարտքերի վճարումը հնարաւոր դարձնելու համար նա դիմում է մի այսպիսի միջոցի: Իր վզին ևրկալթէ չղթայ անցկացնելով, նա կանգնում է եկեղեցիների դռների առջև և ողորմութիւն է խնդրում: Այդ պատճառով էլ նա ստացել է Շղթայակիր անունը: Տպաւորութիւնը ահագին էր. չղթայակիր վարդապետին առատ նուէրներ են տալիս, կանաչ իրանց թանկագին իրերը և զոհարներն էին բերում. Կոլոտը աջակցում էր Գրիգորին և չորս տարուայ ընթացքում այնքան դրամ հաւաքուեց, որ կարելի էր Երուսաղէմի պարտքերը եթէ ոչ լիովին վճարել, գոնէ շատ թեթևացնել: Գրիգորը գնաց Երուսաղէմ և այնտեղ մեծ եռանդով ձեռք զարկեց բարեկարգութեան գործին: մի կերպ կարգադրելով պարտքերի հարցը, նա սկսեց մաքրել այն աւաղականոցը, որ կազմուել էր Գրիստոսի գերեզմանի կողքին և ամօթ ու խայտառակութիւն էր բերում հայոց ազգին:

Պակաս չէին և Յովհաննէս Կոլոտի բարեկարգութիւնները Կ. Պօլսում: Ամենից շատ Կոլոտի պատրիարքութիւնը նշանաւոր էր այն կողմից, որ երկարատե էր: Մինչդեռ պատրիարքները, ինչպէս տեսանք, այս կամ այն ազդեցիկ խմբի խաղաղքներն էին, շատ անգամ նոյն իսկ մի տարի էլ չէին կարողանում պահուել իրանց պաշտօնում և պատրիարք տապալելն ու նորը նստեցնելը մի բաժակ ջուր խմելու չափ հեշտացել էր, — Յովհաննէսը պատրիարք մնաց մինչև իր մահը, մօտ 26 տարի: Վաղուց անօրինակ դարձած այդ հանգամանքը նախ և առաջ մի վկայութիւն է Յովհաննէսի վարչական ընդունակութիւնների մասին, և երկրորդ՝ Կ. Պօլսի հայերի համար խաղաղացման և առաջադիմութեան մի համեմատաբար ղգալի նշան կարող է համարուել: Իբրև ուսումնասէր մարդ՝ Կոլոտը սկզբից և եթ

կրթական գործի մասին հոգ տարաւ և բաց արեց Կ. Պօլսում առաջին հայ բարեկարգ դպրոցը: Չանազան կողմերից աչակերտներ հաւաքուեցան. ինքը, պատրիարքն էլ, ուսուցչութիւն էր անում. բացի նրանից, ուսուցիչ էր և Ղուկաս վարդապետ խարբերացին, որ ժամանակակից հայ վանականների մէջ մի զարմանալի բացառութիւն էր կազմում. նա եղել էր Վենետիկում, ուր լաւ ուսումնասիրել էր լատինական և իտալական լեզուները և սաստիկ գրասէր մարդ էր:

Այսպէս ահա Ամրդօլուի վանքի հին դպրոցը, Կոլոտի միջոցով, շարունակւում է Կ. Պօլսում, բայց աւելի բարեկարգ գրութեամբ: Ղուկաս վարդապետը թարգմանութիւնների մի երկար շարք է սկսում լատիներէնից և իտալերէնից. նշանաւոր է, որ այդ գործի մէջ նրա աշխատակիցներն են Կոլոտի դպրոցի աչակերտները: Թէև այդ բոլոր թարգմանութիւնները կրօնական բովանդակութիւն ունէին և անտիպ մնացին, բայց և այնպէս, այն հանգամանքը, որ թարգմանութիւններ են կատարւում եւրօպական լեզուներից, առաջադիմական մի նշանաւոր քայլ է Կ. Պօլսում. նա ցոյց է տալիս որ նեղ, սահմանափակ հորիզոնը փոքր ինչ ընդարձակուել է սկսում Կ. Պօլսի հայ գրագէտների առաջ: Այդ գրագէտները տրտնջում էին Ղուկաս վարդապետի ձեռնարկութեան դէմ. նրանք սրբապղծութիւն էին համարում եւրօպական գրքեր թարգմանելը, քանի որ եւրօպացիները սլատկանում էին մի եկեղեցու, որ հերձուածող է համարում հայոց եկեղեցին: Բայց Կոլոտը և նրա կողմնակիցները հակառակ էին այդ տեսակ դատողութեան: Եթէ լատինական գրուածքների մէջ կան մի քանիսը, որոնց չէ ընդունում հայոց եկեղեցին, դա չէ նշանակում, թէ պէտք է արհամարհել և անտես անել ամբողջ լատինական գրականութիւնը, ասում էին նրանք *):

Շնորհիւ այսպիսի, համեմատաբար, լայն հայեացքների, բայց մանաւանդ այն հոգացողութիւնների, որոնց մէջ գրուած էր Կ. Պօլսի դպրոցը, Կոլոտի հիմնած կրթական հաստատութիւնը բաւական նշանաւոր դեր կատարեց իր ժամանակին, պատրաստելով շատ հոգևորականներ, որոնք համեմատաբար հմուտ ու զարգացած էին, ունէին նոյն իսկ մատենագրելու չնորհք: Այնպէս որ Կոլոտի պատրիարքութիւնը համարւում է մի շրջան, երբ սկսւում է Կ. Պօլսի հայերի կրթական և գրական զարգացումը: Եւ դա միանգամայն ճիշտ է. բացի այսպիսի մի դպրոցի յարատեւութիւնից, Կոլոտի կառավարութեան զարդն

*) Հաննա վարդապետ—Եփրե պատմութեան Երուսաղէմի, Կ. Պօլիս, 1734, եր. 175—179:

է կազմում և այն ծաղկած գրութիւնը, որին հասաւ տպագրութիւնը Կ. Պօլսոմ:

Մինչև Կոլոտի պատրիարքութիւնը եղած տպարաններից մենք յիշել ենք Լիվօրնօից փոխադրած էջմիածնի տպարանը: Դարի սկզբից, որքան թոյլ էին տալիս ժամանակի տխուր հանգամանքները, լոյս էին տեսնում տպագրութիւններ, որոնք ցոյց էին տալիս, թէ Ամստերդամի, Մարսէլի և Վենետիկի մէջ անցած դարում գործ դրած ջանքերը զուր չեն կորել: Դրա փայլուն ապացոյցներից մէկը կարող է համարուել 1705 թուին Կ. Պօլսի Բէկօղլի թաղում տպագրուած Աստուածաշունչը: Տպագրողն է ոմն Պետրոս Լադիւնացի, որ իրան անուանում է Ոսկան վարդապետի ազգական: Այդ Պետրոսը, ինչպէս երևում է, ստացած է եղել Ոսկանի տպարանի մասը. նրա Աստուածաշունչը պատկերազարդ է, տպուած Ոսկանեան մանր տառերով և ներկայացնում է Ոսկանի Աստուածաշունչի պատճէնը, այն զանազանութեամբ միայն, որ Ոսկանի տպագրութիւնը գեղեցիկ ու մաքուր է, խոշոր տառերով, մինչդեռ Կ. Պօլսի տպագրութիւնը շատ ստոր է արուեստի կողմից: Թէև այդպէս, Պետրոսի տպագրութիւնը արդէն մեծ առաջադիմութեան նշան է Կ. Պօլսի համար:

Ոսկանի ազգականը միայն այդ տպագրութիւնն է արել Կ. Պօլսոմ: Նրանից յետոյ նշանաւոր տպագրիչներ են հանդեսանում Գրիգոր Մարսուանցին, որ առանց ուսուցչի և ղեկավարի նոր տեսակ տառեր է փորագրում և տպարան հիմնում, ապա Աստուածատուր դպիրը: Գրիգորը, ինչպէս ասացինք, Ամրդօղլի դպրոցի պտուղներից էր. տասն և մէկ տարի չարչարուելով, նա կարողացաւ տպագրել առաջին «Յայսմաւուրքը» (1706 թ.), ընկերանալով մի քանի մարդկանց հետ: Բայց այդ ընկերները խաբեցին նրան, խլեցին բոլոր տպագրած օրինակները. թէև այդքան զրկուած ու կողոպտուած, Գրիգորը չը յուսահատուեց և պահպանեց իր գործարանը: Յովհաննէս Կոլոտի ժամանակ աւելայան նաև Սարգսի, Բարսեղի և Աբրահամի տպարանները: Անկասկած, ինքը, պատրիարքը, խրախուսողի, նպաստողի դեր էր կատարում. մի քանի գրքերի մէջ տեսնում ենք նրա դրած յիշատակարանները, որոնցից իմանում ենք, թէ նա շատ մօտ էր տպագրական գործին: Այդ լուսաւոր հովանաւորութեան ենք պարտական, որ Կոլոտի պատրիարքութեան ժամանակ, ուրեմն մօտ 26 տարուայ ընթացքում, Կ. Պօլսի հայ տպարանները լոյս հանեցին աւելի քան 70 հատ գիրք:

Տպագրական այդ հարստութեան նշանակութիւնը հասկանալի է, 1901.

նալու համար պէտք է մի թեթև համեմատութիւն դնել հարկատու ստրուկների դիրքում գտնուող հայերի և նրանց գոռոզ տէր թիւրքերի մէջ: Միայն 1726 թուականին էր, երբ Կ. Պօլսում բացուեց առաջին թիւրք տպարանը, այն էլ ինչ դժուարութիւններով: Թիւրքաց մի դեսպանութիւն, որ ուղարկուած էր ֆրանսիական թագաւորի մօտ, Պարիզում տեսնում է թէ ինչպէս են գրքեր տպւում. դեսպանը և նրա որդին սաստիկ զարմանում են և տուն վերադառնալով, «ֆրէնկների» երկրում տեսած հրաշքի մասին պատմում են մահմեդականութիւն ընդունած մի ունգարացու, որ շատ գրասէր մարդ էր: Ունգարացին մի ամբողջ շարադրութիւն է գրում տպագրութեան մեծ օգուտների մասին և ներկայացնում է մեծ վէզիրին: Երկար ժամանակ այդ շարադրութիւնը ձեռքից ձեռք է անցնում թիւրքական բարձր շրջաններում, երկար ժամանակ խօսում, վիճում են, թէ ինչ անեն և վերջապէս չէյխ-իւլ-իսլամը տալիս է ֆէթվա, թէ կարելի է գրքերը տպագրել, միայն թէ դրանք կրօնական գրքեր չը լինեն: Բացուած տպարանը գոյութիւն է պահպանում 28 տարի, տպագրում է 18 գիրք, յետոյ փակւում է, որովհետև վարպետներ չը կային: Քսան տարուայ ընդմիջումից յետոյ նորից բացւում է տպարան 1784 թուին, բայց տպագրած գրքերի թիւը դարձեալ շատ աննշան էր *): Յանատիկոս, աւանդապահ թիւրքերը լուսաւորութեան, կուլտուրական զարգացման գործում միշտ յետ էին մնում իրանց հպատակ քրիստոնեաներից. և աչքաբաց, առաջադիմող բայեան հէնց այդ պատճառով անհղ ցնցումներ էր պատրաստում այդ անշարժ և փտող պետութեան համար...

Կ. Պօլսի հայերէն տպագրութիւնների ընդհանուր բնաւորութեան մասին մենք արդէն խօսել ենք. դրանք ամենամեծ մասով կրօնական—եկեղեցական գրքեր են: Նշանաւոր է այն հանգամանքը, որ Կ. Պօլիսը հետզհետէ տպագրութեամբ լոյս է հանում հայոց հին մատենագրութեան յիշատակարանները: Բայի Ագաթանգեղոսի պատմութիւնից, տպագրուեցան՝ Զենոբ Գլաւը 1719-ին Կոլոտի հրատարակութեամբ, տառերորդ դարի հեղինակ Մեսրոպ Երէց 1737-ին, ինչպէս նաև Գրիգոր Լուսաւորչին վերագրուող «Յաճախապատումը», Ներսէս Շնորհալու «Հանելուկները»: Կ. Պօլսի տպագրութիւն է համարւում և 1730 թուականին լոյս տեսած Փաւստոս Բիւղանդը, չորրորդ դարի հայոց պատմութեան այս նշանաւոր աղբիւրը, որ մի և նոյն

ժամանակ մեր գրականութեան պատմութեան մէջ մի շատ խոշոր, շատ ինքնուրոյն, համարեա նմանը չունեցող գործ է:

Չորրորդ դարը մի շատ նշանաւոր ժամանակամիջոց է ընդհանուր պատմութեան մէջ, իբրև մի շրջան, երբ վերջնական կազմակերպութիւն է ստանում քրիստոնէական եկեղեցին: Հայաստանի համար այդ դարը աւելի ևս նշանաւոր է: Այդտեղ տեղի ունէին երկու առաջնակարգ մեծ երեւոյթներ. մի կողմից հետզհետէ հաստատում էր քրիստոնէութիւնը, ինչպէս միւս տեղերում, զարգանում, պատրաստում էր եկեղեցական դասակարգը, իսկ միւս կողմից գնալով հալւում, մաշւում էր Արշակունեաց թագաւորութիւնը և Հայաստանը քաղաքական անկախութեան կողմից ոչնչութեան էր հասնում, դառնալով պարսկական և յունական ազդեցութիւնների, փոխադարձ մրցութիւնների ասպարէզ: Փաւստոսի պատմութիւնը մեզ ներկայացնում է այդ վերին աստիճանի հետաքրքրական ժամանակների բաւական մանրամասն նկարագիրը: Մեր աչքի առջև անցնում է պատմական մի աղմկալի կեանք. մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս է եկեղեցական իշխանութիւնը ահադին ոյժ ձեռք բերում, տիրապետող նշանակութիւն ստանում, հետզհետէ յետ մղկով թագաւորական իշխանութիւնը, երկրորդական դիրք յատկացնելով նրան. Գրիգոր Լուսաւորչի եռանդոտ, ընդունակ յաջորդները հաստատում են մի կղերական ժառանգական միապետութիւն. քաջ ու աներկիւղ են նրանք, չեն քաշւում նոյն իսկ հայոց թագաւորների հետ ընդհարուելուց, մինչդեռ Արշակունիները թուլամորթ են, անբարոյական, գահի իրաւունքները պաշտպանել չը գիտեն: Եւ քաղաքական անկախութեան գաղափարն անդադար ոտնակոխ է լինում, կորցնում իր ժողովրդականութիւնը, խաղալիք դառնում ուժեղների ձեռքին: Թէև Փաւստոսը իբրև պատմագիր չափազանց միակողմանի է, չափազանց տենդենցիօզ, որովհետև պատկանում է կղերական կուսակցութեան և ամբողջապէս նուիրուած Լուսաւորչի տոհմի շահերին, թէև նա ոչինչ չանք չէ խնայում մի կողմը փառաբանելու եւ միւս կողմը փատաբանելու համար, բայց և այնպէս, նրա նկարագրութիւնների մէջ շատ հեշտ է պարզել, մերկացնել պատմական ճիշտ իրողութիւնները: Այդտեղ մենք գտնում ենք այն մաքառումների արձագանքները, որոնք գոյութիւն ունէին եկեղեցական և աշխարհական իշխանութիւնների մէջ. այդտեղ մենք տեսնում ենք թէ ինչպէս նոյն իսկ փոքր ի շատե՛ բարեխիղճ Արշակունի թագաւորը անկարող է լինում սանձահարել կղերականների անչափ ձգտումները, ազատուել կղերական խնամակալութիւնից և կարգաւորել երկրի գործերը այնպէս, ինչ-

պէս պահանջում էին պետութեան շահերը: Մի խօսքով, այդ պատմագրութեան մէջ հանգէս է հանուած Արշակունեաց հարստութեան երկարատև, ցաւալի հոգեվարքը: Եւ որովհետև Արշակունիներից յետոյ հայերը երբէք չը կարողացան մի համազգային, Հայաստանի բոլոր կողմերի համար ընդհանուր թաղաւորութիւն հիմնել և պահպանել, ուստի հասկանալի է, թէ նրա մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում Փաւստոս Բիւզանդը:

Բացի այս բոլորից, Փաւստոսը շատ նշանաւոր է և իբրև մի ազգային վիպասանութիւն, հիւսուած աւանդութիւններից, դիւցազնական երգերից: Հայոց ոչ մի ուրիշ պատմագիր այնքան հետաքրքրական մանրամասնութիւններ չէ հաղորդել մեր հին ներքին կեանքից, նիստ ու կացից, ինչպէս Փաւստոսը, ոչ ոք նրա պէս օգտակար շատախօսութիւնների մէջ չէ ընկել, շատախօսութիւններ, որոնք թէև անպաճոյճ են և անմշակ, բայց հիւթալից և իրական փաստեր են պարունակում իրանց մէջ: Միև նոյն ժամանակ չը կայ և մի այնպիսի հայ մատենագիր, որ Փաւստոսի ճակատագիրն ունեցած լինի: Հինգերորդ դարից նա հայոց գրականութեան խորթ զաւակ էր նկատուած և հեղինակութիւն չէր վայելում. մի տեսակ ատելութիւն էր զգացում դէպի այդ հեղինակը, իբրև դէպի մի անհարազատ, օտար, չարամիտ հեղինակ: Այդ տեսակ վերաբերմունքը գոյութիւն ունէր և XVІІІ դարում. միայն նոր ժամանակներում, XIX դարի երկրորդ կէտում, փոխուեց այդ վերաբերմունքը և Փաւստոսը մեծ նշանակութիւն ստացաւ պատմագրութեան մէջ:

Յովհաննէս Կոլոտը հին գրականութեան մնացորդների տըպագրութեան հովանաւոր հանդիսանալով, իր ծախսով տպել տուեց և Դաւիթ Անյաղթի «Սահմանաց գիրք» աշխատութիւնը: Յայտնի է որ հինգերորդ դարի հայ գրական գործիչների թւում համարւում է և Դաւիթ Անյաղթը, որ, եթէ հաւատալու լինինք ազգային աւանդութիւններին, հայոց միակ և ամենագիտուն փիլիսոփան էր, թարգմանեց յունաց փիլիսոփանների (Արիստօտէլ, Պորփիւր) գրուածքները, փիլիսոփայական լեզու ստեղծեց մեղանում: Նոյն աւանդութիւնները պատմում են, որ Դաւիթը, Յունաստանից վերադառնալուց յետոյ, ոչինչ յարգանք ու պատիւ չը գտաւ Հայաստանում, թէև Աթէնքում և Բիւզանդիայում բաւական յայտնի անուն ունէր. հայերը այն աստիճան վատ, տմարդի ընդունելութիւն ցոյց տուին այդ դարգացած, փիլիսոփայ մարդուն, որ նա հարկադրուած եղաւ անցնել Վրաստան և այնտեղ սպասել իր մահուան: Այսպէս է եղել հայերի սգիտութեան դէմ գնացող ամեն մի հայ գիտնականի ճակատագիրը... «Սահ-

մանաց գիրքը» համարւում է Դաւթի ինքնուրոյն գրութեամբը. դա մի գիտնական վիճաբանութիւն էր, ուղղած յունաց փիլիսոփաների սկեպտիկ դպրոցի գէմ, որի հիմնադիրն էր Պիրրոն և որ մերժում էր փիլիսոփայական խոհերի և մտածումների օգուտը, քանի որ դրանցով մի գրական, անուրանալի ճշմարտութեան հասնել չէ կարելի: Դաւթը հերքում է տարակուսանքների, բացասութիւնների այդ վարդապետութիւնը և ապացուցանում է փիլիսոփայութեան ճշմարտութիւնն ու կարևորութիւնը: Բայց XVIII դարի հայ ընթերցողը հազիւ թէ կարողանար հասկանալ Դաւթ Մնյաղթի գծուար, յունաբանութիւններով լի լեզուն, որ աղճատուած էլ էր դարերի ընթացքում, արտադրողների ձեռքով: Եւ, երևի, Կոլոտը այդ գիրքը տպագրել տուեց աւելի իր աշակերտների համար, որոնց աւանդւում էր և հին փիլիսոփայութիւնը:

Առանց ուշադրութեան չը մնացին և կրօնական բանաստեղծութիւնները: 1721 թուին տպուեց Առաքել Սիւնեցու «Աղամ» գիրքը, իսկ 1714-ին—Յովհաննէս Թլկուրանցու «Արարածքը»: Երկուսն էլ մի և նոյն բիբլիական նիւթի մասին են ճառում—Ադամի և աշխարհի ստեղծագործութեան: Բայց այդ հայ վարդապետներից ոչ մէկն էլ Միլտոնի տաղանդի հեռաւոր նմանութիւնն անգամ չունէր և նրանց պօէմաները միայն տեղ են գրաւում մեր անցեալի գրականութեան մէջ...

Դիմելով այժմ Կոլոտի ժամանակակից գրողներին, մենք այստեղ տեսնում ենք աղքատ, տափակ ու նեղլիկ իրականութիւնը: Յիշենք ամենից առաջ այն տաղերը, որոնք տպագրուեցան 1734 թուին. յիշում ենք լոկ այն պատճառով, որ այդ տաղերը յօրինել են Կոլոտի աշակերտները: Տաղեր է գրել ու մի քանի անգամ հրատարակել և Բաղդասար դպիրը, որի ու լինելը յայտնեցինք վերևում: Բայց Բաղդասարը գոնէ միայն տափակ ոտանաւորներ չէ գրել, նա յօրինել է և «Քերականութիւն», բաղկացած երկու հատորից, որոնցից առաջինը լոյս է տեսել 1738 թուին և որի առաջին երեսներում հանդիպում ենք այս խրատին.

Ո՛վ դու մանուկ, եթէ զայս արհեստ ուսանիս,
Յեկեղեցով իբր զծաղիկ բուսանիս:

Աւելի ուշագրաւ հեղինակ է Յովհաննէս Հաննա վարդապետը, որ գրել է Երուսաղէմի ս. տեղերի նկարագրութիւնը և իր ժամանակի հեղիւթիւնները ու գրել է այդ բոլորը «Գիրք պատմութեան սրբոյ և մեծի քաղաքիս Աստուծոյ Երուսաղէմի» վերնագրի տակ: Այս գրքից մենք մի քանի անգամ առիթ ունեցանք վկայութիւններ բերելու: Հաննա վարդապետը առանձին աչքի ընկնող մատենագրական ընդունակութիւն չունի. ի-

Ներով Երուսաղէմի միաբան, նա շատ սրտառու է կերպով, իբրև հարստահարուած, տանջուած մարդ, նկարագրել է Կ. Պօլսի փրչացած հոգևորականութեան այն զգուելի արարքները, որոնց զոհ էր դարձել Երուսաղէմի հայոց վանքը XVII դարի վերջերում և XVIII-ի սկզբում, ինչպէս նաև այն բարեկարգութիւնները, որոնք սկսուեցին այնտեղ Յովհաննէս Կոլոտի և Գրիգոր Շղթայակրի ձեռքով: Երուսաղէմի ահեղի պարտքերի վճարումը հնարաւոր էր միայն առատ նուիրատուութիւնների միջոցով և, ինչպէս տեսանք, Գրիգոր պատրիարքը, մարդկանց սիրտը շարժելու համար, չլքաց անցկացրեց իր վզին: Նոյն այդ նպատակով էլ Հաննա վարդապետը գրել է իր պատմութիւնը, Երուսաղէմի նուիրական վայրերի նկարագրութեամբ բարեպաշտական եռանդ վառելով ընթերցողների մէջ, նա խորհուրդ է տալիս հոգու փրկութիւն որոնել ուխտագնացութեան կամ գոնէ պարզ նուէրներ ուղարկելու մէջ: Թէև գրուածքը այսօր մասնաւոր նպատակ ունի և անշափ ջատագովութիւններ է պարուհակում իր մէջ, բայց հետաքրքրական է իբրև անկեղծ սրտի թելադրած մի յիշատակարան, որի մէջ արձանացած են հայ անարժան հոգևորականութեան աւազակային քաջագործութիւնները: Հաննայի այս աշխատութիւնը լաւ ընդունելութեան արժանացաւ. նա երեք տպագրութիւն ունեցաւ՝ 1727-ին, 1763-ին և 1782-ին:

Նախ քան միւս հեղինակները մասին խօսելը, պէտք է իմանալ, թէ Յովհաննէս Կոլոտը ինչպէս էր վերաբերում դէպի իր ժամանակի առաջնակարգ, դժուար ու ցաւալի իրողութիւնը, այն է կաթօլիկ և լուսաւորչական հայերի՝ վէճերն ու ընդհարումները: Կոլոտը իր երկար պաշտօնավարութեան միջոցին, ի հարկէ, չը հետևեց Աւետիք պատրիարքի և Յովհաննէս Զմիւռնացու քայլերին: Իբրև ուսումնասէր, հասկացող մարդ, նա գիտէր, որ կրօնական հարցերի մէջ ծեծից ու վայրենութիւնից աւելի զօրաւոր է համոզումը, և այդ պատճառով էլ նրա ժամանակ լոյս են տեսնում մի շարք վիճաբանական գրուածքներ, որոնց նպատակն է ապացուցանել հայոց եկեղեցու ուղղափառութիւնը: Կաթօլիկ կղերի դէմ մարտնչող հեղինակների շարքում մենք ամենից առաջ պիտի յիշատակենք Կոլոտի աշակերտ Յակոբ վարդապետ Նալեանին, որ նրա մահից յետոյ դարձաւ Երուսաղէմի և Կ. Պօլսի պատրիարք: Նալեան 1733 թուականին հրատարակեց իր «Վէմ Հաւատոյ» շարագրութիւնը: Նոյն տարին տպուեց Ստամբուլի Գէորգ Մխլէիմ վարդապետի «Վիճաբանութիւնք» գիրքը: Փակագծի մէջ նկատենք, որ այս վարդապետը վեց տարի ուսում էր առել Պարիզի մէջ, լաւ տեղեակ

էր յունարէն, լատիներէն և ֆրանսերէն լեզուներին, բայց միայն կրօնական վիճաբանութիւններ հեղինակելու ախորժակն ու յօ-
 ժարութիւնն ունէր: Վերջապէս Ղազար Ջահկեցի վարդապետը
 (յետոյ կաթողիկոս) 1735-ին էջմիածնի ծախսով Կ. Պօլսում տը-
 պագրել տուեց իր «Դրախտ ցանկալի» մեծ աշխատութիւնը: Ա-
 ւելի մանրամասն խօսել այդ հեղինակութիւնների մասին միանո-
 գամայն անօգուտ ենք համարում: Հայոց գրականութիւնը չատ
 և չատ այդպիսի գրուածքներ ունէր սկսած այն ժամանակներից,
 երբ փառամով, ինտրիգան եկեղեցականները բաժան-բաժան արին
 Գրիատոսի եկեղեցին «տիեզերական» կոչուած այն ժողովների
 միջոցով, ուր երկրի գործերը, աչքով տեսանելի երևոյթներն
 անգամ հասկանալու պատրաստութիւն և զարգացում չունեցող
 մարդիկ հաւաքուած էին որոշելու երկնքի գործերը, Աստուծու
 յատկութիւնները: Ո՛րքան եռանդ, որքան աշխատանք է թափուել
 այդպիսի գրքեր յօրինելու համար. կ'սենք աւելին—արեան և
 արտասուքի քանի-քանի գետեր են թափուել այդ վէճերը լու-
 ծելու համար: Եւ սակայն, ապարդիւն...

Նկատենք այստեղ դաւանական բանակռուի մի արդիւնքը:
 Ժողովրդին քրիստոնէական հաւատի սկզբունքները մատչելի
 դարձնելու համար Մխիթար Սեբաստացին 1727 թուին տպագրել
 էր Վենետիկում մի աշխարհաբար «Գրիատոնէական»: Հակառա-
 կորդից օրինակ վերցնելով, Յովհաննէս Կոլոտը պատուիրեց Նա-
 լեանին գրել աշխարհաբար լեզուով այդպիսի մի գիրք: Եւ Նա-
 լեանի աշխարհաբար «Գրիատոնէականը» լոյս տեսաւ Կ. Պօլսում
 1737-ին: Այդ երկու աշխատութիւնները մենք նշանակում ենք
 յատկապէս իբրև աշխարհաբար գրքեր, որովհետև երբեք չենք
 մոռանում, որ ունենալով գրականութիւն, հարուստ տպագրու-
 թիւն, մենք չունենք Ժողովրդական, այսինքն հանրամատչելի
 գրականութիւն...

Սակայն կարողացան Կոլոտ պատրիարքը փակել կաթօլիկ
 և լուսաւորչական հայերի թշնամութիւններն ու հակառակու-
 թիւնները այդ վիճաբանական գրքերի մէջ. կարողացան հան-
 դարտեցնել երկիրը, վերջ տալ եղբայրասպան պատերազմին:—
 Ո՛չ: Նրա ժամանակ էլ հալածանքներ յարուցուեցան թէ Կ. Պօլ-
 սում և թէ դաւաճներում. մարդիկ բանտերը նետուեցին, ահա-
 գին տուգանքների ենթարկուեցին: Բայց կարելի է գոնէ այս
 անգամ հանգիստ խղճով խոստովանել, որ հայոց պատրիարքը
 չէր այդ դժբախտութիւնների պատճառը: Յովհաննէս Կոլոտը
 սկզբից և եթ խաղաղասիրութեան և հաշտութեան ճանապարհը
 բռնեց. նա սիրով համոզում էր կաթօլիկ հայերին գնալ հայոց
 եկեղեցիները, բարեկամական բանակցութիւններ էր վարում

լատին եպիսկոպոսի հետ և կարողանում էր զսպել իրան չըջապատող մարդկանց, որոնք ստիպում էին նրան խիստ, կտրուկ միջոցների դիմել: Բայց լատին եպիսկոպոսը չունէր հայոց պատրիարքի անկեղծութիւնն ու ուղղամտութիւնը: Յենուելով ֆրանսիական և լեհական դեսպանների վրայ, նա աշխատում էր խոյս տալ խաղաղացող միջոցներից և կաթօլիկ հայերի համար առանձին և կեղեցիկ և առանձին պատրիարքութիւն հիմնել: Այդ պատճառով խռովութիւնները շարունակուեցան և Կոլոտը մի անգամ ստիպուած եղաւ դիմել թիւրք կառավարութեան, խնդրելով նրա օգնութիւնը:

Բայց այդ միջոցին նա այլ ևս չը դիմեց, երբ կաթօլիկներին հակառակութիւնը մի քանի ժամանակից յետոյ դարձեալ գրգռեց հայերին իրար դէմ: Կոլոտը ամեն միջոց գործ էր դնում խաղաղութիւն հաստատելու համար: Նա կատարեց լատին եպիսկոպոսի և ֆրանսիական դեսպան Վիլնէօլի բոլոր առաջարկութիւնները: Շատ էր աշխատում մանաւանդ դեսպանը, և հայոց պատրիարքը անգագար դիմումներ էր անում նրան: 1726 թիւին Կ. Պօլսում ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրուեց և օծուեց Կարապետ Ուլնեյին, որ նախ քան էջմիածին ուղևորուելը՝ իր ջանքերը միացրեց Կոլոտի ջանքերին խաղաղութիւն և սէր հաստատելու համար: Սակայն մեռած չէին եղուիտները և լատին եպիսկոպոսը այնքան լայն սրտի տէր չէր, որ թոյլ տար կաթօլիկ հայերին մտնել լուսաւորչականների եկեղեցիները: Բանը նոյն իսկ այն տեղին հասաւ, որ Կոլոտը դաւանութեան թուղթ ուղարկեց լատին եպիսկոպոսին, լրացրեց այդ թուղթը այնպէս, ինչպէս ուզում էր եպիսկոպոսը և ասաց, թէ հայերի դաւանութիւնը նոյնն է, ինչ և լատինականը և տարբերութիւնը միայն բառերի մէջ է: Դարձեալ անօգուտ: Դեսպան Վիլնէօլը ոչինչ չը կարողացաւ անել՝ հաշտութեան համար. լատին կղերը, հայոց պատրիարքի այդ պատրաստակամութիւնը տեսնելով, ինչպէս միշտ, իր կողմից զիջողութիւն անելու պարսք չը զգաց, այլ, ի հարկէ, պահանջեց, որ Կոլոտը ուղղակի պապին հպատակութիւն յայտնէ: Այդքան հեռու պատրիարքը չէր կարող գնալ. ժողովուրդն արդէն տրանջում էր, թէ նա կաթօլիկանում է: Ինքը, ֆրանսիական դեսպանն էլ, տեսնում էր թէ անհաշտութեան զլխաւոր պատճառն ու է, ուստի և այնքան բարեկամութիւն էր պահպանում Կոլոտի հետ, որ նրա թախանձանքին զիջանելով, միջնորդեց Բ. Դրան առջև և կարողացաւ երուսաղէմի ս. Յակոբի վանքը, որ խլել էին յայնքը, նորից հայերի վրայ հաստատել: Այդ առիթով Կ. Պօլսա եկաւ Գրիգոր Շղթայակիրը, որ նոյնպէս ամեն ջանք գործ էր դնում կրօնա-

կան երկպառակութիւնները վերայնելու համար: Բայց այս պատկառելի հոգևորականի ջանքերն էլ իզուր անցան: Լատին կղերը ոչ մի զիջողութիւն չարաւ:

1741 թուականի փետրուարի 13-ին վախճանուեց Յովհաննէս Կոլոտը: Նրա երկարատև պատրիարքութիւնը խոր հետքեր թողեց. բարեկարգութեան, գիտութեան սիրահար մարդ, նա թողեց բարեկարգած պատրիարքարան և մի խումբ աշակերտներ, որոնք պատրաստ էին շարունակել նրա քաղաքականութիւնը: Եւ շարունակեցին էլ: Բայց մենք առայժմ թողնենք Կ. Պօլիսը և տեղափոխուենք միւս գրական խոշոր կենտրոնը—Վենետիկ:

IV

Կ. Պօլսի գրական հրապարակում մենք տեսանք գլխաւորապէս հայկական հին գրականութիւնը, որ վերականգնանում է տպագրական մամուլի միջոցով: Անցեալից մնացած երկերի հետ մի-մի լոյս են զալիս ժամանակակից հեղինակներ, որոնք, սակայն, թոյլ մտքի տէր են, ինքնուրոյնութիւն, ստեղծագործական ընդունակութիւն չունին. նրանք պտոյտ են դալիս անցեալի թողած ժառանգութեան սահմաններում. արծարծում են կրօնական մտածողութիւնները, աստուածաբանական դատողութիւնները: Կ. Պօլիսը հայկական իրականութիւնն է նեղ, սահմանափակ, որ կերակրւում է սեփական աղքատիկ հիւթերով և չունի իր առջև հանրամարդկային հորիզոններ:

Ուրիշ աշխարհ է ներկայացնում Վենետիկի գրական հրապարակը (մենք, ի հարկէ, միայն հայոց գրականութիւնն ունինք ի նկատի): XVII դարի վերջից այդտեղ մնացել է Անտօն Բօրտօլիի տպարանը, որ շարունակում է հայերէն գրքեր տպագրել: Եթէ ի նկատի ունենանք, որ մինչև XVIII դարի կեսը Վենետիկում լոյս են տեսել մօտ 85 հայերէն գրքեր և այդ քանակութիւնից միայն մի 7—10 գրքեր են տպուած ուրիշ իտալացիների տպարաններում, այն ժամանակ պարզ կը լինի այն դերը, որ կատարել է մեզ համար Բօրտօլիի տպարանը: Վենետիկը, չնորհիւ այդ տպարանի, տալիս էր հայերին ոչ միայն մեծ գրքերի, այլ և մաքուր ու գեղեցիկ տպագրութիւնների հասկացողութիւնը: Եթէ վենետիկեան հրատարակութիւնները աւելի ընթերցողներ էին գրաւում, քան ուրիշ տեղերինը, պատճառներից մէկը, անշուշտ, պէտք է համարել գեղեցիկ արտաքինը. այդ ժամանակներից են սկսւում և վենետիկեան ոսկեզօծ կաղմերը, որոնք գնալով աւելի և աւելի գեղեցկանում են:

Հայկական մամուլին վեներտիկում ներթ տուողը գլխաւորապէս թարգմանական գրականութիւնն է: Թարգմանում են գրքեր, ի հարկէ, եւրօպական լեզուներէն: լատիներէնից, իտալերէնից, ֆրանսերէնից, նոյն իսկ սպանիական լեզուն էլ պաշար է տալիս հայերէն գրականութեամբ պարապողներին: Եւ վեներտիկը, գոնէ XVIII դարում, Կ. Պօլսի հակակշիռն է ներկայացնում իբրեւ թարգմանչական կենտրոն: Մինչդեռ Կ. Պօլսում հայ ինքնուրոյն, հին թէ նոր, միտքն է պահպանւում, վեներտիկը արեւմտեան աշխարհի գրքերն է հայացնում: Բայց ինչն է թարգմանչական եռանդի ամենագլխաւոր գրգռիչը:—Կրօնը, միայն նա: Աշխարհական որ և է գիտութեան հոգս այնքան չէ նեղացնում Ադրիական ծովի ափին գործող մարդկանց, որքան հոգևոր կատարելագործութեան հոգսը: Ուրեմն, հիմնական յատկութիւններով, ընդհանուր գոյներով պօլիս-վեներտիկեան գրականութիւնը մի է. թէ՛ այստեղ և թէ՛ այնտեղ—կրօնը, թէ՛ այստեղ և թէ՛ այնտեղ շոայլութիւն չէ համարւում կրօնական գրքերի նոյն իսկ անչափ հարստութիւնը. երկու տեղերում էլ մի և նոյն միամիտ հաւատն է տիրում—իբր թէ հայոց աղգը կրօնական գրքերի մեծ կարօտութիւն ունի, թէ նրան միշտ պակասում են այդ տեսակ գրքեր և ոչ մի կրօնական գրուածք, որ տրւում է նրա ձեռքը, աւելորդ չէ—սկսած ամենապարզ դասագրքից մինչև ամենախմբութիւն, հաստափոր և բաղմահատոր հեղինակութիւնները:

Թարգմանութիւնները հետզհետէ նոր, դեռ չը տեսնուած գրքեր են աւելացնում, նոր-նոր անուններ են մտցնում հայոց գրականութեան մէջ: Երևան են գալիս «Ժամագիրք Աստուածածնի», «Ժամագիրք Լուսաւորչի», «Վարդարան» և այլ այդպիսի կաթօլիկ ծիսարաններ և տօնացոյցներ: Դրանք, ի հարկէ, նշանակուած են հայ կաթօլիկների համար. բայց տուտ են ընդհանրապէս ամբողջ ազգի ընթերցանութեան համար նշանակուած թարգմանական գրքերն էլ: Դրանց մէջ առաջին տեղը յատկացրած է աստուածաբանութեան: Եւ որովհետեւ կաթօլիկ աշխարհի համար թէ՛ ճրագ, թէ՛ աստղ և թէ՛ հրեշտակային վարդապետ աստուածաբանական հարցերում Թօմա Ակուինացին է, ուստի և հայ թարգմանիչներն ու համառօտողները նրան և նրա հետեողներին են դիմում: Եւ մենք, առանց չափազանցութիւնների մէջ ընկնելու, կարող ենք ասել, որ տասնութերորդ դարը մեղանում—Թօմա Ակուինացու դարն է:

Դարի սկզբում վեներտիկում գործ են տեսնում զանազան պատահական հրատարակիչներ ու թարգմանիչներ: Ծուռով անուն է հանում Միխիթար Սեբաստացին: Նրա հետ իրանց գրական աշխատութիւնների քանակութեամբ կանգնած են երկու ու-

բիշ վարդապետներ—Պետրոս Թիֆլիսեցի և Խաչատուր Էրզրումցի:

Կ. Պօլսից հեռանալուց յետոյ Մխիթարի առաջին հրատարակութիւնը եղաւ Վենետիկում 1715 թուականին, այսինքն ճիշտ այն տարին, երբ նա փախաւ Մեթօնից և աշխատում էր հաստատուել Վենետիկում: Մխիթարեան միաբանութեան այն շրջանը, որ անցաւ Մեթօնի վանքում, ինչպէս ասացինք, անպտուղ էր գրական գործունէութեան տեսակէտից. և Մխիթարը Վենետիկում հաստատուելուց յետոյ առաջին ժամանակներում հանդիսանում է աւելի իբրև ուրիշների գործերը հրատարակող, քան հեղինակ կամ թարգմանիչ: Բայց թէ իբրև հրատարակիչ, թէ իբրև հեղինակ և թէ իբրև թարգմանիչ նա մի և նոյնն էր— վանական ոգով տոգորուած մի կղերական: 1715 թուին նրա հրատարակած գիրքը Թօմա Ակուլինացու ուսուցիչ Ալբերտ Մեծի «Աստուածաբանութիւնն» էր: Այդ գիրքը Մխիթարը հանել էր հնութեան փոշիների տակից, նա թարգմանուած էր Նախիջևանի գաւառում դեռ XIV դարի առաջին կէսում, ունիթօրների ձեռքով: Արտագորոշները աղաւաղել, աղճատել էին այդ թարգմանութիւնը, որ առանց այդ էլ ունիթօրների աղաւաղ ու անձոռնի հայերէնով էր կատարուած: Մխիթարը, որքան կարողանում է, ուղղում, կարգի է բերում այդ թարգմանութիւնը, աւելացնում է Ալբերտի կենսագրութիւնը և դժուար խմանալի ու տարակուսական բաների բացատրութիւնը, առաջնորդ ունենալով Թօմա Ակուլինացուն, սպագրութեան է տալիս իբրև «մեղրածորան և ամենադուր» գիրք, որի վրայ ինքն էլ մանկութեան ժամանակ վարժուել է և որ այդ պատճառով էլ շատ սիրում է: Աւելի հրատարակին, քան թէ հրատարակութիւնը, բնորոշելու համար, աւելորդ չենք համարում մի քանի մանրամասնութիւններ բերել այս զրքի մասին:

Ալբերտ Մեծի «Համառօտ Աստուածաբանութիւնը» մի ստուար հատոր է, 680 միջադիր երես, մանր տառերով: Նա երկար ու բարակ դատողութիւններ է տալիս միջնադարեան սխօլաստիկներին զբաղեցնող դատարկ հարցերի մասին: Թէ ինչ է նա ասում և մանաւանդ ինչպէս է ասում, այդ մասին մենք բաւականաչափ հասկացողութիւն կարող ենք կազմել, նայելով նրա երեսներից պատահաբար մէկին: Ահա.

«Յիրաւի համեմատի նեոն սերաստէս օձին: Որպէս ասի ի ծննդոցն, տան՝ օձ դարանակալ. քանզի սերաստէսն՝ է օձ եղջերաւոր, որ նշանակէ զնեոն՝ որ գինեպի չորիւք եղջերօք, այսինքն խորամանկ յորդորմամբ. սքանչելագործութեամբ. առաւելութեամբ պարզեաց, և խստութեամբ տանջանաց»: Ը յա-

րութեան համահաւաքեսցին չորք պատճառք, այսինքն, առնողական, որ է աստուած. նիւթական, որ է հողն. տեսական՝ որ է միաւորութիւն հողւոյ և մարմնոյ. կատարունական, այսինքն՝ զի ընդունեցի իւրաքանչիւր ոք զոր ինչ արար մարմնով, եթէ չար և թէ բարի»։ «Որպէս ի դատապարտեցեալս է զանազանութիւն մեղաց, այսպէս և զանազանութիւն պատժոց. ուստի մինչ ի մեղքն է յետս դարձումն ի ստեղծողէն, և դարձումն առ փոփոխական բարին, և անկարգութիւն կամաց, որ է ընդդէմ ենթադրութեան բաւականին, յիրաւի և պատիժն վասն սոցին զանազանեացի։ Ուստի վասն յետս դարձման՝ լինիցի զրկումն յաստուածային տեսութենէ, այլ վասն դարձման՝ լինիցի պատիժ նիւթական տոչորման. իսկ վասն անկարգութեան բանին, և կամայն լինիցի պատիժ ընդհանրական՝ որ կայանայ ի պէսպէս նեղութիւնս դժնդակ և յաւիտենականս։ Հուր դժոխոցն՝ ոչ միապէս չարչարեացէ զամենեւեան. քանզի ի միոյ հոյ՝ ոմանք առաւել, և ոմանք նուազ չարչարեսցին, ըստ այնմ որ առաւել կամ նուազ մեղանչիցեն»։

Եւ այս բոլորը հալած իւղի տեղ է ընդունուում և «մեղրածորսն» ճշմարտութիւնների պէս առաջարկուում է՝ Երբ—Տասնութերորդ դարում... Ակամայ պէտք է բացականչել. «Յեղճ հայ ընթերցող»... Այդ սխօլաստիքական զառանցանքները վաղուց էին լուսաւոր մարդկութեան ձեռքով թաղուել տգիտութեան, նախապաշարմունքների գերեզմանոցում, իսկ մեզ մօտ նոր-նոր էին յարութիւն առնում, տարածւում, մեղ համար Եւրօպայից եկող ձայներ էին։ Մխիթարը պատմում է ահագին հրաշքների դժոխքի կրակների յատկութիւնը այդքան մանրամասն կերպով նկարագրող Ալբերտի մասին։ Դա սուրբ է, հրաշագործ է. արքայութիւնից եկած մի կին պատմել է մի վարդապետի՝ թէ Ալբերտը արքայութեան ամենաբարձր տեղումն է գտնւում։ Հայ ընթերցողը լինչպէս չը հաւատար, որ ամեն իմաստութիւն ծրարուած է այդ սուրբ մարդու գրած աստուածաբանութեան մէջ, ինչպէս հասկանար որ այդ առասպելները յօրինուել են Եւրօպայում դեռ XIII դարում, տգիտութեան և նախապաշարմունքների այն խաւար ժամանակներում։ Մխիթարի կենսագրութեան մէջ մենք շատ անգամ հանդիպեցանք հրաշքների և ասացինք, որ դրանց հաւատում էր ոչ միայն նա, այլ և նրա աշակերտները, Եւրօպայում կրթուած հոգևորականները։ Այդ յատկութիւնը մենք դեռ շատ կը հանդիպենք Մխիթարից աւելի շատ զարգացած, շատ ընդունակ Մխիթարեանների մօտ...

Նոյն հայ ունիթօրների ձեռքով թարգմանուել էին և «Գիրք

Առաքինութեանց» և «Գիրք Մոլութեանց» անունով գրքերը: Մխիթարը դրանց էլ թոյլ չէ տալիս հանգստանալ դարերի փոշու տակ և հրատարակում է 1720—1721 թուականներին: Այն էլ սրպիսի հրճուանքով: Ընթերցողներին ուղղած իր խօսքի մէջ նա ասում է. «Ինչպէս որ մէկը իր վաղուց տենչացածը գտնելու համար երկար թափառում է և գտնելուն պէս իսկոյն հրաւիրում է իր սիրելիներին և բարեկամներին, որ իր հրճուանքին կից լինեն, այնպէս էլ ես, գտնելով այս գիրքը և Աստուծու աջողութեամբ լոյս հանելով տպագրութեամբ, հրաւիրում եմ ուսման ծարաւ և առաքինութիւն սիրողների բոլոր դասերը հրճուակից լինել իմ նուաստութեան»: Իսկ թէ սրպիսի հրճուանք էին այդ գիւտերը ընթերցողի համար, բաւական է բերել նրանց վերնագիրները. 1) «Առաքինութեանց գիրք... նորում նախ ընձեռին զեօթանց առաքինութեանց. զհաւատոյ, զկուսոյ և զսիրոյ, զխոհեմութենէ, զողջախոհութենէ, զարիութենէ և զարդարութենէ: Ապա զեօթանց պարգևաց Ոգւոյ սրբոյ. և վերջապէս զերանութեանց աւետարանականաց»: 2) «Գիրք Մոլութեանց». այսինքն համառօտ համահաւաքումն վարդապետութեանց, զիւրաքանչիւրոյ տեսակաց մոլութեանց. և մանաւանդ զեօթանց գլխաւորաց մեղաց, թէ զինչ իցեն և որքան խորհելիք: Ընդ որում և առակցին ոմանք վարդապետութիւնք զսլահպանմանէ հնդից արտաքնոյ զգայութեանց, և պարզաբանութիւնք զտասանց պատգամաց»:

Բերենք մի երկու օրինակ էլ Մխիթարի «մեղրածորան» հրատարակութիւններէ: 1722 թուականին նա լոյս է հանում «Աղբիւր Բարի» անունով գիրքը, որ լատիներէնից թարգմանել է Պետրոս վարդապետ, Թիֆլիսեցի: Այս վարդապետը, ինչպէս երևում է, ունեցել է թարգմանչական մեծ ջանասիրութիւն և հմուտ է եղել լատիներէն և իտալերէն լեզուներին: Բայց երկու հանգամանք համարեա բոլորովին ապարդիւն են դարձրել նրա ջանքերը. նախ՝ որ իբրև Հռոմի դպրոցի աշակերտ, նա ի չարն էր գործ դնում լատինացրած հայերէնը, և երկրորդ՝ թարգմանում էր բացառապէս ամենաթունդ կրօնական գրուածքներ: Մինք տեսանք, որ դեռ Կ. Պոլսում Մխիթարը հրատարակեց Պետրոս վարդապետի երկու թարգմանութիւնը լատիներէնից՝ Վերսիսելով հրատարակչական գործունէութիւնը Վենետիկում, նա դարձեալ դիմեց այդ վարդապետին. 1722 թուականին տպագրեց նրա «Աղբիւր Բարի», իսկ 1731-ին—«Յարացոյց ապաշխարողաց» թարգմանութիւնները: Վերջին գրքին Մխիթարը կցեց իր մի ոտանաւորը, որի մէջ համոզում էր ընթերցողին շատ և միշտ կարգաւ այդ գրուածքը, որ ցոյց էր տալիս, թէ ինչպէս պէտք է

ապաշխարել մեղքերը և թողութիւն գտնել: Բացի դրանցից՝ Պետրոս վարդապետը ունի և ուրիշ թարգմանութիւններ, որոնցից մի երկուսը յիշատակելու առիթ կ'ունենանք: Այժմ դիմենք խաչատուր Էրզրումցուն:

Դա նոյն վարդապետն էր, որ չը կամեցաւ Մխիթարի հետ միասին գործել և միաբանութիւն հիմնել: Մենք գիտենք որ խաչատուրը ժամանակի ամենազարգացած, գիտուն մարդն էր համարւում: Կ. Պօլսում իր քարոզչական գործունէութիւնը վերջացնելուց յետոյ, Հոռմի գիտութիւններով բռնաւորուած այդ կղերականը տեղափոխուեց Վենետիկ՝ իր աշխատութիւնները տպագրելու համար: Իսկ տպագրելու բան նա չատ ունէր: Օգտուելով Ջուղայիցի Շէհրիմանեանների առատ նիւթական օժանդակութեամբ, նա սկսեց միմեանց ետեից հատորներ լոյս հանել:

1710 թուականին տպագրուեց նրա «Քարոզգիրքը», երկու հատոր. իսկ 1711-ին «Բովանդակութիւն ամենայն ուսմանց» աշխատութիւնը, նոյնպէս երկու հատոր: Այն ժամանակուայ մեր կրօնամոլ զրականութեան մէջ այս աշխատութիւնը պէտք է մի փայլուն բացառութիւն համարուի: Ինքը հեղինակը, այսպէս է դասաւորում իր այդ գործի բովանդակութիւնը.

«Համառօտական իմաստասիրութիւն, յորում պարունակին որք հետեւին. այսինքն արուեստք, քերթողութիւն, ճարտասանութիւն, բանաստեղծութիւն և տրամարանութիւն. բնականաբանութիւն ըստ ամենից իւրոց մասանց. այսինքն յաղագս մարմնոյ, յաղագս աշխարհի և երկնի, յաղագս ծննդեան և ապականութեան. յաղագս տարեբաց, յաղագս անկատար խառնեցելոց, յաղագս տնկոց, յաղագս կենդանեաց, յաղագս մարդոց, բժշկականութիւն, բարոյականութիւն և քաղաքականութիւն. մաթէմաթիքա, ըստ ամենից իւրոց մասանց. այսինքն թուաբանութիւն, երկրաչափութիւն, աստեղաբաշխութիւն, երաժշտութիւն, ընդհայեցողութիւն, և կշորդաբանութիւն և մեթափիզիքան»:

Մենք մի քանի անգամ առիթ ենք ունեցել ցոյց տալու, որ եթէ հայ կաթօլիկ վարդապետները, ուսում ստանալով Եւրօպայում, լեզուներ սովորելով և տարիներ անյկայնելով արեւմտեան մտաւոր կենտրոններում, տալիս էին իրանց ազգին միայն կրօնական վիճաբանութիւններ և եկեղեցական գրքերի թարգմանութիւններ, դրա պատճառը այդ կրօնաւորների անհուն ֆանատիկոսութիւնն էր, խաւար, անզարգացած հոգին, որ միայն մի նեղ սահման էր ճանաչում իր գործունէութեան համար: Եւ իրաւ կաթօլիկ եկեղեցին, որքան էլ իր շահերի, տիրապետական ձգտումների համար օգտակար համարէր պահել մարդկութիւնը հնութեան խաւարի մէջ, բայց և այնպէս չէր կարող միանգամայն արհամարհել ժամանակի գիտութիւնը, և քիչ չեն այնպիսի կաթօլիկ կրօնաւորներ, որոնք իրանց աքեմին անյարմար

գրադմունք չեն համարել գիտութեամբ պարապելը: Նոյն իսկ եղուիտական կարգը, որի գլխաւոր նպատակն էր պահպանել և տարածել պապականութեան թագաւորութիւնը աշխարհի վրայ, պարտք էր համարում գիտութիւնը մշակել, և տուել է մի շարք գիտնականներ: Կաթօլիկ հայ վարդապետներին մնում էր մի քիչ բարեխղճութիւն ունենալ, հասկանալ որ վերջապէս մեղք է խեղճ հայերի ուղեղը աստուածաբանական և վարդապետական անչափ ու անսահման շատախօսութիւններով սպանելը, և նրանք կարող էին, առանց իրանց պապական ուղղափառութեան վրայ մագի չափ անգամ ստուեր գցելու, մի քիչ էլ թարգմանել կամ պատմել գիտնական գրքերի բովանդակութիւնը: Այդ բանը հասկացաւ միայն խաչատուր Էրզրումցին, և հաղորդելով գիտութեան զանազան ճիւղերից տեղեկութիւններ, նա ոչինչ մեղք չէր գործում իր սխօլաստիկ կրթութեան, իր կրօնաւորական հասկացողութիւնների և նախապաշարմունքների դէմ: Անշուշտ, հայեացքի լայնութեան և պարտաճանաչութեան մի պատուաբեր նշան էր դա, որի համար հայ ընթերցողը չէր կարող չնորհակալ չը լինել: Ոսկան վարդապետը և Ղուկաս Վանանդեցին պատուել էին հայ վանականութեան այն կախարդական չըջանը, որի մէջ գրիչն ու միտքը միայն երկնքին և հողուն ծառայելու պաշտօնն ունէին. նրանք կաթիլներ տուին և «արտաքին գիտութիւններից»: Խաչատուր վարդապետը աւելացրեց այդ կաթիլները, և թէ մենք ունենայինք կրօնական նախապաշարմունքներից ազատ միտք, որ կարողութիւն ունենար ծառայելու գիտութեան, աւելի չնորհակալ կը լինէինք, որովհետև այդպիսի միտքը ազատ գիտութիւն կը բերէր մեր մէջ, մի բան, որ չէ կարելի սպասել հոգևորական մարդուց: Բայց քանի որ չենք ունեցել այդպիսի մարդիկ, չնորհակալ պիտի լինենք, որ գոնէ կրօնական հասկացողութիւնների խիտ ցանցի միջով գիտութեան կաթիլներ էին անցնում դէպի ժողովուրդը:

Այդ հրատարակութիւնից երկու տարի անցած, 1713-ին, խաչատուր վարդապետը տպագրում է իր «Ճարտասանութիւնը, և ապա լռում է ամբողջ 16 տարի: 1729-ին նա լոյս է հանում իր «Ընդարձակ Աստուածաբանութեան» առաջին հատորը: Դա մի մեծ գործ էր. յիշատակարանի մէջ խաչատուր վարդապետն ասում է, թէ դրա վրայ աշխատել է համարեա քսան և հինգ տարի, օր ու գիշեր: Եւ զարմանալի էլ չէ, որ այդպէս եղած լինի. «Աստուածաբանութիւնը» քաղուած է Թօմա Ակուինացու ընդարձակ աշխատութիւնից. իսկ Ակուինացու սխօլաստիկական այնքան նրբութիւնների է հասցրած, այնքան դժուարամարս է, որ նրան ուսումնասիրելը հեշտ գործերից չէ: Բայց զրանից,

Խաչատուր վարդապետը, երևի իր ահագին գիտնականութիւնը ցոյց տալու համար, աստուածաբանական փիլիսոփայութիւնը պատմել է իր ընթերցողին... ոտանաւորով,—մի բան, որ ցոյց է տալիս, թէ որքան ողորմելի էր այն ժամանակուայ հասկացողութիւնը ոտանաւորի, բանաստեղծութեան մասին: Ոտանաւորը աւելի ևս պիտի դժուար հասկանալի դարձնէր սխօլաստիկ չոր ու ցամաք փիլիսոփայութիւնը և շատ հասկանալի է, որ խեղճ Էրզրումցին պիտի ամբողջ քառորդ դար գլուխ կտորէր այդ՝ աւելի քան անհարկաւոր գործի վրայ: Գրքի երկրորդ հատորը տպագրուեց հինգ տարուց յետոյ:

Մենք ասացինք որ XVIII դարը մեղանում կարելի է անուանել Թօմա Ակուինացու դար. Խաչատուր Կարնեցին էր, որ բաց արեց այդ դարը. նա առաջինն էր, որ Ակուինացու ամբողջ փիլիսոփայութիւնը մտցրեց մեր գրականութեան մէջ: Առջինն երուամ ունենք այդ փիլիսոփայութեան ընդարձակ թէ համառօտ հրատարակութիւնների մի շարք: Մեր կաթօլիկ վարդապետների համար դա իմաստութեան մի անսպառ աղբիւր է. նրանք չեն կարողանում կշտանալ այդ աղբիւրից և չնորհիւ նրանց եռանդի՝ Ակուինացին հայերի մէջ դառնում է մի բարձր հեղինակութիւն, գիտնականութեան մի շտեմարան, որից պաշար վերցնողները համարւում են մեր մէջ բարձր զարգացում ստացածներ: Ի նկատի ունենալով այդքան նշանաւոր աղբիւրութիւնը, այստեղ, քանի որ դեռ Ակուինացու դարի սկզբումն ենք, բնական պիտի լինի իմանալ, թէ ինչ ունէր այդ փիլիսոփայ աստուածաբանը, որ նրա վրայ այնքան սիրահարուած էին Եւրօպայում աշխատող հայ վարդապետները:

Թօմա Ակուինացին ապրում էր XIII դարում (1227—1274): Դա մի նշանաւոր դար էր կաթօլիկ եկեղեցու համար: Դեռ երբէք հերձուածներն ու աղանդները այնքան չէին բազմացել Եւրօպայում, ինչպէս այդ դարի սկզբներում և նախընթացի վերջերում: Հռօմի պապը շատ ուժեղ էր, տիրապետութեան գաղաթնակէտին էր հասել. բայց և այնպէս, նա հիմք ունէր վախենալու ազաւս մսխից, որ չը նայած կաթօլիկութեան ձեռք առած միջոցներին, տարածւում էր մարդկանց մէջ և եկեղեցին պառակտող հերձուածներ էլ ծնեցնում: Նոր աղանդների մէջ ամենաշատ տարածուածը և ամենից վտանգաւորը այն աղանդն էր, որին հետևողները անուանւում էին ալբիգեցիներ: Իր դաւանած սկզբունքներով, իր բռնած դիրքով, այդ աղանդը մի անհանգիստ, եռուն յեղափոխական տարր էր ներկայացնում կաթօլիկ ուղղափառութեան դէմ *): Հռօմը, նկատելովոր աղանդը

*) Հայերիս համար շատ հետաքրքրական է ալբիգեցիների աղանդը

գնալով մեծ չափեր է ընդունում և գցում է պապականութեան ամբողջ նշանակութիւնը, XIII դարի սկզբում արիւնալից միջոցներ ձեռք առաւ: Իննուհինտիս III պապը խաչակրաց արշաւանք հանեց աղանդաւորների դէմ, որ տևեց մօտ 20 տարի: Անդուժ աւերածութիւնների մի շրջան էր դա. հարաւային Ֆրանսիան, ալբիգեցիների երկիրը, քարուքանդ եղաւ, տասնեակ հազարներով մարդիկ կոտորուեցան ի մեծ ուրախութիւն Հոգմի: «Եկեղեցին, ասում է Դրեպէր, չը ճնշեց ալբիգեցիների աղանդը—դա մի գթասրտութիւն կը լինէր չափազանց չափերով, —այլ բողոքովին ոչնչացրեց նրան»: Խաչակիրները ոչ հասակ էին խնայում, ոչ սեռ:

Ալբիգեցիների կոտորածը կաթօլիկ կղերին մեծ բաւակասնութիւն պատճառեց. այդ կոտորածից ծնուեց հերետիկոսներին և հերձուածողներին պատժելու միտքը: Ծնուեց ինքվիդիցիան: Դա կղերական մի դատաստան էր, որի առջև հանում էին հերետիկոսութեան մէջ կասկածողներն անգամ: Յայտնի է թէ ինչ սարսափներ առաջացրեց նա, յայտնի է թէ ինչքան խայտառակ մի հիմնարկութիւն էր նա և յաւիտենական ինչ անջնջլի արատով ծածկեց Հոգմի եկեղեցին...

Բայց սուրն ու խարոյկները բաւական չէին. նրանք չէին կարող ոչնչացնել մարդկային մտքի աղատութիւնը, որ մանաւանդ

այն պատճառով, որ նա դուրս էր եկել Հայաստանից: Երրորդ դարում (Ք. Յ.) պարսիկ Մանի լորձեց միացնել պարսկական մազդեզականութիւնը քրիստոնէութեան հետ և կաղմեց մի աղանդ, որ կոչուեց մանիքէական աղանդ: Հալածանքները խեղդեցին մանիքէականութիւնը, բայց ոչ ընդմիշտ: Նրանից ծնուեց «պաւլիկեան» աղանդը, որ VII դարի կէտում երևաց Հայաստանում: Պաւլիկեանները ընդունում էին զրադաշտականութեան հիմնական գաղափարը—բարի և չար սկզբունքների գոյութիւնը, մերժում էին ծիսական քրիստոնէայ եկեղեցին—պատկերները, քահանայութիւնը, խորհուրդները և այլն: Յայտնի է որ պաւլիկեանները Հայաստանում անխնայ հալածանքների ենթարկուեցան, բայց աղանդը մնաց մինչև XIX դարի սկիզբը և կոչում էր «թոնդրակեցիների» աղանդ: Աղանդաւորները շատ անհանգիստ մարդիկ էին. VIII դարում բիւզանդական կայսր Կոնստանդին V, տեսնելով որ պաւլիկեանները լաճախ անցնում են արաբացիների կողմ, անյարմար համարեց պահել այդ աղանդաւորներին սահմանափակ Հայաստանում և դադիեցրեց նրանց Բալկանեան թերակղզին: Աղանդ հայ աղանդաւորները սկսեցին տարածել իրանց կրօնը. բոլջարները իւրացրին այդ կրօնը և նրանց մէջ առաջ եկաւ բողոքողներին աղանդը: Խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ եւրոպացիները ծանօթացան այդ աղանդի հետ և տարան նրանց Արեւմտեան Եւրոպա, չորս նա սկսեց տարածուել զանազան կողմերում: Հարաւային Ֆրանսիայում նա անուանուեց ալբիգեցիների աղանդ: Ալբի քաղաքի անունով: Այդ աղանդը կարելի է նկատել իբրև բողոքականութեան նախնական ձև:

Ապրիլ, 1901.

այդ ժամանակներում սկսել էր շարժուել և վախեցնել Քրիստոսի այն փոխանորդներին, որոնք իրանց իշխանապետական շահերի համար ուղղում էին որ ամեն տեղ թագաւորէ խաւարը, անշարժութիւնը, ծէսը միայն: Սպանիայում մաւրերը հալածանք հանեցին հրէաների դէմ, որոնք մեծ թուով անցան Ֆրանսիա, բերելով իրանց հետ արաբական գիտութեան հարստութիւնները: Դրանց մէջ էին և Արիստոտէլի գործերը: Մինչև այդ Եւրոպան ծանօթ էր Արիստոտէլի հետ այն մի քանի հասուածներով, որոնք մնացել էին քրիստոնէական գրականութեան մէջ: Այժմ Ալէքսանդր Մակեդոնացու հռչակաւոր ուսուցչի բոլոր գործերը, թարգմանուելով արաբերէնից, մատչելի էին դարձել եւրոպացիներին և, ի հարկէ, պիտի գրաւէին մտքերը: Հոռմը վախեց այս նոր, անկոչ հիւրից, որ իբրև հեթանոս մտքի ներկայացուցիչ և մահմեդականների մօտ մեծարուած հեղինակ, կարող էր վտանգաւոր ազատութիւն առաջ բերել մարդկանց մէջ և հարուածել կաթօլիկութիւնը: Այդպէս էլ եղաւ. հերետիկոսները Արիստոտէլի փիլիսոփայութեան վրայ էին հիմնուում. պարզուում էր սարսափելի ճշմարտութիւն—կային բաներ, որոնք ճշմարիտ էին փիլիսոփայութեան տեսակէտից, բայց սուտ էին հաւատի տեսակէտից: Այդ հակասութիւնը գիտութեան և կրօնի մէջ սպառնալից հեռանկարներ էր բերում: Իննուկենտիս պապը հրամայեց Պարիզի համալսարանին, ուր աւանդուում էր աստուածաբանութիւն, ընդունել Արիստոտէլից միայն անմեղ բաները, իսկ մնացած գործերը նկատել վնասակար և արդելուած:

Բայց եկեղեցականների վախերը չուտով փարատուեցան: Գտնուեց մի մարդ, որին աջողուեց դարձնել Արիստոտէլին կաթօլիկ եկեղեցու ամենահաւատարիմ պաշտպան: Դա Թոմա Ակուինացին էր: Այս դոմինիկեան արեղան իւրեց հերետիկոսների ձեռքից նրանց զէնքը—Արիստոտէլը և տուեց նրան եկեղեցու ձեռքը: Արիստոտէլի վրայ նա հիմնեց կաթօլիկական աստուածաբանութիւնը. բայց դրա համար պէտք էր որ Արիստոտէլը այս նոր փիլիսոփայութեան մէջ հին Արիստոտէլը չը մնար: Եւ այդպէս էլ եղաւ. նա շատ տեղերում աղծատուեց, շատ տեղերում հպատակեցրուեց Ս. Գրքին: Ակուինացու համար հեղինակութիւն էր ոչ միայն Արիստոտէլը, այլ և եկեղեցական հայրերը: Այսպիսով ահա քրիստոնէացրուեց հին աշխարհի հսկայ միտքը: Ակուինացին դարձաւ սխօլաստիկ աստուածաբանութեան հայր և անասելի հրճումնք պատճառեց Հոռմին: Եկեղեցին բարձրագլուխ կանգնած էր այդ աստուածաբանութեան մէջ և փիլիսոփայական գիտութիւնը նրա ստրուկը դարձաւ: Ակուինացին օգտակար հրատարակեց մարդկային ստրկութիւնը, սրբագործեց ինք-

վիզիցիան, ասելով թէ հերետիկոսներին կեանքից զրկելը եկեղեցական իշխանութեան իրաւունքն է և նոյնքան օրինական է ու արդար, որքան զրամ կեղծողներին պատժելը: Պապական իշխանութեան համար նա ստեղծեց մի ամուր հիմնաքար. մարմնաւոր իշխանները պիտի հպատակուեն հոգևոր իշխաններին այն բոլոր գործերում, որոնք հոգուն են վերաբերում. պապը իրաւունք ունի գահընկէց անել այդ իշխաններին, որովհետև նա թէ հոգևոր և թէ մարմնաւոր իշխանութիւնների գլխին է կանգնած: Մարմնաւոր իշխանութեան հպատակուած մարդու հոգին ազատ է. բայց եկեղեցու իշխանութեան տակ նոյն այդ հոգին ոչինչ ազատութիւն չը պիտի իմանայ, այլ պարտաւոր է անպայման հնազանդուել եկեղեցու օրէնքներին:

Շատ երկար կը լինէր խօսել այստեղ հռչակաւոր սխօլաստիկի ամբողջ վարդապետութեան մասին: Բայց որպէս զի ցոյց տանք, թէ ինչ չաղախից էր կաղմուած նրա իմաստութիւնը, բերենք մի օրինակ էլ: Ոսելով առաքինութիւնների մասին, Թօման գրանց թւում դնում է և յարգանքն ու խոնարհութիւնը, որ ամեն մէկը պիտի ունենայ դէպի Աստուած և դէպի մարդիկ: Յարգանքի հետ է և հնազանդութիւնը, որ բոլոր բարոյական առաքինութիւններից բարձր է: Բոլոր առաքինութիւնների նպատակն է արհամարհել երկրայինը և կապուել երկնայինին: Առաքինութիւնները լինում են. աստուածաբանական, որոնց միջոցով մարդը հասնում է գերբնական երջանկութեան, և բարոյական, որոնց միջոցով նոյն մարդը ցոյց է տալիս իր արհամարհանքը դէպի երկրայինը. և, ի հարկէ, աստուածաբանական առաքինութիւնները բարձր են բարոյականներից: Ամենաբարձր բարոյական առաքինութիւնը այն է, որով արհամարհանք է յայտնւում դէպի բարձր բարիքը. հոգու մէջ ամենաբարձր բարիքը կամքն է, որովհետև նրա միջոցով մարդը հասնում է ուրիշ բարիքների: Ապա ուրեմն, ամենաբարձր բարոյական առաքինութիւնն է արհամարհել սեփական կամքը և հնազանդուել Աստուծուն:

Սխօլաստիկան դործ չունէր փորձի, իրական ուսումնասիրութեան հետ. նա հիմնւում էր դատողութիւնների վրայ. հաստատել այդ դատողութիւնները իրական փորձերով աւելորդ էր համարւում. բաւական է որ կան հեղինակութիւններ, բաւական է որ Արիստոտէլը այսպէս է ասում, և Գիրքը այս ինչ վկայութիւնն է տալիս, իսկ եկեղեցու այս ինչ հայրը այս կերպով է հասկացել և բացատրել այս ինչ տեղը: Ահա սխօլաստիկայի ապացոյցները: Ի՞նչ արժանաւորութիւններ կարող է ունենալ այդ տեսակ փիլիսոփայութիւնը: Ամենալաւ քննադատութիւնը

մենք գտնում ենք Ակուլինայու ժամանակակից Բօջէր Բէկօն ա-
նունով անգլիացի կրօնաւորի գրուածքներում: Սա մի վայլուն
միտք էր, որ նախատեսում էր, թէ մարդկութիւնը ինչ ճանա-
պարհով պիտի առաջ տանէ գիտութիւնը. նա բոլորովին հեր-
քում էր սխօլաստիկան, պահանջում էր որ գիտութիւնը հիմ-
նուի փորձերի վրայ, որ մարդիկ, փոխանակ հեղինակութիւնների
վրայ իրանց ամբողջ յոյսը դնելու, քննեն բնութեան գաղտնիք-
ները և այդպիսով միայն ապացոյցներ ձեռք բերեն: Նա ասում
էր. «Անկասկած, պէտք է յարգել հներին և չնորհապարտ լինել
դէպի այնպիսիները, որոնք մեզ համար ճանապարհ բացին. բայց
չը պէտք է մոռանալ, որ նրանք էլ մեզ նման մարդիկ էին և
յաճախ են մոլորուել: Ինքը Արիստոտէլը ամեն ինչ չը գիտէր.
նա արել է այն, ինչ կարելի էր անել նրա ժամանակ, բայց նա
չը հասաւ իմաստութեան ծայրին: Սուրբերն էլ անսխալական
չէին: Վկայ կանչել աւանդութիւնները—մի ողորմելի ապացոյց
է: Հեղինակութիւնը ոյժ չունի, եթէ նրան չեն հաստատում. հե-
ղինակութիւնը ոչինչ չէ բացատրում, նա միայն ստիպում է
հաւատալ. նա հպատակեցնում է միտքը, բայց չէ լուսաւորում
նրան: Գոնէ մենք իմանայինք այն մարդկանց իսկական խօսքերը,
որոնց հեղինակութիւն ենք համարում: Բայց աւելի լաւ կը լի-
նէր, եթէ Արիստոտէլի փիլիսոփայութիւնը երբեք թարգմա-
նուած չը լինէր, քան թարգմանուէր այնպէս, ինչպէս այժմ է
թարգմանուած» *):

Ահա ինչ բան էր սխօլաստիկան: Թօմա Ակուլինայու մե-
թօրը Բէկօնն անուանում էր «երկխոյական»: Բայց այդ հռչակա-
ւոր մարդը ժամանակից շատ վաղ էր ծնուել. մարդկութիւնը դեռ
երկար պիտի խորխափէր սխօլաստիկայի դատարկաբանութիւն-
ների մէջ մինչև որ նոր ժամանակի մարդը թօթափէր իրանից
կղերականութեան զերի դարձած գիտութեան մոլորութիւնները
և գործէր այնպէս, ինչպէս Բէկօնն էր պահանջում: XIII դա-
րում Բէկօնին չը հասկացան: Փորձի վրայ հիմնուած գիտնակա-
նը մի քանի դիւտեր արաւ, բայց զրոնք վարդապետների հա-
մար զժողովի գործեր էին և խեղճ Բէկօնին բանտ նստեցրին:

Իսկ Ակուլինային: Կաթօլիկ եկեղեցականները ջուխտ ձեռ-
քով սեղմեցին նրա փիլիսոփայութիւնը իրանց կրծքին: Արիս-
տոտէլը հրատարակուեց «Բրիտտոսի նախակարապետ»: Կային
այնպիսիները, որոնք մտածում էին Արիստոտէլին սուրբերի դա-
սը մօցնելու մասին: Ինքը, Ակուլինային, հօ շուտ դառուեց սըր-
բերի թւում. նրան անուանեցին «հրեշտակային և տիեզերական

*) Лавинсъ и Рамбо—„Всеобщая Ист.“, т. II, стр. 513:

վարդապետ»։ Տրիդենտեան ժողովը Թոմայի աստուածաբանութիւնը դրեց նկեղեցու սեղանի վրայ, Ս. Գրքի կողքին։ Առատութեամբ ստեղծուեցին բարեպաշտական լինդենդաներ՝ այդ վարդապետի հեղինակութիւնը բարձրացնելու համար։ Պատմում էին այսպիսի բան. Թոման, վերջացնելով իր «Բովանդակութիւն Աստուածութեան» աշխատութիւնը, ախ ու վաշով. արտասուելով դիմեց Աստուծուն, կամենալով իմանալ, թէ արդեօք սխալներ գործել է իր գրուածքների մէջ. այդ միջոցին խաչելութեան պատկերի վրայից Գրիստոս պատասխանեց նրան. «Լաւ գրեցիր իմ մասին, Թոմաս, այժմ ինչ վարձ կ'ընդունես քո վաստակների փոխարէն»։ Պատմելով այս հրաշքը, կաթօլիկ կղերը աւելացնում է. «Յայտնի է որ Թագաւորները իրանց ստորագրութեամբ հաստատում են այն վճիռները, որոնց կամենում են պահել Թագաւորութեան մէջ. այսպէս էլ երկնաւոր վարդապետը իր ծառայի վարդապետութիւնը այսպիսի նշանաւոր պատգամով կամեցաւ հաստատել, որպէս զի ամենքը ջերմապէս պահպանեն նրան» *)։ Այսքան ահագին նշանակութիւն էր ստացել Թոման կաթօլիկ ուղղափառութեան համար **):

Թոմա Ակուինացին, ի հարկէ, ունի իր տեղը փիլիսոփայութեան պատմութեան մէջ. նա ունեցել է իր նշանակութիւնը իր ժամանակի համար։ Սիւլաստիկան, ինչ էլ լինէր, այն ծառայութիւնը մատուցեց մարդկանց, որ վարժում էր նրանց միտքը, սովորեցնում էր մտածել. առաջ եկան հակառակ դպրոցներ, թօմայականները վէճեր էին վարում ուրիշ դպրոցների դէմ։ Այս բոլորը չառ լաւ էր այն հին, խաւար ժամանակի համար։ Բայց XVІІІ դարում, նորագոյն փիլիսոփաների այդ փայլուն դարում, ինչն էր ստիպում մեր վարդապետներին ամեն ջանք գործ դնելու, որ միջնադարեան սիւլաստիկը յարութիւն առնէ հայերի մէջ։—Միայն այն, որ նրանք կաթօլիկ էին և իբրեւ կղերականներ, միայն ուղղափառութեան հիմք կազմող փիլիսոփայութիւնը կարող էին ներկայացնել հայ ընթերցողին, ասելով թէ դրա մէջ են բոլոր իմաստութիւնները։ «Ընդարձակ Աստուածաբանու-

*) «Փիլիսոփայութիւն Ղովոնի», Վենետիկ, 1751, հատոր Ա., եր. 18.

**) Մեր ժամանակներում էլ Ակուինացին շարունակում է մնալ կաթօլիկ եկեղեցու յոյսն ու ապաւենը։ 1879 թուին պապը առաջարկում էր համալսարանների մէջ մտցնել Թոմային և բոլոր հատարում կաթօլիկներին յանձնարարում էր ուսումնասիրել նրա գրուածքները։ Լեոն XIII իր հաշուով սկսեց այդ գրուածքների փառահեղ հրատարակութիւնը։ Այժմ էլ Ներսիսյան կաթօլիկ երկիրներում հրատարակում են ամսագրեր և գրքեր, որոնց նպատակն է համաձայնեցնել ժամանակակից գիտութիւնը Թոմայի վարդապետութեան հետ։

թիւնը» բաւարարութիւն չը տուեց ինչպատուր վարդապետին. 1739 թուին նա հրատարակեց «Համառօտութիւն Բարոյականի Աստուածաբանութեան», հիմնած, ի հարկէ, դարձեալ Ակուինացու վրայ: Եւ չենք կարող ասել թէ այդ աստուածաբանութիւնները հրատարակուած էին կաթօլիկ հայերի համար: Կաթօլիկ վարդապետները իրանց հրատարակութիւնների վրայ, նրանց ընդհանուր ազգային դարձնելու համար, տպագրուած էին էջմածնի կաթողիկոսի անունը *): Բայց այդ երկու գրքից, հայերէնի է թարգմանուել մի և նոյն ինչպատուրի «Բովանդակութիւն Աստուածաբանութեան» լատիներէն գրուածքը և տպագրուել է 1736 թուին:

Հարկաւոր է այստեղ ուշադրութիւն դարձնել այդ գիրքը թարգմանողի վրայ: Դա մի հայուհի է, Մարիամ Գարաքաշեան: Նա թարգմանել է նոյն ինչպատուրի մի ուրիշ լատիներէն գրուածքն էլ—«Ներածումն առ քրիստոնէական կատարելութիւն» (տպուած 1733-ին): Նախ քան այդ թարգմանութիւնները, Մարիամ Գարաքաշեան տպագրել էր տուել և իր հեղինակած «Ակն հոգւոյ» գիրքը (1728): Մեր գրականութեան պատմութեան մէջ սա կարծեմ առաջին հայ կինն է, որի գրական գործերը յայտնի են մեզ: Կը կամենայինք աւելի մանրամասն տեղեկութիւններ տալ այդ առաջին հայ գրագիտուհու մասին, բայց, դժբախտաբար, միայն այն գիտենք, որ Մարիամ Գարաքաշեան պոլսեցի էր և կոչուած է «կուսամանուհ», ուրեմն կոյս էր: Բայց որտեղ է նա սովորել այդքան լատիներէն և ուր է թարգմանել այդ գրքերը: Կարծում ենք պէտք է ենթադրել որ այդ կոյսը ապրում էր Վենետիկում, ուր XV^{III} դարում, իրաւ, հանգիստում ենք պոլսեցի Գարաքաշեան հայ ընտանիքի: Վենետիկի կաթօլիկ կուսանոցներում քիչ չեն եղել և հայուհիներ, որոնց մէջ նոյն այդ դարում յիշուած է Լաւրա Գարաքաշեան

*) Մխիթար Սեբասացուն դիմակաւորուած հայ-լուսաւորչական համարողները իբրեւ ապացոյց բերում են այն, որ նրա և նրա լաջորդի Ժամանակ տպագրուած բոլոր գրքերի վրայ նշանակուած է Ժամանակի կաթողիկոսի անունը: Բայց սա վաստ չէ: Եթէ այդպէս դատելու լինենք, դուրս պիտի գայ, որ Խաչատուր Երզրումցին էլ կաթօլիկ չէ, քանի որ նրա «Համառօտութիւն Աստուածաբանութեան» գրքի վրայ էլ տպուած է. «Եւ Հայրապետութեան հին Զուգայեցի Աղէքսանդրի ամենից հայոց կաթողիկոսի: Ուրիշ օրինակ. Եղուիտ Յակոբ Վիլլօտը իր «Մեկնութիւն դատմութեան» գրքի մէջ (Հոսւ, 1711) գործ է ածում «Տ. Աղէքսանդր հայոց կաթողիկոս», «Սուրբ Եջմածին» և այլ այդպիսի հաճոյական և շողոքորթական բառեր. բայց ո՞վ կ'ասէ թէ Վիլլօտ եղուիտը հայ-լուսաւորչական էր:

կոյսը *)։ Եւ իսկապէս, միայն իտալիացում, կաթօլիկ կուսանդում կրթութեամբ կոյսը կարող էր լատիններէն աստուածաբանութիւնը թարգմանել հայերէնի։

Աստուածաբանական գրուածքների ցանկում յիշատակենք Պետրոս վարդապետ Թիֆլիսեցու թարգմանած «Ուղղ և ծուծ Աստուածաբանութեան» (տպ. 1748 թ.), դարձեալ մի հաստ հատոր, դարձեալ Ակուինացու վկայութիւններով զարգարած։ Նոյն Պետրոս վարդապետի թարգմանութիւնն է եղուիտ Ռօգրիգվէց վարդապետի «Կրթութիւն կատարելութեան և կրօնաւորականի առաքինութեան», երկու հատոր (1741—1742), որ հրատարակեց Մխիթար Սեբաստայեան։

Առհասարակ Մխիթարը ամեն ջանք գործ է դրել կրօնական կրթութիւնը ժողովրդականացնելու համար։ Մենք ասացինք որ այդ նպատակով նա հրատարակեց աշխարհաբար «Քրիստոնէական»։ Բայց հետաքրքրական է մանաւանդ նրա մի այլ գործը։ Կրօն սովորեցնել խաղի միջոցով—այս նպատակն ունի 1737-ին հրատարակուած գրքոյկը՝ հետեւեալ վերնագրով. «Քրիստոնէական վարդապետութիւն որ ի գործ ունի ի մեկնելն զպատկերս ի ժամանակի խաղալոյ»։ Գրքոյկի մէջ կան 46 պատկերներ՝ կրօնական բովանդակութեամբ. ցոյց է տուած խաղալու եղանակը. տանուլ տուողը պիտի ցոյց տուած աղօթքները կարդայ։ Իսկ տանողը—«Եթէ ոք հասանիցի ի 46, երթայ յարքայութիւն, և զինչ որ կայ ի գանձանակն, առցէ ինքն», այսպէս է ասում գրքոյկը։ Պատկերների մասին մի հասկացողութիւն տալու համար զնենք այստեղ այն, ինչ գրուած է, օրինակ, 22-րորդ պատկերի տակ.

Որպէս մարմին զբաղում անդամ ունի, բայց զմի միայն զուխ, որ ի վերայ ալոց ընաւից անդամոցն ունի զբացարձակ իշխանութիւն, գոլով ինքն ի բարձրագոյն տեղով քան զնոսա. նոյնպէս և եկեղեցին է մարմին իմն խորհրդական, որոյ անդամքն են ամենայն հաւատացեալք, բայց ի վերայ նոցա է մի աներևոյթ զուխ, որ է Յիսուս Քրիստոս. և ի տեղով նորին ալ մի երևելի զուխ, որ է սրբազան պապն Հռոմայ, փոխանորդն Յիսուսի Քրիստոսի, որ ունի ի վերայ ընդհանուր եկեղեցւոյն զգլխաւոր իշխանութիւն պարզեալ ինքեան ի տեառնէ մերմէ Յիսուսէ Քրիստոսէ։

Աւելի հեռուն կղերական եռանդը չէր կարող գնալ. աստուածաբանութիւն—խաղի միջոցով. այդ խաղը, զուարճութիւն պատճառելով խաղացողներին, թէ պիտի փրկէ նրանց հոգին և թէ անցողակի կերպով յիշեցնէ որ պապը Քրիստոսի փոխանորդն է, իշխանապետ ամբողջ եկեղեցու վրայ։ Մենք չը գիտենք՝ այս խաղը Մխիթարի հեղինակութիւնն է, թէ փոխա-

*) Հ. Ալիշան—«Հայ—Վեներտ», 1896, եր. 500, 515.

դրութիւն մի օտար լեզուից: Բայց հեղինակութիւններ էլ ունի նա և, ի հարկէ, այնպիսի հեղինակութիւններ, որոնք Մխիթարի ամբողջ գործունէութեան, ամբողջ աշխարհայեցողութիւններին են համապատասխանում: Նա հրատարակեց իր «Մեկնութիւն ժողովողին» և «Մեկնութիւն Մատթէի Աւետարանին» (1736—1737). և եթէ այդ մեկնութիւնների վրայ աւելացնենք նաև Մխիթարի «Բերականութիւնը», որ լոյս տեսաւ 1730 թուականին, մենք շատ քիչ բան թողած կը լինենք նրա գրական գործունէութիւնից: Գերականութեան մասին արդէն խօսել ենք: Այդ ստուար աշխատութիւնը ոչ միայն մի չը տեսնուած նորութիւն չէր ներկայացնում, այլ և գիշտութիւններ էր աւելում հայոց լեզուն աղճատող լատինամոլներին:

Եւ այսպէս ահա, սարերի ու ձորերի տարբերութիւն չը կար ի. Պօլսի և Վենետիկի մէջ. Եւրօպան և Ասիան միացած են՝ հայերին միանման տաղտուկ, անմարս մտաւոր կերակուր տալու համար: Մխիթար Սեբաստացին թէ և շատ ժիր ու եռանդոտ հրատարակիչ է, բայց Եւրօպայից նրա ուղարկած գրքերի և Բօսֆօրի արկերում լոյս տեսածների մէջ չը գիտենք ինչ հիմնական տարբերութիւն, ինչ առաւելութիւն կարող են գրտնել, եթէ, ի հարկէ, հաշուի չառնենք տպագրական արուեստի ներկայացրած տարբերութիւնը: Եթէ ս. Ղազարի վանքը Ադրիական ծովի մի կղզու վրայ գոյութիւն էր ստացել միմիայն աղօթագրքերի և աստուածաբանական հատորների պաշարը մեզանում ստուարացնելու համար, կարելի էր և չուրախանալ որ նա կայ: Մեր ընդհանուր առաջադիմութեան տեսակէտից բոլորովին մի և նոյն էր թէ ով կը սովորեցնէ մեզ աստուածաբանութիւն—Ամրդօլուի դպրոցը, թէ դօմինիկեան, եզուիտ կամ մխիթարեան վարդապետը: Այդ կողմից մենք հոգատարներ չառունինք և առանց կրօնական գրքերի չէինք մնայ:

Օրինակ, գիտնական խաչատուր վարդապետից կամ Մխիթար Սեբաստացուց ինչով էր պակաս եզուիտ պատեր Յակոբ Վիլլօտ: Այս կրօնաւորին մենք տեսանք Նոր-Ձուղայի կրօնական խոովութիւնների մէջ *): Լաւ ուսումնասիրելով հայոց լեզուն, նա մի շարք հեղինակութիւններ գրեց, որոնց տպագրութիւնը սկսեց Եւրօպա վերադառնալուց յետոյ: Վիլլօտ ունի «Մեկնիչ սրբոյ Աւետարանին», «Մեկնութիւն դաւանութեան ուղղափառ հաւատոյ», «Չորք խոկմունք յաղագս յաւիտեանականութեան» կրօնական շարագրութիւնները, «Բառգիրք լատին-Հայ», որոնք

*) «Հայկ. Տպ.», I, եր. 248.

տպագրուեցան Հոսմում (1710—1714): Կեանքի մէջ Յակոբ Վիլլ-լօտ կրօնական խառնակութիւնների մասնակից և ղեկավար մարդ էր, բայց իր գրքերի մէջ աշխատում է սիրաշահել հայերին, ձեւանալով նրանց բարեկամ և կարեկից, նոյն իսկ յանձն առնելով պաշտպանել հայոց եկեղեցին մի քանի մեղադրանքների դէմ: Նա գրել է նոյն իսկ «Պատմութիւն կաթողիկոսաց և թագաւորաց հայոց» փոքրիկ տետրակը, որ լոյս տեսաւ Վենետիկում 1713-ին և որի մէջ դասաւորուած է հայոց կաթողիկոսների և թագաւորների յաջորդութիւնը կամ «գաւազանաղիւրդը»:

Երբ մի օտար մարդ, սովորելով հայոց լեզուն, կարողանում էր այդքան բան անել, կարող է մեզ զարմանք պատճառել այն կրօնական գրականութեան առատութիւնը, որ արտադրում էին հայ վարդապետները: Եւ Մխիթարն ու նրա միաբանութիւնը ոչինչ անուէն և վստակ չէին թողնի հայերի մէջ, եթէ նրանց գրական գործերը այնպիսի բաներ լինէին, որոնց տեսանք մինչև այժմ: Բայց ո. Ղազարի վանքը այդպէս չը պիտի մնար: Մխիթարը իր կենդանութեան ժամանակ ցոյց տուեց որ իր միաբանութիւնը բազմաթիւ անպէտք հրատարակութիւնների շարքում մի-մի անգամ այնպիսի մեծագործութիւններ պիտի ցոյց տայ, որոնք հիացմունք պիտի ազդեն ամենքին: Ահա ինչպէս.

1733 թուականին Մխիթար Աբբան Բօրտօլի տպարանից լոյս հանեց իր հրատարակած Աստուածաշունչը: Դա մի հսկայ, հիանալի գործ էր, մի տպագրութիւն, որի նմանը դեռ մեր մէջ չէր եղած: Ոչինչ չէր խնայել Մխիթարը՝ այդ գործը ամեն կողմից կատարեալ դարձնելու համար—ոչ անձնական աշխատանք, ոչ նիւթական միջոցներ: Պէնձի վրայ քանդակած նուրբ պատկերների առատութիւն, գեղեցիկ ծաղկազրեր, մաքուր տպագրութիւն ազնիւ, թանգ թղթի վրայ, շատ խնամքով կատարուած սրբագրութիւն—ահա այդ գեղարուեստական հրատարակութեան զարդերը. մինչև այժմ էլ մեղանում մեծ հռչակ է վայելում «Աբբայի Աստուածաշունչը»: Միակ պակասութիւնը, ինչպէս գիտենք, այն է, որ Մխիթարը, ձեռքի տակ չունենալով գրչագիրներ, արտատպեց Ոսկանի Աստուածաշունչը, կարողանալով շատ քիչ բան ուղղել նրա պակասութիւններից: Բայց դիտաւորը այդ չէ: Մխիթարը յիշատակարանի մէջ մի առ մի նկարագրել է թէ ինչպէս է տպուել Աստուածաշունչը. կրկնապատիկ ծախսեր, աշխատանք, լարուած ուշադրութիւն—սրանք, ճիշտ որ, անխուսափելի էին, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ տպարանական գործը դեռ այնքան թերի էր, չը կային կատարելագործուած մեքենաներ: Առհասարակ, «Աբբայի Աստուածա-

չունչի» տպագրութեան պատմութիւնը վկայում է որ Մխիթարը և նրա աշակերտները սովորել են եւրօպացու պէս աշխատել. ս. Ղազարի վանքը պատկանելի, ակադեմիական հրատարակութիւններ անելու ընդունակութիւնն էր ստանում:

Ահա, ամենից առաջ, Մխիթարեանների գերազանց յատկութիւնը, որին մեզանում դեռ ուրիշ ոչ մի հիմնարկութիւն չէ հասել: Միաբանութիւնը հայ ազգի մէջ ամենաբարձր, առաջնակարգ տեղ գրաւում էր նախ և առաջ իբրև հրատարակիչ:

Տեսնենք այժմ նրա մի այլ յատկութիւնը: 1749 թուականին լոյս տեսաւ Վենետիկում «Պատմութիւն վարուց Գրիգորի Լուսաւորչին» գիրքը: Մեծ բան չէ այս աշխատութիւնը և Մխիթարը չէ նրա հեղինակը: Բայց գիրքը նշանաւոր է մի քանի կողմերով: Նախ և առաջ դա մի գեղեցիկ վկայութիւն է Մխիթարի դպրոցի մասին, որովհետեւ պատկանում է նրա աշակերտներից մէկի, Մատթէոս վարդապետի, գրչին: Ի՞նչ է ցոյց տալիս այդ գրիչը:—Գրական ճաշակ, լեզուի կանոնաւորութիւն, հեղինակելու ոյժ, որոշ հասկացողութիւն ոճի ու չափի մասին: Գրական անկման այն տխուր, երկարատև ժամանակներում Մխիթարեան դպրոցի այդ առաջին պտուղը գալիս էր աւետելու, որ պատրաստում է աւելի լաւ ու հարուստ ապագայ հայոց գրականութեան համար: Երբորդ նշանաւոր հանդամանքը այն ճիւղն է, որին վերաբերում է գիրքը—պատմագրութիւնը, դա այն ասպարէզն է, ուր Մխիթարեանները մեծ անուն հանեցին և ամենից մեծ ծառայութիւնը մատուցին իրանց ազգին. Մատթէոս վարդապետի հեղինակութեան մէջ արդէն տեսնում ենք այն առաւելութիւնները և պակասութիւնները, որոնք յատուկ են Մխիթարեաններին՝ պատմագրութեան մէջ: Առաւելութիւններն են պատմելու շնորհը, լայն ծանօթութիւն աղբիւրների հետ, մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւն: Ս. Ղազարի վարդապետները շատ կարգացած, լեզուագէտ մարդիկ են. նրանց առջև միայն հայոց աղգային աղբիւրները չեն բացուած, այլ և յոյն, լատին, հին և նոր հեղինակները: Վենետիկից դուրս ոչ ոք չունի այդքան պատրաստութիւն և այդ պատճառով Մխիթարեանները հեղինակութիւն են: Բայց նրանք ունեն և հիմնաւոր պակասութիւններ, դա վանական պատմագրութիւնն է, միամիտ, ամենինչին հաւատացող, առանց խիստ քննադատութեան: Բաւականանք այս համառօտ գիտողութիւններով: Աւելի մանրամասն կը խօսենք այն ժամանակ, երբ կը հասնենք Չամչեանին, XVІІ դարի այս առաջնակարգ, հսկայ գրագէտին:

Մխիթարեանների այս երկրորդ յատկութեան միացած է և երրորդը, որ արտայայտուեց նոյնպէս Մխիթարի ժամանակ:

Նոյն 1749 թուականի մայիսի 19-ին լոյս տեսաւ «Բառգիրք Հայկազեան Լեզուի» հսկայական գործը, որ մի դարադլուխ է կազմում մեր գրականութեան մէջ: Ամենից առաջ նա գալիս էր ցոյց տալու թէ ս. Ղազարի վանքում ինչպէս լաւ գիտեն աշխատել. աշխատել հաւաքական ոյժերով, յամառ տոկունութեամբ, հիմնաւոր, գիտնական պատրաստութեամբ: Գործը սկսուել էր դեռ 1727 թուականին, բայց ընդհատուեց երկար ժամանակով, նորից սկսուեց 1742-ին և վերջացաւ 1745-ին: Այդքան ժամանակամիջոցում Մխիթարը և նրա աշակերտները ստեղծեցին մի հարուստ բացատրական բառարան, որի յատկութիւնները ուղղակի անդնահատելի են:

Մինչև այդ չը կար հայերէն բառարան, այս բառի իսկական նշանակութեամբ: Մի քանի լատին վարդապետներ կազմել էին լատիներէն-հայերէն բառարաններ, որոնք տպագրուեցան զանազան ժամանակներում. բայց դրանք չափազանց պակասաւոր, սխալ ու աղքատ էին: Կար և մի հայերէն բառարան, որ կազմել էր Երեմիա վարդապետը. դա էլ շատ համառօտ էր, այն պէս որ հարիւր բառից մէկը հազիւ կարելի էր գտնել նրա մէջ: Այդ բառարանները ոչինչ օգուտ չէին կարող տալ Մխիթարին և նրանք միանգամայն անտես առնուեցան: Պէտք էր նորից կազմել բառարանի նիւթը, տալ մի ընդարձակ, գիտնական սոխատութիւն, որ ի նկատի պիտի ունենար մի շարք կարևոր նպատակներ. ժամանակը ստիպողաբար պահանջում էր մի այդ տեսակ գործ: Հայոց լեզուն արդէն չափազանց աղաւաղուած էր և գնալով աւելի և աւելի ցած էր ընկնում, աղքատանում: Իւրաքանչիւր հեղինակ գործ էր ածում բառերը այնպէս, ինչպէս ինքն էր հասկանում. և այդ պատճառով մեծ քանակութեամբ բառեր կորցրել էին իրանց իսկական նշանակութիւնը, քերականական կանոնները շփոթուել էին: Հայոց լեզուին սպառնում էր մի մեծ աղէտ. այդպէս գնալով, նա պիտի բոլորովին այլանդակուէր, կորցնէր իր կենսունակութիւնը:

Այդ աղէտի դէմ Մխիթարը ծրագրում է մի շատ հիմնաւոր, թէև շատ էլ դժուար իրագործելի միջոց. հաւաքել հին հայոց գրականութեան բառերը, բացատրել նրանց այն մտքով, ինչպէս հասկացել և գործ են ածել նրանց ամենայայտնի հայ հեղինակները: Ծախս ու աշխատանք չը խնայելով, նա զանազան հայաբնակ տեղերից բերել է տալիս գրքեր. դրանց մէջ գործ ածած բառերի բուն իմաստը որոշելու համար մանրամասն և բարեխիղճ ուսումնասիրութիւններ է կատարում: Մեծ ծառայութիւն մատուցանում են մանաւանդ յունարէնից և լատիներէնից թարգմանած գրքերը. Մխիթարը գտնում է այդ թարգ-

մանութիւնների բնագրերը, համեմատում է զրանց և գտնում է բառերի ճիշտ միտքը: Հին հայկական թարգմանութիւնների թագն ու պսակը, ինչպէս յայտնի է, Սահակի և Մեսրոպի աշխատութիւններով թարգմանուած Աստուածաշունչն է: Միւթարը ամենից շատ այդ առատ ու անսպառ աղբիւրին է դիմում. նա ձեռքի տակ ունի յունարէն բնագիրը և համեմատութեան միջոցով գտնում է թէ Սահակի ու Մեսրոպի ժամանակ ինչպէս էր հասկացւում այս կամ այն բառը: Այդ, միանգամայն ճիշտ ու անսխալ միջոցով, Միւթարին և նրա աշխատակիցներին աջողւում է վերականգնել հայոց լեզուի նախկին մաքրութիւնը: Նրանք բացատրում են բառերի նշանակութիւնը և որպէս զի այդ բացատրութիւնները քմածին չերեան, բերում են վկայութիւններ զրօքերից, դնելով այն կտորները, ուր գործ է ածուած բացատրութեան կարօտ բառը:

Բաւական չը համարելով այդ կերպով պարզած բացատրութիւնները, Միւթարը դիմեց և կենդանի լեզուին. հարց ու փորձ արաւ Վենետիկում եղած հայերին և ժողովրդական լեզուից էլ շատ հարստութիւններ հանեց: Ընտրութիւնը կատարւում էր շատ խիստ կերպով. պէտք է իմանալ որ այն ժամանակուայ ս. Ղազարի վանքը շատ ձեռագիրներ չունէր, որպէս զի շատ բառեր և շատ բացատրութիւններ քաղէր նրանց միջից. այդ պատճառով էլ բառարանի մէջ չեն մտցնւում այն բառերը, որոնց միտքը բաւականաչափ պարզ չէ կամ կասկածելի է: Այդպիսի բառերից կազմուեց մի ուրիշ բառարան, որ հրատարակուեց յետոյ:

Այսպիսի զարմանալի տոկունութեամբ տարած աշխատութիւնը մի շատ պատկառելի գործ տուեց մեզ: Բառարանը բաղկացած է 1273 երեսից. իւրաքանչիւր երես ունի երկու սիւնակ, իսկ իւրաքանչիւր սիւնակ բաղկացած է 62 մանրատառ տողերից: Ընդամենը, ուրեմն, մօտ 79,000 տող: Եւ եթէ չը մոռանանք որ դա բառարան է, որի իւրաքանչիւր բառը պիտի չափուած, կշռուած լինի, մանրակրկիտ ուսումնասիրութիւններից հանուած, այն ժամանակ կարող ենք երեւակայել թէ ի՞նչ վիթխարի աշխատութիւն են գործ դրել Միւթարը և նրա աշակերտները այդ առաջին հայերէն բառարանի վրայ:

Այո, մեզանում էլ տպագրական մամուլը սկսում էր մտքի և աշխատանքի հրաշալիքներ տալ: Միայն այդ գործը որքան է բարձրացնում Միւթար Աբբային իր ժամանակակիցների մէջ: Դրանով աջողւում է լեզուն կենդանացնել, տալ նրան մի մեծ հարստութիւն, որի նշանակութիւնը հասկանալու համար

բաւական է նոյն իսկ մի թեթեւ հայեացքով չափել այն ժամանակուայ գրականութիւնը, նրա աղքատ ու անտաշ լեզուն: Բառարանը Մխիթարեան միաբանութեան համար կատարեալ և վերջնական յաղթանակի մի հոյակապ կոթող էր: Նա տուեց ս. Ղազարի վանքին տիրապետութեան անսահման իրաւունք. վանքը այնուհետև մեր լեզուի տէրն է դառնում, ղեկավարում է նրան իբրև բարձրագոյն հեղինակութիւն, իբրև ակադեմիա, որ օրէնքներ է արձակում և որին հպատակում են ամենքը:

Բայց Մխիթար Սեբաստացուն չէր վիճակուած տեսնել իր սկսած հիւանդի գործի վախճանը: Բառարանի վերջին թերթերն էին տպւում, երբ նա ծանր հիւանդութիւնից վախճանուեց (1749 թուականի ապրիլի 27-ին), 74 տարեկան հասակում, և թողուեց միաբանութեան վանքի մէջ:

Այդ երկարատև, եռանդոտ կեանքի զլխաւոր հանգամանքները մեզ արդէն ծանօթ են: Մենք գիտենք թէ որքան շատ չարչարուեց այդ մարդը. գիտենք թէ որտեղից սկսեց նա և ուր վերջացրեց իր զործունէութիւնը: Սեբաստիայի երկու անգրադէտ կոյսերի աշակերտը մեռնում էր Վենետիկում, իր ձեռքով հաստատած բարեկարգ, մեծագործ միաբանութեան գրկում. Աստուածաշունչը, Հայկազեան Բառարանը նրա մեծ գործերն են. կաթօլիկ աշխարհում նա այնքան հռչակ էր ստացել, որ երբ գնացել էր Հոօմ, կարգինալներից մի քանիսը արժանի էին համարում նրան պապական գահի վրայ բազմելու *): Մահը վերջ էր դնում այդ եռանդոտ, բազմաչարչար կեանքին մի այնպիսի ժամանակ, երբ նրա միաբանութեան գոյութիւնը ապահովուած էր: Մխիթարը ամեն ինչ պատրաստել էր, կարգի բերել: Նա պատրաստել էր ոչ միայն օթեան, որի մէջ պիտի յարատեւէր միաբանութիւնը, այլ և այն հոգին, որ պիտի թագաւորէր այդ օթեանի մէջ. և նրան մնում էր միայն կտակ թողնել իր աշակերտներին, որ հաւատարիմ մնան իր սկսած գործին: Երջանիկ էր Մխիթարը և ժառանգների կողմից. զրանք զանցառու, վատնող և անբարեխիղճ ժառանգորդներ չը հանգիստայան: Հայկազեան Բառարանի երկրորդ հատորը, որ բազկայած էր մնացորդ բառերից, յատուկ անուններից, աշխարհաբարից գրաբար և գրաբարից աշխարհաբար թարգմանութիւններից, հրատարակեցին այդ աշակերտները: Բայց միայն այդքանը չէր Մխիթարի յաջորդների գործը: Նրանք ոչ միայն սրբութեամբ պահեցին իրանց ստացած ժառանգութիւնը, այլ և աւելի հարստացրին, ձոխացրին նրան:

*) Ագոնց, Եր. 292:

Մխիթարի արքայութեան շրջանը դեռ սկզբնաւորութիւնն էր, զարգացման առաջին աստիճանը, սաղմնային դրութիւնը: Դա կէս դարի մի շրջան էր: Մխիթարի մահուանից յետոյ սկըսւում է միաբանութեան նոր, երկրորդ շրջանը, որ նոյնպէս կէս դար է շարունակուում: Այդ շրջանին մենք կը վերագտնանք յետոյ: Իսկ այժմ մենք պիտի տեղափոխուենք Արևելեան Հայաստան և տեսնենք թէ ինչևր էին կատարուում այնտեղ:

Լ է Օ

(Կը շարունակուի)

*
* *

(Ն է կ ռ ա ս օ վ)

Օ, երգե՛ր, երգե՛ր, աշխարհի նամար
Թափած արցունքիս վկա՛յ կենդանի,
Դուք ծնւում էք միշտ ծանր ժամերին
Հոգուս մէջ կիսուած փոթորիկների,
Եւ զարկւում մարդկանց կարծր սրտերին,
Որպէս ալիք ժայռին ամայի:

Կ. ԿՐԱՍՈՒՆԻԿԵԱՆ

Մ Ա Տ Ե Ն Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

15) ԲԺԻՇԿ Վ. ԱՐԾԳՈՒՆԻ. Բժօկի գրոյցներ. № 1. «Մի՛ խմիր»: Թիֆլիս, 1901 թ. 38 էրես, գինը 5 Կ.

Հեշտ բան չէ ժողովրդականացնել գիտութիւնը. դրա համար պահանջւում է պարզ, պատկերաւոր լեզու, կենդանի ոճ, նիւթը դասաւորելու խելացի սխտեմ, կարևորը, էականը՝ աննշան մանրամասնութիւններից զատելու ընդունակութիւն և լայն գիտական պատրաստութիւն: Այդ յատկութիւնները ունի յարգելի բժշկագետը և հայ ընթերցողը գիտէ գնահատել այդ տաղանդաւոր ժողովրդականացնողին: Բաւական էր մի լուր, թէ նա մտադիր է մի շարք «ղրոյցներ» հրատարակել և ահա զանազան կողմերից շտապում են իրանց նպաստներով օգնել բժշկագետի ձեռնարկութեան:

Բժշ. Վ. Արծրունու նոր հրատարակութիւնների շարքը սկսւում է «Մի՛ խմիր» գրքոյով:

Գաղափար տալու համար այն սխտեմի մասին, որով զեկաւարուել է հեղինակը, մենք առաջ կը բերենք «Մի՛ խմիր» գրքոյի համառօտ բովանդակութիւնը.—Արբած մարդը.—Խմիչքների միջի քոյնը.—Յանկարծակի եւ դանդաղ բունաւորութիւն.—Ալկոհօլի ազդեցութիւնը ուղեղի վրայ.—Ալկոհօլիզմի հետեւանքները մեր խելի ու բանականութեան վրայ.—Մարտդութեան խանգարումը.—Լեարդի եւ պլոնիկների հիւանդութիւնները.—Արբեցոյ մայրը եւ ծծմայրը.—Ալկոհօլիկը աւելի հեօս է հիւանդանում ու աւելի դժուար առողջանում.—Երեխաներին ու պատանիներին գիրի խմեցնելու վնասը.—Ալկոհօլամոլի սերունդը:

Հեղինակը իր վերջին խօսքում, ասում է.

«Մարդս հազար տեսակ հիւանդութիւնների, միլիօն տեսակ վտանգների է հանդիպում իր կարճատև կեանքում: Աղէտները միշտ անպակաս են եղել մարդկութեան գլխից:

«Միլիօնաւոր մարդիկ զոհ են գնում ամեն տեսակ հիւանդութիւնների:

«Ժանտախտ, խօլերա եւ զանազան ուրիշ վարակիչ հիւանդութիւններ սոսկալի աւերիչ հեղեղի նման անցնում են երկրիս վրայով եւ հազարաւոր, միլիօնաւոր մարդկանց սրբութանում»:

«Այս սարսափելի համաճարակ հիւանդութիւնները սարսափ են ազդում մարդկութեան վրայ, մենք ամեն միջոցներով կուռում ենք նրանց դէմ, այն-ինչ մենք ինքներս գիտակցօրէն տալիս ենք մեզ արբեցութեան ախտին, որ պակաս վնաս չի պատճառում, քան յիշած հիւանդութիւնները: Գոնէ նրանք սպանում են մարդկանց առանձին-առանձին և չեն դիպչում ժողանդներին, այն ինչ ալկօհօլիզմը հիւանդացնում ու անպէսք է դարձնում ոչ միայն առանձին մարդկանց, այլև ամբողջ սերունդներ»:

«Միայն սիֆիլիսը (վատ ցաւը) ու թորախտը կարող են հաւասարուել ալկօհօլիզմին այս կողմից»:

«Ամեն մարդ իրաւունք ունի իր կեանքի վրայ, բայց սարսափելի չարագործութիւն է մի ամբողջ սերնդի հիւանդութեան ու մահուան պատճառ դառնալ»:

«Թող ամենքը հասկանան այդ պատուէրը»:

«Թող ամեն մէկը, երբ արագի թասը ձեռքն է առնում, հասկանայ, որ թոյն է խմում,—մի սարսափելի թոյն, որ ոչ միայն պիտի քայքայի նրա մարմինն ու դժբախտացնի նրան, այլև նրա երեխաների ու սերնդի կործանման պատճառը պիտի դառնայ»:

«Մովսէս մարգարէն տասը պատգամներ տուեց մարդկանց: Եթէ նա մեր դարերում ապրէր, եթէ նա էլ տեսած լինէր ալկօհօլիզմի դործած սարսափելի աւերումները, անշուշտ նա մի տասներմէկերորդ պատգամ էլ կը տար մարդկութեանը թէ, «Մի խմիր»»:

Լ. Ս.

16) Ея. Г. М. Тумановъ. Земельные вопросы и преступность на Кавказѣ. С. Петербургъ 1901 г. цѣна 60 коп.

Հեղինակը ի մի է հաւաքել զանազան ժամանակներում «Вѣстн. Европы», «Русская Мысль» ամսագրներում և «Новое Обозр.» թերթում լոյս տեսած իր մի շարք յօդուածները՝ կովկասի հողային, գաղթականային, դատակարգային հարցերի և տեղային աւաղակութիւնների, ինչպէս և վարչական մի քանի անկանոնութիւնների մասին»:

Մեր ազգաբնակչության ստույգ մասի ապրուստի համար հողատիրական խճճուած հարցը առաջնակարգ կարևորութիւն ունի, մինչդեռ նոյն իսկ վարչական շրջաններում այդ հարցի շատ կողմերը դեռ ևս պարզուած չեն: Տեղական հանգամանքներին լաւ ծանօթ անձանց կողմից այդ հարցերի հրապարակախօսական լուսարանութիւնը մայրաքաղաքների մամուլի մէջ մեծ նշանակութիւն ունի և ցանկալի է, որ շատ յաճախ շօշափուեն այդ խնդիրները ազդեցիկ հրատարակութիւնների մէջ:

Թէև մեր գիւղացիների տնտեսական դրութեան մասին առատ նիւթեր հաւաքուել ևն դեռ ութսունական թուականներին (Материалы по изсл. экон. быта гос. крестьян Закавказья, края), բայց այդ բաղմահատոր հետազոտութիւնները մատչելի ևն ընթերցողների շատ նեղ շրջանին: Իշխ. Թումանովի գիրքը միայն մասամբ կարող է լրացնել այդ պակասը, շօշափելով համառօտ ձևով հարցի միայն մի քանի կողմերը: Շատ ցանկալի է, որ ներկայումս, երբ ծրագրուած է մեր գիւղացիների հողային դրութեան վերջնական օրէնսդրական կանոնաւորումը, մամուլը աշխատի բաղմակողմանի քննութեամբ պարզել մեր երկրի տնտեսական կեանքի այդ հիմնական կողմը, մատնանիշ անելով այն ուղղութիւնը այդ խնդրում, որ աւելի շատ կ'ապահովի երկրագործ մասսայի բարեկեցութիւնը: Անշուշտ, աւելի նպատակայարմար է մայրաքաղաքների ազդեցիկ հրատարակութիւնների մէջ («Вестн. Европы», «С. Пет. Вѣд.» և այլն) արծարծել այդ հարցերը: Իշխ. Թումանովի այս գրքից կարելի է եզրակացնել, որ նրա բռնած ուղղութիւնը հողային հարցում շատ համակրելի է և արդարամիտ. ուստի ցանկալի է, որ նա աւելի եւս մեծ եռանդով շարունակի իր հրապարակախօսական օգնութիւնը մեր խեղճ գիւղացիներին:

Լ. Ս.

17) ԲՃ. Ա. ԲՈՒԳՈՒՂԵԱՆԻ Առողջապահական գրփայլները:

ԲՃ. Ա. Բուդուղեանը այն հաղուագիւտ հայ գիտնականներից է, որոնք սպրեւելով հեռաւոր հիւսիսում, մայրաքաղաքներում, չեն մոռանում իրանց պարտքը—գոնէ գրչով մի բան անել իրանց հայրենակիցների համար: Նրա գործունէութիւնը մարմնացած հերքումն է ժողովրդի մէջ տարածուած այն գալ-

մանայի կարծիքին, թէ մի բժիշկ, որ գրական աշխատութիւններով է զբաղուած, որ գրքոյկներ է գրում, այդ բժիշկը լաւ բժիշկ չէ. որովհետեւ լաւ բժիշկը, ժողովրդի հասկացողութեամբ, նա է, ով կզգիացած է ապրում, ով իսկի հայ թերթի երեսն էլ չէ տեսնում, ու միշտ փակուած է լինում իր գրասենեակում, թէկուզ այնտեղ թղթախաղով պարապէր ամբողջ գիշերներ:

Ել չեն մտածում, թէ ախար չէ որ մի գիրք գրելիս, մի յօդուած շարագրելիս, բժիշկը պէտք է մօտ ծանօթանայ այդ խնդրի հետ, ուսումնասիրի նրան ամեն կողմից, անքուն գիշերներ անցկացնի, քրքրի իր գրուածքին վերաբերեալ գրականութիւնը, հետեալաւ աւելի ևս զարգանայ, աւելի ևս հմտանայ իր գիտութեան մէջ:

Բժ. Ա. Բուդուղեանը կենդանի ապացոյց է այն բանին, որ կարելի է համ հմուտ բժիշկ լինել, և «պրակտիկայով» պարապել, համ էլ աշխատել հասարակութեան, ժողովրդի օգտին:

Եւ նրա ցոյց տուած գործունէութիւնը արդէն պատկանելի ծաւալ է ստանում և ապահովացրել է նրան լայն ժողովրդականութիւն:

Բժ. Բուդուղեանը նպատակ է դրել իրան՝ ժողովրդականացնել հայերի մէջ առողջապահական գիտութիւնները և այդ նպատակով արդէն լոյս է ընծայել մի շարք գրքոյկներ, որոնք իրանց գեղեցիկ արտաքինով ու հետաքրքիր պարունակութեամբ արժանի են ամենալայն տարածման ժողովրդի մէջ:

Բժ. Բուդուղեանի գրքոյկները լսկ չոր ու ցամաք բժշկական—առողջապահական ձեռնարկներ չեն, այլ ամեն մի առողջապահական խորհուրդ այդտեղ լուսաբանուած է փիլիսոփայական և հասարակական խնդիրների մասին գոյութիւն ունեցող նորագոյն հայեացքներով: Այս է սլատճառը, որ նրա գրքերի մէջ ամեն երեսի վրայ չօշափուում են հասարակական խնդիրներ և հոգեբանական դիտումներ: Այսպիսի գրքերի ընթերցանութիւնը օգտաւէտ է ընդհանուր զարգացման տեսակէտից, թէև երբեմն էլ նա կարող է փնտսել գործնական առողջապահական դադափարների տարածուելուն: Այս է յարգելի բժշկի գրելու ձևը: Շօշափած խնդիրները չափազանց հետաքրքրական են, ու կարևոր: Բաւական է յիշել մի քանի վերնագիրներ. Առաջին օգնութիւն միջնէ բժշկի գալը. Վարակիչ հիւանդութիւններ. Ի՞նչ է սիֆիլիսը. Ի՞նչ է ժուժկալութիւնը. Ի՞նչ է անառակութիւնը. Մեր ցեաղիւրդ. Առողջ հոգի առողջ մարմնի մէջ:

Ահա մի շարք խնդիրներ, որոնք կենսական նշանակութիւն

ունեն և որոնցով հետաքրքրուում է ժողովուրդը, իսկ այդ ապացուցւում է նրանով, որ այդ գրքերը համարեա բոլորը արդէն սպառուած են:

Այդ գրուածքները ակներև են անուամբ հեղինակի մէջ մեծ գիտական պաշար և ընդհանուր լայն զարգացումն. իսկ դրանք այնպիսի յատկութիւններ են, որոնք անհրաժեշտ են ժողովրդի հետ խօսելու համար:

Պ. Բուդուղեանը աշխատում է իր գրքերն ընթերցանելի անել ամենքին, և ճշմարիտ որ իրանց բնաբանով ու շարադրութեամբ նրանք շատ հեշտ ընթերցանելի են և հանրամատչելի. այդ է երևի նրանց արագ սպառուելու գաղտնիքը: Սակայն պէտք է ասել, որ նրանցից մի քանիսը անմատչելի կը լինեն բուն ժողովրդի համար (ևս ենթադրում եմ գիւղացի, բանուոր դասակարգը), որին հարկաւոր է տալ որոշ ու պատգամների պէս պարզ խրատներ և խօսքը սահմանափակել միայն չօչափած հարցով: Ժողովուրդը չէ կարող ընդհանրացնել առողջապահական գիտելիքները և անընդունակ է ըմբռնել նրանց հասարակական նշանակութիւնը. նրան պէտք է ասել. «այս բանը օգուտ է, իսկ միւսը վնաս, որովհետեւ»... Մի ուրիշ անհրաժեշտ պայմանն էլ այն է, որ ժողովրդին պէտք է տալ այնպիսի մտքեր, որոնք լոկ անվիճելի ճշմարտութիւններ են և ոչ թէ պայմանական, այլապէս նա չի հաւատայ մեզ:

Պ. Բուդուղեանի գրքերից մի քանիսը համապատասխան են այս պահանջներին, իսկ մեծագոյն մասը ընթերցանութեան պատուական նիւթ են մատակարարում աւելի դարգացած դասակարգի համար: Դժուար կը լինէր մի առ մի քնննադատել նրա 13 գրքոյկները. բայց վերջինք նրա վերջի գրքոյկը Դեղձալսը (Золотуха): Այս հասարակ հիւանդութեան մասին բաւական կը լինէր մի քանի երես բան գրել: Բայց հեղինակը չէ բաւականանում հիւանդութեան լոկ չոր ու ցամաք նկարագրութիւնով, այլ նրան համեմել է հետաքրքրական տեղեկութիւններով և, օգտուելով առիթից, մի շարք առողջապահական գիտումներ է արել. օրինակ, մանկան անդատութեան, օգի, կերակրի նշանակութեան, լողարանների մասին եւ այլն:

Բայց քանի որ մարդկային գործը չէ կարող կատարեալ լինել, պ. Բուդուղեանին կարելի է մի քանի կշտամբանք անել, գոնէ լեզուի վերաբերմամբ:

Լեզուն չունի այն պարզութիւնը, «անարուեստութիւնը», որ ժողովրդական գրքերի համար այնչափ մեծ կարևորութիւն ունի. նրա գրքերի մէջ կարելի է յաճախ հանգիպել այնպիսի նախադասութիւնների, որոնք շատ դժուար հասկանալի են նոյն

խակ ինտելիգենտի համար: Յանկալի է, որ հեղինակը, կամ աւելի ճիշտ ասած նրա թարգմանողը, խուսափի դարաբար ոճերից ու երկար նախադասութիւններից և այնպիսի դարձուածքներից, որոնք պահանջում են ընթերցողից ուշքի մեծ լարումն ու ճիգ: Մենք այս բարեկամական խորհուրդը կը ասանք յարգելի հեղինակին, մի և նոյն ժամանակ անկեղծօրէն ու սրտոնց ողջունելով նրա հանրօգուտ գործի բարի սկզբնաւորութիւնը:

Պ. Բուդուղեանը ունի պատրաստութիւն ու եռանդ, ունի նաև սէր դէպի այս գործը. ցանկանում ենք, որ նա մնայ այդ շաւղի վրայ և տոկունութեամբ, առանց վհատելու շարունակէ:

Ի հարկէ մի մեծ բան չէ մեր ամեն մէկիս արածը, և մեր հատորիկներով անկարող ենք մի անգամից յրել այն անթափանցելի խաւարը, որ պատել է հայ ժողովուրդը. բայց մենք չնորհապարտ պիտի լինենք այն անձանց, որոնք ճշնում են իրանց ոյժերի չափով այս թանձր վարագոյրի գոնէ մի փոքր մասը բարձրացնել:

Այդպիսի անձերից մէկը բժ. Բուդուղեանն է:

Բժ. Վ. ԱՐԾՐՈՒՆԻ

18) ԶԷՅԹՈՒՆՅԻ. — Զէյթունի անցեալէն և ներկայէն. Ա. մասն.
1900 թ. Վիեննա:

Այս գրքոյկում խօսւում է զլիաւորապէս Զէյթունի անցեալի, մօտաւորապէս երկու դարի պատմութեան մասին և վերջանում 1890 թուի գէպքերով: Սակայն այդ լուրջ, քննուած, փաստերով ու վկայութիւններով մի պատմութիւն չէ, այլ հեղինակը տալիս է աւանդութիւնների և աշուղական երգերի մի հաւաքածու, որոնցից ե՛ր հետեցնում է, ե՛ր կաղմում իր պատմութիւնը:

Այդ գրքոյկը իր բովանդակութեամբ ոչ միայն չէ լրջնում հայոց գրականութեան մէջ զգալի պակասը Զէյթունի պատմութեան նկատմամբ, այլ և չիօթում է այն, ինչ վերաբերում է նրա անցեալին:

Այսպէս, գրքոյկի երես 15-ում «Մուտք քրիստոնէութեան ի Զէյթուն», բոլորովին հակառակ է պատմութեան և եղելութիւններին: Առաջին դարում, երբ Քրիստոսի աշակերտները գնում էին քարոզելու Եւրոպայի և Ասիայի զանազան երկրները, Կիլիկիայում կամ, մասնաւորելով, Զէյթունում դեռ ևս հայեր չը կային, հայկական գիւղեր գոյութիւն չունէին, որպէս զի գաւառի այս կամ այն մասը կրէր հայ անուններ, ինչ-

պէս գրում է այդ գրքոյկի հեղինակը.—«Երբ Բարդուղիմէոս առաքեալ Հայաստան կ'երթար զԲրիստոս քարոզելու, կը հասնի Մարաշ ու քաղաքէն քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ Փառասունակ (Գրբգ Կօզ) կոչուած տեղը, որ Ազբիւրի գլուխ (Փինար պաշի) էլ է ասում...»։ Այդ դարում Կիլիկիան, այն էլ նրա դաշտային մասերը միայն, գրաւած էին հռովմայեցիների, զեռ ես ոչ Բիւզանդիայի, կողմից, մինչդեռ մինչև հայերի հաստատուելը անտեղ՝ պարսկական, ասորական, արաբական և այլ արշաւող բանակները աւերում ու քանդում էին Կիլիկիան պարբերական կերպով։ Քիչ վարը, շարունակութիւնը մենք կարգում ենք. «Յետոյ Բարդուղիմէոս առաքեալ այս քաղաքէն հեռանալով կուգայ Ձէյթունի հար. արեւելեան կողմը՝ Շէհէրճիկ կոչուած տեղը... և այստեղ բնակող կռապաշտ ժողովրդեան ալ կը քարոզէ իր վարդապետութիւնը, բայց նոքա մերժելով զայն՝ սաստիկ կը բարկանան անոր դէմ...»։ Աւելի վերջ աւելացրած է ինչ որ պառաւական ու անմիտ աւանդութիւններ, իբր թէ ժողովուրդը բորոտութեամբ կը վարակուէ, հրեշտակ կ'ուղարկուէ և վերջապէս առաքեալի աղօթած «Աւագ» լեռան ստորոտը լոյս կը տիտէ, քիչ վերջ ջուր կը բղխէ, ուր, մի աւազանի մէջ, ներանց՝ կռապաշտ հայերին՝ կը մղրտէ և այդ տեղը կը կոչուէ «Փրկիչ»... Ի՞նչ մեծ երջանկութիւն ընթերցողի համար։ Դէպքեր, անուաններ և տեղեր, որոնք դարերից ի վեր պահպանել են և այժմ էլ գոյութիւն ունեն Ձէյթունից քիչ հեռու... Այդ պառաւական լէգէնդաները, որոնցով հայերը անքան հարուստ են և որոնց կարելի է լսել անհաշիւ՝ Հայաստանի ամեն անկիւններում, կարող էին հրապարակ հանուել իբրև հէքիաթներ, առասպելներ, որոնք պատմում են Ձէյթունում, սակայն դրանց վրայ հիմնուած չէր կարելի եզրակացնել, թէ ովքեր էին Ձէյթունի նախկին բնակիչները, կամ ինչպէս կատարուեց քրիստոնէութեան մուտքը Ձէյթունում։ Երբ խօսւում է կարևոր հարցերի մասին, հարկաւոր է որ մարդկանց պատմածները լինեն լուրջ և ճիշտ ապացոյցներով։ Շէհէրճիկը նշանակուած է թիւթքաց կողմից 16, 17-րդ դարերից յետոյ, մինչդեռ հարց է, թէ դրանից առաջ ի՞նչ անուն ունէր այդ քաղաքը, կամ երբ և ի՞նչ ազգից էր բնակուած։ Բարդուղիմէոս կամ Թադէոս առաքեալները Հայաստան կամ Կիլիկիա գնալներն էլ զեռ ես հարց է. սակայն թէկուզ ճիշտ էլ լինէին, այդ գաւառները հայերով բնակուեցին և հայերէն անուններ ստացան առաքեալներից աւելի քան մի տասնեակ դար յետոյ, XII և XIII դարերում։

Յաջորդ երեաներում պ. Ձէյթունցի շարունակում է իր առասպելները.—«Բացի ս. Փրկչէն՝ Բարդուղիմէոս առաքեալը

ս. Կարապետ անուամբ մենաստան մ'ալ շինեց Զարմուկի հիւսարհմտեան կողմը, այժմ աւերակ, ըայց ջերմեռանդ հայը չի մոռանալ երբէք իւր ուխտատեղին... անոր փլատակներն ալ կը յարգէ, անոր հողն ալ կը պաշտէ... Քրիստոս ու իւր խաչը, կրօնքն ու եկեղեցին հայուն համար եղած են միշտ անձեռնմխելի սրբութիւններ, նեղութեանց մէջ իւր մխիթարութիւնը և կոիւններու մէջ իւր զօրավիգը...»։ Սակայն ինչո՞ւ, մենք չենք հասկանում, պ. Զէյթունցին վեր է հանում այստեղ պատմական բացատրութիւնների հետ կրօնական այդ ալելուները, որոնք այլ ևս տաղտուկ ու ձանձրոյթ են պատճառում։ Բաւական է, որ մարդիկ սողում են խաւարի և ցեխի մէջ, ի լրումն այս առասպելների, նա բերում է մի ոտանաւոր աղօթք, որպէս ապացոյց «ս. Փրկիչ վանքի առաքելական հաստատութիւն մը ըլլալուն»։

Գրքոյկի երես 29-ում Զարմանուհու մասին խօսելուց յետոյ, որի թուականն ու ինչ աղբիւրից լինելն էլ գուցէ չէ յիշում ինքը պ. Զէյթունցին, շարունակում է պատմութիւնը ինչ-որ մի արուեստական հրովարտակի մասին, որ իբր թէ Զարմանուհու սերնդից Հեթում «ուսեալ և արիասիրտ քահանան» գնում է Պօլիս և ձեռք բերում Մուրադ IV-դ սուլթանից։ Նախ, քան այդ շինծու հրովարտակի մասին խօսելը, մենք շատ ենք զարմանում, որ պ. Զէյթունցին ցոյց չէ տալիս, թէ ինչ աղբիւրից է իմանում, որ այդ Հեթումը Զարմանուհու սերնդից էր։ Զարմանուհու գոյութեան մասին խօսող միայն մի յիշատակարան է գտուած, գրուած 1473 թուին ոմն Կիրակոս վարդապետի կողմից, որի ամբողջութիւնը նուիրուած է Զարմանուհու գործունէութեան Կանչիի և Կապանի շրջակայքում։ Դրանից յետոյ ուրիշ ոչինչ գրուած չէ այդ կնոջ մասին և յանկարծ, մօտաւորապէս երկու դար վերջ յիշատակուած Հեթում քահանան զաւնում է նրա սերնդից։ Իսկ ինչ վերաբերում է այդ հրովարտակի թիւրքերէն գրուածքին, որի իսկականը իբր թէ այրուել է 1884 թուի հրդեհում, և որի հայերէն թարգմանութիւնն էլ գրուած է միասին, պէտք է նկատենք, որ սուլթանները այդպիսի հրովարտակներ ոչ մի ժամանակ չեն դրած։ Թիւրքական, ինչպէս նաև պարսկական, ֆէրմանները ունին մի ընդհանուր և առանձնապատուկ ոճ և նախադասութիւններ, որոնցով սկսւում են և մասնաւոր նախադասութիւններով էլ վերջանում։ Բացի դրանից, սուլթանները երբէք չեն գրում ստորագրելիս՝ «այսպէս պէտք է գիտնան և կայսերական կնքոյս վստահին. Մուրատ»։

Սկսելով Զէյթունի մըած կոիւնները միայն 1780 թուից, պ.

Զէյթունցիին հաւատացած է, որ թշնամական յարաբերութիւնները թուրքաց և հայոց մէջ առաջ եկան միայն «նախանձից»: Գուցէ նա կարծում է, որ այդ թուականից առաջ զրախտը գտնուում էր Զէյթունի մէջ: Նա այլ ևս չէ տեսնում անցեալ դարերի աւելի արիւնալի և տխուր դրութիւնը, երբ ազգերի գոյութեան հիմունքները պահպանւում էին շատ աւելի դժուար պայմաններով և կոխը ժողովուրդների մէջ աւելի անողորմ և աւելի վայրենի էր:

Երրորդ գլխում նա գրում է՝ «Ալի-Գայան» կոչուեց ինչ որ «Հազրէթի Ալի-փաշայի» անունով. սակայն նա պէտք էր գիտենար, որ դեռ ևս այդ թուականից շատ առաջ յիշուում է Ալա-Գայա, (ոչ Ալի-Գայա) և Ալի-Բաւ անունները: Ալա նշանակում է բարձր և արաբական բառ է: Օսմանցիները Արեգին անուանեցին Ալա-Բաշ, որ նշանակում է բարձր գլուխ, իր աշխարհադրական բարձր դիրքի շնորհով, իսկ նրա սահմաններում գտնուած հսկայ ժայռին առանձին Ալա-Գայա, որ նշանակում է բարձր սար:

Երեսներ 95—98-ում Թէշերլի աշիրէթի (թիւրքմէն մի ցեղ) մասին խօսելիս, յայտնում է, որ 50-ական թուականներին, մինչև 59 թիւը, Զէյթունցիները կռուի մէջ էին դրանց հետ և այդ միևնոյն դարին ինչ-որ մի վարդապետ ու մի քահանայ գնում են Պօլիս և խնդրագիր տալիս, որի համաձայն սուլթան Մէլիտը հրամայում է Թէշերցիներին մշտապէս բնակեցնել Չուզուր-Օվայում (Կիլիկիայի դաշտային մասը, հարաւում) և արգելել նրանց սովորական լեռնագնացութիւնը Զէյթունի սահմաններում: Դէպքը բոլորովին հակառակն է կատարուած: Այդ թուականներում Զէյթունն արգէն սոսկալի տաղնապաների մէջ էր խուրչուտ փաշայի բանակի հանդէպ, որ ուղարկուած էր հէնց կենտրոնական կառավարութեան կողմից, ուրեմն և չէր կարելի սպասել, որ Սուլթան Մէլիտը Զէյթունի նախատար մէկ այդպիսի կարգադրութիւն անէր, ինչպէս այդ գրում է պ. Զէյթունցին: Նա բոլորովին սխալւում է: 59 թուից առաջ արգէն Թէշերցիներն ու թիւրքմէնները չարաչար յաղթուած՝ տեղի էին տալիս և նրանց բնակուած գաւառները յանձնւում կովկասից գաղթող չէրքէզներին ու նօղայի թաթարներին:

Գօչանների մասին խօսելիս ինչ-որ աւանդութեան վրայ հիմնուած, պ. Զէյթունցին բնկնում է նմանապէս պատմական մի այնպիսի սխալի մէջ, որ չը տեսնել կարելի չէ: Նա գրում է. — «Այնթապում մէջ գտնուող մաղագործ գնչուներէն, որոնք խրգան (չինկեանէ, աղքատ) կը կոչուէին, երկու եղբարք՝ Քրիստոսի 1640 թուականին՝ կուղան Հաճին: Ասոնք իրանց

արհեստը ժամանակ մը գործածելէ յետոյ՝ յանկարծ բաղդերնին կը բացուի: Հաճընցի հայերը այդ ժամանակ սաստիկ երկպառակտած էին... և չարեաց դարման տանելու համար կը խորհին այս նորեկ գնչուներն իրանց պետ ճանչնալ... Այդ ժամանակն է, որ իրանց խրզան անունը Գօջան-օղլուի կը փոխին: Ո՞ր-տեղից է դուրս եկել 1640 թուականը և Գօջանները, դրանով ծաղրում և չփոխվում են պատմութիւնն ու անցեալի գէպքերը: Գօջանները ոչ գնչու են և ոչ էլ մաղագործ, այլ Թիւրքմէն մի յայտնի ղեզ, որոնք XIII-րդ դարում Քօջան անուն նահապետի առաջնորդութեամբ Արեւելեան-Թիւրքաստանի Իւզ-Օֆ նահանգից փոքր-Ասիա անցան Եփրատի հովիտով: Հէնց սրա անունով իր ցեղը ստացաւ Քօջան կամ Գօջան օղլի անունը: Դրա ցեղակիցներից մէկի՝ Նիւրեքի սրգին էր Րամազանը, որի անունով էլ միւս ցեղը կոչուեց Րամազան-օղլի: Արանք, դեռ իստիար, հայոց (Ռուբինեան) թագաւորներից խնդրեցին և ստացան արտօնութիւն՝ արածացնելու իրանց հօտերը Տարոս լեռան ստորոտին: Քիչ վերջ, օգտուելով հայերի քաղաքական ընկած վիճակից, իրանց ցեղով հաստատուեցին այնտեղ, ուր բազմա-նալով նրանց յաջորդները տիրեցին Ագանան ու շրջականները և կազմեցին անկախ ու զօրաւոր իշխանութիւն: Դրանց վերջին մնացորդ մի քանի գէրէբէկները, 19-րդ դարու սկզբում, իրանց մէջ բաժանած իշխում էին Կիլիկիայի զանազան գաւառները: Այս բոլորը հաղորդում է պատմութիւնը, իսկ հայերէն կարելի է կարդալ հ. Ալիշանի Սիսուանում բաւական մանրամասն գրութեամբ:

Կան նաև պատմական սխալներ մի քանի կարևոր գէպքերի, ինչպէս Չափան-օղլու, ներքին կռիւների, Ալլէ-Դադի և այլն, սակայն շատ երկար կը լինէր կանգ առնել ամեն մէկի առաջ: Միայն, նախ քան վերջացնելը յօդուածը, մենք աւելացնում ենք նաև այն, որ գրեթէ բոլոր գէպքերը հիմնուած լինելով աշուղական երգերի կամ աւանդութիւնների վրայ, առաջացել են ընդհանուր խառնաշփոթութիւնների: Իւրաքանչիւր իշխանական տուն ունէր, ինչպէս նաև այժմ, իր առանձին աշուղը, որ գրում էր, երգում, էր տարբեր մեկնութիւններով ու ոգով և շատ անգամ հակասական, երբ այս և այն թաղերը միմեանց թշնամի էին, այնպէս որ չէր կարելի պատմութիւնը կազմել դրանց վրայ հիմնուած, առանց ընդարձակ ուսումնասիրութեան: Յիշատակուած գէպքերից մի քանիսն էլ հաւաքական գործեր չեն, այլ այս կամ այն թաղի կամ խմբի ինքնուրոյն ձեռնարկներ, որոնց հարկաւոր չէր մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնել:

19) S. Schneider: Die Deutsche Baghdad—Bahn und die projectirte Überbrückung des Bosphorus, Wien —Leipzig. Verlagsbuchhandlung L. Weiss.

Այս չքեղ հրատարակութիւնը բաղկացած է 146 մեծադիր երեսներից և իր մէջ պարունակում է երկու քարտէզ (Փոքր-Ասիայի) և 5 պատկեր (Բոսֆորի կամուրջը, Զմիւռնիա, Անգորա, Կոնիա, Բաղդադ)։

Հեղինակը մի առանձին ոգևորութեամբ պատկերացնում է կուլտուրական այն մեծ նշանակութիւնը, որ ունենալու է այդ գիծը թէ՛ Տաճկաստանի և թէ՛ ամբողջ Եւրոպայի համար։ Նա մի ուժեղ հարուած է տալու տեղական ժողովրդի կեանքին և կենսատու այժ է ներշնչելու «հիւանդ մարդուն»։

Բաղդադի երկաթուղին ունենալու է 1600 կիլոմետր երկարութիւն և անցնելու է հետեւեալ ուղղութեամբ՝ Կոնիայից դէպի Ադանա, որ արգէն երկաթուղու գծով միացած է Միջ-երկրական ծովի հետ և պատերազմական մի նշանաւոր կենտրոն է ներկայացնում։ Ադանայից գիծը կ'ուղղուի դէպի Ուրֆա (նախկին Եգեսոս) և Դիարբեկիր (Այնթապի և Բերեջեկի վրայով), և այդտեղից Տիգրիսի ամուլ, Մոսուլ, Էրբիլ, Կերկուք, Դելի-Աբասի վրայով դէպի Բաղդադ և Բասսորա. այստեղ գիծը կը բաժանուի երկու ճիւղի, որոնցից մէկը կ'ուղղուի դէպի Էլ-Մուխամմերիա, իսկ միւսը—դէպի արաբական Էլ-Կուվեյտ նաւահանգիստը։

Սակայն այդ բոլորը հսկայական ձեռնարկութեան միայն մի մասն է կազմում։ Պսկաս ուշադրաւ չէ և միւս մասը, այսինքն Բոսֆորի կամուրջը, որ ունենալու է 600 մետր երկարութիւն և միացնելու է Պօլիսը Փոքր-Ասիայի հետ։ Այդ կամուրջը դառնալու է իր բաղմաթիւ մինարետներով ու զիշերային հրախուռութեամբ համաշխարհային մի նոր հրաշալիք, իսկ անընկճելի պատերով.—աշտարականման ամբողջուններով, մի անյաղթելի պատնէշ «փաղիշահի» թշնամիների դէմ։

Բաղդադի երկաթուղու համաշխարհային մեծ նշանակութիւնը յոյց տալու համար պ. Շնայդերն ի միջի այլոց մատնանիչ է անում այն իրողութիւնը, որ այդ գիծը չափազանց հեշտացնելու և կրճատելու է Հնդկաստանի ճանապարհը՝ երաւ կարծիքով այդ ճիւղով կարելի է հասնել Կոստատտից և Զանգիբարից մինչև Պետերբուրգ—16 օրում, Տոնկինից Փարիզ—15 օրում և Կալկուտտայից Համբուրգ 12 օրում։

Հեղինակը նկարագրում է երկաթուղու զլխաւոր կայա-

րանները, չըջապատող գաւառների բնական հարստութիւնները, ազգաբնակչութեան բնորոշ առանձնայատկութիւնները, Գերմանիայի քաղաքականութիւնն արեւելքում, և գալիս է այն եզրակացութեան, որ գերմանական կապիտալի և հնարագիտութեան միջոցով կարելի պիտի լինի Փոքր-Ասիան ծաղկած դրութեան հասցնել, նրա անտառապահութիւնը, երկրագործութիւնը բարեկարգել, հանքերն ու միւս բնական հարստութիւնները չափազործել, յաճախ կրկնուող խլրտումները վերացնել,—մի խօսքով Տաճկաստանին այժմեան մեռելայի՛ն դրութիւնից քաղաքակրթութեան ու առաջագիմութեան գիրկը նետել...

Պ. Շնայդէրն իր գրքում նոյն իսկ փաստաբանի դեր է կատարում, աշխատելով արդարացնել թիւրքերի յետամնացութիւնն ու բռնակալութիւնը:

Նրա կարծիքով թիւրքերը կենսունակ և ընդունակ ժողովուրդ են, միայն «ասիացիութիւն» է նրանց վատ յատկութիւնների պատճառը. իսկ թէ ի՞նչ բան է կամ թէ ինչո՞ւն է կայանում այդ «ասիացիութիւնը»—միայն Ալլահը գիտէ, որովհետև ինքը հեղինակը չէ պարզում հարցը...

Գալով հայերին, հեղինակը վկայում է նրանց տոկունութիւնը, վաճառականական ընդունակութիւնը, աշխատասիրութիւնը և միւս յատկութիւնները. բայց միևնոյն ժամանակ չէ մոռանում հայկական սարսափները քաղաքական առասպել անուանել և հայոց հոգեւորականութիւնը մոլեռանդ ու քրիստոնէութեան անունն արատաւորող համարել: Նրա կարծիքով Երևանը «հայ փախստականների» բունն է կազմում, իսկ Էջմիածինն ու Հայոց կաթողիկոսը—ոռւսաց քաղաքականութեան գործիքը:

Դժբախտաբար նա իր կարծիքները հաստատելու համար փաստեր ու ապացոյցներ չէ բերում, այնպէս որ բանիմաց ընթերցողին մնում է այդ երեոյթի պատճառը վերադրել կամ սուլթանական հիւրասիրութեանը *), կամ հեղինակի ծայրայեղ չօվինիզմին:

Աւելի հաւանական է երկրորդը, որովհետև գրքի մէջ սկզբից մինչև վերջը գերմանական քաղաքականութիւնն ու առհասարակ գերմանացիները պատկերացրած են իբրև մի հզօր ոյժ, որ առանց աշխարհակալական ձգտումների աշխատում է միայն կուլտուրա տարածել (sic!), երկրի արգիւնագործութիւնն ու վաճառականութիւնը զարգացնել և ընդհանրապէս Տաճկաստանի հետ բարեկամական առևտուր ունենալ:

Իսկ Ռուսիան, հեղինակի կարծիքով, ընդհակառակը չա-

*) Հեղինակն իր աշխատութիւնը մշակել է Պոլսում—1900 թ. ամառը:

փազանց վտանգաւոր հարեան է, որովհետեւ ձգտում է տիրապետել Հայաստանը և առհասարակ ճնշել Տաճկաստանին:

Սակայն այստեղ էլ գերմանական ձեռնարկութիւնը մեծ ծառայութիւն պիտի մատուցանէ Տաճկաստանին, որովհետեւ չինեւիք երկաթուղիների ցանցը պիտի բարձրացնէ նրա տնտեսական ոյժը և անհրաժեշտ դէպքում արագ կերպով պիտի փոխադրէ տաճկական զօրքն ու ռազմամթերքները դէպի սահմանը, դէպի պատերազմ ընդդէմ կաղակներին:

Հեղինակի կարծիքով Տաճկաստանն այդ բարիքները հեշտութեամբ կը կարողանայ վայելել, եթէ Փոքր-Ասիայում գերմանական գաղութներ հաստատուեն:

Ընդհանուր առմամբ պ. Շնայդէրի աշխատութիւնն արժանի է ուշադրութեան իր մի քանի հետաքրքիր տեղեկութիւններով, որոնք աւելի մեծ արժէք կ'ունենային, եթէ հեղինակի քարոզչական տօնն ու աղաւաղումները չը լինէին...

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ

Ս Պ Ա Ռ Ո Ւ Ա Ծ Գ Ր Ք Ե Ր

Ընթերցողը չի՛ դարմանալ արդեօք, եթէ ասենք, որ այժմս հայերէն պիտանի գրքերի սուլ է: Ամբողջ տարի է բոլորում, իսկ մեր աղքատիկ գրականութեան վրայ չեն աւելանում երեք կարգին գիրք, մինչդեռ՝ դրա փոխարէն, եղած չէնք ու չնորհրով գրքերն էլ «մնաս բարեաւ» ասելով՝ այլ ևս չեն կենդանանում վերստին տպագրութեամբ:

Ներկայումս մեր մի քանի յայտնի հեղինակների գրուածները հրապարակի վրայ ծախու չունինք բոլորովին. դրանք սպառուած են թէ՛ հեղինակների մօտ և թէ՛ գրավաճառանոցներում: Փաստերին դիմենք. Բաֆֆու «Սամուէլ», «Կայծեր», «Դաւիթ բէկ», «Փունջ», «Ոսկի աքաղաղ», «Ղարաբաղի աստղադէտ», «Արծիւ Վասպուրականի», «Հայ կինը և հայ երիտասարդութիւնը» վէպերը սպառուած են. հատնելու վրայ են «Խենթ և Զալալէդդին», «Խամսայի մելիքութիւններ», «Վէպիկներ և պատկերներ», «Խաչագողի յիշատակարան», «Մինն այսպէս, միւսն այնպէս» գրուածները: Պօռնանցի «Հացի խնդիր», «Սօս և Վարդիթեր», «Շահէն» գրքերը շատ տարիներ է ինչ սպառուած են: Սմբատ Շահաղիզեանի «Լեոնի վիշտը», «Հրապարակախօս ձայնը», «Ա-

մառնային նամակները՝ նմանապէս: Ռ. Պատկանեանի առանձին լոյս տեսած «Բանաստեղծութիւններ»-ը Մոսկուայում՝ հանդուցեալի որդու մօտ կայ, իսկ զրաւաճառների մօտ երկու տարուց աւելի է ինչ վերջացել է: Շիրվանզադէի «Արամբին», «Գործակատարի յիշատակարան»-ը, «Խնամատար», «Յաւագար» նոյնպէս չը կան: Թարգմանութիւններից սպառուել են «Դոն-Քիշոտ», «Ռոբերդին», «Խաւարից դէպի լոյս», «Գէորգ Ռուբետոն», «Վաշինգտոն», «Բենիամին Ֆրանկլին» գրքերը: Ատրպետի «Ալմաստ»-ը և Պետրբուրգի ուսանողները թարգմանական «Լուսադէմին» և «Ուսկոկներ» գրքերը նորերս սպառուեցին: Յովհ. Յովհաննիսեանի և Ա. Իսահակեանի «Բանաստեղծութիւններ»-ը նոյնպէս չը կան: «Ռուսերէնից հայերէն բառարան»՝ խօ, գեղի համար չէ ճարուած: Երեցիոսեանի «Ռուս-հայերէն բառարան»-ը 5—6 տարուց աւելի է, իսկ Աբիս. Յովհաննիսեանի «Ռուս-հայերէն բառարան»-ը երկու տարի է, որ սպառուել են:

Թերեւ մի կերպ տանելի լինէր,—եթէ գոնէ ուշադրութեան արժանի նոր գրքեր լոյս տեսնէին ու սպառուածներէ տեղը բոնէին: Թէեւ իւրաքանչիւր գրուածք իր համն ու հոտն ունի, բայց որ ոչ նորերն են երևան գալիս և ոչ էլ հնորն են արտասուլում,—ահա այս տխուր պարագան կարօտ է մեր հասարակութեան բանիբուն մասի լուրջ ուշադրութեան:

Հայերէն գրքերի պահանջ թէեւ թոյլ, բայց կայ իսկապէս:

1900 թուականի ընթացքում Թիֆլիսի յայտնի մի զրավաճառանոցին ղիմել են «Սամուէլ» վէպի համար 176 հոգի, «Կայծեր»-ի համար 153 հոգի, «Դաւիթ բէկ»-ի՝ 147, «Փունջ»-ի՝ 73, «Ոսկի սքազաղ»-ի՝ 62, «Հայ կին և հայ երիտասարդութիւն»-ի՝ 43, «Հայի խնդիր»-ի՝ 92, «Շահէն»-ի՝ 78, «Սօս և Վարդիթեր»-ի՝ 75, «Լեոնի վիշտ»-ի՝ 52, «Հրապարակախօս ձայն»-ի՝ 26, «Ամառնային նամակներ»-ի՝ 25, Գամառ-Փաթիսայի «Բանաստեղծութիւններ»-ի՝ 218, Շիրվանզադէի սպառուած վէպերի համար ղիմել են 25—62 հոգի, Յ. Յովհաննիսեանի և Ա. Իսահակեանի «Բանաստեղծութիւններ»-ի՝ 35, վերև յիշած սպառուած թարգմանական գրուածքներին՝ 33—116: Իսկ Երեցիոսեանի և Աբիս. Յովհաննիսեանի բառարանների համար, համարեա, ամենայն օր: Բերած թուերը գեւ մի զրավաճառանոցին են, և այն էլ նկատի ունեցէք, որ շատերը հաստատապէս ղիմենալով որ այդ գրքերը հրապարակի վրայ չը կան, սպառուած են, հետեւեալը չեն էլ գիմել. իսկ եթէ գրքերը լինէին, անկասկած գրապահանջների թիւը կը կրկնապատկուէր և աւելի: Պարզ է ուրեմն որ պիտանի գրքերի համար մշտական պահանջ կայ յիրաւի:

Պահանջներ եղել են աւելի Սուխումի քաղաքից, որի հայ բնակիչները տաճկաստանցիներ են, Կովկասից դուրս Ռուսաստանի և Ամերիկայի հայ գաղութներէն: Ի գէպ՝ այս էլ պէտք է ասել—ընդհանրապէս դիտուած է, որ Տաճկաստանի վաճառական, արհեստաւոր և մշակ հայ գոտակարգերի մէջ աւելի թուով գրաճանաչ և ընթերցասէրներ կան, քան Ռուսաստանի և Պարսկաստանի համապատասխան դասակարգերում: Կովկասի քաղաքներում պահանջներ եղել են բաւարար չափով: Արարանի, Ղազախի, Նախիջևանի գիւղորայքը և Արարատեան գաշտի բնակիչները դեռ խորխափում են նախնական ագիտութեան մէջ: Գրասիրութիւն տարածելու բարոյական պարտականութիւնը ծանրանում է աւելի քահանաների և երիտասարդների վրայ, որոնց անմիջական պարտքն է մայրենի լեզուի ընթերցանութիւնը հայի և ջրի չափով ընտանեցնել մատաղ սերնդի բերաններում:

Մեր հեղինակների մեծ մասը միջոցներ չունեն նորից հրատարակելու իրենց սպառուած գրքերը: Պէտք է նրանց օգնեն մեր ունեւորները:

Բայց մեր հարուստները աւելի մեծ ուրախութեամբ անմիտ չոպլութիւնների վրայ հաղարներ կը վատնեն, քան մի քանի հարիւր կը դնեն և հրատարակիչ-մեկենասներ կը դառնան:

Մեր հարուստին չստ հարկաւորն է, թէ հայերէն գրքերը սպառուում են և տարիներով չեն տպւում նորերը...

Մի հանգամանքի վրայ ևս կը ցանկայինք մատնանիչ անել: Պէտք է խնդրել հրատարակողներից, որ կարելւոյն չափ աշխատեն մատչելի գներ նշանակել գրքերի վրայ: Շատերը փափագում են ունենալ հանգուցեալ Րաֆֆու գրուածները, բայց ինչպէս վճարեն 4 ռ. «Վէպիկներ և պատկերներ» գրքի համար, 3 ռ. 50 կ. «Սամուէլ» գրուածի համար, կամ 7 ռ. Աբիս. Յովհաննիսեանի Ռուս-հայերէն երկհատոր բառարանի համար, մինչդեռ Մակարովի Ռուս իրաններէն միջակ գիրքով բառարանը նոյն ստուարութեամբ արժէ միայն 2 ռուբլի, թող Ռուս-հայերէն բառարանը 1 ռուբլով աւելի լինի, ուրեմն 3 ռ. արժե՞նայ, բայց ոչ 7 ռ.:

Տաճկահայոց մէջ տպուող գրքերի մասին ոչինչ չենք կարող ասել, քանի որ յարմարութիւններ չը կան մօտից ծանօթանալու: Իսկ Պարսկաստանի հայերը դեռ տհաս են տպագրութեան, հրատարակութեան մասին մտածելու: Թաւրիզում, Թեհրանում և Նոր-Ջուղայում եղած հայոց տպարանները կատարեալ անգործունէութեան մէջ մոռացուած են:

Տեսնենք հիմա մի ամբողջ տարում հրատարակուած հայ-

երէն գրքերի ստատիստիկան ի՞նչ նորութիւն է հաղորդում մեզ:

1900 թուականի ընթացքում լոյս են տեսել 52 գիրք, որից 7-ը (3-ը Հրատարակչական Ընկերութեանը, 4-ը մասնաւոր անձանց) նախորդ տարիներումն են տպուել, իսկ այս տարի արտատպուել են միայն. հետեաբար հաշուի չը պէտք է առնել: Ասել է թէ՛ մի ամբողջ տարուայ մէջ 45 գիրք է միայն աւելա-յել մեր գրականութեան վրայ: Այդ 45 թուից 14 գիրք թիֆ-լիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւնն է լոյս ընծայել: Հրատարակչական Ընկերութեան 14 գրքից 10-ը թարգմանու-թիւն են և 4-ը ինքնուրոյն գրուած: Միւս 31 գիրքը մասնաւոր անհատներ են հրատարակել, որից 21-ը ինքնուրոյն են, 4-ը թարգմանական:

Վերեւ յիշուած 45 կտոր գրքերը ըստ բովանդակութեան հետեւեալ դասակարգութիւնն ունին.—9 գիրք գիտական-ժողովրդական գրութեան են, 5-ը կենսագրական, 5-ը մանկական, 4-ը թատերական, 3-ը կրօնական, 3-ը դասագիրք աշակերտնե-րի համար, 3-ը բժշկական, 3-ը վիպական, 3-ը երգարան, 2-ը ճանապարհորդական, 1-ը պատմական պօէմա, 1-ը գիւղատնտե-սական, 1-ը առակագիրք, 1-ը նշանագրեր ձեռագործի համար, 1-ը զուարճախօսութիւն՝ դաւաւաբարբստով գրուած:

Հրատարակուած այդ գրքերի մեծամասնութիւնն ութածալ կամ քառածալ բարակ բրօշիւրներ են՝ բաղկացած 35—62 ե-րեսներից, բայց Արիս. եպս. Սեղրակեանի «Քահանայական խնդիր», Եր. Շահազիզի «Մկրտիչ Յովսէփեան Էմին», Կ. Կու-սիկեանի և Լ. Սարգսեանի «Մայրենի խօսք» դասագիրքը, Կ. Ֆրամարիօնի «Ուրանիա» աստղագիտական վէպը՝ Հ. Առաքէլեա-նի թարգմանութեամբ, Նորայր Բիւզանդացու լուսաբանած «Կո-րիւն վարդապետ և նորին թարգմանութիւնք» համեմատական գրուածը և Պ. Վինոգրադովի «Դասագիրք ընդհանուր պատմու-թեան նոր-Դար» թարգմանութիւն Նիկ. Քարամեանի:

Զուր չէր ասուած յօդուածիս առաջին տողերում, թէ ամբողջ տարի է բոլորում, բայց մեր աղքատիկ գրականութեան մէջ չեն աւելանում երեք կարգին գիրք:

Արդարեւ՝ տիտուր պատկեր է ներկայացնում հրատարակ-չական գործը մեղանում: Ո՞ր մի գրականութիւն սիրող անհա-տի սիրտը տակն ու վրայ չի լինի, կարդալով վերանիշ սղմուած թուերը: Անցնի 366 օր և ընդամենն 45 գիրք արտադրուի...

Ընթերցանութեան գրքերից պակաս հոգս չէ պատճառում նաև դասագրքի պակասութիւնը:

Վերջին տարիներս զգալի կերպով նկատուում է հայերէն դասագրքերի պակասութիւնն: Նոր դասագրքեր չեն յօրինուում, սակաւթիւ եղածներն էլ պակասում են միմեանց յետեից՝ չարժանանալով նոր տպագրութիւնների: Մի քանի առարկաների համար դասագիր չը կայ բառիս բովանդակ նշանակութեամբ: Հապա՝ մասնացոյց արէք ներկայումս հրապարակի վրայ՝ Եկեղեցական պատմութեան, Բնական գիտութեանց, Հայաստանի և Ընդհանուր աշխարհագրութեան մի որ և է դասագիր, և կամ առաջին և երկրորդ բաժանմունքների համար Տարրական թուաբանական խնդրագիր:

Մեր ս. էջմիածնի ձեմարանը, թեմական դպրոցները, Պարսկաստանում եղած և լինելի երկսեռ ուսումնարաններն ինչնով են կառավարուել վերջին տարիներս և ներկայումս: Յաճախ դպրոցական զանազան հաստատութիւններից դիմումներ են եղել և լինում են գրավաճառանոցներին, դասագրքեր են պահանջում, բայց միշտ էլ յուսակաւ բացատուել են՝ չը լինելու պատճառով:

Հրապարակի վրայ ծախու չը կան բոլորովին.—Մեք. արքեպս. Մուրադեանի և Յուս. վրդ. Մովսիսեանի «Եկեղեցական պատմութիւնները», Սեդ. Մանգլինեանի «Նահապետական և հայրենի աշխարհ», «Դիւցազնական աշխարհ» և Հէնչէլի՝ «Բանաւոր, և գրաւոր հաշուելու խնդիրներ» ա. բ. և գ. մասերը, Կ. Կոստանեանի «Գրաբարի հոլովումն և խոնարհումը», իսկ «Նախաշաւիղը» սպառուելու վրայ է, Արքանաւանի պատկերազարդ «Հայոց պատմութիւն» ստորին դասարանների համար, Ստ. Պալասանեանի և Նիկ. Մելիք-Թանգեանի «Աշխարհաբար քերականութիւն», Ն. Սիմէօնեանի «Ընհանուր աշխարհագրութեան» ա. բ. և գ. մասերը, «Բաղդատական աշխարհագրութիւն», Գր. քահ. Երզնկեանի «Թուաբանական խնդիրներ և օրինակներ, տարրական դասընթացք» ա. և բ. տարի, Մ. Սիմէօնեանի «Դասագիրք թուաբանութեան, թուաբանական խնդիրների մ. ա. ամբողջ թուեր և մ. բ. կոտորակներ», Յ. Գէորգեզեանի «Ժողովածու թուաբանական խնդիրների» մ. բ. կոտորակներ, Եղ. քահ. Երզնկեանի «Դասագիրք հայկական ձայնագրութեան և աղգային ձայնագրեալ երգարան», Կամար Տէր-Դաւթեանի «Русское Слово» ձեռնարկը, արժանազին (5—10 կոպ.) փոքրածաւալ այլբենարան, կտրտուած-չարժական տառերի հաւաքածու կարդոնի վրայ, թղթէ արկղիկներով, միւլնոյնը՝ քառակուսի փայտերի վրայ յարմարեցրած և Հայաստանի քարտէզը:

Միջնակարգ դպրոցների բարձր դասարաններն ուսանողները պակաս նեղութիւն չեն կրում Խորենացի, Եզնիկ, Նարեկ,

Ղազար Փարսկեցի և այլն զրաբար ձեռնարկները ձեռք բերելու մէջ Շատ դասարաններում 4—5 հոգի մի գրքով են կառավարւում։ Յիշեալ դասագրերից Խորենացին, Ագաթանգեղոսը և Եղիշէն տպագրուել են Թիֆլիսում։ Խորենացին սղառուած է, իսկ միւսները Վենետիկի տպագրութիւններ են, բայց մինչև դրանց ստանալը աւելի շուտ ուսումնական տարին է վերջանում, քան այդ գրքերը՝ Վենետիկից տեղ են հասնում։

Հայ գրավաճառները միանգամայն անուշադրութեան են տուել Վենետիկի և Վիեննայի Մխիթարեանների, Կ. Պօլսի, Զմիւռնիայի, Երուսաղէմի, Մոսկուայի և այլ տեղերի հրատարակութիւնները, որոնց չը լինելը սակաւ մոռատանջութեան չէ ենթարկում գրականութեամբ զբաղուող անձերին, երբ զրանք ձեռնարկում են մի սր և է աշխատութիւն գրելու և զրա վերաբերեալ աղբիւրներ չեն կարողանում գտնել։

Ահա ինչ ողորմելի դրութեան մէջ է մեր հրատարակչական և գրավաճառութեան գործը։

Խ. ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

Ն Ո Ր Ս Տ Ա Յ Ո Ւ Ա Մ Գ Ր Ք Ե Ր

- 1) Ի. Պատալենկո, Յարաջաւոր ուսանողը. թարգմ. Գ. Աղաջանեանց. Թիֆլիս. 1900 թ. գինը 15 կոպ.
- 2) Հաչիւ Բաթումի Ս. Փրկիչ եկեղեցւոյ երեցիօն Ս. Յարութիւնեանցի. Բաթում, 1901 թ.:
- 3) Ахмедъ-бекъ Агаева, Женщина по исламу и въ исламѣ. Тифлисъ, 1901, цѣна 30 коп.
- 4) Линдбахъ, Универсальная стенографія, усваиваемая въ 2 дня, Москва, 1901 г. цѣна 50 коп.

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ

ՄԱՆԳԱՆԷՋԻ ԱՐԴԻԻՆԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՄԵՐ ԵՐԿՐՈՒՄ

Նաւթից յետոյ մանգանէզը այն հանքն է, որի արդիւնահանութիւնը մեր երկրում խոշոր չափերի է հասել: Ինչպէս Կովկասի նաւթի, այնպէս և մանգանէզի արդիւնաբերութիւնը իր քանակութեամբ ամբողջ աշխարհում առաջնակարգ տեղ է բռնում: Մանգանէզը ամենամեծ քանակութեամբ արտահանւում է արտասահման, ուր նա գործադրւում է բազմաթիւ քիմիական բաղադրութիւնների, սպիտակ թուջի և պողպատագործութեան մէջ:

Մանգանէզի արդիւնաբերութիւնը մեր երկրում, ինչպէս ցոյց են տալիս վերջերումս լոյս տեսած աշխատութիւնները *), հակադաս ջայլերով է առաջ գնում: Այսպէս, օրինակ, 1898 թ. արտահանւում է 16,259,204 պ., իսկ 1899 թ. 34,052,432 պ., այսինքն մի տարուայ ընթացքում կրկնապատկուել է արդէն, իսկ 14 տարի առաջ, այն է 1885 թ. արտահանւում է ընդամենը 3,640,000 պ.:

Մանգանէզ արդիւնաբերողների ամենամեծ խումբը (62 ֆիրմա) պատկանում է 100,000—200,000 պուդ մանգանէզ ստացողների թուին և միայն 4 ֆիրմա ստանում է 400,000—500,000 պ., իսկ 10 ֆիրմա—ստանում է 500 հ. մինչև 1 միլլ. պ.: Արդիւնագործների մեծ մասը վրացիներ են:

Մանգանէզի հանքերը գլխաւորապէս գտնւում են Գուլթայիի նահանգի Շորապանեան գաւառում, Կվիրիլի գետի երկու կողմի 11 գիւղերում:

Մեր երկրից այդ հանքը արտահանւում է 1899 թ. Անգլիա 7,781,555 պ., Գերմանիա 888,200 պ., Հոլլանդիա 7,652,338 պ., Բելգիա 489,900 պ., Ամերիկա 4,923,491 պ., Ֆրանսիա 439,312 պ.: Աչքի է ընկնում որ Անգլիայի ամենավտանգաւոր

*) Труды III-го Съезда марганц.—въ г. Кутаисѣ, 1901.

Ապրիլ, 1901.

մրցակիցը, Գերմանիան, նրանից 8 անգամ պակաս է ներմուծում մանդանէզ. բայց այդ հանգամանքը բացատրւում է նրանով, որ Հոլլանդիայի վերջրած ամբողջ մանդանէզը գնում է Գերմանիա։ Ուրիշ երկրներից մանդանէզ ստացւում է նաև Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Ամերիկայում և Անգլիայում։ Այդ հինգ երկրների հանքերը միասին 1898 թ. տուել են, 8,058,813 պ., իսկ Կովկասը 16,159,204 պ., այսպիսով ամբողջ աշխարհում գործածուող մանդանէզի կէսից աւելին արտահանւում է Կովկասից։

Արտահանութիւնը մեղ մօտ կատարւում է դեռ հին ձևով. ոչ մի կատարելագործութիւն չէ մտցրած։ Թուե՛նք այստեղ արտահանութեան հետ կապուած մի քանի հարցեր.

Առաջինը. երկաթուղու կայարաններում տախտամանների կամ պլատֆորմների հարցը մեծ դժուարութիւն է պատճառում հանքատէրերին. որպէս զի բոլոր արտահանողներին բաւարարութիւն տրուի, հարկաւոր է 190 սափ. պլատֆորմ, այն ինչ այժմ կայ 152 սափ., այնպէս որ արդիւնաբերողների մի մասը մշտական մնում է առանց պլատֆորմի։ Յանձնաժողովը քանիցս դիմել է երկաթուղու վարչութեան, բայց անհետեանք է մնացել. վերջապէս արտահանողները համաձայնել են իրանց հաշուով չինել պլատֆորմներ. դրա փոխարէն երկաթուղու վարչութիւնը մշակում է մի կանոն, որի հիման վրայ ով 30,100 պուդից պակաս մանդանէզ ունի՝ նա պլատֆորմ ստանալու իրաւունքից զրկւում է։ Բայց այժմ երկաթուղու վարչութիւնը արդէն համաձայնել է չինել պլատֆորմներ, այնպէս որ սրանից յետոյ բոլորն էլ պիտի ունենան տեղ։ Անցեալ տարի 340 պլատֆորմ խնդրողներից միայն 41-ը ստացան, իսկ միւսները մերժուեցին։

Երկրորդ. տեղափոխելու պայմանները նահապետական են. մանդանէզը սայլերի վրայ բարձած տանում են Չիատուրի կայարանը շատ վատ ճանապարհով։ Լեռնային ինժեներ պ. Միխայլովը առաջարկում է հանքը տեղափոխելու համար մտցնել օդային էլեքտրաշարժ վազօններ, (այդ տեսակ վազօններ մտցրած են Եկատերինապոլի նահանգում և Դոնի աւազանում գտնուած հանքերի մէջ) փոխանակ խճուղու կամ երկաթուղու, որոնցից առաջինը կլանում է մեծ ծախս, համեմատած իւր տուած օգտի հետ։ Այն ինչ էլեքտրականութեամբ, ինչպէս փորձը ցոյց է տալիս մեզ, ձեռնտու է լինում, մանաւանդ ոյժ առաջացնելու համար էլ վառելիք հարկաւոր չէ, քանի որ կարելի է օգտուել Կվիրելի գետից։ Միևնոյն ժամանակ ինժեներ Միխայլովը առաջարկում է էլեքտրականութեամբ լուսաւորել և հանքերը. այդ բոլորի համար պահանջւում է $1\frac{1}{2}$ միլ.։ Գ. Միխայլովը

մանրամասն հաշիւներով ապացուցանում է դրա օգուտը: Երրորդ. վաղօճիների մեծ պահպանութիւն է զգացւում հարկը փոխադրելու դէպի Բաթում և Փոթի: Արտահանողների տրամադրութեան տակ ընդամենը կայ 150 վաղօճ, հաշուելով իւրաքանչիւր վաղօճ 765 պուլ. հետևապէս մի անգամից կարելի է տեղափոխել 114,750 պուլից ոչ աւելի, այնպէս որ մանգանէզի ահապին քանակութիւնը մնում է իր տեղում վաղօճների պահպանութեան պատճառով:

Չորրորդ. մասնագէտների պակասութիւնը, որի լրացնելու համար 3 ծրագիր կայ. 1) բանալ լեռնային ուսումնարան Գութախում, որի համար դիմումն է եղել, ուր հարկն է. բայց որովհետև Բագուն էլ է դիմել, հաւանական է որ բացուի վերջինում, 2) բանալ գործնական դասընթացներ յանձնաժողովի հսկողութեան տակ շտէյգէրներ պատրաստելու համար և 3) մինչև այդ երկուսի իրագործուելը ունենալ ինստիտուտներում ստիպենդիաւորներ այն պայմանով, որ աւարտելուց յետոյ ծառայեն մանգանէզի հանքերում:

Այժմ տեսնենք թէ ինչ է արուած հանքային բանուորների համար և ինչ դրութեան մէջ են գտնւում նրանք: Պէտք է յիշել այն պարզ ճշմարտութիւնը, որ դործի աջողութեան համար հարկաւոր է դրական և իմացական աշխատանք, իսկ այդ ձեռք է բերւում, երբ աշխատողը ունի մարդավայել կեանք. լաւ մնունդ՝ իր կորցրած ոյժը կազդուրելու, լաւ բնակարան, չափաւոր աշխատանք, տաք հագուստ, մտաւոր զարգացումն, միջոց բժշկուելու և վարձատրութիւն՝ դժբախտութեան դէպքերում:

Ներկայումս ծրագրւում է բանուորական հիւանդանոցների դրամարկը կազմելու. իսկ բնակարանների, ուսումնարանների, ժողովրդական դասախօսութիւնների, դրադարանների մասին ոչ մի ծրագիր և խօսք չը կայ: Այս բոլորի բացակայութիւնը լաւ պատկերայնում է բանուորների դրութիւնը: «Հազիւ թէ չափազանցութիւն լինի, ասում է պ. Զդանօվիչը, այնքան որ ռուսական արդինագործութեան որ և է ճիւղի մէջ այնքան քիչ ու չադրութիւն դարձրած լինեն բանուորների դրութեան վրայ, ինչպէս մանգանէզայինում»:

Մանգանէզի հանքերում բանուորների միջին թիւը հասնում է 2,000. դրանց ապահովելու համար հարկաւոր է 8-ից մինչև 10 հազար ռուբլի:

ՅՈՎ. ԿԱՐ.

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԻ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

ՀԱՅՈՑ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

Թիֆլիսում լուր տարածուեց, թէ մեծ պատի երկրորդ շաբթին հիւր պէտք է գայ Բագուից հայ դերասանական խումբը. բայց, տարաբախտաբար, եկաւ մի մասը, այլապէս, երեւի չէր էլ կարող լինել, քանի որ սա հայկական խումբ էր. իսկ հայը, անթիւ անգամ ստուած է՝ միութիւն չէ սիրում...

Կասկած չը կայ, որ Թիֆլիսի հայ հասարակութեան գոնէ այն մասը, որ հետաքրքրուում է հայկական բեմով, ի սրտէ ուրախացաւ այս աւետարելը լուրին, բայց Բագուի հայոց դերասանական խումբը կարծես դիտմամբ սառը ջուր ածեց նրանով հետաքրքրուողների վրայ և ուզեց ապացուցել, որ եթէ հասարակութիւնը չէ հետաքրքրուում հայոց թատրոնով—գրա պատճառը դերասաններն են:

Կար ժամանակ, երբ աջ ու ձախ մեր դերասաններից լսուում էին տրոտուշներ ու բողոք հայ հասարակութեան անտարբերութեան համար դէպի մայրենի բեմը և մայրենի գեղարուեստը... Վերջապէս այդ լաց ու կոծին արձագանք տուաւ Բագուի հայ հասարակութիւնը, որ ապահովեց մեր դերասաններին. սակայն գնահատեց արդեօք այդ բանը հայ դերասանը, աշխատեց նա զարգանալ և առաջ գնալ... Մեր Բագուի հիւրերին տեսնելով, մենք կարող ենք պատասխանել—ոչ:

Շրջել թէ մեծ և թէ նոյն իսկ յետ ընկած գաւառական քաղաքները՝ ներկայացումների միջոցով ժողովուրդը զարգացնելու, նրան մայրենի բեմի գրուածների և տաղանդների հետ ծանօթացնելու նպատակով—զա գովելի, բայց միևնոյն ժամանակ դժուար դարձ է: Ժողովուրդը կրթելու համար նախ կըրթողը ինքը պէտք է կրթուած և նախապատրաստուած լինի, որ ծաղր ու ձանձրոյթ չը յարուցանէ կրթուողների մէջ, պէտք է կարողանայ ըմբռնել ժողովրդի պահանջները. իսկ մեր դերասանները ցոյց տուին, որ չը գիտեն ինչպէս հետաքրքրել հասա-

քակութիւնը, մինչդեռ թատրոնական գործի աջողութիւնը անպայման կապուած է այդ հետաքրքրութեան չափից։

Կար ժամանակ, երբ թատրոնական գործը մեղանում յենում էր մէկ կամ երկու անհատների վրայ. ժողովուրդը միշտ լցնում էր թատրոնը, որովհետեւ խաղալու էր մի Ադամեան կամ մի Հրաչեայ։ Բացի այդ, կլասիկ պիէսների մէջ լինում էին մէկ կամ երկու կենտրոնական դերեր։ Ժամանակը փոխուեց, այժմ մի կողմից աչքի ընկնող մեծ տաղանդներ չունենք, իսկ միւս կողմից էլ ընթացիկ դրամատիկական գրականութեան մէջ տիրում է մի նոր հոսանք. տարէց տարի պակասում են այնպիսի պիէսների թիւը, որոնց մէջ կայ մէկ կամ երկու կենտրոնական դեր՝ և հետաքրքրողը պիէսի ամբողջութիւնն է ու նրա մէջ արծարծուող ու լուծուող հասարակական խնդիրներն են զբաղում հասարակութեան ուշադրութիւնը։ Ժողովուրդը նախ և առաջ ուզում է տեսնել պիէսը և ոչ այս կամ այն դերասանի խաղը. իսկ այդպիսի պայմանների մէջ ակամայ առաջ է գալիս բեմիսօրի անհրաժեշտութիւնը, որ մեծ խնամքով պէտք է վերաբերուի դէպի ամբողջութիւնը, այսինքն տայ «անսամբլ», այլապէս ներկայ թատրոնական գործը միշտ կարող է կաղալ։

Այդ ամբողջութեան, ի հարկէ, պիտի նպաստեն նախ դերասանները իրանց մտածած խաղով, իսկ միւս կողմից՝ խմբի բեմիսօրը պէտք է լինի անպայման բեմական գեղարուեստ իմացող և զարգացած մի անձնաւորութիւն. սակայն, տարաբախտաբար, ներկայ հայ խմբի մէջ յիշած պայմանները բացակայում են։ Դերասանների մեծ մասը չունի մտքի և ճաշակի բաւականաչափ զարգացում, որ անդեկավար առաջ տանի գործը։ Լաւ բեմիսօրը կ'ազատէր շատ սխալներից մեր դերասաններին։ Զարգացած բեմիսօրը երբեք չէր ընտրի մի քանի ներկայացումների համար այնպիսի բեպերտուար, որ ձանձրալի է, անհետաքրքրական և անբեմական։

Թիֆլիսում խաղացած պիէսները հետեւեալներն են՝ «Մեղէն», «Սաֆօ», «Վերսլենի», «Իդէիլ», «Դօն-Գիշօտ», «Կեանքի արժէք» և «Մադամ-Սան-Ժէն»։ Վերոյիշեալ եօթը պիէսից ոչ մէկը, բացի «Կեանքի արժէք»-ից, մեր կեանքի հետ կապ չունեն։ Դրանցից մէկը հոռոմեական կեանքից է, միւսը՝ յունական, երրորդը՝ Բուդդայի, չորրորդը՝ ֆրանսիական. մի խօսքով՝ այնպիսի պիէսներ էին ընտրուած, որոնց մէջ մէկ կամ երկու նշանաւոր դեր կայ, իսկ բովանդակութեան կողմից (բացի երկուսից), եթէ կամենում էք, բոլորովին անհետաքրքրական և անմարսելի հայ ժողովրդի համար։ Այդ պիէսները, իբր «կլասիկ», ի հարկէ, լիքն են ճոճոյն ֆրազներով, որ արտայայտելու հա-

մար այնքան հարկաւոր է հին շօլայի դեկլամացիան, բայց այդ բոլոր ֆրագմենտից խեղճ հանդիսականի գլուխը ոչինչ չէ մըտնում և սիրտը ոչինչ չէ զգում:

Մեզ թւում է որ այժմեան հայ թատրոնը պէտք է կրէ ժողովրդական բնաւորութիւն և խումբը պէտք է աշխատէ ամեն կերպ մօտեցնել բեմական գործը ժողովրդին, բեպերտուարը պիտի կազմուած լինի ընտրութեամբ և միշտ մօտ իրական կեանքին:

Բայց գուցէ խումբը պիէսների պակասութիւնը լրացնում էր իր խաղով:

Տարաբախտաբար անսամբլի խաղն էլ շատ թոյլ էր, որովհետև դերասաններից ամեն մէկը չէր ստանձնում իրան յարմար դեր, այլ աշխատում էին գործը մի կերպ «եօլա-տանել», իսկ ոյժերի պակասը լրացնում էին պատահական անձնաւորութիւնները: Այդ բաւական չէ, դերասաններից շատերը չէին կարողանում կամ չէին աշխատում գոնէ ըստ կարելոյն մօտենալ հեղինակի նկարագրած անձնաւորութեանը, մարմնացնել նրան:

Համարձակ կարելի է ասել, որ վերոյիշեալ եօթը պիէսից Բագուի խումբը վեցը տապալեց: Միայն «Կեանքի արժէքն» էր, որ թէ ժողովուրդը հասկացաւ և թէ իրանք դերասանները ըմբռնեցին իրանց խաղալածը և բաւականութիւն պատճառեցին հասարակութեանը: Եւ դա շատ բնական է. պիէսը կենսական էր և մեզ բոլորիս ծանօթ կեանքից վերցրած:

Տիկին Սիրանոյշը անպայման տաղանդաւոր դերասանուհի է և, ըստ երևոյթին, բեպերտուարը կազմուած էր տիկին Սիրանոյշի համար, այսինքն դրուած էին մի շարք այնպիսի պիէսներ, որտեղ մի ուժեղ կանացի դեր կայ, իսկ մնացած խումբը միայն իր խաղով պէտք է լրացնէր, մի տեսակ պարադանների դեր կատարէր: Հետաքրքրութիւնը կենտրոնանում էր տիկին Սիրանոյշի խաղի վրայ:

Կրկնում ենք, մեր դերասանների նիւթականը բաւականաչափ ապահովուած է. մնում է որ նրանք ինքնազարգացմամբ կրթեն իրանց միտքը և ճաշակը, կատարելագործեն իրանց ընդունակութիւնները, հասարակութեան համար հետաքրքրական պիէսներ ներկայացնեն և ունենան մի ընդունակ և լայն զարգացման տէր բեմիսօր, որ միայն էր և ուղղութիւն տար մեր դերասանական խմբին: Թէ ինչ ահալին նշանակութիւն ունի տաղանդաւոր բեմիսօրը, դրան փառաւոր ապացոյցը մենք տեսնում ենք Մոսկուայի Գեղարուեստական-Հասարակական թատրոնում, որ շնորհիւ պ. Ստանիսլաւսկու բեմիսօ-

բուժեան դարձաւ ամբողջ Ռուսաստանի ամենասիրուած բեմը։ Իսկ որ Թիֆլիսի հայ հասարակութեան մէջ մարած չէ հետաքրքրութիւնը դէպի մայրենի բեմը—դրան ապացոյց կրիտասարդ Կ. Գալֆայեանի տուած ներկայացումը։ Ճիշտ է, որ պ. Գալֆայեանի բեմ զուրա դալը մի քիչ անսովոր առաջաբան ունէր. այդ դեռ սկսնակ արտիստ-տրագիկի մասին շատ հակասական լուրեր և կարծիքներ էին տարածուել. պ. Գալֆայեանը նոյն իսկ լրագրական բանակոտի աւարկայ էր դարձել... Այդպիսով դեռ բեմ չը զուրա եկած, նա յայտնի էր արդէն։ Հասկանալի է, որ այդ հանգամանքներում ինչ անսովոր հետաքրքրութեամբ էր ապաստում ապրիլի 6-ին, Թիֆլ. Արտիստ. Ընկ. թատրոնը լքցած հասարակութիւնը՝ վարագոյրի բացման։ Նրանք, որոնք տեսել էին «Համլէտ»-Ադամեանին, գուշակում էին Գալֆայեանի խաղառակուելը, կային և այնպիսիները, որոնք, ասէկօսէներկոյ ազդուած, թշնամական դիրք էին բռնել և սրտանց ցանկանում էին, որ տապալուի «յանդուգն» սկսնակը։ Գալֆայեանը մինչև այդ օրը բեմ էր զուրա եկել Պարիզ և Բագու «Համլէտի» և «Օթելլօի» միայն մի քանի տեսարաններում. առաջին անգամն էր նա խաղում մի ամբողջ դեր։ Անկասկած հեշտ բան չէր այդ պայմաններում աշող կատարել մի այնպիսի բարդ և նուրբ հոգեկան դիմագիծ, ինչպիսին է Շէքսպիրի «Համլէտը», սակայն պ. Գալֆայեանը իր մի քիչ ինքնուրոյն խաղով կարողացաւ գրաւել հասարակութեան ուշադրութիւնը և ցոյց տալ, որ զուրկ չէ տաղանդից։ Ներտասարդ դերասանին, բնականաբար պակասում է փորձառութիւն. բայց նա իր առաջ ունի շատ ժամանակ՝ անխուսիքի թերութիւնները լրացնելու և իր չնորհքը կատարելագործելու համար։ Մի բան, որի վրայ առանձին ուշադրութիւն պէտք է դարձնել՝ դա դերասանի փիզիկական թուլութիւնն է, որ կարող է լուրջ խոչընդոտ դառնալ բեմին ծառայելու համար։ Յամենայն դէպս հայոց դերասանական խումբը պէտք է զրկաբաց իր մէջ ընդունի այդ նոր ոյժը։

Առհասարակ մի ընդունակ բեմիսօր կարող կը լինէր մեր ցիր ու ցան և անդեկալար բեմական ուժերից կազմակերպել բաղմակողմանի ուժերով օժտուած դերասանական մի խումբ, որ փոփոխակի խաղալով Բագուի և Թիֆլիսի բեմի վրայ, կարող կը լինէր հաստատ ոտի վրայ դնել հայոց թատրոնական գործը մեղանում։ Գլխաւոր խնդիրը հմուտ, զարգացած և գործին նուիրուած բեմիսօր գտնելն է։

Vox.

ՆԵՐՓԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Իվ. Իվ. Սվեդենցով.—Կոմպրոմիսներ չը ճանաչող հասարակական գործիչ—
—Իվանովիչի կարծիքը ասլետական օգտին մասին.—Նրա հակապատկերը
Կովկասում.—Անհետառես աղբյուրական պայքար.—Քաղաքային ինքնա-
վարութիւնների կազմը.—Աղբային և աղբականական ձգտում.—Աղբային
տենդենցիան քաղաքային գործերում անհեթեթութիւն է.—Իսկական և
շինծու կուսակցութիւններ.—Քաղաքային ինքնավարութեան գործունէու-
թեան շրջանակը.—Մեր բոլոր քաղ. ինքնավ. ընդհանուր տենչը.—Բուր-
ժուազիայի ընդհանուր բնատրութիւնը.—Ունեւոր և չքաւոր դասակարգերի
շահերը.—Ձայնատուրիւն՝ մի թէ՛ երեք ժողովներում.—Գործունէութեան
որոշ ծրագիրներ և իսկական կուսակցութիւններ.—Չքաւոր դասակարգե-
րին ևս կուլտուրական բարիքներ են հարկաւոր.—Ձուլալօվի ժառանգների
նուէրը ծողովրդական Ցան համար.—Միլիօնների նպատակայարմար
գործածութիւն.—Իարձրագոյն Հրովարտակ.—Ժող. լուսատրութեան նոր
մինիստրի հրամանը.—Վառավարչական հաղորդագրութիւն բարձրագոյն
դպրոցների մասին:

Թիֆլիսում մարտի 14-ին վախճանուած ուս հրասլարա-
կախոս-բեկկտրիստ Իվան Իվանովիչ Սվեդենցովը իր ուղղամբ-
տութեամբ և հասարակական վեհ իդէալներով մի հաղուագիւտ
անձնաւորութիւն էր մեր նիւթապաշտ դարում: Իվանովիչը (այդ
անունով էր նա աւելի յայտնի) ընդունակ չէր իր խղճի հետ
որ և է կոմպրոմիսի մէջ մտնելու. վարիսեցութիւնը, սուտը,
անարդարութիւնը և բռնութիւնը նրա անձնաւորութեան մէջ
գտել էին մի անվեհեր և անհաշտ թշնամի, որ բորբոքում էր
և իր սրտի բոլոր կարողութեամբ ղինւում հասարակական բա-
րօրութիւնը վտանգող ամեն մի գործունէութեան դէմ: Նա
«խոհեմութիւն» չունէր ժամանակին լուել, իշխանաւորներին
խնայել, եօլա-տախել ու համակերպուել, ինչպէս անում են նը-
րանք, որոնք ուղում են համ կօմֆօրտ վայելել, համ էլ «հասա-
րակական գործիչ» կոչուել: Եւ շրջապատող խաւարի ու ետա-
սիրութեան մէջ նա նմանում էր մի վստ ճրագի, որ սլլալում է
աստանդական իր կեանքի ամբողջ ընթացքում, երբէք չուզե-
նալով հաշտուել չարիքի հետ, մինչև որ մարում է, թողնելով

իր յետևից բարի յիշատակ: Նա գիտէր, որ կեանքի վայելքների և փարթամութեան հետ մեր պայմաններում կապուած են շատ կամ քիչ կօմպրօմիսներ իշխող անարդարութեան հետ, ուստի գերադասեց զրկանքներով լի կեանք կրել և պահպանել անբիծ մի խիղճ:

Մեր նպատակից դուրս է այստեղ բնորոշել այդ բիւրեղի նման մաքուր հոգու գրական գործունէութիւնը. մենք ուզում ենք միայն մատնանիչ անել նրա վրայ, իբրև մեր ժամանակներում հազուադէպ դառած հասարակական մի տիպի և աւելացնել, որ թշուառ է այն ազգը, որի մէջ Դիօգինէսի լապտերով պէտք է փնտրել Իվանօվիչի հասարակական բնազդներով օժտուած անհատներ: Սակայն ի պատիւ ուսն ազգի պէտք է ասել, որ նա ամեն մի Վելիչկօյի դէմ կարող է և մի Իվանօվիչի դուրս բերել, անհոսի ներքին ոյժի գրաւականներից մէկը...

«Պետական օգուտը պետութեան մէջ ապրող ազգաբնակչութեան օգուտն է—առանց ազգութեան և կրօնի խտրութեան. պետութիւնը չը պէտք է աղքատակութեան մի մասի բարօրութիւնը հաստատէ ի հաշիւ միւսի»*),—ասում էր Իվանօվիչը, ապրելով մեր երկրում, ուր բոլորովին այլ տեսակէտներ էր պաշտպանում մի Վելիչկօ: Անշուշտ պետութեան բարօրութիւնը լայն հասկացող ամեն մի հպատակ, առանց կրօնի և ազգի խտրութեան, կը համաձայնի, որ Իվանօվիչներն են այն տարրերը, որոնք համերաշխ և խաղաղ կուլտուրական կեանքի հիմքերն ամրացնելով նպաստում են երկրի ընդհանուր առաջադիմութեան և ոչ Վելիչկօները, որոնք սերմանում են ատելութիւն, կադ ու կոիւ հարեան ազգութիւնների մէջ:

Դժբախտաբար հեռատեսութիւնը շատ քիչ մարդկանց է յատուկ և մեծամասնութիւնը մի քանի անգամ յիմարութիւն է անում, սայթաքում է, մինչև որ վերջապէս, դառն փորձերից սթափուած, տեսնում է ճշմարտութիւնը, հասկանում է իր օգուտը: Մի այդպիսի տխմար անհեռատեսութիւն էր և վրացիների ու հայերի կոիւնները Թիֆլիսի քաղաքային ընտրութիւնների առիթով:

Աշխատենք պարզել մեր ասածը:

Պետական բարձր իշխանութիւնը քաղաքային ինքնավարութիւններին որոշ օրէնքով յատկացրել է գործունէութեան յայտնի շրջանակ: Այդ ինքնավարական մարմինը, համաձայն

*) Տե՛ս „Вѣстн. Европ.“ 1900, № 4-ի մէջ Իվանօվիչի „Колонизация Кавказа“ յօդուածը, որի մասին համառօտ տեղեկութիւն կարելի է գտնել և „Մշակի“ № 76-ում:

1892 թուի կանոնադրութեան, ընտրում են միայն նիւթական որոշ ցէնզ ունեցող քաղաքացիները, այսինքն նրանք, որոնք քաղաքում ունեն անշարժ կապք կամ առաջին և երկրորդ կարգի առևտրա-արդիւնադործական ձեռնարկութիւն: Այդ պահանջների չնորհիւ ընտրողներն ու ձայնաւորները լինում են միմիայն քաղաքի ունեւոր դատակարգից: Բնականաբար, օրինակ, Մոսկուայում քաղաքային խորհրդարանի ահադին մեծամասնութիւնը պիտի բաղկացած լինի ոուս ձայնաւորներից, Գոթայիսում՝ վրացիներից, իսկ Թիֆլիսում էլ, ուր տնատէրերը և առևտրա-արդիւնադործական ձեռնարկութիւնները վարիչները հայեր են, դարձանալի չէ, եթէ քաղաքային ձայնաւորների մեծամասնութիւնը այդ ազգութեան է պատկանում: Սակայն հետաքրքրական է իմանալ, թէ քաղաքային գործերում ինչո՞ւ է արտայայտուել այդ հայ ձայնաւորների ազգային տենդենցիան, ցանկալի էր լսել թէ ի՞նչ մի առոնծին ղուտ հայկական գիծ է ցոյց տուել Թիֆլիսի խորհրդարանը, ի՞նչ մի առաւանջապատկութիւն է ունեցել Թիֆլիսի բուրժուական խորհրդարանը, որով նա տարբերուել է Գոթայիսի, Մոսկուայի կամ մի այլ քաղաքի «գումայից»:

Մեր բոլոր քաղաքների խորհրդարանների կազմը բուրժուադիական է, լինի դա Գոթայիսում, Մոսկուայում թէ Թիֆլիսում: Չեմ կարծում, որ մի շիտակ վրայի կամ ոուս համուղուած լինի, որ վրայի բուրժուական աւելի ալտրու-իստ է, քան հայ կամ ոուս բուրժուական: Այդ դատակարգը ունի ամենուրեք ընդհանուր տնտեսական շահեր, բարեկեցութեան ընդհանուր մի տենչ, իսկ ազգային տենդենցիա, եթէ ցանկաց անդամ, չէ կարող արտայայտել մեր քաղաքային գործերում: Ազգականական—բարեկամական կապերը դեռ ևս կարող են որոշ գեր խաղալ այս կամ այն գրաւիչ պաշտօնը սրան կամ նրան տալու դէպքում, բայց ի՞նչ կառ ունի դա ազգային գաղափարի հետ: Ի՞նչ նշանակութիւն կարող է ունենալ ազգային տեսակէտից, օրինակ, թէ Ուպրաւայի այս կամ այն անդամը եանց է, թէ ձե կամ օլ: Պաշտօնների համար կարող են նոյն իսկ ամենակատաղի շրջութիւններ լինել, ինչպէս, օրինակ, լինում են վրաց ազնուականների բանկային ընտրութիւնների ժամանակ, բայց միթէ այդ ևսական ձգտումներին կամ ազգականական—բարեկամական համակրութեան ու հակակրութեան հետ կարելի է խառնել ազգայնութեան գաղափարը: Պէտք է միամիտ լինել մի այդպիսի շինծու պատրուակին հաւատ ընծայելու համար: Դա մի խաղ է, որ հնարել են Թիֆլիսի ինտելիգենտ-բուրժուաները: Ինչո՞ւն է կայանում քաղաքային ինքնավարութեան գոր-

ծոնէութիւնը. — Խորհրդարանը կառավարում է քաղաքի կայ-
քերը և դրամադուլոնները, հոգ է տանում քաղաքի արտաքին
բարեկարգութեան, առողջապահական դրութեան մասին, խնա-
մում է աղքատներին, նախազգուշական միջոցներ է առնում
կրակի և զանազան պատուհասների դէպքերում, ընդարձակում
է ժողովրդի կրթական միջոցները, միջնորդում է բարձրագոյն
իշխանութեան առաջ տեղային պէտքերի մասին և այլն: Արդ,
գործունէութեան այդ բոլոր ճիւղերում չէ կարելի ցոյց տալ մի
բան, որի մէջ հայկական կամ վրացական տենդենցիա արտա-
յայտուէր: Մեր առաջ դրուած են միմիայն ընդհանուր քաղա-
քային գործեր և առողջ խելքը պէտք է թելադրէր բնորել քաղա-
քային գործերի համար այնպիսի ղեկավարներ, որոնք կռնանդոտ
են, չիտակ և ընդունակ. բնաւ ուշք չը դարձնելով, թէ ընտրու-
ող թաթախման երեկոնները հայոց եկեղեցին է յաճախում (չէ որ
հայ բուրժուա-ինտելիգենտների մեծամասնութեան «աղղային»
յատկանիչը միայն դրա մէջ է արտայայտուում...):

Միայն անաչառութեան պարսպ կատարած կը լինենք
յայտնելով, որ Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդարանը ոչ միայն
զուտ հայկական որ և է տենդենցիա չէ ցոյց տուել, այլ և
գործել է հէնց այն ուղղութեամբ, որ բնորոշ է Ռուսաստանի
բոլոր քաղաքային ինքնավարութիւններին: Անշուշտ, նախ և ա-
ռաջ իշխող դասակարգը իր բեռը թեթեւացնելու, իր յարմարու-
թիւնները բազմացնելու մասին է մտածում և ապա նաև չքա-
ւոր դասակարգի պահանջներն է ի նկատի առնում: Այդ բա-
նում զուտ հայկական գիծ չը կայ. Քութայիսում նոյնն է, ինչ որ
մի Օրեօլում, Թիֆլիսում նոյնն է, ինչ Պատերբուրգում: Համա-
մարդկային գիծ է, որ կուշտը քաղցածին դժուար է հասկա-
նում, և այդ երեոյթի մէջ ինչ-որ ազգային դաւեր որոնել՝ նշա-
նակում է Դոն-Քիչօտի նման հաղմաղացների դէմ կուռել: Եթէ,
օրինակ, վրացին, որի ձեռքումն է մեր երկրի մանգանէզի
արդիւնաբերութիւնը, իր բանուորների համար աւելի իդէալա-
կան կարգեր ստեղծած լինէր, քան հայ նաւթագործը—մենք,
զուցէ, համոզուէինք, որ վրացի բուրժուայի մէջ աւելի է զար-
գացած ալտրուխտական գիծը, քան նրա հայ եղբայրակցի. բայց
չէ որ իրականութիւնը մեզ իրաւունք չէ տալիս մի այդպիսի
եզրակացութիւն անելու: Ուստի ժամանակ է արխիւ. յանձնել
աղղային անհամբերութեամբ արատաւորուած հին դրօշակները
և պարզել մի նոր դրօշակ, որի վրայ բացայայտ գրուած լինեն
քաղաքային գործերը և անտեսութիւնը վարելու ծրագիրներ:
Այն ժամանակ այդ ծրագիրների շուրջը կը խմբուեն մարդիկ,
համաձայն իրանց ձգտումներին և աշխարհայեցողութիւններին

և ոչ ազգականական-բարեկամական կապերին... Իսկապէս մենք մինչև այժմ «հայկական» կամ «վրացական» ծրագրերն էլ չենք տեսել, որովհետև չեն էլ կարող լինել այդպիսի ծրագրերն քաղաքային դորձերում. բայց մենք մի և նոյն ժամանակ չենք էլ տեսել իսկական կուսակցութիւններ, տարբեր ծրագրերն ու աշխարհայեցողութիւններով, այլ աւելի շուտ և շուտ են լսկ ազգայնական դիմակով ծածկուած բուրժուական անորոշականներ, ասոր անախառութիւն, խմբակային համակրութիւններ ու հակակրութիւններ:

Ո՞րն է, ասացէք, այն լայն դեմօկրատիկական ծրագիրը, որից հրաժարուէին լաւագոյն մարդիկ, լինեն դրանք ծագումով ուսու, հայ թէ վրացի: Այսպիսի ծրագրերն ու կուսակցութիւններ չը կան մեր քաղաքային դորձերով հետաքրքրուողների մէջ. այդպիսի ծրագրերն չեն արծարծուած և մամուլի մէջ, ուստի քաղաքի բնակիչների մեծամասնութեան շահերը շատ քիչ են ի նկատի առնուած:

160 հազարից աւելի բնակիչ ունեցող Թիֆլիսը մինչև այժմ պահպանում է միայն 17 սկզբնական դպրոց, մի արհեստաւորացի ուսումնարան, մի քաղաքային հիւանդանոց, մի հոգեկան հիւանդների ապաստարան, մի կանանց հիւանդանոց և անտուն-անտէր թշուառների համար գիշեր անցկացնելու 2 տուն... Ահա այն ամենը, ինչ որ արուած է չքաւոր քաղաքացիների համար: Այդ և դաժ հիմնարկութիւնների մէջ անշուշտ ոչ մի խտրութիւն չէ անուամբ հայի, վրացու կամ ուսուի մէջ, և եթէ ընդհանրութեան մատչելի այդ հիմնարկութիւնների թիւը աւելացնուի, ոչ մի ազգութիւն չի տրանջալ:

Այն էլ չը մոռանանք աւելացնել, որ եթէ Սօլօլաիի ներկայացուցիչները մի առանձին քնքշութիւն ցոյց տուած լինէին դէպի Հաւլարարը և մոռացուած Վերան կամ X-րդ քաղաքամասը, դուցէ այն ժամանակ զօրիւնքը իրաւունք ունենային ներկայ դումայի ձայնաւորներին մեղադրել ազգային տենդենցիա ունենալու մէջ: Բայց չէ որ մի այդպիսի բան ոչ ոք չի տեսել. ուրեմն ի՞նչ միտք ունի դարձեալ ազգայնական հարց բարձրացնել, ինչպէս այդ արին վերջերումս, երբ պէտք է քննուէր՝ մի թէ երեք ժողովներում կատարել նոր ընտրութիւնները: Սկսեցին թուել, թէ ո՞ր քաղաքամասում ո՞րքան հայ անատէր կայ, ո՞րքան վրացի կամ ուսու: Դրանով կարծես սրբազործում լինէին մի նախապաշարմունք, որ, ընդհակառակը, պիտի հիմնովին ոչնչացնէին: Դժուար է հասկանալ, թէ ի՞նչ կապ ունի տնատէրի ծագումը քաղաքային բարեկարգութեան հետ: Դա անմիտ և վնասակար մի սովորութիւն է դարձել և պէտք է բնաւ չը

գործադրել քաղաքային ինքնավարութեան մէջ: Դա հին դաւերի խայտառակ մնացորդ է, որ գործիք է ճարպիկ ինտրիգանների ձեռքում:

Քաղաքացիներ, մի կողմ նկատէք՝ ձեր առողջ խելքը միջնացնող այդ թունաւոր ըմպելիքը, որ մատուցանում են ձեզ որոշ տիպի բուրժուա-ինտելիգենտները և խնդրին նայեցէք քաղաքի ազգաբնակչութեան մեծամասնութեան շահերի տեսակէտից: Ո՛չ մի օրէնք չէ խանգարում զեկավարուել հէնց այդ ուղղութեամբ, ուրեմն պէտք է աշխատել և ընտրութիւնների ժամանակ աջողակները յիշած նախապաշարմունքներից ազատ և ժողովրդի շահերին նուիրուած ձայնաւորներ ընտրել:

Այդ տեսակէտից եթէ նայելու լինենք հարցին, մեզ թւում է որ աւելի լաւ է ընտրութիւնները կատարել Յ ժողովներով, բայց քաղաքամասերը բաժանելիս բնաւ չը պէտք է զեկավարուել տնտեսների ազգութեան հարցով, այլ միայն տեղական պայմաններին ընդհանուր յարմարութիւններով: Քաղաքի ծայրերում խառն ապրում են ամեն ազգութիւնից բնակիչներ և չէ կարելի մտածել մի բարեկարգութիւն, որից օգտուէր հայը և զրկուէր վրացին: Ուրեմն ինչ միտք ունի միամիտ մասսայի մէջ մտցնել այն շինծու խտրութիւնները, որ հնարել են զանազան ինտրիգաններ և գրչակներ:

Դիտար է համոզուել, որ աւելի նպատակայարմար է մի ժողովում կատարել ընտրութիւնները, մինչդեռ պարզ է, որ եթէ Յ քաղաքամասերում կատարուի ընտրութիւնը, այն ժամանակ քաղաքի խորհրդարանի մէջ համեմատաբար աւելի լիակատար կերպով կ'արտայայտուի ամբողջ քաղաքի ներկայացուցչութեան դադափարը:

Եթէ բնակարանատէրերին ևս տրուէր ընտրութեան մասնակցելու իրաւունք *), այդ ներկայացուցչութիւնը անկասկած աւելի կատարեալ կը լինէր, սակայն ներկայ կանոններով անգամ արդարութեան պահանջին աւելի համապատասխան պէտք է համարել այն միջոցը, որով զանազան քաղաքամասերը (և ո՛չ ազգութիւնները) հնարաւորութիւն են ստանում ունենալ իրանց ներկայացուցիչները գումայում:

Ճաւախն այն է, որ փոխանակ մոռացնել տալու և ջրելու ազգային նախապաշարմունքը, տեղական մամուլը դեռ շարունակում է քրքրել ու հաշիւներ սնել, թէ այս կամ այն քաղաքամասում որ ազգութիւնից քանի տնտեսէր կայ: Այդ մի հրէշաւոր և վնասակար հայեացք է: Եթէ, դիցուք, X-րդ քաղաքամաս

*) Համեմատիր Աճ 1 ներքին Տեսութիւնը:

սում 1056 տնատերերից 400 ուսում է, իսկ 281 հայ, 264 վրացի և 94-ը գերմանացի, միթէ դրանից պէտք է հետեցնել, որ անպատեհաւ պիտի ընտրել ուսում ձայնաւոր և ոչ գերմանացի, եթէ այդ վերջինը աւելի շիտակ, աւելի եռանդոտ և ընդունակ անձ է և աւելի յարմար է ձայնաւորի պարտականութիւնների համար: Կամ եթէ Սօլօլակում 407 տնատերերի մէջ 45 վրացի է, 33 ուսում, իսկ 328 հայ—միթէ դրանից հետեւում է, որ ընտրութիւնների ժամանակ անպատեհաւ պիտի մետրիկականի հարց առաջ դայ... Այս, վերջապէս, ինչ օգուտ «հայութեան» համար, եթէ նոյն իսկ Հայաստանեայց եկեղեցու հաստատրիմ մի զաւակ ընտրուի Թիֆլիսի քաղաքային խորհրդի ձայնաւոր և ոչ մի շիտակ ուսում կամ վրացի:

Մի տարօրինակ մոլորութիւն է հէնց անպատեհաւ ծագման հարց յարուցանել նոյն իսկ այնտեղ, ուր բնաւ նա տեղի չը պիտի ունենայ: Դրէք համոզմունքների, աշխարհայեցողութեան, տնտեսական ծրագրների հարց—այդ մենք հասկանում ենք, իսկ ազգայնական ոչ մի շահի հետ կապուած չէ քաղաքի ընդհանուր բարեկարգութեան հարցը: Դասակարգների հարց քաղաքում մենք ընդունում ենք, իսկ ազգայնական—ոչ:

Եթէ մէկը պաշտպանի այն միտքը, որ ձիաքարչը, լուսաւորութիւնը, հեռախօսը, և այլն, մասնաւոր կապիտալիստների ձեռքից պէտք է խլել և կենտրոնացնել քաղաքի ձեռքում, եթէ մէկը առաջարկի, որ քաղաքը չինի արժան բնակարաններ չը քաւոր ընտանիքների համար, եթէ մէկը ցանկանայ, որ աւելի մեծ ուշք դարձնուի չքաւոր դասակարգների յարմարութիւնների մասին և այլն և այլն, իսկ միւսը բոլորովին հակառակ հայեացքներ պաշտպանի—այդ դէպքում մենք հասկանում ենք կուսակցութիւն խօսքը, որովհետեւ այդտեղ ծրագրի, աշխարհայեցողութեան հարց կայ. իսկ թէ ոչ, ինչ, բայց ավստի մտախառնութիւն կամ զրգուած ակտորժակ կարելի է գտնել այն բոլոր վայնասունների մէջ, որ բարձրացնում են յանուն «ազգայնութեան»:

Անշուշտ քաղաքային ինքնավարութիւնների բիւզժետի վրայ այնքան ծանրացած են զանազան պարտադիր ծախքեր, որ միջոցների սղութիւնը արգելք է դնում ընդարձակ ծրագրիների իրագործման, բայց, այնուամենայնիւ, եթէ սրտագին և գիտակցական վերաբերմունք լինի դէպի դեմօկրատիկական բարենորոգումները՝ շատ աւելի բան կարելի էր անել, քան անուում է: Այդ գիտակցական հոսանքը անհետեանք չէր մնալ և հասարակութեան համար, որի մէջ կը գտնուէին հանգուցեալ Զուբալովի ժառանգների պէս միլիօնատէրեր: Միթէ պատահա-

կան բան է, որ դրանք հէնց ժողովրդական տան համար նուիրել են 100 հազար և ոչ թէ մի եկեղեցու շինութեան կամ այլ նպատակի համար: Եթէ ժողովրդական տան մասին վերջին տարիներին ընթացքում այնքան չը խօսուէր, չը վրուէր, անկասկած չէր էլ լինիլ հասարակութեան մէջ դրանց անհրաժեշտութեան մասին որ և է հասկացողութիւն:

Թող թէ մամուլը և թէ քաղաքային ինքնավարութիւնը միշտ չեշտեն այդ ընդհանուր կարեքների մասին, արծարծեն, քննեն մասսայի բարօրութեան վերաբերեալ հարցեր և մի կողմ թողնեն ազգայնական հարցը և հաւանական է որ մեր մէջ ևս առաջ կը գան ժամանակով այնպիսի միլիօնատէրեր, որոնք ամերիկայի միլիօնատէր Անդրիւ Կարնիգի նման բացականչեն. «Մեռնել հարուստ—նշանակում է մեռնել անպատուած»:

Եթէ Կարնիգին 30 միլիօն դոլլար է նուիրում գրադարաններ բանալու համար և 22 միլիօն մի պօլիտեխնիկումի վրայ, մեր միլիօնատէրերն էլ կը սովորեն գէթ տասնեակ հազարներ նուիրել, եթէ բմբռնեն, թէ որքան այդ աւելի նպատակալարմար է, քան փուչ որդկերանց ղեղխութեան համար թողնել իրանց անբաւ հարստութիւնները...

ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ

Լուսաւորութեան միլիստր Ն. Բօզօլէպօլի մահից յետոյ Բարձրագոյն հրովարտակով լուսաւորութեան միլիստր է նշանակուած գեներալ-ադիւտանտ Վանօլսկին, որ ծնուել է 1822 թուին և 1881—1898 թիւը վարել է ղինուորական միլիստրի պաշտօն, իսկ 1899 թուին նրան Բարձրագոյն հրամայուած էր բաղմակողմանի քննութեան ենթարկել ուսանողական խառնակութիւնների պատճառներն ու հանդամանքները: Առաջ ենք բերում թէ Բարձրագոյն հրովարտակը, թէ նոր միլիստրի հրամանը և թէ վերջին կառավարչական հաղորդադրութիւնը՝ բարձրագոյն դպրոցներում ուսումնական կեանքի կանոնաւոր ընթացքը վերականգնելու մասին:

Բարձրագոյն հրովարտակ գեներալ-ադիւտանտ Վանօլսկուն.

«Պետր Սեմեօնօվիչ: Ժողովրդական լուսաւորութեան կանոնաւոր կազմակերպութիւնը միշտ եղել է Ռուսաց Թագաւորների գլխաւոր հոգսերից մէկը, որոնք հաստատուն կերպով, բայց աստիճանաբար ձգտել են կատարելագործել այդ կազմակերպութիւնը ռուսաց կեանքի հիմնական սկզբունքների և ժա-

մանակի պահանջների համաձայն՝ Վերջին տարիների փորձը ցոյց տուեց, սակայն, մեր ուսումնարանական կազմակերպութեան մէջ այն աստիճան էական թերութիւններ, որ եւ բարեպատեհ համարեցի ձեռնամուխ լինել արմատապէս քննելու և բարեփոխելու այդ կազմակերպութիւնը։ Բարձր գնահատելով ձեր պետական փորձառութիւնը և լուսաւոր միտքը, եւ ձեզ ինձ աշխատակից ընտրեցի՝ ուսաց դպրոցի վերանորոգման և վերակազմութեան գործի համար, և կոչում եմ ձեզ ժողովրդական լուսաւորութեան միջնադրի՝ այժմ առանձնապէս կարևոր պաշտօնին, հաստատ հաւատացած լինելով, որ դուք իստիւ և անշեղ կերպով կը դիմէք իմ որոշած նպատակին և ուսն պատանիների կրթութեան գործի մէջ կը մտցնէք ձեր փորձառութեամբ իմաստնացած խելքը և սրտագին հոգատարութիւն ուսն պատանիների մասին։ Թող օրհնէ Աստուած Մեր աշխատանքները, թող օգնեն Մեզ այդ աշխատանքների մէջ ծնողները և ընտանիքները, որոնք աւելի մօտից պարտաւոր են հոգալ իրանց զաւակների մասին, և այնուհետև շուտով կը հասնի այն ժամանակը, երբ եւս և ինձ հետ ամբողջ ժողովուրդը պարծանքով և սրտի մխիթարութեամբ կը նայենք երիտասարդ սերնդի վրայ, իբրև հայրենիքի հաստատու անվրէպ յոյսի վրայ, և կը համարենք նրան հայրենիքի տուկուն նեցուկը ապագայում»։ Իսկականի վրայ գրուած է՝

«Ձ Ե գ ա ն կ Ե դ ծ յ ա ր գ ո ղ Ն ի կ օ լ ա յ»։

Ժողովրդական լուսաւորութեան միջնադրի հրամանը.

«Թագաւոր Կայսրի Բարձրագոյն կամքով եւ կոչուած եմ վարելու ժողովրդական լուսաւորութեան՝ այժմ առանձնապէս կարևոր նշանակութիւն ունեցող պաշտօնը։ Եւ կը գործադրեմ իմ հասկացողութեան բոլոր ոյժերը արդարացնելու համար Միասնական բարձր վստահութիւնը և կատարելու Բարձրագոյն ինձ վրայ դրած յանձնարարութիւնը։ Բարձրագոյն հրովարտակի մէջ, որին Նորին Կայսերական Մեծութիւնը հաճել էր արժանացնել ինձ այս տարուայ մարտի 25-ին, համառօտապէս ցոյց է տուած իմ առաջիկայ գործունէութեան ամբողջ ծրագիրը, ինչպէս, օրինակ՝ մեր ուսումնական մասի կազմակերպութեան հիմնական վերաքննութիւնը և ուղղումը, մեր ուսանական ուսումնարանի վերանորոգումն և կարգաւորութիւնը և ուսն երիտասարդութեան կրթութեան գործի մէջ խելացիութիւն և սրտագին հոգատարութիւն մտցնելը։ Այս Բարձրագոյն նախադրուած ծրագրի ձիւտ և անշեղ կատարումը պէտք է համարուի ինձ ենթարկուած հաստատութիւնների համար սրբազան պարտաւորութիւն, մի և նոյն ժամանակ ծրագրի առաջին, ամենակարևոր մասը, ուսումնական

կազմակերպութեան բարենորոգութիւնը, որին, ի կատարումն Բարձրագոյն կաթօր, պէտք է ձեռնամուխ լինել առանց յետաձգութեան, յամենայն դէպս կը պահանջէ որոշ ժամանակ ամբողջովին իրադրծելու համար. երկրորդ, նրա ոչ նուազ նշանաւոր մասը—երիտասարդութեան կրթութեան գործի մէջ խելացիութիւն, սէր և սրտագին հոգատարութիւն մտցնելը—մշտապէս եղել է ուսումնական կազմի մերձաւոր կատարելիքը, որ և գործադրել է այն աւելի և կամ պակաս աջողութեամբ: Այսուհետեւ այդ բանը դրոււմ է նրա վրայ, որպէս առաջին, անշեղ գործադրելի և անհրաժեշտ պարտաւորութիւն: Յուսարով, որ իմ մերձաւոր աշխատակիցներս և այժմ ինձ յանձնուած միջնորդութեան մէջ բոլոր ծառայողները ցոյց կը տան ինձ լիակատար աջակցութիւն՝ Բարձրագոյն ինձ վրայ դրած յանձնարարութիւնը կատարելու համար, ես հրաւիրում եմ նրանց դէպի միասին, միասիրտ և անխոնջ աշխատանք Բարձրագոյն ցոյց տուած ծրագրի իրադրծման հարցում: Ես հրաւիրում եմ ուսուցչական կազմին մերձաւոր շփման մէջ մտնել ուսանող երիտասարդութեան հետ, և անկախ դասատւութիւնից, նպաստել երիտասարդութեան դաստիարակութեան՝ սիրոյ և սրտագին հոգացողութեան յարաբերութեան վրայ հիմնուած: Ես հրաւիրում եմ ուսանողներին ծնողներին և ընտանիքներին, ընտանեկան ազդեցութիւն գործ վնկելով իրանց որդոյ վրայ, օգնել ինձ յանձնուած միջնորդութեան՝ իրագործելու երիտասարդ սերնդի դաստիարակութեան մեծ գործը, միշտ յիշելով, որ դաստիարակութեան հիմքը ընտանիքի մէջ է և նրա առաջադիմութիւնը հնարաւոր է միայն այն ժամանակ, երբ ընտանիքը և զպրոցը փոխադարձաբար աջակցում են միմեանց և չվւում են միմեանց հետ: Ես հրաւիրում եմ ուսանող երիտասարդութիւնը վստահութեամբ վերաբերուել կառավարութեան ձեռնարկած միջոցներին, հաւատալ, թէ անդադար հոգացում է նրա մասին, յիշել իր պարտքը, կատարել իր պարտաւորութիւնները և, հանգիստ պարագելով զիտութիւնների ուսումնասիրութեամբ, տալ մեզ հնարաւորութիւն նուիրելու մեր ժամանակը և ոյժերը ռուսական դպրոցը և ուսումնական գործը կարգաւորելուն: Ես խորապէս համոզուած եմ և սրբութեամբ հաւատում եմ, որ սրտագին միութեամբ և փոխադարձ աջակցութեամբ մենք, Աստուծոյ օգնութեամբ, մօտիկ ապագայում հնարաւորութիւն կ'ունենանք կատարելու սիրեցեալ Միապետի ցանկութիւնը—տեսնել ռուս երիտասարդութեան մէջ հայրենիքի հաստատուն և հաւատարիմ յոյսը և նրա ամուր նեցուկը ապագայում:

Կառավարչական հաղորդագրութիւն բարձրագոյն դրա- րոցների վերաբերեալ

Սկսած անցեալ յունուար ամսի երկրորդ կէսից զանազան վարչութիւնների իրաւասութեան տակ գտնուող բարձրագոյն դպրոցների մեծամասնութեան մէջ տեղի ունեցան զանազան ժամանակներում ուսանողական անկարգութիւններ, որոնց հետեանքը եղաւ ուսումնական պարապմունքների դադարեցումը այդ դպրոցներում—զատկական տօներէից առաջ: Պարապմունքների այս դադարեցումը, որ արդէլը հանդիսացաւ նրանց սովորական լրմանը, ստեղծեց այնպիսի դրութիւն, որի պատճառով ուսանողները հարկադրուած պէտք է լինեն կամ կորցնել մի ուսումնական տարի, կամ մինչև անգամ մի քանի գէպքերում, չնորհիւ այժմ գործող կանոնների, թողնել դպրոցը: Այսպիսի հետեւեալները պէտք է ծանր ազդեցութիւն գործեն ուսանողների վիճակի վրայ, իսկ նրանցից շատերի համար, նրանց սնձնական և ընտանեկան դրութեան պատճառով, դա մի իսկական դժբախտութիւն կը լինի: Բարձրագոյն բարեհաճութեամբ և ժողովրդական լուսաւորութեան միջոցով նախադասութեամբ կազմուած խորհրդակցութիւնը այն միջոցութիւնների ներկայացուցիչներից, որոնց վարչութեան տակ կան բարձրագոյն դպրոցներ, անհրաժեշտ համարեց, յիշեալ դպրոցներում ուսումնական կեանքի կանոնաւոր ընթացքը վերականգնելու համար, ձեռք առնել հետեւեալ միջոցները.

1) Ապրիլ ամսի ընթացքում բարձրագոյն դպրոցներում վերսկսել ուսումնական պարապմունքները կամ թէ, ուսումնական վարչութեան կարգադրութեամբ, անմիջապէս ձեռնամուխ լինել կուրսից կուրս անցնելու և վերջնական քննութիւնների կատարման այն ժամանակամիջոցներում, որոնք սովորաբար ընդունուած են քննութիւնների ցուցակներով:

2) Եթէ ուսումնական պարապմունքները վերջացնելու և քննութիւններ կատարելու համար քիչ ժամանակ մնայ մինչև ամառային արձակուրդների սկիզբը, այն ժամանակ ուսումնական պարապմունքները և քննութիւնները շարունակել և արձակուրդին յատկացրած ժամանակամիջոցում, թողնելով վարչութիւնների կամքին այս բանի համար միջոցներ որոշելու հարցը:

3) Առանց յարգելի պատճառների քննութիւններին չեղողներին և քննութիւն չը բռնողներին ենթարկել այն բոլոր հետեւեալներին, որոնք ցոյց են տուած այս խնդրի վերաբերմամբ առանձին վարչութիւնների մէջ գործող կանոններով:

4) Բարձրագոյն դպրոցներում, որպէս բացառութիւն, նշա-
նակել այս տարուայ ընթացքում աշխատակից քննութիւններ և վե-
րաքննութիւններ յարգելի դէպքերում առանձին անձանց համար,
համաձայն վերջինների* խնդիրների և կարգադրութեան ու-
սումնական վարչութիւնների:

ԳԱԻԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ

Երէցփոխանական հարցը գաւառներում.— նրա էութիւնը.— ժողովուրդ և նրա իրաւունքները.— Յրինականութիւն.— Ինչի՞ց է առաջանում ընդհարումը.— Ախալցխայի դէպքը.— «Լիազօր» քննիչ.— Նրկու կողմերը.— Քաւմառ-Քաթիպայի մահարձանը.— Նոր-Նախիջևանի Բարեգործական Ընկերութեան որոշումները.— Բագուի Մարդասիրական Ընկերութիւնը.— Ինտելիգենցիա և գաւառներ:

Երէցփոխանական հարցը գնալով աւելի և աւելի սուր կերպարանք է ընդունում: Միայն Թիֆլիսը չէ, որ տարիներից ի վեր ունի այդ շատ պարզ հարցը, որ խճճւում ու բարդւում է հոգևոր կառավարութեան բռնած ընթացքի պատճառով, մեր գաւառներից էլ շարունակ տեղեկութիւններ են ստացւում, որոնք ցոյց են տալիս, թէ օրուայ չարիքը այս կամ այն կողմում նոյն այդ հարցն է: Ամեն տեղ, թէ Թիֆլիսում և թէ գաւառներում, մի և նոյն կերպարանքն է ներկայացնում այդ հարցը. նրա էութիւնը արդէն պարզուած է «Մուրճի» այս տարուայ առաջին համարում: Մենք նորից չենք վերադառնայ նրան, այլ միայն կը նայենք երևոյթիւն այն անսակէտից, որ բնորոշում է հասարակութեան և եկեղեցական վարչութեան մէջ տեղի ունեցող յարաբերութիւնները:

Ինչպէս յայտնի է, երէցփոխանական հարցը առաջ է եկել մեղանում այն հանգամանքից, որ ծուխը ձանաչում է իր իրաւունքները, աշխատում է պահպանել այդ իրաւունքները, բայց այդ բանի մէջ դիմադրութեան է հանդիպում հոգևոր վարչութեան կողմից: Ահա ինչպէս է տեղի ունենում այդ ընդհարումը: Երէցփոխը ընտրւում է ժողովրդից: Ուր կայ քուէ, ուր գոյութիւն ունի ընտրութիւն, այնտեղ բնականաբար առաջ է գալիս և այսպիսի դրութիւն. ընտրուողը ընտրողների առաջ է պատասխանատու իր պաշտօնավարութեան մէջ. ընտրուողը ընտրողների հակողութեան տակ է գտնւում, պարտաւոր է նրանց հաշիւ տալ, ենթարկւում է նրանց գատաատանին, արձակւում է կամ մնում է պաշտօնում ընտրողների ձեռքով, պա-

տրժւում կամ վարձատրւում է նրանց քուէով: Այսպէս է օրէնքի տրամադրութիւնը, այսպէս է կարգը ամեն տեղ, ուր գործադրւում է ընտրողական սկզբունքը: Դուք չէք կարող ցոյց տայ և ոչ մի զէպը, երբ հասարակական ընտրուած պաշտօնեան ուրիշ կերպ լինի, երբ ընտրողներին միայն ընտրելու իրաւունքը տրուած լինի, իսկ ընտրուողը ազատ լինի այդ ընտրողներին ճանաչելու, նրանց քուէի հետ կապուած իրաւունքները յարգելու պարտաւորութիւնից:

Մեզանում ժողովուրդը հէնց այդպէս էլ նայում է իր ընտրողական իրաւունքին: Նա պահանջում է, որ իր քուէով ընտրուածը ենթարկուած լինի իր հսկողութեան: Դա օրինակաւոր լինի է, մի սկզբունք, որ արմատացել է մեզանում մանաւանդ վերջին 10—15 տարիների ընթացքում: Անցել են այն ժամանակները, երբ հասարակական պաշտօնները «տնավարի» տրւում էին այս կամ այն անհատին, որ ոչինչ հաշիւ ու պատասխանատւութիւն չէր ճանաչում և մինչև իսկ կարող էր հասարակութեան քիչ քանակ մասն ածել: Այժմ գիւղերում էլ տարածուած է այն միանգամայն արդարացի համոզմունքը, թէ տանուտէրը, երէցփոխը, դպրոցի հոգաբարձուն, մի խօսքով ամեն մարդ, որ ընտրւում է ժողովրդի քուէով, պարտաւոր է հրապարակական մանրամասն հաշիւ տալ յայտնի ժամանակամիջոցներում: Եւ հաշուէտուութիւնը չէ կատարւում ինամիական կերպով, տնային միջոցներով: Մինչև այժմ սովորական բան էր տեսել մեր գաւառներում, որ եկեղեցուց դուրս եկող ծխականներին խնդրում էին ձեռաց, առանց զէս ու զէն նայելու, ստորագրել մի թուղթ, երէցփոխի հաշիւը, որ դրուած էր լինում եկեղեցու մուտքի մօտ, սեղանի վրայ: Այժմ ընտրւում են հաշուէտեաներ, որոնք մանրամասն քննութեան են ենթարկւում հաշիւները, պահանջում են վաւերաթղթեր և դրանց հիման վրայ ստուգում են այն թուանշանները, որ դրել էր պաշտօնեան մուտքի և ելքի սիւնակներում:

Դա, ի հարկէ, ուրախալի երևոյթ է, որչա՛մ եր հասունութեան,—ինքնաճանաչութեան մի յայտնի աստիճանն է ցոյց տալիս: Եւ եթէ այդ երևոյթի վերաբերմամբ դեռ չկարող է լինել որ և է ցանկութիւն, դա այն պիտի լինի, որ օրինակաւորութեան այդ սկզբունքը տարածուի ամեն տեղ, մարմին և արիւն ստանայ մեր կեանքի մէջ: Բայց մեզանում այդպէս չէ. մեր հոգևոր վարչութիւնը ջլատում է այդ համակրելի սկզբունքը, խեղդում է ընտրող ժողովրդի բոլոր իրաւունքները և ամեն կերպ աշխատում է պահպանել հին կարգերը, երբ մի համատարած լուծեան և անտարբերութեան մէջ դառը յանձնւում

էր գայլին: Այդ երեոյթը ներկայումս յուզում է Ախալցխայի հայերին:

Այնտեղ ժողովուրդը ընտրում է հաշուէտեսներ՝ երէցփոխի հաշիւները քննելու համար: Ընտրուած հաշուէտեսները բայց են անում զեղծումներ: Թիֆլիսի կոնսիստօրիան, իբրև հսկող մարմին, իբրև եկեղեցու շահերի պաշտօնական ներկայացուցիչ, փոխանակ ամեն կերպ աջակցելու ժողովրդի ընտրեալներին, որպէս զի նրանք հիմնաւորապէս պարզ են եղելութիւնը, փոխանակ գործով ցոյց տալու, որ զեղծումները ինքը համարում է յանցանք, ամեն տեսակ խոչընդոտներ է յարուցանում հաշուէտեսների դէմ, կապում է նրանց ձեռքերը և չէ թոյլ տալիս, որ իրողութիւնը հրապարակ հանուի: Յուզում է ժողովուրդը, պատգամաւորներ է ուղարկում, բողոքներ է տալիս, պահանջելով, որ իրաւունքները չը խեղդուեն: Բայց ժողովրդական սկզբունքը, ժողովրդական իրաւունքները վաղուց են հալածուած մեր նոր ֆորմացիայի կղերականութեան միջից: Թիֆլիսից Ախալցխա է ուղարկում Բաթումի Մելեան քահանայն իբրև «լիազօր քննիչ»:

Հոգեւոր կառավարութիւնը արգէն շատ փորձերով է ցոյց տուել թէ ինչ բաներ են նրա կողմից նշանակուած «լիազօր» պաշտօնեաները: Շուշում և Երևանում երկար ժամանակ գործում էին «լիազօր» տեսուչներ: Եւ լիազօր նշանակում էր կատարեալ միապետութիւն, կատարեալ արհամարհանք դէպի ժողովուրդը, մի խօսքով—անսահման իշխան և հրամանատար, որին պէտք էր միայն հպատակուել: Այսպիսի հովեր ունէր և Ախալցխա ուղարկուած քննիչի լիազօրութիւնը: Քննիչ քահանայն առնում է հաշուէտեսներից մատեանները, թղթերը, առանձնաւորում է իր սենեակում և ապա, օրեր անցնելուց յետոյ, յայտարարում է եկեղեցում, թէ հաշիւները շատ մաքուր և օրինաւոր են, թէ երէցփոխը ոչինչ զեղծում չէ կատարել:

Այսպէս պիտի վերջանայ այդ աղմկալի գործը: Բայց ի պատիւ Ախալցխայի հայ ժողովրդի պէտք է ասել, որ նա չէ բաւականանում այդպիսի վախճանով: Նա զգում է, որ ինքը միայն կարող է վերջնական վճիռ արձակել այդ գործի մէջ. գիտէ, որ հոգեւոր իշխանութիւնը հաշուէտես չէ, այլ միայն հսկող և ծրարական ժողովի որոշումները գործադրող: Մենք դեռ կը տեսնենք, թէ ինչպէս նա կը կարողանայ վերականգնել իր արհամարհուած իրաւունքները: Այստեղ մենք միայն ընտրուում ենք երկու կողմերը:

Երկու կողմեր—ժողովուրդ և վարչութիւն. երկու հակառակ կողմեր: Այսպէս չը պիտի լինէր: Նրանք ընդհարուողներ

չը պիտի լինէին, այլ փոխադարձաբար միմեանց օրինական իրաւունքները յարգող և դրա մէջ միութեան, համերաշխութեան սերտ կապեր հաստատողներ: Բայց անտաղծնիզմը երկուսի մէջ աւելի քան պարզ է, աւելի քան սուր, աչք ծակող: Ինչիցն է դա: Մենք տեսանք ժողովուրդը: Նա օրինականութեան ներկայացուցիչն է, նա պարտքի և իրաւունքի սահմանները խիստ որոշել գիտէ և չէ ուղում ոչխարների հօտ լինել, որովհետեւ եկեղեցին բանաւոր հօտ է: Այս կողմից նա իր հողւոր հովիւներին շատ և շատ առաջ է գնացել: Հողերտրականութիւնը մընացել է անշարժ, կաշկանդուած իր հին նախապաշարմունքների մէջ. նա ոչ միայն չէ հասկանում ժամանակի պահանջները, այլ և ընկել է մոլորութեան խորխորատի մէջ. կարծում է, թէ իր նշանակութիւնն ու դիրքը պահպանելու համար պարտաւոր չէ դնալ ժողովրդի հետ և ապրել ժողովրդի համար, այլ ընդհակառակն, պէտք է կազմէ կղերական միապետութիւն, անսահման իրաւունքներով գործէ, անէ այն, ինչ իր նեղ, կաստայական շահերին է ձեռնտու և ոչ ոք իրաւունք չունենայ նրա հրամանները անարգար համարել...

Այսպէս են երկու կողմերը: Եւ ընդհարումը սրանց մէջ, ի հարկէ, բնական, միանգամայն հասկանալի է: Բայց ինչ վերջ պիտի ունենայ իրերի այս տեսակ ընթացքը.— ահա հարց, որի կարեւորութիւնը հասկանալի է ինքն ըստ ինքեան, քառանց բացատրութիւնների, բայց որ արհամարհւում է կղերական միապետութեան կողմից: Աւելի վատ նրա համար...

*
* *

Մեր զաւառական քաղաքներից մէկը չուտով պիտի կատարէ մի հանդէս, որ ընդհանուր ազգային բնաւորութիւն պիտի ունենայ: Մօտենում է Գամառ-Քաթիպայի մահուան տասնամեակը, այս առիթով արձան կը դնուի հանգուցեալ բանատեղծի գերեզմանի վրայ, Նոր-Նախիջևանի ս. Խաչ վանքում: Այդ արձանը ունի մի պատմութիւն, որի անտես առնելը կը նշանակէ աչք փակել՝ ցաւալի իրողութիւններ չը տեսնելու համար:

Տասը տարի է ահա, որ երգուեալ հաւատարմատար պ. Գրիգոր Զախուշեանը փող է հաւաքում այդ արձանի համար: Եւ ինչ են տուել նրան: Մեղ ուղարկուած հաշուից երևում է, որ առ 26 մարտի արձանի գումարը ոչ աւել և ոչ պակաս հասնում է... 2,637 ռուբլի 76 կոպէկի: Ահա մեր հասարակական պարտաճանաչութեան չափը: Տասը տարուայ ընթացքում անընդհատ կրկնուող հրաւերներին և թախանձանքներին մենք պա-

տասխանում ենք այդպիսի մի չնչին գումարով: Եւ այդ տուրքը հայ հասարակութիւնը տալիս է այն բանաստեղծի յիշատակը յարգելու համար, որ առաջինն է ու ամենամեծն է մեզանում, որի իւրաքանչիւր տողը երգ է, տխուր, ցաւագար երգ և հնչում է թէ՛ գիւղական խրճիթում, թէ՛ արհեստաւորի տանը: Եւ այսպէս անում է մի աղգ, որի մէջ անթիւ են այնպիսի անհասներ, որոնք չը գիտեն թէ ինչպէս վատնեն իրանց ոսկիների կոյտերը, որոնց համար ոչինչ է մի գիշերուայ հաճոյքի համար հազարներ դնելը... Չենք հասկանում թէ հայը ինչ երեսով պիտի հանդէսի օրը մօտենայ «Մայր-Արաքսի»-ի հեղինակի դամբարանին...

Փոքր ինչ միտիթարութիւն մեր սև ապերախտութեան մէջ տալիս է Նոր-Նախիջևանի հայոց Բարեգործական Ընկերութեան որոշումը. նա վճռել է հրատարակել Գամառ-Քաթիպայի հեղինակութիւնների երրորդ հատորը: Իբրև գաւառական կեանքի քրօնիկագիր, մենք ողջունում ենք այդ որոշումը: Դրանով երկու բարի գործ է կատարւում. մէկ որ՝ Գամառ-Քաթիպայի հեղինակութիւնները կորած չեն մնայ զանազան պարբերական թերթերի անկիւններում, միւս որ՝ մի գաւառը մասնակցութիւն է ընդունում հայերէն գրքի հրատարակութեան մէջ: Մի ժամանակ կար, երբ մեր գաւառներում այժմեանի պէս հազուադիւր չէր հայերէն գրքի հրատարակութիւնը: Այժմ ուրիշ բան է: Այժմ խլացել են ոչ միայն գաւառները, այլ մեր մտաւոր կենտրոնն էլ—Թիֆլիսը—խոր քնի մէջ է մտել... Մենք կը կամենայինք որ Նոր-Նախիջևանի այս նոր հրատարակութիւնը լինէր լիակատար, որ հրատարակիչները չը բաւականանային հանգուցեալ բանաստեղծի հեղինակութիւնները տպագրելով, այլ և տային բաւական նիւթեր՝ Ռափայէլ Պատկանեանի կենսագրութեան համար: Թող հրատարակեն նրա նամակագրութիւնները և առհասարակ այն բոլոր տեղեկութիւնները, որոնք հարկաւոր են պատմութեան: Սա կը լինի այն մեծ պատիւը, որ մենք կը մատուցանենք Գամառ-Քաթիպայի յիշատակին...

Նոյն Բարեգործական Ընկերութիւնը որոշել է 10 հազար ռուբլի յատկացնել Նոր-Նախիջևանի հայոց թեմական դպրոցի շինութեան: Արձանագրում ենք այս փաստն էլ իբրև ապացոյց մեր հասարակական հիմնարկութիւններից մէկի կենսունակութեան: Այդպիսի խոշոր գործով իր գոյութիւնը յայտնող ընկերութիւնը չէ կարող կենդանի չը լինել. համակրելի է մանաւանդ այն, որ ընկերութիւնը այդ նուիրատւութեան փոխարէն իրաւունք պիտի ունենայ որդեգիրներ պահել թեմական դպրոցում և այդ որդեգիրներին մտադիր է վերցնել գիւղական երեխաներից:

Գիւղը, այն... Ձը պէտք է նրան մոռանալ:

*
* *

Եթէ մշակը արժանի է Երախտագիտութեան, մենք, հայերըս, ինչպէս տեսանք, շատ ողորմելի պարտաճանաչութիւն ունինք այդ կողմից: Որոնելով մեր հասարակական կեանքի մէջ լոյսի նշոյլներ, մենք Նոր-Նախիջևանի Բարեգործական Ընկերութեան այն որոշման մէջ, որ վերաբերում է Գամառ-Փաթիպայի գրուածքների հրատարակութեան, տեսանք մի միութարական կրեոյթ: Նոյն հայեացակէտը պարտաւորեցնում է մեզ յիշատակել և մի այլ դէպք, երբ Խրախուսողը, վարձատրողը դարձեալ հասարակական անշահասէր, ազնիւ մշակն է: Այդ դէպքը մեզ փոխադրում է Բագու: Այնտեղի Մարդասիրական Ընկերութեան վարչութիւնը այս քանի օրերը պատուաւոր անդամի վկայագիր յանձնեց ընկերութեան անդամ պ. Աստուածատուր Կաճկաճեանցին ի վարձատրութիւն այն ջանքերի, որ նա արել է աղքատների, որբերի և այրիների դառն վշտերը թեթեայնելու համար:

Թէ վարչութեան նախագահի ճառը և թէ նոր պատուաւոր անդամի պատասխանը խոր տպաւորութիւն են թողել ներկայ եղողների վրայ, և, ինչպէս վկայում է թղթակիցը, շատերի աչքերում արտասուքներ էլ երևացին: Կարիք չը կայ այս տեսարանը բացատրելու. գործողութիւններ կան, որոնք ամեն տեսակ խօսքերից պերճախօս են: Բագուի աղքատութեան և Մարդասիրական Ընկերութեան կատարելիք դերի մասին մենք խօսել ենք «Մուրճի» անցեալ համարում: Մի բողբ անգամ չէ կարելի կասկածել, որ իւրաքանչիւր հիմնարկութիւն կենդանի կարող է լինել միայն այն ժամանակ, երբ նրան նուիրուած են մարդիկ, նուիրուած են եռանդով, յափշտակութեամբ: Չեանկան բարեգործութիւնը, այն բարեգործութիւնը, որ գաղափար չէ, բարոյական պարտաւորութիւն չէ, այլ պիտի կատարէ մօդային զգեստի պաշտօն, էժանագին փառքի մի աղբիւր,—այդ պիտի բարեգործութիւն մենք միշտ տեսնում ենք ի ցոյց հանուած, չպարուած, հարիւրաւոր չողորորթ երկրպագուներով չըջապատուած: Եւ մենք մի ծանր բան ենք զգում այդ տեսարանի առաջ, մեզ սիրելի է տեսնել բարեգործութիւնը իր անուան, մտքին և հոգուն համապատասխանող դիրքի մէջ: Ահա տարիների ընթացքում իր մերձաւորի ցաւերին նուիրուած մարդը գործում է անդադար, առանց աղմուկի, առանց իր մասին թմբուկներ զարնելու: Անում է նա այնքան շատ, որ նրան հարկաւոր են համարում բարոյապէս խրախուսել մի պատուա-

ւոր կոչումով: Երբ հայը վճռում է վարձատրել իր մշակին, կարող ենք ապահով լինել, որ այդ մշակը շատ և շատ է գործել, շատ և շատ երախտիք ունի, որ այդպիսի ուշադրութեան է արժանանում: Եւ ահա այդպիսի մի մշակ, ս. Կաճկաճեանը, կանգնած է մեր առջև: Ի՞նչ կարող ենք ասել:—Արժանի է, ահա ինչ ենք ասում. Բագուի Մարգարտիական Ընկերութեան ամենամեծ բարիքը ցանկացած կը լինէինք, եթէ ասենք. թող այդ ընկերութիւնը տաանկալներով Կաճկաճեաններու ունենայ...

Անցեալ տեսութեան մէջ մենք ասացինք, որ Ընկերութիւնը կամենում է հիւանդանոց բաց անել Բագուում: Այժմ կ'աւելացնենք, որ վարչութիւնը արդէն խորհրդակցութիւն է ունեցել բժիշկների հետ և վճռել է գործադրել իր միտքը, սկսելով փոքր չափերից: Ժողովին ներկայ 15—16 բժիշկները կատարեալ պատրաստակամութիւն են ցայտնել վարչութեան ցոյց տուած աղքատ հիւանդներին բժշկելու: Ահա մի լուսաւոր երևոյթ եւ, որ արձանագրում ենք ուրախութեամբ:

*
* *

Թէ բժշկական օգնութեան որքան և որքան կարօտ է մեր ժողովուրդը—այդ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Բայց «հունձը առատ է, իսկ հնձուորները քիչ»—ահա մեր ողբալի իրախանութիւնը: Բժիշկներ շատ կան, բայց ուր են նրանք: Որոնեցէք թիֆլիսում, Բագուում. այդ տեղերում թափուած են նրանք, գործ ու աշխատանք են որոնում: Եւ ինչ է նրանցից շատերի գրութիւնը: Անցեալներում մի յարգելի բժիշկ մեզ պատմում էր թէ թիֆլիսում կան օրուայ հացի կարօտ բժիշկներ, բառի բուն նշանակութեամբ հացի կարօտ: Իսկ մեր դաւաճները... Ման եկէք այնտեղ, դուք կը ճանապարհորդէք ամբողջ օրեր, շաբաթներ, կը տեսնէք մի մեծ ազգաբնակչութիւն, ամեն տեսակ հիւանդութիւններ, համաճարափներ, իսկ բժիշկ... Աւելի հեշտ է յուլիսի սոթերին ձիւն գտնել, քան բժիշկ ճարել մեր գիւղերում, նոյն իսկ գիւղաքաղաքներում: Թշուառ գիւղը ոչինչ հրապուրիչ կողմ չունի. ոչ չաղ ոռձիկ կարող է տալ, ոչ առաջ գնալու, հոգակուելու ասպարէզ ունի, ոչ հարուստ հարսնացուներ: Եւ նրանից վախչում են: Փախչում են ոչ միայն քաղաքացիները, այլ և նրանք, որոնք գիւղում են ծնուել ու մեծացել:

Ահա այդ պատճառով ուշադրութիւն է դարձնում իր վրայ Վաղարշապատից «Մշակին» հաղորդած մի լուր: Տեղացի երիտասարդներից մէկը, աւարտելով բժշկական ուսումը, փոխանակ մեծ քաղաքները վաղելու՝ հաստատուել է հայրենի գիւղում և առանց ոռձիկ ստանալու բժշկում է գիւղացիներին, բաւական

Նանալով հիւանդներին տուածով: Իսկ եր մի շատ ակորժելի բացառութիւն: Մեր ինտելիգենցիան կորցրել է զաւառները տանող ճանապարհները և այդ ճանապարհներէն զոնէ մէկին վրայ երևացող մարդը զարմանք է յարուցանում: Ուրիշ կերպ չէ կարող լինել: Բայց, դժբախտաբար, մի ծաղկով զարուհ չէ լինում: Ամենաշատը այդ ծաղիկը կարող է միայն այն ցոյց տալ, որ ինտելիգենցիան զաւառում շատ և շատ գործեր ունի: Եւ իրաւ, միթէ միայն բժշկի օգնութեան են այնտեղ կարօտ. իսկ իրաւաբանը, իսկ գիւղատնտեսը: Քիչ մասնագիտութիւններ կան, որ զաւառում աւելորդ լինեն: Եւ սակայն գնացողներ չը կան: Եւ եթէ մի-մի էլ մի բժիշկ բացառութիւն կազմէ, այնքան տարօրինակ, աչքի ընկնող կը լինի այդ բանը, որ մենք արժանի կը համարենք այդպիսի երևոյթները հրապարակով արձանագրել:

Ահա թէ զեռ ուր ենք մենք...

Ա.

ԱՐՏԱՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ձինացիներից տուգանք արկնով և ոսկով.—Մանջուրական հարցը.—«Ձը կայ չարիք առանց բարիքի».—Մերձադուր Յրեկէքի անշարժութիւնը.—Իսլամական կղերականութիւնը.—Հայերի կատարելիք դերը Պարսկաստանի վերածնութեան գործում.—Պարսկահայերի դպրոցական հարցի կարեւորութիւնը.—Հակակղերական ցոյցեր Սպանիայում.—Աղատական միջնատրութեան առաջին քայլերը Սպանիայում.—Հակակղերական օրինադրի ընդունուելը Ֆրանսիական պարլամէնտում.—Հոգեփրկութեան անունով հաւաքուած գումարներով առևտուր.—Դիպլոմատիական հակասութիւններ:

Այն օրից, երբ աւերուած ու անպատուած Ձինաստանին պետութիւնները առաջարկեցին իրանց անգուլթ պահանջները, անցան ամիսներ, որոնց ընթացքում անվերջ բանակցութիւններ էին տեղի ունենում դեսպանների և Ձինաստանի լիազօրների մէջ՝ պարզելու համար թէ ի՞նչ միջոցներով հնարաւոր է ամփոքել «կուլտուրական պետութիւնները» յաստումը: Գրիստոնեայ դեսպանները, մոռացած չափ ու սահման, արիւնարբու վազըրները նման մի գլուխ «արիւն» են գոչում. նրանք պահանջում են «յանցաւորներին» անպատճառ դիստուել կամ ստիպել զրանց ինքնասպանութեամբ վերջ դնել իրանց գոյութեան—ահա քաղաքակրթուած եւրոպացիների կամքը այն չինացի պարազլուխների նկատմամբ, որոնք յանդգնել էին այլ համոզմունք ունենալ իրանց հայրենիքի կարիքների մասին, քան քրիստոնեայ միսիօնարները և եւրոպացի ու ամերիկացի կապիտալիստները:

Բայց չինական կտրուած և կտրուող գլուխները, Ձինաստանի աւերուած դիւղերն ու քաղաքները և նրան սպառնող սովը բաւական չէին գոհացնելու համար ամեն բանի «արժէքը» լաւ ճանաչող եւրոպացիներին ու եանկիներին. դրանք պահանջում են հատուցում նաև մեծաքանակ ոսկով և այլ շօշափելի վարձատրութիւններով:

Մինչ չարունակում է այս սակարկութիւնը, Ռուսաստանը, իր սահմանները և չինած երկաթուղիները ապահովելու նպատակով, առանձին պայմանադրութիւն է առաջարկել Ձինաստանին՝ Մանջուրիայի վերաբերեալ:

Մանջուրիայում պէտք է աւելացնուեն ոռոս պահակա-
զօրքերի թիւը, մինչև որ երկիրը բոլորովին խաղաղուի. Ման-
ջուրիայի քաղաքացիական կառավարութիւնը առայժմ մնում է
Ռուսաստանի ձեռքում. գէնքի ներմուծումը Մանջուրիա ար-
գելում է. Ռուսաստանին անհաճոյ չինական պաշտօնեանե-
րը պիտի հեռացնուեն այդ երկրից. Մանջուրիայում չը պէտք է
ուրիշ պետութիւնների հպատակներին տրուեն երկաթուղային,
լեռնային և այլն արտօնութիւններ. Չինաստանը իրաւունք չու-
նի այդ մասերում ինքը երկաթուղի շինել. Մանջուրիայի եր-
կաթուղիների ընկերութիւններին պիտի հատուցուին փնա-
ները. Չինաստանը պիտի թոյլ տայ Ռուսաստանին իր երկա-
թուղու գլխաւոր գծից կամ ճիւղից՝ գլծ անցկացնել դէպի Չփի-
լիի սահմանը, մինչև Մեծ Պարսպը, և այդ գիծը պիտի պահ-
պանուի ոռոս զինուորներով:

Բնականաբար այդ պայմանագրութեան երևան գալը մեծ
իրարանցման մէջ գցեց Անգլիան և Նապօնիան, որոնք ամեն
կերպ աշխատում են համոզել Չինաստանին, որ նա մերժի Ռու-
սաստանի այդ պահանջները:

Այդ թշուառ դրութեան մէջ է Չինաստանը, չնորհիւ իր
դարևոր ինքնահաւան անշարժութեան և իր ներքին վատթար
կարգերի: Բայց «չը կայ չարիք առանց բարիքի», ասում է ա-
ռածը և չինացիներին մնում է միտիթարուել նրանով, որ վեր-
ջին տարիների սարսափելի հարուածները կը սթափեցնեն նը-
րանց և կը համոզեն, որ անհրաժեշտ են ներքին կեանքում
հիմնական րեֆորմներ՝ երկիրը սղորուկ մանդարինների և կաշա-
ռակեր անխիղճ դատաւորների ձեռքից ազատելու համար,
հարկուոր է իսկական զիտութիւն՝ չինական անահաւատու-
թիւնների փոխարէն, հարկաւոր է անհատի անընաբարելի իրա-
ւունքը, պաշտօնեաների կամայականութեան փոխարէն: Նւ, ինչ-
պէս երևում է, այդ ճշմարտութիւնները ընդունլ է և չինական
արքունիքը...

Հեռաւոր արեւելքից եթէ մեր ուշքը դարձնենք դէպի մեր-
ձաւոր երկիրները, Թիւրքիան և Պարսկաստանը, մենք կը տես-
նենք նոյն մտաւոր անգործութիւնը, մասսայի նոյն թշուառ, նոյն
իրաւադուրկ դրութիւնը. Թիւրքիայի սուլթանը, չը նայած ան-
ցեալում կրած անթիւ հարուածներին և ահապին երկրներ կորց-
նելուն, դեռ նս շարունակում է յամառութեամբ իր հին քաղա-
քականութիւնը: Մինչդեռ Թիւրքիայի և Բալկանեան թերակղզու
աղատուած երկրների մէջ համեմատութիւնը պիտի համոզէր
ներսն՝ իր ձեռքի տակ մնացած երկրներում վերանորոգու-
թիւններ մտցնելու անհրաժեշտութիւնը: Ռումանիա, Բու-

ղարիա, Սերբիա, Բոսնիա ինչ վիճակի մէջ էին իսլամի լծի տակ և ինչ են հիմա, չնորհիւ եւրոպական սահմանադրական կարգերին. սակայն կարծես ոչինչ չէ կարող բուժել Թիւրքիայի տխմար յամառութիւնը. նա իր հին սովորութիւնները շարունակում է գործադրել այժմ Մակեդոնիայում և երազում է ինչ որ համիսլամական ուրուականով կանգնեցնել իր հին բեժիմի քայքայումը: Նա կարծես չէ տեսնում, որ կղերականութիւնը մի չարիք է նոյն իսկ քրիստոնէութեան մէջ, որի հիմնադիրը խաղաղութիւն էր քարոզում բոլոր մարդկանց. ուրեմն էլ ինչ կը լինի այդ կղերականութիւնը իսլամի մէջ, որ ամբողջապէս ներշնչուած է ատելութեամբ դէպի բոլոր այն մարդիկ, որոնք չեն ընդունում նրա գերիշխանութիւնը:

Այդ իսլամ հոգեորականութիւնը եղել է և Պարսկաստանի յետամնացութեան գլխաւոր պայմաններից մէկը: Այժմս էլ նրա մուշտէիդները և մօլլաները ֆանատիկոսութեան դէմ ստիպուած է խիստ միջոցներ ձեռք առնել պարսկական ներկայ կառավարութիւնը, ցանկանալով դէթ մի քանի եւրոպական բարենորոգումներ մտցնել խաւարի և բռնութեան մէջ թաղուած Իրանում:

Ներկայ շահ Մուղաֆէր-էգդինը, մանաւանդ Եւրոպայում կատարած իր ճանապարհորդութիւնից յետոյ, տեսնում է թէ ինչ ծայրայեղ յետադիմութեան մէջ է իր երկիրը: Նա հեռատեսութեամբ հասկանում է, որ միակ տարրը, որ կարող է կուտուրական կեանք առաջացնել Պարսկաստանում—այդ իր հպատակ հայերն են, ուստի շատ բնական է որ շահը ամեն կերպ հովանաւորում է հայերին և դիւրութիւններ տալիս նրանց լուսաւորութեան գործին:

Հայերը յրուած են ամբողջ Պարսկաստանում. ուրեմն դրանք երկրի ընդարձակ տարածութեան վրայ կարող են մտցնել շահի բեֆօրմները և նպաստել երկրի վերածնութեան: Սակայն, չը նայած որ հայերը համեմատաբար բարձր են կանգնած շրջապատող մահմեդականներից, այնուամենայնիւ հայերը ևս դեռ շատ խաւար են և անկուլտուրական. դրանք դեռ պէտք է լուսաւորուեն, որ աւելի պիտանի դառնան Իրանի առաջադիմութեան գործում: Հետեալաբար ամենաառաջնակարգ նշանակութիւն ունի Պարսկաստանի առաջադիմութեան համար նախ և առաջ հայոց դպրոցների բարգաւաճումը, որ օրինակ կը լինի և բուն պարսիկների դպրոցական գործի զարգացման: Թէև Իրանում բնակուած բոլոր հայերի թիւը հազիւ 100 հազարից անցնի, բայց այդ տարրը, ինչպէս ասացինք, սփռուած է համարեա բոլոր երկրի մէջ. իսկ այդ հանգամանքը ինքն ըստ ինքեան ունի ահապէն նշանակութիւն երկրի տնտեսական և կուլտու-

րական կեանքի համար. Սալմաստ, Ղարադաղ, Նոր-Ջուղա իր շրջականերով, Ուրմիա—մի-մի օաղիւններ են բազմաթիւ հայ գիւղերով: Նոր-Ջուղայի շուրջ գտնուող գաւառներում մօտ 90 հայ գիւղ են հաշոււմ, 37 հազար հայ ազգաբնակութիւնով, մօտ 30 գիւղ պիտի ընդունել Սալմաստում, նոյնքան՝ Ղարադաղ, մօտաւորապէս այդքան Ուրմիա լճի մօտերքում: Բայց հայեր կան և Թաւրիզում, Թէհրանում, Ռէշտում և այլ քաղաքներում: Մինչև այժմ հայերը չունէին իրար չաղկապող մի կենդանի հասարակական գործ. ցանկալի է որ դպրոցական գործը միացնէր պարսկահայերին և հայ ժողովրդի լուսաւորութեան վրայ առանձին խնամք տանէին այդ երկրի կարող անձերը, մոռանալով նպատակի վեհութեան առաջ՝ մանր-մունր անձնական միտումները: Այդ լուսաւորութիւնից է կախուած և Պարսկաստանի ընդհանուր առաջադիմութիւնը. առանց այդ դպրոցական նախապատրաստութեան չէ կարող արմատ գցել երկրի մէջ ոչ մամուլը և ոչ կուլտուրական որ և է առաջադիմութիւն:

Այդ պատճառով պիտի ցանկալ, որ Թեհրանի նախաձեռնող յանձնաժողովի հրաւիրած՝ պարսկահայոց պատգամաւորներին համագումար առաջին ժողովը, ընթանելով գործի ամբողջ մեծութիւնը, ղեկավարուի լայն, լուսաւոր և հեռատես սիրդբունքներով... Ամեն մի երկրի, որ ուզում է սթափուել քիչ և նոր կեանք սկսել, պիտի առաջնակարգ նշանակութիւն դարձնի դպրոցական հարցերի վրայ:

Յայտնի է որ կղերը ամեն տեղ իրան ցոյց է տուել լուսաւորութեան թշնամի, ուստի միշտ դպրոցական անձնուէր գործիչներն ստիպուած են եղել իրանց բոլոր եռանդը և իրանց ոյժերը սպառել կղերի դէմ մղած մաքառման մէջ: Այդ ի նկատի ունենալով պիտի աշխատել միշտ սահմանափակել կղերի թու նաւոր միջամտութիւնը և գերիշխանութիւնը լուսաւորութեան գործում:

Դառն հարուածներից յետոյ այդ վերջապէս հասկացաւ և հաւատաքննութեան հայրենիք Սպանիոն: Հակակղերական շարժումը այդ երկրում այնպիսի ծաւալ ստացաւ, որ կառավարութիւնը ստիպուած եղաւ երկրի ղեկը յանձնել ազատական միջնորդութեան: Այդ նոր կազմութեան մէջ լուսաւորութեան միջնորդ կոմս Բօմանօնէս յայտնեց, որ մտաւոր է վերացնել կրօնական միաբանութիւնների դպրոցներին տուած արտօնութիւնները. նա յայտարարեց մի շրջաբերական, որով վերացնում է կրօնի պարտադիր ուսուցումը գիմնադիւաներում և համալսարաններում և մայցնում է գաւառնութիւնների կատարեալ ազատութիւն: Ֆինանսների նոր միջնորդն էլ կազմել է առաջին Սպանիայի

վանքերի և կրօնական միաբանութիւնների ցուցակ՝ պարզելու համար թէ՛ դրանցից որոնք են զբաղւում առևտրա-արդիւնա-գործական ձեռնարկութիւններով, օգտուելով հարկ չը վճարելու արտօնութիւնից: Զինուորական նոր մինիստրը եւ շրջաբերա-կաններով վերացրեց զօրքերում վիճուորական քարոզիչների պաշտօնները, իսկ մինիստրների ժողովը որոշեց՝ յանդիմանել Սիմիւլիայի արքեպիսկոպոսին, որ արգելել էր իր ծխականնե-րին ներկայ գտնուել «Էլեկտրա» հալակղերական պիէսի ներ-կայացման:

Աւելի մեծ էր կղերականութեան կրած պարտութիւնը Ֆրանսիայում: Չը նայած կղերականների և մելինիստների բո-լոր ջանքերին, Ֆրանսիական պարլամէնտը ընդունեց Վալդէկ-Րուսսօյի կազմած օրինադիժը կրօնական ընկերակցութիւն-ների և միաբանութիւնների մասին: Այժմ մնում է, որ այդ օ-րինադիժը անցնի և Սենատից: Երեկ յուլիս ամսում արդէն կը վերադառնայ այդ օրինադիժը Սինատից պատգամաւորական ժողովը, որ և վերջնականապէս կ'ընդունի նրան:

Մինչդեռ այսուհետեւ աշխարհական ընկերակցութիւններ և միութիւններ կ'սկսուին համար այլ եւս ոչ մի ձեւականու-թիւն չէ պահանջուելու, կրօնական միաբանութիւններ և ըն-կերակցութիւններ հիմնելու համար խստիւ պահանջուելու է օրէնսդրական թոյլատւութիւն, այսինքն պատգամաւորների ժո-ղովի համաձայնութիւն: Կառավարութիւնը իրաւունք է ստա-նում լուծել ամեն մի կրօնական ընկերակցութիւն կամ միա-բանութիւն, որ անհամապատասխան է նրա հայեացքներին: Փակուած միաբանութիւնների կայքը անցնում է կտակողների ժառանգներին, եթէ այդպիսիները երևան գան, իսկ մնացածը գործադրուելու է բարեգործական նպատակներով:

Կրօնական միաբանութիւնների հարցը երևան հանկց կա-թոլիկ երկիրների ցաւերից մէկը. բանից դուրս եկաւ, որ «բա-րեգործութեան» և «հոգևորկութեան» անունով հաւաքած գու-մարներով հայր սուրբերը հիմնում էին առևտրական և արդիւ-նադործական զանազան ձեռնարկութիւններ, նոյն իսկ պահ-պանում էին գինեւաներ, լուացատներ, կահաւորուած սենեակ-ներ և մինչև անգամ անառականոցներ... Ֆրանսիայի 2,500 կրօնական միաբանութիւնների մեծ մասը պարապելով ա-ռևտրով և վերև յիշած «աստուածահաճոց» ձեռնարկութիւննե-րով, ունէին այն արտօնութիւնն էլ, որ ոչ մի հարկ չէին վճա-րում, և արժան ապրանքներ պատրաստելու համար սարսափելի կերպով հարստահարում էին երկիրաների և կանանց աշխատան-

քը՝ Այդ խեղճերի զրկանքներով ու չարչարանքներով այդ հայր սուրբերը արժանապարանքներ էին պատրաստում չուկայի համար...

Մի բան ևս բնորոշ է—այն, ինչ որ Վալդէկ-Ռուսսօն վերասակար է համարում ֆրանսիական բուն ժողովրդի համար, նա անհրաժեշտ է համարում պահպանել գաղութներում և արևելքում, ուր ֆրանսիական չահերը, նրա ասելով, պահանջում են այլ վերաբերմունք դէպի կրօնական միաբանութիւնները... Սակայն այդպիսի հակասութիւններով հարուստ են բոլոր երկրների զիպլօմատիական ձեռնարկութիւնները. դրանք երկու կշիռ և երկու չափ ունեն իրանց և ուրիշների նկատմամբ:

Լ. Ս.

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՐՏԱՍՍՀՄԱՆԻՑ

Ն Ա Մ Ա Կ Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ի Ա Յ Ի Ց

Ֆեբրին, 1901 թ. մարտի 25-ին:

Ագրարների պահանջը մաքսի վերաբերմամբ: Արդեն մի քանի տարի է, որ ագրարները (կալուածատերերը) տեսնում են իրանց վիճակից, որովհետեւ Գերմանիայի արդիւնագործութիւնը հսկայական քայլերով է զարգանում, նրա վաճառականութիւնը ընդհանուրի նախանձն է շարժում, բայց գիւղատնտեսութիւնը միշտ կաղում, միշտ կրիայի քայլերով է առաջ շարժւում: Այստեղ բանուորական օրավարձը հետզհետէ բարձրանում է, այն ինչ գիւղատնտեսական մթերքների արժեքը արտասահմանեան մրցման շնորհիւ համապատասխան փոփոխութեան չէ ենթարկւում:

Ահա դրանից առաջ է գալիս հողատերերի—ագրարների համար չափազանց անձեռնու հետեւանք, այսինքն ռենսը, հողից ստացուող շահը, պակասում է եւ համեղ պատառը նուազում:

Շատ հասկանալի է, որ նրանք աշխատում են այդ չարիքի առաջն առնել, սակայն իրանց շահասիրական պահանջները միշտ էլ զանազան բարձր գաղափարներով են համեմուծում, որպէս զի համակրութիւն գրաւեն եւ կեղծ ֆողի տակից իրանց նպատակն առաջ տան:

Այսպէս օրինակ, իշխան Բիսմարկը (յայտնի Բիսմարկի որդին) պատգամաւորների ժողովում մաքսը բարձրացնելու մասին խօսելով, ոգեւորուած բացականչում է.

—Եթէ բանուորները մարդիկ են եւ իրաւունք ունեն իրանց վիճակը բարւոյնելու, մի՞թէ ագրարները նոյն տեսակ մարդիկ չեն եւ չեն կարող իրանց մարդկային իրաւունքները պաշտպանել. մի՞թէ արդարութիւնն ու մարդասիրութիւնը միայն բանուորների համար գոյութիւն ունեն...

Իսկ մամուլի մի մասը կաշուից դուրս է գալիս ագրարների պահանջը փաստաբանելու եւ արդարացնելու համար: Էլ ինչե՞ր

ասես, որ չէ գրում այսեղ: Փաստերի աղաւաղում, վիճակագրական տեղեկութիւնների յեղաշրջում, կեղծ ու շինծու լուրեր—այդ բոլորը սովորական երևոյթ են կազմում յիշեալ մամուլի համար:

Այդ համանաւակով վարակուած քերթերից շատերը երբեմն գիտութեան օգնութեանն էլ են դիմում, Մարկս ու Էնգելսին էլ են գերեզմանից վկայ կանչում, որպէս զի ապացուցանեն, քե ազատ մեղումը վնասակար է, քե կառավարութիւնը միշտ պարսաւոր է բարձր մահով պաշտպանել իր արդիւնագործութիւնը, եւ այլն եւ այլն:

Եւ այդ ամբողջ աղմուկը, այդ ամբողջ հարայ-հրոցը նրա համար է, որպէս զի կառավարութիւնը գիւղատնտեսական մթերքների մահաբ բարձրացնէ $3\frac{1}{2}$ -ից մինչեւ $7-7\frac{1}{2}$ եւ դրանով մի մեծ քան դնէ արտադրութեան ներմուծման առաջ:

Ագրարների կարծիքով այդ միջոցն անհրաժեշտ է, որովհետեւ միայն դրանով կարելի է զարգացնել գիւղատնտեսութիւնը, իսկ այդ զարգացումն աւելի քան անհրաժեշտ է, որովհետեւ նա բարեւար ազդեցութիւն կ'ունենայ ամբողջ տնտեսական կեանքի վրայ, կը բարելաւէ գիւղական ժողովրդի վիճակը եւ կ'իրագործէ այն դասակարգի—(իմա՛ ագրարների) արդար պահանջը, որ միշտ էլ միապետական զանի ու հայրենիքի հաւատարիմ պաշտպանն է եղել: Բայց բոլորովին այլ երգ է հնչում հակառակ բանակից, բոլորովին այլ փաստեր ու եզրակացութիւններ են հրապարակ հանում սօցիալ-դեմոկրատները:

Եւ իսկապէս. գիւղատնտեսական մթերքները Գերմանիա ներմուծում են զխաւորապէս Ռուսաստանից, որ մի եւ նոյն ժամանակ գերմանական արդիւնագործութեան համար մի մեծ ու օգտակար վաճառանոց է, իբրեւ ամենամօտիկ հարեւան իր լայնարձակ հողերով, իսկ արդիւնագործութեամբ եւ բազմամիլիօն ազգաբնակչութեամբ:

Իբրեւ ապացոյց բաւական է վերցնել վերջին չորս տարիների ներմուծման ու արտահանութեան քուերը: Այսպէս՝

Ռուսաստանը արտահանել է դէպի Գերմանիա.	Գերմանիան արտահանել է դէպի Ռուսաստան.
1896 թ. 634,7 միլիօն մարկ.	364,1 միլիօն մարկ.
1897 » 700,1 » »	345,6 » »
1898 » 727,1 » »	409,6 » »
1899 » 767,1 » »	437,1 » »

Այդ քուերի նշանակութիւնն աւելի կը պարզուի, եթէ աչիք առաջ ունենանք, որ Գերմանիան արտահանում է մի այն գործարանական ապրանքներ, իսկ Ռուսաստանը ընդհակառակը—այսինքն հում նիւթեր, գիւղատնտեսական մթերքներ: Եթէ Գերմանիան

բարձրացնե հում նիւթերի մասը, այն ժամանակ Ռուսաստանն էլ նոյնը կ'անէ ինդուստրիայի արտադրանքի վերաբերմամբ (հարցի այդ կողմը լուրջ ուշադրութիւն գրաւեց մանաւանդ «Торгово-промышленная газета»-ի յօդուածից յետոյ) — եւ այդ բոլորի ընդհանուր հետեւանքը կը լինի այն, որ յիշեալ բուերը հետզհետէ կը նուազեն եւ գերմանական ինդուստրիան մի զգալի հարուած կրօսանայ, առաջացնելով յանախակի կրիզիսներ, նրպասելով օրավարձի անկմանը, եւ այլն:

Բայց գիւղատնտեսութիւնը կամ աւելի նիւթէն ասած՝ ագրարները հասած կը լինեն իրանց նպասակին, այսինքն կը կարողանան աւելի իւղալի պատառ նաւակել, որովհետեւ արտադրանքներն մրցումից ազատուելով, կը վաճառեն իրանց արտադրած նիւթերն աւելի բանգ գնով, աւելի ձեռնու պայմաններով:

Իսկ ո՞վ պէտք է լինի նրանց պատառին իւղ փողը, ո՞վ պէտք է լինի նրանց ազահութեանը յագուրդ տուողը... Ի հարկէ ժողովուրդը, եւ անա՛ր թէ ինչպէս.

Վիճակագրական տեղեկութիւններից երեւում է*), որ իւրաքանչիւր գերմանացի գործ է ածում տարեկան 200 կիլօ հաց, եւ երեք հացահատիկների մասը բարձրանայ մինչեւ 5, այն ժամանակ տարեկան հացի գինը կը բանգանայ 10 մարկով, երեք մասը բարձրանայ մինչեւ 6, այդ աւելորդ գում. կը հասնի 12-ի.

» » » » 7, » » » 14-ի.

» » » » 8, » » » 16-ի.

Եւ այլն. ուրեմն հինգ հոգուց բնականաբար պիտի ունենայ տարեկան 60, 70, 80 մարկ աւելորդ ծախս, որպէս զի «գահի ու հայրենիքի պաշտպան» ագրարները յազենան ու գոհ մնան:

Ի հարկէ հարուստ ընտանիքի համար այդ գումարը չնչին բան է. բայց ի՞նչ անէ թուառ բանուորը. նա ո՞րտեղից հայրաքէ այդ աւելորդ գումարը, երբ նրա զլխին կախուած է եւ մի ուրիշ Դամոկլեան սուր, այն է՝ ինդուստրիական կրիզիս, անգործութիւն, օրավարձի սակաւութիւն, եւ այլն:

Բարձր մասի կողմնակիցներից շատերը խոստովանում են այդ ամենը, բայց միւս կողմից պնդում են, թէ առանց այդպիսի գոհաբերութեան գերմանական գիւղատնտեսութիւնը չէ կարող առաջադիմել, չէ կարող իր աննախանձելի վիճակից դուրս գալ: Բայց յայտնի տնտեսագէտ Բերնեսէյնը ընդհակառակը**), օրինակ վերցնելով Անգլիայի անցեալ տնտեսական կեանքը, գիտականօրէն հաստատում է, որ բարձր մասը կը բարձրացնէ միայն հողավար-

*) Տե՛ս „Die Gleichheit“, № 4, 1901.

**) Տե՛ս „Sozialistische Monats-Hefte“ № 3, 1901.

ձը եւ երբեք չէ կարող բարձրացնել գիւղացեցեալները, չէ կարող զարգացնել նրա կույսուրան...

Այսպէս ուրեմն, գերմանական արդիւնագործութիւնն ու ժողովուրդը բարձր մասից միայն վնաս կարող են սնանալ եւ ոչ օգուտ:

Այժմ մի նոր հարց է առաջ գալիս. եթէ իրողութիւնն այդ է, եթէ փաստերն այդպէս պարզ ու անհերքելի են, հապա ինչո՞ւ են լռել ինդուստրիայի ներկայացուցիչները, եւ կառավարութիւնն ինչո՞ւ է սալիս իր յօժարութիւնը հացահատիկների մասը բարձրացնելու վերաբերմամբ: Այդ հարցի համապատասխան լուծումը սալիս է «Die Neue Zeit.» շաբաթաթերթը (№ 16) իր առաջնորդող յօդուածով:

Այդտեղ յօդուածագիրը գեղեցիկ կերպով պատկերացնում է այն միջնորդական դերը, որ խաղում է պէտական կանցիւր գրաՅիլովը, եւ անա՛րք ինչպէ՜ս. մի կողմը կանգնած են ինդուստրիայի ներկայացուցիչները՝ չարաբասիկ «ջրանցքային» նոր առաջարկով, իսկ միւս կողմը—ագրարները՝ բարձր մասի պահանջով. քաղաքացե գրաՅը մէկ ձեռքը մէկին տուած, իսկ միւս ձեռքը միւսին, ուզում է երկուսին էլ անվտանգ անցկացնել բեյխասագի ֆննութեան բովից: Այդ նպատակով նա մի կողմից շեշտում է կապիտալիստների ականջին.

—Ձեր ցանկութիւնը կը կատարուի, միայն համաձայնեցե՛ք մասը բարձրացնել. իսկ միւս կողմից ագրարներին է հասկացնում.

—Ձեր պահանջը կը կատարուի, միայն բեյխասագում «Ջրանցքային առաջարկը» պատշտանեցե՛ք:

Անա՛ր այդպիսի նանապարհ են ընտել տրող դասակարգերը, այդպիսի փոխադարձ զիջումներով են առաջ մղում իրանց շահերը:

Հասցա ի՞նչ անէ խեղճ ժողովուրդը, ո՞ւմ ձեռքը բռնէ աշխատանքի դասակարգը, որին միշտ շահագործում են, որի օրական չոր հացն էլ բանգացնել են աշխատում...

Նա կարող է միայն բողոքել անարդարութեան դէմ եւ այդ բանն անում է ամենալայն չափով: Գերմանիայի մի ծայրից մինչեւ միւսը՝ քե՛ր առանձին ժողովներում եւ քե՛ր մամուլի էջերում անընդհատ հնչում է այդ արդար բողոքի ձայնը, որ ըստ երեւոյթին դեռ աւելի զօրեղանալու է Չասկից յետոյ, պայմաններ մասային հարցը բեյխասագի ֆննութեան նիւթը կը դառնայ:

Պրօֆեսոր Զոմբարսը ներկայ ցնցեալական կեանքի եւ անհասկանալի ազատութեան մասին:

Բրեխաւի յայտնի պրօֆ. Զովբարսն ամսիս 18-ին բազմաթիւ ունկընդիրների ներկայութեամբ կարդաց (Բերլինում) մի հետաքրքիր դասախօսութիւն, որի նպատակն էր մասնանիւ անել այն հակասութիւնը, որ գոյութիւն ունի անհասական ազատութեան եւ ներկայ տնտեսական կեանքի մէջ, եւ այն համապարհը, որով կարելի է օր առաջ վերացնել այդ վնասաբեր իրողութիւնը: Ահա՛ այդ ուշագրաւ դասախօսութեան հակիրճ բովանդակութիւնը.

—Ամբողջ դարերի ընթացքում մարդկութիւնը ձգտել է դէպի ազատութիւն: Նա անքիւ ու անհամար զոհեր է տուել այդ նպատակին հասնելու համար, շատ ու շատ անգամ արեան գետեր է հոսեցրել, «եղբայրութիւն, հաւասարութիւն եւ ազատութիւն» բացականչելով:

Բայց ի՞նչ... Այժմ նա աւելի քան անհասական ազատութիւն է վայելում, քան երբ եւ իցէ, աւելի քան ինքնուրոյնութիւն ունի, քան թէ հին ժամանակներում:

Հնադարեան ընտանիքն ինքն աշխատում, ինքը վայելում էր իր ֆրէիլի արդիւնքը. միջնադարեան արհեստւորն ազատ աշխատում էր իր սեփական գործիքներով եւ ընդհատում այդ աշխատանքը իր կամքի համեմատ. նա ուներ իր անհատական կամքը, իր ազատութիւնը...

Իսկ այժմ... Հանգամանքները փոխուել են, կեանքը բարդացել է եւ անհատական ազատութիւնը գերօրհ հաւասարուել: Եւ իսկապէս, ֆաղափարութիւնը հսկայական փայլեր է անում. շուրջին ու ելեքտրականութիւնը կատարեալ յեղափոխութիւն առաջ բերին տնտեսական կեանքում. մի յեղափոխութիւն, որի յաղթանակն ընթացքը դեռ շարունակւում է: Հօգօր կապիտալիզմն իր ազդեցութիւնը տարածել է աշխարհի բոլոր կողմերը. եւ մենք, այդ ամենը տեսնելով, բացականչում ենք.

—Կեցցէ՛ ֆաղափարութիւնը, կեցցէ՛ գիտութիւնն ու առաջադիմութիւնը:

Այո՛, կեցցէ՛ն այդ բոլորը, բայց ի՞նչ գնով, ի՞նչպիսի զոհաբերութեամբ... Ո՛ւր է այն անհատական ազատութիւնը, որի համար մեր նախահայրերն արիւն էին քափում. նա չը կայ... Ներկայ տնտեսական կեանքն առաջ է շարժւում բնական-մարդկային կամքից անկախ օրէնքներով եւ իր անիրենքի սակ տրուում է անհատի ինքնուրոյնութիւնը: Ապացոյց—առօրեայ կեանքը:

Ահա լուսանում է. աշխատւորն արքանում է քնից, բայց նա չէ կարող իր կամքի, հանոյքի եւ տրամադրութեան համեմատ վարուել. նա ականջին հնչում է մօտակայ գործարանի շրուրը, որ կանչում է նրան դէպի գործ, դէպի աշխատութիւն—փակուած գործարանում, անշունչ մեքենաների քելադրութեամբ: Նա պիտի

մնայ այդքեղ, պիտի աշխատի, մինչեւ որ նորից լսուի փրկարար շրուոյր: Դրանից յետոյ նա ազատ է, բայց անընդունակ մի ուրիշ բան կատարելու, իր հոգեկան ու մտաւոր պահանջներին յագուրդ տալու: Նա պիտի հանգստանայ, որպէս զի հետեւեալ օրը նորից նոյն մեքենայական աշխատանքը շարունակէ:

Սակայն միայն բանուորը չէ, որ ճնշասական կեանքի մեքենան է դարձել. կապիտալիստներն ու միւս անհատներն էլ նոյն դրութեան մէջ են, նոյնպէս զուրկ են ազատութիւնից: Դրանք էլ անընդհատ պիտի հետեւեն վանաւանդի ու բօսայի ելեւեջներին, իրանց կապիտալի գործունեութեանը եւ այլն:

Ահա՛ այդպիսով այն մարդկութիւնը, որ ամբողջ պատմութեան ընթացքում «ազատութիւն, ազատութիւն» էր կանչում, այժմ ճնշասական կեանքի ստրուկն է դարձել:

Սակայն ի՞նչպէս դուրս գալ այդ դրութիւնից ի՞նչպէս լուծել այդ Դորդեան հանգոյցը: Դրա համար մենք պիտի աշխատենք երբե ոչ բոլորովին, գէթ մասամբ ազատուել ճնշասական կեանքի իշխանութիւնից, գէթ մասամբ ինքնուրոյն ու ազատ լինել: Իսկ այդ նպատակին հասնել կարող ենք, երբ տեխնիկական բարեփոխումներ եւ մարդկային արտադրող ոյժը քանզ գնահատենք, այսինքն բանուորական օրավարձը բարձրացնենք: Այդ դեպքում մարդը կը կարողանայ քիչ աշխատել, շատ բան արտադրել, շատ բան ստանալ ու իր նիւթական պահանջներին յագուրդ տալ: Իսկ մնացած ազատ ժամանակը նա կարող է եւ հանգստանալ եւ իր մտաւոր ու հոգեկան կարիքները հոգալ կամ ուրիշ խօսքով ասած՝ անհատական ազատութիւն վայելել: Միայն այդ դեպքում մարդկութիւնը կարող է բացական չել:

—Կեցցե՛ք՝ քաղաքակրթութիւնը, որ մարդուն արժանաւայել ազատութիւն է տալիս:

Ե. ԹՈՓՉԵԱՆ

ՆՈՐՈԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Daily News-ի հետ կատարուած փոփոխութիւնը. — Զինատանը. Նոր ուսումնասիրութիւններ նրա պատմութեան և քաղաքական կեանքի վերաբերեալ. — Մահմեդական երկիրների պատմութեան ուսումնասիրութիւնը Անգլիայում. Բաղդադը և Աբբասեանների խալիֆայութիւնը. — Նդիպտադի-տութիւնը և նորութիւններ այդ հիւղի վերաբերեալ. — Հետաքրքրութիւն Ռուսաստանի գրական երեւոյթներով:

Ներկայ 1901 թուի յունուարի ընթացքում անգլիական լրագրութեան մէջ նշանաւոր փոփոխութիւն առաջ եկաւ, այն է՝ «Daily News» թերթի խմբագրութիւնը հիմնովին փոփոխութեան ենթարկուեց: Այդ մասին Review of Review ամսագրից քաղում ենք հետեւեալ տեղեկութիւնները: Լօնդօնի առաջնակարգ լրագրները իրանց խաղաքած դերով աւելի կարևոր ոյժ են ներկայացնում, քան պարլամենտի տասնեակ անդամներ: Նիժէ վերցնենք այժմ ունիօնիստների թիւը պարլամենտում 402, նրանց ներկայացնում են մամուլի մէջ՝ Times-ը, Standard-ը, Daily Telegraph-ը, Morning Poste-ը և մասամբ Daily Chronicle-ը (Հարաւային Աֆրիկայի պատերազմի ինդրում), յետոյ Daily Mail-ը և Daily Expresse-ը, այսինքն նրանք ունեն 7 օրգաններ. իսկ ազատամիտ և իրանդական կուսակցութիւնը, որ ունի 268 տեղ պարլամենտում, արտայայտուում է միայն Daily News և Morning Leader լրագրներով. այսպիսով, այն ինչ նախարարութեան կողմնակից իւրաքանչիւր օրգանը ներկայացնում է պարլամենտի 57 անդամներին, իւրաքանչիւր ազատամիտ թերթը ներկայացնում է 134 հոգի: Այս դէպքում ամեն մի օրգանի անցնելը այս կամ այն հոսանքի կողմը, մեծ կարևորութիւն է ներկայացնում... Այդպիսի կարևորութիւն ունի և այն փոփոխութիւնը, որին նորերումս ենթարկուեց Daily News-ը... 50 տարի սրանից առաջ, երբ այդ թերթը, սկսեց հրատարակուել, նա պատկանում էր 29 բաժնետէրերից բաղկացած մի ընկերութեան: 80-ական թուերի վերջերում այդ բաժնիւնների $\frac{3}{4}$ մասը կենտրոնացաւ երեք անձանց ձեռ-

քը, իսկ ֆնացած $\frac{1}{4}$ մասը ցրուած էր զանազան ձեռքերում: Վերոյիշեալ 3 անձինք էին պ. Ա. Մօրլէյ, Հ. Օպպենհէյմ կայստանի Հ. Լաբուշէրը: Այդ եռապետութիւնը ղեկավարում էր թերթը, հրաւիրում էր խմբագիր, աշխատակիցներ և տալիս էր ներան ընդհանուր ազատամիտ ուղղութիւն: Հանգուցեալ «Մեծ ծերունի» Դլադստօնի մահից յետոյ այդ թերթը Ռօզբերիի ազդեցութեան ներքոյ՝ հետզհետէ գրաւուեց ժամանակակից իմպերալիզմի հոսանքով, որին և հետևում էր մինչև ներկայ Յունուարը: Այդ էր պատճառը, որ արմատական Լաբուշէրը ստիպուած հեռացաւ թերթից, վաճառելով իր բաժինները միւս 2 ընկերներին 90,000 ֆունտ ստերլինգով... Այդ ժամանակը դեռ թերթի ամենատարածուած միջոցն էր. կապիտալիստ Օպպենհէյմը հրաւիրեց խմբագիր՝ Աֆրիկայի հերոս Միլնէրի բարեկամ հրապարակախօս Կուկին, որ արագ քայլերով տանում էր թերթը նոր հոսանքով ինչպէս երեսայ, դէպի անկումը... Դա Ջեմսօնի արշաւանքից անմիջապէս յետոյ էր. լրագիրը ջերմ կերպով քարոզում էր Սեսիլ Ռօդսի զաղափարները, և զբանով նա միւս լրագրների հետ միասին՝ անփոխարինելի վնաս հասցրեց Անգլիային: «Daily News»-ը ունէր ընթերցողների սրոշ և մեծ շրջան թէ Անգլիայում և թէ արտասահմանում, որոնց աչքում նա հեղինակութիւն էր վայելում, և ի հարկէ նրա հայեացքները մեծ ազդեցութիւն ունեցան... Բայց հետզհետէ ծայրայեղ իմպերիալիստական քաղաքականութիւնը սկսեց գրգռել զայրոյթ շատ դաշտօնականների մէջ, և շատերն սկսեցին հեռանալ լրագրից ու մտածել նոր թերթ հիմնելու, որ լինի իրանց հայեացքների արտայայտիչ: Դրանք վերջապէս կազմում են մի նոր ընկերութիւն շատ բաժնետէրերից բաղկացած, որոնց մէջ մտնում են շատ յայտնի գրիչներ զանազան ասպարէզներում. բաժինների թիւը 200,000 է, իւրաքանչիւրը մի ֆունտ ս. (10 ո.) արժողութեամբ: Գլխաւոր հիմնադիրները 7 հոգի են, Բ. Լեմանի նախագահութեամբ. դրանք որոշում են մի լրագիր հիմնել ազատամիտ-արմատական գափարների պաշտպանութեան համար: Այդ միջոցին Օպպենհէյմը առաջարկում է դրանց գնել «Daily News»-ը. բանից երևում է, որ ծայրայեղ իմպերիալիստ ուղղութիւնը լրագրի անկման պատճառ էր դարձել. ընթերցողները փոքր առ փոքր յետ էին քաշուել թերթից, բաժանորդների թիւը սաստիկ նուազել էր, այնպէս որ մինչդեռ մի քանի տարի առաջ Լաբուշէրը իր մասը միայն (այսինքն 8 բաժին 27-ից) ծախել էր 90,000 ֆունտ ստերլինգի, այժմ բոլոր բաժինները անցաւ նոր խմբի ձեռքը 100,000 ֆունտով:—Նոր հրատարակութիւնները հրաւիրեցին իբրև խմբագիր յայտնի Mas-

singham-ին, որ առաջ արժատական «Daily Chronicle»-ի խմբագիրն էր և հետագայել էր այդ թերթից զբաղեցնելով ինչ առաջ, երբ վերջինս հիմնովին փոխեց իր վերաբերմունքը դէպի պատերազմը... Նոր խմբագրութեամբ ներկայ յունուարից «Daily News»-ը դարձաւ խիստ զիմադրող թերթ պատերազմի հարցում, և նրա բաժանորդների թիւը սկզբից աւելացաւ. մի ամիս չանցած՝ խմբագրութեան փոփոխութիւնից յետոյ արդէն նա օրական տարածւում է 11,000 օրինակ աւելի, քան Օսլանհէյմի օրով... Երևում է, թէ հրքան ուժեղանում է անգլիական հասարակութեան մէջ հակաշարժումը իմպերիալիզմի դէմ...

Այժմ անցնենք զբաղմունքների և զիտութեան նոր երեւոյթներին: Ինչպէս և անցեալ մեր տեսութեան մէջ, այս անգամ էլ արեւելքի ուսումնասիրութիւնը մեր առանձին ուշադրութեան առարկայ է լինելու: Եւ այս գէպում մենք ի նկատի ունենք թէ Փոքր-Ասիան, Առաջաւոր-Ասիան ու Եգիպտոսը և թէ Հեռավոր Արեւելքը, այսինքն Չինաստանը, Եսպանիան:

Չինաստանի վերաբերեալ E. Parker-ը նորերումս հրատարակել է մի բազմակողմանի ուսումնասիրութիւն «China, her History, Diplomacy and Commerce from the Earliest Times to the Present day» վերնագրով («Չինաստանը, նրա պատմութիւնը, զիւանագիտութիւնը և առևտուրը հնադրոյն ժամանակներից մինչև մեր օրերը»): Այդ գիրքը «Athenaeum» գիտնական հանդէսի վկայութեամբ անհրաժեշտ մի ձեռնարկ է այն բոլոր անձանց համար, որոնք ցանկութիւն ունեն հիմնաւորապէս ծանօթանալ Չինաստանի արդի դրութեան հետ: Սկզբում հեղինակը մի քանի գլուխ նուիրում է երկրի աշխարհագրութեանը և ապա անցնում է առևտրին, և կայսրութեան վարչական գործերի նկարագրութեանը: Պատմելով օտար պետութիւնների յարաբերութիւնների մասին՝ Պարկէրը առանձնապէս շեշտում է, որ Կիսօչոուի վերջնելը Գերմանիայի ձեռքով ամենից չառ նպատակեց այժման ճգնաժամի առաջ գալուն: Հեղինակի վիճակագրական տեղեկութիւնները՝ առևտրի մասին առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում, ցոյց տալով, թէ 1880 թուից մինչև այժմ որ տէրութիւնը ինչ չափով առաջ է տարել իր գործառնութիւնները այդ երկրում: Մի քանի ընդարձակ գլուխներ նուիրուած է գրուածքի մէջ չինական զօրքի կազմակերպութեանը, հարկահանութեան եղանակի և ապա ժողովրդի կեանքին և բնաւութեանը...

Մի հետաքրքիր դօկումենտ է հրատարակուած անցեալ ամսին Լօնդօնում չինական քաղաքական կեանքին վերաբերեալ.

դա թարգմանուած է չինարէնից և կրում է հետեւեալ վերնագիրը. «China's only Hope: an Appeal by her Greatest Viceroy, Chang Chih-tung, with the Sanction of the Present Emperor, Kwang Su» (Չինաստանի միակ յոյսը. հրաւէր մեծ փոխարքայ Չանգ-Չի-տունցի, կայսր Կվանց Սուի հաւանութեամբ): Գրքի հեղինակը յառաջագէտ կուսակցութեան գլխաւոր պորագլուխներէց մէկն էր Չինաստանում և իր գործունէութեամբն ու լուսաւոր հայեացքներով մեծապէս նպաստել է վերանորոգչական շարժմանը այդ երկրում, միշտ պաշտպան հանդիսանալով եւրոպացիներին և նրանց կարգերին: Լի-խունգ-Չանգը, նրա գլխաւոր ախոյեանը, իր բոլոր ազդեցութիւնը գործադրելով պալատում, կարողացաւ Չանգ-Չի-տունցին նշանակել տալ փոխարքայ մի հեռաւոր մասում և այդպիսով չէղբայցնել նրա ազդեցութիւնը: Բայց այնտեղ էլ նա իրան այնպէս արժանաւոր կերպով պահեց, որ աւելի բարձրացրեց իր անունը կայսեր աչքումը: Լինելով կողմնակից բեֆօրմների և եւրոպական կարգերի, Չանգը միեւնոյն ժամանակ մնում է չինացի և կօֆուցիսին հետեղ. նրա նշանաբանն է. «Չինաստանը չինացոց համար»: Իր վերոյիշեալ հրաւէրի մէջ նա ապացուցանում է, որ Չինաստանը յեղափոխութիւնից ազատելու համար երեք անհրաժեշտ միջոցներ կան. «առաջին» պահել թագաւորող հարստութիւնը (գլխաստիւն). երկրորդ՝ պահպանել սրբազան կրօնը, և երրորդ՝ պահպանել չինական ցեղը: Այդ երեք նպատակներին հասնելու համար նա առաջարկում է բաց անել զանազան տեսակի դպրոցներ արեւմտեան ուսուցման եղանակով, հաստատ պահելով միեւնոյն ժամանակ Չինական հիմունքները: Նա խորհուրդ է տալիս թարգմանել ընտիր եւրոպական գրքերը չինարէն լեզուով, մտցնել կատարեալ կրօնական համբերողութիւն: Քննադատելով ներկայ չինական կարգերը, հեղինակն ասում է. «Բոլոր երկիրներից միակ Չինաստանն է, որ վերջին յիսուն տարուայ ընթացքում մնացել է խուլ և քնած: Մեր պաշտօնեաների մէջ չը կայ գոնէ մէկ հասկացող անձն. մենք չունենք ոչ մի իսկական գիտնական և ընդունակ ղեղարուկատագէտ, մենք չունենք աչքի ընկնող ներկայացուցիչներ արտասահմանում, իսկ մեզ մօտ չունենք կանոնաւոր դպրոցներ...»: Բայց նայելով պետութեան այս թոյլ կողմերին, նա մեծ յոյսեր ունի իր հայրենիքի ապագայի վրայ: Նա հաւատում է, որ գիտութիւնների զարգացումը կարող է վերածնել իր հայրենիքը, և հետո չէ այն ժամանակը, երբ ներկայումս թոյլ և տկար կայսրութիւնը կը նորոգի իր ոյժերը իբրեւ մի հսկայ:

Մահմեդական աշխարհի պատմութեան վերաբերեալ նոյնպէս հրատարակուել է մի շատ կարեւոր ուսումնասիրութիւն հետեւեալ վերնագրով.

«Baghdad during the Abbasid Caliphate»— by G. Le Strange. («Բաղդադը Աբբասեանների խալիֆայութեան ժամանակ» Լը Ստրանտ-ի): Ինչպէս խոստովանում է «Athenaeum» գիտնական շարաթաթերթը, Արեւելեան երկիրների ուսումնասիրութիւնը Անգլիայում մինչև վերջին ժամանակները շատ քիչ էր տարածուած, և ինքնուրոյն ու հիմնաւոր գրուածքներով այդ շրջանում Փրանսիան, Գերմանիան և Ռուսաստանը Անգլիայից բարձր էին կանգնած: Բայց նորերումս անգլիական արեւելագէտները հրատարակեցին մի քանի գրքեր, որոնք կարող են մրցել ցամաքային երկիրների ամենալաւ գրուածքների հետ: «Օրինակ՝ մահմեդական Արեւելքի վերաբերեալ, ասում է լրագիրը, մենք ունենք այնպիսի գիտնականներ, ինչպէս պրոֆ. Ջիբբ իր «Օսմանեան բանաստեղծութեան պատմութիւն» ուսումնասիրութեամբ և Ե. Բրաուն, Կեմբրիջի համալսարանի պրոֆեսոր, որ «Ասիական ընկերութեան հանդէսի» գլխաւոր աշխատակիցն է: Այդ թուին պատկանում է ևս պր. Լը Ստրանտը, որի վերայիշեալ աշխատութիւնը անագին նշանակութիւն կ'ունենայ մահմեդական աշխարհի ուսումնասիրութեան համար»:

Հիմնուելով բազմատեսակ մանրամասն տեղեկութիւնների վրայ, հեղինակը կազմել է 8 առանձին քարտէշներ կամ պատկերներ, որոնք ներկայացնում են Բաղդադը նրա զարգացման զանազան աստիճաններում. և այդ պատկերների համար հեղինակի գլխաւոր ուղեցոյցը եղել է Տիգրիս գետը. բայց ի նկատի ունենալով, որ Տիգրիսը վերջին հազար տարուայ ընթացքում նշանաւոր կերպով փոխել է իր հոսանքը՝ հեղինակը աշխատել է օգտուել և ուրիշ աղբիւրներից՝ այդ թոյլ կողմն ուղղելու և գետի սկընական հոսանքը մօտաւորապէս նշանակելու համար: Ամբողջ գրուածքը բաղկացած է 27 գլուխներից, և բացի երեք վերջին գլուխները, ներկայացնում է, կարելի է ասել, մի տեսակ ընդարձակ կօմմենտար (բացատրութիւն) վերայիշեալ 8 պատկերների համար, տալով մանրամասն նկարագրութիւններ քաղաքի զանազան մասերի, ջրանշէքների, պալատների, մզկիթների և փողոցների. միայն վերջին երեք գլուխ (22, 23 և 24) պարունակում են իրանց մէջ մի ամբողջ տեսութիւն Բաղդադի պատմութեան Աբբասեան խալիֆաների շրջանում՝ սկսած նրա հիմնադրութիւնից մինչև անկումը մծնդօղնների աշխարհակալութեան ժամանակ 1258 թուին Գրիստոսից յետոյ: Բաղդադի պատմութեան և տեղագրութեան համար այդ շրջանում (V III—

XIII դար Բ. յ.) հեղինակի արամադրութեան տակ կային բաւական թուով մահմեդական պատմադիրներ, մանաւանդ 9-որդ և 10-որդ դարերի վերաբերմամբ յայտնի են Եադուրի և Իքն Սեբաբիօն արաբական պատմադիրները, որոնց գրուածքների վրայ առանձնապէս չիշտում է հեղինակը: Եւ այս երեք գլուխը «Athenaeum»-ի ասելով ոչ-մասնագէտ ընթերցողի համար ամենահետաքրքրական մասն են կազմում այդ գրքի մէջ. այդտեղ գտնուում են Բազդադի հինգ պաշարունների պատմութիւնը, որոնք նկարագրուած են շատ կենդանի լեզուով, մանաւանդ առաջին պաշարումը, երբ Հարուն Ալ Ռաշիդի որդի Ամինը 18 ամիս շարունակ պաշտպանուում էր իր եղբայր Մամունի դօրապետների դէմ: Թէ ինչու Դամասկոսը թողած՝ Աբբասեանները ընտրեցին Բազդադը իրանց մայրաքաղաք՝ պարզ և համառօտակի բացատրուած է գրքում: «Նոր մայրաքաղաքը, ասում է հեղինակը Միջագետքի վերաբերմամբ, պէտք է աւելի գէպի աւրեւելք լինէր, մօտ Պարսկաստանին, և առետրական կարիքների համար պէտք է ունենար ջրային հաղորդակցութիւն ծովի հետ...»: Ինչներորդ դարում, մօտ 58 տարիների ընթացքում, թրքական պալատական գօրքերի բոնութեան շնորհիւ խալիֆաւոր տեղափոխուել էր Սամարրա, իսկ Բազդադը մնում էր նահանգապետների իշխանութեան տակ, և այսպիսով եօթը թագաւորների ժամանակ Սամարրան եղաւ Աբբասեան խալիֆաների համար նոյնը, ինչ որ Աւինիօնը եղաւ միջնադարեան եօթ պապերի համար 1309 թուից մինչև 1371 թիւը:—Աբբասեան խալիֆաները ահագին գումարներ էին ծախսում պալատների վրայ և բոլորն էլ նոր շինութիւնների սիրահար էին: Սելջուկների գալուց յետոյ, երբ նրանք դարձան նուաճողերի ձեռքին լուկ խաղալիքներ, պալատներ կառուցանելը նրանց գլխաւոր գրադմունքներից մէկն էր: Այն նկարագրութիւնները, որ թողել են ակնաստեանները նրանց պալատների և այգիների մասին, աւելի յիշեցնում են—Արաբական գիշերների էջերը, քան իրական երևոյթներ... Իբրև դրան մի ասացոյց՝ հեղինակը պատմում է մի զարմանալի ծառի մասին, որ շինուած էր արծաթից և կշռում էր մօտ 160 փութ. դա կանգնած էր մի պալատի մէջ տեղում և չրջապատած էր մաքուր ջրի աւազանով... «Ծառը ունէր 18 ճիւղ, որոնք բաժանուած էին բազմաթիւ մանր ճուղաւորութիւնների, և դրանց վրայ նստած էին զանազան տեսակ արհեստական թռչուններ ոսկուց և արծաթից, մեծ և փոքր: Ծիւղերից շատերը արծաթից էին, մի քանիսը նոյն իով ոսկուց, և դրանք տարածուած էին օդի մէջ իրանց գոյնզգոյն տերևներով, որոնք շարժուում էին քամու հոսանքից, այն ինչ

թուղունները ծածուկ մեքենաների շնորհիւ խաղում էին և երգում...»:

Լժնդոնում վաղուց ի վեր գոյություն ունի եգիպտական պարապմունքների համար հաստատուած մի ընկերություն՝ «Egypt Exploration Fund» անունով, որ հրատարակում Արևելագիտութեան այդ ճիւղի վերաբերեալ ամենայն տեսակ ուսումնասիրութիւններ, չը խնայելով դրա համար ոչ մի միջոց. նա ուղարկում է զանազան գիտնական անձանց և խմբեր՝ տեղն ու տեղը պեղումներ անելու և նորանոր գիւտերով աւելի և աւելի լոյս սփռելու հին Արևելքի այս խորհրդաւոր երկրի պատմութեան և բնակիչների ազգաբանութեան վրայ... 1900 թուի վերջերում և ներկայ տարոյս սկզբում հրատարակուել է այդ ընկերութեան նախաձեռնութեամբ և պրոֆեսորներ Գրեֆֆիթի և Դէվիսի աշխատութեամբ մի քանի հատորներ «Եգիպտոսի հնագիտական տեսութիւն» վերնագրով: Դրանցից առաջին հատորը տալիս է մեզ մօտ 400 հիերոգլիֆական նշաններ և զանազան պատկերներ, որոնք վերաբերում են Եգիպտոսի պատմութեան V-որդ հարստութեան շրջանին (մօտ 5000 տարի Քր. առաջ): Հրատարակիչը իր հիմնաւոր բացատրութիւններով աշխատում է՝ յենուելով զրանց վրայ՝ վերականգնել Եգիպտոսի հնագոյն ժամանակների պատմութիւնը: Նոյն նպատակին ծառայում է և նոր դուրս եկած այդ սերիայի IV-որդ հատորը, որ տալիս է բազմաթիւ կենդանիների, թռչունների և անօթների նկարներ, որոնք գտնուած են զանազան շիրիմների մէջ, նոյնպէս և պարիսպների վրայ. գլխաւորապէս այստեղ պատահում են այն թռչունները և կենդանիները, որոնք կրօնական նշանակութիւն ունէին: Բացի զրանցից, մի ընդարձակ հատոր «Հնագիտական չարժուածք» վերնագրով տալիս է այն բոլորը—ինչ որ 1899—1900 թուերի ընթացքում եգիպտագիտութիւնը կարողացել է ձեռք բերել զանազան խնդիրներում. մի քանի յայտնի գիտնականներ այստեղ գետնել են իրանց ուսումնասիրութիւնները. զրանցից մէկը խօսում է «Եգիպտոսի մասին Քրիստոնէական շրջանում», միւսը «Յոյն-Հռոմէական Եգիպտոսի մասին», երրորդը «Եգիպտոսը Արաբների շրջանում». կայ մի առանձին հետազոտութիւն սրբազրերի (հիերոգլիֆների) մասին և այլն...

«The Literature» չարաթաթերթը իր փետրուարի 16-ի համարում նուիրել է մի յօդուած Ռուսաստանի արդի գրականութեանը: Մի քանի խօսքով ծանօթացնելով ընթերցողներին գեներալ Սուլժորովի հետ, որի հարիւրամեակը տօնուկաց անցեալ տարի Ռուսաստանում, հեղինակը բաւական ամփոփ տեղեկու-

թիւներն է տալիս մի քանի նորագոյն ուսուցչականներին և նրանց վերջին գրուածքների մասին, ինչպէս Վ. Կօրօլենկօ, Պ. Բօբօրիկին, Կոմս Լ. Տօլստոյ և այլն. յօդուածի վերջում նա կանգ է առնում Կ. Ռ.-ի բանաստեղծութիւնների հրատարակութեան վրայ և նրա մեղմ լիբերական տաղանդը՝ համեմատում է Լերմօնտովի հետ:

Ճանապարհորդական ուղեցոյցների յայտնի հրատարակիչ Բեդեկէրը, որ եւրոպական բոլոր նշանաւոր երկիրների մասնաւորապէս նկարագրութիւնը ունի հրատարակած ֆրանսերէն, գերմաներէն և անգլիերէն լեզուներով, այժմ ձեռնարկել է նոյնանման ուղեցոյցի հրատարակութեան Ռուսաստանի մասին վերոյիշեալ երեք գլխաւոր լեզուներով, և անգլիերէն հատորը այս օրերս լոյս է տեսել Լօնդօնում...

Յ. ՔՈՉԱՐԵԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ

Մատթէոս Մամուրեան.—Տիկին Սրբուհի Տիւսաբ.—Հ. Գարեգին վ. Զարբհանալեան.—Ստեփան Ոսկան:

Քսաներորդ դարի առաջին տարին դեռ չենք կիսել, բայց արեւմտեան հայութիւնը արդէն երեք զգալի կորուստ ունեցաւ. մեռան Մամուրեան, Տ. Տիւսաբ, Հ. Զարբհանալեան եւ Ստեփան Ոսկան: Զորսն էլ գրական գործիչներ:

Նրանք այնքան ինքնուրոյն դիմեցին ունին, որ մեր նորագոյն գրականութեան պատմութեան մի-մի էջն են ներկայացնում: Մամուրեան պատկանում է քիւրճահայ գործիչների այն սերնդին, որ XIX դարի կեսից իր եռանդուն գործունեութեամբ անկեղծ ոգեւորութեան մի շրջան բացեց հայկական գրականութեան եւ կեանքի մէջ, մի շրջան, որ գալիս էր յաջորդելու հին կղերական սերնդին եւ, միանգամայն չը հեռանալով նրանից, աւելի լայն հանրամարդկային սկզբունքների, քաղաքակրթութեան եւ ազգութեան սկզբունքները քարոզելու:—Տիկին Տիւսաբ նշանաւոր է ոչ այնքան իր գրական երկերով, որքան այն հանգամանքի շնորհիւ, որ նա առաջին վիպագրող հայուհին էր եւ կենսական անագին նշանակութիւն ունեցող մի դասի—կանանց հարցի—ներկայացուցիչն էր:—Հ. Զարբհանալեան մեր կղերական բազմաթիւ գրողների շարքում կարողացաւ բոլորովին առանձնակի տեղ գրաւել, ընտելով մի այնպիսի մասնաճիւղ, որին շատ էջերն են նուիրուել եւ որի մէջ ոչ ոք նրա չափ անուն չէ հանել: Իսկ Ստեփան Ոսկանի մասին գաղափար է տալիս այս խոսքի «Պարբ. Հրատ.» մէջ տպուած նկատողութիւնը:

Մանօքանանք այս անհետացած դիմքերի հետ առաձգին-առանձին:

I

Մատթէոս Մամուրեանը ծնունդ է 1830 թուականին Զմիւռնիայում, աղքատ ընտանիքի մէջ: Մանկութեան հասակում իր

Ճնողներին հետ տեղափոխուեց Եգիպտոս, ուր երեք տարի մի յունական դպրոցում սովորեց յունարէն և արաբերէն լեզուները: 1842 թուականին Մամուրեան ընտանիքը դարձեալ Չմիւռնիայումն է և 12 տարեկան Մատթէոսը մանուկ է հայոց Մեսրոպեան դպրոցը:

Ժամանակը, միջավայրը այնպէս էին, որ առաջ էին քաշում ընդունակ, գործունեայ մարդկանց: Ժամանակը Գիւլհանէի «Թանգիմաթի» ժամանակն էր, իսկ միջավայրը—Չմիւռնիայի պէս նշանաւոր հայկական գաղթականութիւնը:

1839 թուականին սուլթան Աբդուլ-Մէջիդ Գիւլհանէի պալատում հրատարակած Խաթթը-Շէրիֆով երաշխաւորում էր անխտիր իր բոլոր հպատակներին կեանքի, գոյքի, սեփականութեան ապահովութիւնը և անխտիր ամենքին հաւասար իրաւունքներ էր խոստանում: Այդ նշանաւոր հրովարտակը նոր դարազրուի էր բաց անում թիւրքահայտակա քրիստոնեաների համար. նրանց մէջ սկսւում է ազգայնական և առաջադիմական շարժում. շարժում են այն քրիստոնեայ տարրերը, որոնք կենսականութեան և վերածնութեան ոյժ ունէին իրանց մէջ: Այդ ոյժից զուրկ չէին և հայերը: Կ. Պօլսում նրանք արդէն նշաններ էին ցոյց տալիս, որ չեն ուզում յետ մնալ ժամանակի ոգուց և պահանջներին: Բայց կար մի ուրիշ տեղ էլ, ուր այդ նշանները աւելի չօշարիւղի էին: Եւ դա Չմիւռնիան էր:

Միջերկրական ծովի այդ կարևոր նաւահանգիստը վաղուց էր ծանօթ վաճառական հայերին. բայց փոքր ի շատէ նշանաւոր հայ գաղթականութիւն այնտեղ սկսեց կազմուել XVIII դարին: Մի այնպիսի տեղ, ուր Արեւմուտքը անդադար չփութւում էր Արեւելքի հետ, հայերը թմրած ու մեռած չը մնային: Երևան են գալիս հիմնարկութիւններ, որոնք ցոյց են տալիս, թէ ինչ էին Չմիւռնիայի հայերը: Նոյն դարի վերջում Չմիւռնիայում հիմնւում է Մեսրոպեան դպրոցը. 1801 թուականին ժողովրդական հանգստականութեամբ բացւում է Լուսաւորչեան հիւանդանոցը աղքատների համար: 1820 թուականին այնտեղ կայ օրիորդաց դպրոց. 1825-ին վերանորոգւում է Մեսրոպեան դպրոցի շինութիւնը, իսկ երեսնական թուականների սկզբում նոր շինութիւն է կառուցւում օրիորդաց դպրոցի համար: Կրթական գործը զարդանում է, նախանձելի դրութեան համնում: Նոյն երեսնական թուականներին Մեսրոպեան դպրոցի տեսուչ է նշանակւում Անդրէաս վարժապետ Փափաղկանը, Եւրոպայում ճանապարհորդած մի ընդունակ և արդիւնաւոր մարդ, որ բարձրացնում է դպրոցի նշանակութիւնը, նրա ոսկեզարի սկիզբն է

դնում: Նա էր, որ դպրոցի մէջ մտցրեց խաղական, թիւրքական, յունական, ապա և ֆրանսիական ու անգլիական լեզուներն դասաւանդութիւնը: Դպրոցը այնքան մեծ հռչակ է ստանում, որ հեռաւոր քաղաքներից էլ աշակերտներ են ուղարկում ախտեղ: Ահա այդ ոսկեդարի ժամանակն էր, որ Մամուրեանը մտաւ Մեմուրեան դպրոցը: Այդանգ զատիւարակուեցան և այն երիտասարդները, որոնք Զմիւռնիայում մի բնզմնաւոր դրական չըջան սկսեցին և ծաղկեցրին: Վերջապէս յիշենք, որ 1840-ական թուականներին Զմիւռնիայում հիմնուեցան «Սիւնեաց» և «Արագածունեաց» բարեգործական ընկերութիւնները: Հիմնադիրները Մեմուրեան դպրոցի աշակերտներն էին, խրախուսողը, ղեկավարողը—Անդրէաս վարժապետ Փափաղեանը: Առաջին ընկերութիւնը զուտ կրթական էր և նպատակ ունէր ուսում տարածել Զմիւռնիայի թեմի հայերի մէջ: Իսկ երկրորդը զուտ գրական-հրատարակչական ընկերութիւն էր:

Դպրոցական առաջադիմութեան հետ Զմիւռնիան շատ նըշանաւոր դեր էր խաղում և գրական առաջադիմութեան մէջ: Դա այն քաղաքն է, որ այնքան ահագին գործ է կատարել մուսուլման մեր աշխարհաբար լեզուի պատմութեան մէջ: Վերին աստիճանի հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ թէ թիւրքահայերի և թէ ուստահայերի մէջ աշխարհաբարի առաջին կողմնակիցները, նրան գործնական լեզու վարձնողները բոլորքական միութեաններն էին *): Նրանք համարեա միախառնակ են երևան գալիս Խուսառտանի և Թիւրքիայի հայերի մէջ: 1830-ական թուականներին Մալտա կղզուց Զմիւռնիա անդալիստուցիին ամերիկացի և անգլիացի միութեանները և մեծ եռանդով գործի կպան: Բացուեց Գուլիէլմոս Կսիֆֆիթիի նշանաւոր արարանը և կրօնական զրքերի մի երկար շարք սկսեց հրատարակուել աշխարհաբար լեզուով: Լաւ էին հասկացել այդ միութեանները թէ ինչպէս պէտք է քարոզել ժողովրդին: 1835 թուեց նրանք սկսում են հրատարակել «Շտեմարան Պիտանի Գիտելեաց» ամսաթերթը, և դա մի այնպիսի ժամանակ, երբ

*) Պատմական ճշմարտութիւնը պարտաւորեցնում է մեզ տեսլ այստեղ, որ աշխարհաբար լեզուն վաղուց գործածել էին սկսել Վենետիկի Միսիթարեանները: Բայց դա մի ակամայ հարկ էր, որ տալիս էին նրանք ժամանակին: Ամեն անգամ նրանք զանդատում էին, թէ աղղը չը զրաք դրաբար, ուստի իրանք հարկադրուած են աշխարհաբար գրել գրեմէ մի քանի զրքեր, որոնք նշանակուած էին ժողովրդի համար: Միսիթարեանները անելորդ էին համարում մշակել աշխարհաբար և մինչև 1840-ական թուականները նրանք գործ էին ածում Կ. Պօլսի զատաարարաւորը, որ լիքն էր թիւրքերէն բառերով:

ուրիշ որ և է տեղ հայերէն տարբերական հրատարակութիւն չը կար: Առաջին համարի մէջ խմբագրութիւնն առում էր. «Քանի որ ան աղնիւ լեզուն (գրաբարը) աղգին մեծ մասը չի հասկընար, և քանի որ ճշմարիտ մարդասիրութիւնը միշտ շատերուն օգուտին կը նայի՝ քան թէ քիչերուն թաղձանքը կատարելու, արժան դատեցանք, որ մեր Շտեմարանը ուսմիօրէն ըլլայ: Ատելի է մեզի գիտութիւնը կողպաքի տակ դնել, որ աղքատը և տգէտը չի կրնայ առնել անոր համը: Ասիկա ջուրը ու օդը առնոցմէ արգելիլ է *):

Մրցակցութիւնը կենդանութեան աղբիւր է: Յաջորդ տարին Չմիւռնիայի մէջ սկսում է հրատարակուել «Արշալոյս Արարատեան» նշանաւոր լրագիրը. դա առաջին քաղաքական և հասարակական լրագիրն էր մեղանում, որ գործ ունէր ընթացիկ կեանքի հետ: 1843 թուականին վերս յիշած «Արագածունեաց ընկերութիւնը» սկսեց հրատարակել «Հայրենասէր» ամսուսով լրագիրը և գրքեր տպել ժողովրդի համար:

Ահա այդպիսի միջավայրում էին անցնում Մատթէոս Մամուրեանի գաղութական տարիները: Բայց մինակ Չմիւռնիան չէր նրան դատարարուողը: Այդտեղից Մամուրեանը գնաց Պարիզ, ուր մտաւ Մութաֆեան վարժարանը:

Հնդկաստանցի Մամուէլ Մութաֆեանի միջնորդութեամբ այս գաղութը, որ նոր էր Իտալիայից տեղափոխուել Պարիզ, նոյնպէս իր ամենալաւ, սակեղէն օրերումն էր դառնում: Վենետիկի Միսիթարեանները, որոնց ձեռքին էր դառնում Մութաֆեան վարժարանը, պատրաստում էին այնպիսի աշակերտներ, որոնք նշանաւոր հանգիստացան թիւրքահայերի կեանքում: Այդտեղից էին դուրս եկել այն լուսամիտ երիտասարդները, որոնց առաջին գործը եղաւ հաշտութիւն և համերաշխութիւն մտցնել լուսաւորչական և կաթոլիկ հայերի մէջ: Այդ հաշտութիւնը անհնաբին էր եղել դարերից ի վեր. բայց մինչև այդ ամեն ինչ դառնում էր հոգեարականների ձեռքին, որոնք չէին կամենում հաշտուել: Այժմ ծնուել էր ընդհանուր աղգային դա-

*) Մի քաղաքացիութիւն դնելու համար թէ ինչ էին մտածում նոյն աշխարհաբարի մասին Միսիթարեան հայրերը, որոնք այն ժամանակներում դեռ հայոց գրականութեան տէրերն էին, բերինք մի կտոր Հ. Ազեբեանի «Դեղ կենաց» գրքի վերջարանից (Վենետիկ, 1842). «Անտնի է նէ մեր աղգին մէջն, որ կուղենք Ստոուծով ծաղկեցնել զներքին և զարտաքին գիտութիւն, է՛ն առաջ պիտ որ ջանանք զրահիտութեան զուր բանալ. դուռը դո՛ց է նէ, ինչով կը բացուի. չալտ է թէ բալլիքով. գրոց գիտութեան թալլիքը ո՛րն է. չալտ է թէ գրոց լեզուն, որ ասել է գրաբաւ կամ գրաբարաւ»:

ղափարը և այդ ասպարէզում միմեանց հետ ձեռք-ձեռքի տուած աշխատելու համար հայ-կաթողիկ երիտասարդութիւնը 1848 թուին հիմնեց Կ. Պօլսում «Համազգեաց» բարեգործական ընկերութիւնը, որ ունէր շատ լայն ծրագիր և որի նպատակն էր նպաստել հայերի մտաւոր և կուլտուրական առաջադիմութեան: Միխիթարեան վարդապետները եռանդուն մասնակցութիւն ունէին այդ համազգային գործի մէջ: Բայց նրա դէմ զինուում է կաթողիկ ֆանատիկոսութիւնը, որի ներկայացուցիչն էր Հասուն պատրիարքը: Աշխատում են կործանել «Համազգեաց» ընկերութիւնը, բայց կրթուած երիտասարդութիւնը արիաբար դիմադրում է կղերի սև արարքներին և ընկերութեան շուրջը բոլորեւում է մի շատ տաք պայքար, որի մէջ արծարծւում են ազգայնութեան խնդիրը, կրօնական խտրութիւնների վնասներն ևն ապացուցւում: Սա մի գեղեցիկ կրթարան էր ժողովրդի համար, այն ժողովրդի, որ երկար-երկար ժամանակ այնքան տառապանքներ ու տանջանքներ էր կրել կրօնական երկպառակութիւնների պատճառով: Հասունը, վերջապէս, կարողանում է մատնութեան միջոցով փակել տալ «Համազգեաց» ընկերութիւնը, բայց կրթուած երիտասարդութիւնը շարունակում է կռիւ: Նրա դէմ: Կազմւում են հասունեան և հակահասունեան կուսակցութիւնները, որոնց ընդհարումները տեւում են երկար տարիներ: Հասունեանները օտարամոլ, ֆանատիկոս կաթողիկ հայերն էին, իսկ նրանց հակառակորդները հիմնում էին ազգայնութեան վրայ, ասում էին թէ կաթողիկ լինելը ոչ ոքին չէ արգելում ճշմարիտ հայ լինել: Եւ հայութեան գաղափարը հասունանում էր այդ վէճերի մէջ, բաժանուելով դաւանական հարցից, որ դրանից առաջ ազգութեան միակ նշան էր համարւում:

Այսպէս էր այն երիտասարդութիւնը, որ կրթւում էր Եւրոպայի հողի վրայ, գլխաւորապէս Մուրադեան վարժարանում: Այդ դպրոցում գործում էին այնպիսի նշանաւոր Միխիթարեաններ, ինչպէս էին Գաբրիէլ Այվազովսկի, Սարգիս Թէոդորեան և ուրիշները: Բայց Մուրադեան վարժարանը, այնուամենայնիւ, մի փակ կղերական հիմնարկութիւն էր, որի մէջ ամեն միջոց գործադրւում էր, որպէս զի երկրորդ հանրապետութեան ժամանակի Պարիզը իր ազատարար, հակակղերական հոսանքների մէջ չառնէ աշակերտներին: Հսկողութիւնը այն աստիճան խնստութեան էր հասնում, որ եթէ մէկի ծնողները Պարիզում էին ապրում, նա կարող էր այցելել նրանց միայն դպրոցի վերակացուի հետ միասին. իսկ գիշերը մնալ նոյն իսկ ծնողների մօտ:

չէր թոյլատրուում *)։ Ահա այդ հանդամանքի չնորհիւ կրթութիւնը դպրոցում գլխաւորապէս կրօնական էր և այստեղից դուրս եկածները չափաւոր մտածմունքների տէր մարդիկ էին. մի կողմից սաստիկ հայրենասէր, միւս կողմից եւրոպական լուսաւորութեան կողմնակից, բայց, ի հարկէ, չափաւոր աստիճանով. կրօնը շարունակում էր մնալ նրանց համար ամենակարեւոր բանը։

Այսպէս էր Մամուրեանը. այսպէս էր և նրա ընկեր և հայրենակից Մարկոս Աղաբէկեանը։ Կեանքի մէջ այդ երկուսը միշտ մի և նոյն ուղղութեան հետեւեցին. ընդունելով կրօնական երկպառակութիւնների վնասակարութիւնը, ընդունելով որ եւրոպական լոյսը պիտի հայերի վերածնունդը պատրաստէ, նրանք ազգայնութեան հիմք և միակ ապաւէն հրատարակում էին լուսաւորչական կրօնը, հակառակ էին իրանց ուսուցիչ Մխիթարեաններին **) և օտարադաւան հայերի վերաբերմամբ միայն այդ ցանկութիւնն ունէին, որ նրանք վերադառնան մայրենի եկեղեցու գիրկը, որովհետև լուսաւորչական կրօնն է, որ պահել է և պիտի պահէ հայութիւնը։ Դրօշակ դարձնելով «կրօն և ազգութիւն», նրանք պահանջում էին, որ կրթութիւնը ունենայ այսպիսի նշանաբան. «Բարգաւաճումն հայրենասիրութեան. Զարգացումն Հայաստանեայց սուրբ եկեղեցւոյ. Ծաւալումն ազգային լեզուի՝ ուսմանց և գիտութեանց միջոցով»։ Այս ուղղութեան բնորոշ ներկայացուցիչ հանգիստացաւ մեղանում «Կրօնական» ամսագիրը, որին աշխատակցում էր և Մամուրեանը։ Դա, ինչպէս յայտնի է, բռնում էր հին սերնդի և նոր, ազատ մտածող երիտասարդութեան մէջտեղը. դա խաւարամիտ «Մեղուն» չէր, բայց ոչ էլ համարձակախօս, արմատական վերանորոգութիւններ պահանջող «Հիւսիսափայլը»։ Վերջինիս խիստ պահանջներից «Կոռնիլը» վրդովում էր, բայց «Մեղունի» կրօնամոլ ու հնամոլ քարոզների վերաբերմամբ հանգիստ, նոյն իսկ բարեհաճ էր մնում։

Բայց և այսպիսի դաւանութիւնների տէր երիտասարդութիւնը նշանաւոր առաջադիմութիւն էր իր ժամանակի համար։ Մտնելով ասպարէզ, նա ընդհարուեց հին սերնդի հետ, որովհետև ունէր աւելի լայն աշխարհայեացքներ, չէր խնկարկում ազգական և ամիրայական դասակարգին, այլ պահանջում էր, որ

*) «Յայտարարութիւն Մուրադեան վարժարանին որ ի Փարիզ». Վենետիկ, 1847.

**) Պէտք է ասել որ Մխիթարեաններն էլ չը կարողացան պահուել իրանց բռնած պատուաւոր դիրքում. նրանք հպատակութեան Հռոմի պահանջներին, հաշտուեցան Հասունի քաղաքականութեան հետ և զցեցին իրանց վարկը։

ժողովուրդը դառնայ իր եկեղեցական և կրթական գործերի տէրը և կառավարողը: Մի երիտասարդութիւն էր դա, որ մեղք չէր համարում կարգաւ Վօլտէրը, Մօնտէսքէօն, Էրբեմն խօսում էր նրանց անունից: Հին սերնդի ամենանշանաւոր ներկայացուցիչներէից մէկը, Չամուրճեան, «անկրօն» անունն էր տալիս Մամուրեանին:

Վերջացնելով ուսումը 1850 թուականին, Մամուրեանը մինչև իր կեանքի վերջը նուիրուած էր գալլոցական և գրական գործունէութեան: Երկար ժամանակ նա ուսուցչութիւն է արել, 20 տարի Զմիւռնիայի Մեսրոպեան դպրոցի տեսուչն է եղել: Նրա մանկավարժական գործունէութեան մասին մենք երկար խօսելիք չունենք, այնքան աղքատ են մեզ մօտ եղած տեղեկութիւնները: Կը բերենք մի կտոր Մեսրոպեան դպրոցի մի տեղեկագրից, որից երևում է, թէ ինչպիսի ուղղութիւն էր տալիս Մամուրեան կրթական գործին:

Յարգն երրորդ բարձրագոյն անուանեալ պարունակէ քառեակ դասարանս, յարոց առաջինն և երկրորդ հրահանգին յառաջին մասն զբարաքերականութեան, երրորդն ի համաձայնութեան, իսկ չորրորդն պարապի ի կրթութիւնս հոգեորական շարադրութեանց և բարձր թարգմանութեանց, և ճաշակի հաշացի ոճոյ հանդերձ ուսմամբ նախնեաց ընտիր մատենադրութեանց: Ուսումն կրօնի և պատմութեան և աշխարհագրութեան և թուադրութեան և եկեղեցական և ազգային երգոց աւանդի ըստ կարգի և աստիճանի դասարանաց: Նոյնպէս հրահանգին աշակերտք ի վարժս բնագիտութեան, առմարակալութեան, գաղղիերէն, անգղիերէն և տաճկերէն լեզուաց:—Ցատուս սուրբ Զատիկ և սուրբ Ծննդեան աշակերտք ընդ հակողութեամբ ներքին վարժապետաց մատչեն ի սուրբ Հաղորդութեան *):

Այդ տողերը կարդացուել են 1875 թուին, դպրոցի յիսնամեայ յօբելեանի օրը:

Դիմենք այժմ Մամուրեանի գրական գործունէութեան, որ սկսուել է ուսուցչական գործունէութեան հետ միաժամանակ:

Մենք դարձեալ չը պիտի աչքից հեռացնենք ժամանակը, հանդամանքները: Յիսնական թուականներին առաջին կէսում սկսուեց Ղրիմի պատերազմը: Թիւրքիան դաշնակից էր անգլիացիների և ֆրանսիացիների հետ: Պատերազմը Բօսֆօրի ափերն է բերում մեծ քանակութեամբ եւրոպացիներ: Սկսում են բարքերի և հասկացողութիւնների փոփոխութիւններ: 1856 թուականին, երբ գեւ չէր կնքուել Պարիզի դաշնագրութիւնը, սուլթան Աբդուլ-Մէջիդ հրապարակեց իր Խաթիբ-Հիւմայունը, որով դարձեալ իրաւունքներ և հաւասարութիւն էր չնորհւում քրիստոնեաներին: Այդ թուղթը հարկաւոր էր Թիւրքիային, որպէս զի Պարիզի վեհաժողովում խօսք չը բացուի քրիստոնեա-

*) Հ. Քօսեան—«Հայք ի Զմիւռնիա», Վիեննա. 1899, եր. 157:

ների զրութեան մասին: Բայց և այնպէս, Արդիւ-Մէջիդի կառավարութիւնը բաւական համբերեղ և երկայնամիտ էր. և բարեկարգութիւնների մի հոսանք առաջացաւ Թիւրքիայում: Բանը այնտեղին հասաւ, որ նոյն իսկ ծրագիր կազմուեց քրիստոնեաներից էլ ղինուոր վերցնելու մասին: Մամուլը շատ աղատութիւններ ունէր, արծարծւում էին ազգային հարցեր:

Այդ ժամանակամիջոցը մի նոր խթան հանդիսացաւ, որպէս զի Կ. Պօլսի հայ ժողովուրդը առաջ մղէ իր իրաւունքների դատը, որ սկսել էր վաղուց: Կռիւր ժողովրդական տարրերի և ամիրայական բռնակալ դասակարգի մէջ ընդունեց աւելի տաք կերպարանք: Կրթութեւնը երիտասարդութիւնը ժողովրդի հետ էր և փառաւոր յաղթանակ տարաւ, խմբագրելով և ընդունել տալով Թիւրքիայի հայոց Սահմանադրութիւնը: Դա, ինչպէս յայտնի է, վարչական մի բարդ սխեմա էր. հայ ժողովուրդը իր ընտրած պատգամաւորների միջոցով կարգադրում էր մինչև այդ պատրիարքի իրաւասութեան ենթարկուած ազգային-եկեղեցական գործերը: Իբրև մի նոր, լուսաւոր երևոյթ, Սահմանադրութիւնը անպիսի վէճեր և պայքարներ բացաւ: Բայց հին, հսկա-ժողովրդական սիրունը ջարդուած մնաց և Սահմանադրութիւնը գործադրուեց 1860 թուականից: Թիւրքաց մայրաքաղաքում չը տեսնուած բան էր 220 երեսփոխաններից կազմուած այդ մասնաւոր հայակական պարլամէնտը, որ կոչւում էր Ազգային ժողով. և թիւրք կառավարութիւնը ոչինչ չունէր դրա դէմ: Յայտնի է թէ այդ հիմնադրութիւնը որքան բարձրացրեց թիւրքահայերի ազգային ոգին, որպիսի հրճեալներին և տօնախմբութիւններին առարկայ էր նա տարիների ընթացքում:

Այդ մեծ, թէև ոչ միանգամայն կատարեալ գործը պատժատուղ երիտասարդութեան մէջ էր և Մամուրեանը. նա աշխատում էր թէ գործով, իբրև պատրիարքարանի պաշտօնեայ և թէ գրչով, իբրև հրապարակախօս: Նրա զրիչը բաւական յայտնի էր դարձել յիսնական թուականների կէսից թէ ինքնուրոյն յօդուածներով և թէ թարգմանութիւններով: 1870 թուականից աշխատակցում էր «Կուռնէկին» և միաժամանակ գրում էր և Կ. Պօլսի ու Ջմիւռնիայի թերթերում: 1864 թուականին նա Ջմիւռնիայից Կ. Պօլսի է փոխադրում «Ծաղիկ» հանդէսը և սկսում է ինքը խմբագրել, մնալով պատրիարքարանի պաշտօնեայ: Այդ ժամանակներում նա գրում էր «Վրոյր» կեղծ անունով: 1865 թուին հեռանում է Կ. Պօլսից և ընդ միշտ հաստատւում Ջմիւռնիայում: Այստեղ մենք ներկայ ենք մի գրական վերին աստիճանի եռանդուն շարժման:

Շարժման գլուխ կանգնած է մի հայ ապարանատէր Տիգ-

րան Յարութիւն Տէտէեան, որ 1853 թուականից սկսել էր հայերէն հրատարակութիւնների շարքը: Դամի անխոնջ եւ երախտաւոր հրատարակիչ էր, որի նմանը հայերիս մէջ չէ տեսնուած: Նա ինքն էլ գրագէտ եւ լեզուագէտ մարդ էր, լուսաւորուած, դրական ճաշակի տէր: 1853-ին նա հրատարակեց «Արիի Արարատեան» ամսագիրը, որի մէջ իբրեւ յաւելում տպւում էին թարգմանութիւններ Շէքսպիրից, Մօլիէրից եւ այլ ինքնուրոյն ու թարգմանական գործեր: Այդ յաւելումները յետոյ առանձին գրքեր կազմեցին: Հետզհետէ Տէտէեան տպարանից հրատարակուեցան բազմաթիւ գրքեր: Արեւմտեան աշխարհաբարբի մշակման մի փայլուն փամփանակամիջոցն էր դա: Թարգմանւում էին եւրոպական առաջնակարգ հեղինակներ, հայերէն զիրքը ժողովրդականանում էր, որովհետեւ թարգմանութիւնները մեծ մասամբ վիպական էին: Տէտէեան հրատարակութիւնները տարածուեցան ոչ միայն թիւրքիայում, այլ եւ Ռուսաստանում, մատակարարելով ընթերցանութեան նիւթ: Թարգմանուեցան Վիկտոր Հիւգօի «Թշուառները», «Նօտր Դամ Պարիզում», Սուրիֆտի «Գիւլիվէրի ճամբորդութիւնը», Միւսէի «Դարուս մէկ զաւակի խոստովանանքը», Մօլիէրի «Ազահն», «Ակամայ բժիշկ», «Տարտիւֆ», Շէքսպիրի «Հոմէոս եւ Ջուլիէտ», Լամարտինի «Ռաֆայէլը» եւ այլն եւ այլն: Զմիւռնիայի թարգմանիչներից յիշատակութեան արժանի են Գրիգոր Զիլինկերեան, Սարգիս Տէր-Գասպարեան, Մեսրոպ Լազարեան, Տէտէեան եղբայրներ, օրիորդներ Լիւսի Պալասանեան, Մարիամ Զերմակեան, Կոռնելիա Փափազեան:

Այս բոլոր հրատարակութիւնները, ի հարկէ մի կամ երկու տարուայ գործ չեն. Տէտէեան տպարանը երկար դոյութիւն պահպանեց: Հիմնադիրը վախճանուեց 1868-ին, բայց նրա եղբայրները շարունակեցին գործը եւ եօթանասնական թուականներին:

Մամուրեանին Զմիւռնիայի թարգմանական հրատարակութիւնների մէջ պատկանում է մի պատուաւոր տեղ: Նա թարգմանել է Եօթէն Սիւրի «Գաղսնիք Պարիզում» (8 հատոր), Դիւմայի «Երեք հրացանակիրը» (3 հատոր) եւ «Քսան տարի ետք», Վալտեր Սկոտի «Իվանօէ» (3 հատոր), Գէօթէի «Վէրթէր», Վօլտէրի «Միքրօ-Մեղաս», թարգմանել է նաեւ «Բրաժիօն դերկոմ» (12 հատոր), «Ամօրի», «Ամուրիի մը կեանքը» եւ այլն: Թէև նիւթերի ընտրութեան մէջ Մամուրեանը չէ կարողացել մի յայտնի ուղղութեան, քննական հայեացքի հետեւել, բայց եւ այնպէս, մեր կարծիքով, թարգմանութիւնները նրա զրական գործունէութեան մէջ ամենակարեւոր տեղն են բռնում: Նշանաւոր է մանաւանդ արաբական հռչակաւոր «Հազար եւ մէկ գիշերներ»-ի թարգմանութիւնը (6 հատոր), որ երկու հրատարակու-

թիւն ունեցաւ և կարգացուած էր յաիշտակութեամբ: Մամուրեանի լեզուն առհասարակ հարուստ է, հարթ և ձկուն:

Մի երկար շարք են կազմում Մամուրեանի և ինքնուրոյն հեղինակութիւնները. բայց այստեղ այլ ևս լաւ յատկութիւններ չատ քիչ ենք գտնում: Ի՞նչ ասէք որ գրած չը լինի նա. և՛ ա՜նաջող, չոր ու ցամաք դասագրքեր, և՛ «Առողջաբանութիւն աղջկանց», և՛ «Իրաւաբանութիւն», և՛ «Առտին տնտեսութիւն», և՛ «Հայոց պատմութիւն», և՛ վէպ, թատերագրութիւն...

Առհասարակ Մամուրեանը չէ թողել մի ինքնուրոյն գործ, որ ցոյց տար նրա մէջ մեծ տաղանդ, որին վիճակուած լինէր երեւոյթ կազմել մեր գրականութեան մէջ: Փոքր ի շատէ ուշադրութեան արժանի են նրա երիտասարդական հասակի գրուածքները: «Կոռնիկ» մէջ տպուած նրա «Անդլիական Նամականի» յօդուածները խօսում են գլխաւորապէս հայերի պատմական անցեալի մասին և տալիս են թուույիկ լուսաբանութիւններ, որոնք նոյն իսկ այն ժամանակները մեծ նորութիւն չէին կարող համարուել: Աւելի հետաքրքրական է «Հայկական Նամականի» գիրքը, որի մէջ Մամուրեանը հաւաքել է զանազան տեղերում տպագրած իր յօդուածները: Այդտեղ չօչափում են ժամանակակից հարցեր և հեղինակը ցոյց է տալիս քննական կարողութիւն, լայն հայեացքներ: Գրաւիչ է այդտեղ մանաւանդ լեզուն, տպաւորող, պարզ, կիսավիպական: Մամուրեանը Սահմանադրութեան կոյր երկըրպագուներից չէր. պաշտպանելով ժողովրդական քուէի սկզբունքը, նա մի և նոյն ժամանակ կենդանի գործ էր պահանջում, մարտնչում էր քարացնող ձեռնադրութեան դէմ և միշտ առաջ էր քաշում սահմանադրական բարիքներից զուրկ դաւառները: Բայց այդ նամականիի մէջ դուք իզուր կ'որոնէք խոր ուսումնասիրութիւն, հարցերի բազմակողմանի լուսաբանութիւն, մի բան, որ միշտ պակասել է թիւրքահայ հրապարակաօսութեան: «Հայկական Նամականի» ֆէլիէտօնական փոքրիկ գրութիւններ են, կարգացուած են հետաքրքրութեամբ, բայց խոր, համողիչ տպաւորութիւն չեն թողնում:

Մնում է այժմ խօսել Մամուրեանի խմբագրութեան գործունէութեան մասին: 1871 թուականից նա սկսեց «Արեւելեան Մամուլ» ամսագրի հրատարակութիւնը, որ շարունակուած է և այժմ: Մենք չենք կարող մանրամասն խօսել նրա մասին, որովհետեւ լաւ չենք ծանոչում նրան: Սակայն ընդհանրապէս յայտնի է, որ ամսագիրը մանաւանդ Խոթանասնական թուականների ընթացքում, լուրջ օրգանի համրաւ ունէր արևմտեան հայերի մէջ: Քանի տպագրական պայմանները նպաստաւոր էին ազատ դատելու համար, Մամուրեանը գրում էր ինքնարոյն յօդուածներ:

որոնք ազգու էին և չէին կարող ապաւորութիւն չը թողնել: Խմբագիրը յայտնի էր մանաւանդ «Շահնուր» ստորագրութեան կրող իր նամակներով: Թէև ամսագիրը, չը նայած իր փոքր ծաւալին, լցուած էր մեծ մասամբ թարգմանական գրուածքներով բայց և այնպէս իրրն զրական մի ժողովածու նա աւելի լաւ բովանդակութիւն ունէր, քան միւս, ժամանակակից պարբերական հրատարակութիւնները:

Մի հիմնական պակասութիւն, սակայն, չէր կարող իր խոր կնիքը չը դնել «Արեւելեան Մամուլի» վրայ. որքան առաջ էր գընուած ժամանակը, այնքան յետ էր մնում ամսագիրը. Մամուրեանը ծերացող հրապարակախօս էր. առանց այդ էլ նա հրապարակ էր իջել սահմանափակ հայեացքներով, և չօվինխտական անհղենայիաներն սկսեցին խեղդել նրա գործունէութիւնը, քանի որ կեանքի մէջ առաջ էին դալիս նոր հոսանքներ, նոր դադափարներ: 1884 թուականի կաթողիկոսական ընտրութիւնների ժամանակ նա այնպիսի դիրք բռնեց, որ տապալեց նրան էլ, նրա ամսագիրն էլ: Իսկ Թիւրքիայում վերջին տասնեակ տարիներում տիրող իրականութիւնը բոլորովին սպանեց ամսագիրը, դարձնելով նրան լսի ապադրած թուղթ, ինչպէս և առհասարակ բոլոր միւս պարբերական հրատարակութիւնները: Այստեղ, ի հարկէ, հանգամանքներն են մեղաւոր: Բայց խղճմտանքով դատելով, Մամուրեանը նոյն իսկ ամենապաւ հանգամանքների մէջ էլ չը կարողացաւ խոչոր, լուսատու գործիչի, ղեկավարող հրապարակախօսի դիրք գրաւել:

Դա զրական մի միջակութիւն է, բայց զարմանալի աշխատասէր, բեղմնաւոր մի գրիչ: Երկար, շատ երկար է նա մնացել մեր զրական ասպարէզում, արել է շատ բան, մնացել է մինչև կեանքի վերջը մի յայտնի չըջանի հասկացողութիւնների ներկայացուցիչ: Այս հանգամանքներն էլ բաւական են, որ նա արեւմտեան հայերի զրական պատմութեան մէջ իր տեղն ունենայ:

ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

«Աղբիւր», 1900 թ.—Իրրե մանկական թերթ «Աղբիւրը» միակն է մեր մամուլի մէջ և շատ կարեւոր է մեր ընտանիքներում և զսլոցներում: Գծրախոտաբար «Աղբիւրը» չէ հասնում իր նպատակին: Եւ շատ պատճառներով: Նախ և առաջ մանկական թերթի խմբագիրը պիտի լինի ամենանուրբ հոտառութեամբ մի մանկավարժ, որ կարողանայ իր առաջը ձգուած ձեռագիրներէն ջոկել պիտանի նիւթերը աւելորդ և վնասակար բալլատախից: Հմուտ և ձեռնհաս խմբագրութեան բացակայութիւնը ակներև է ներկայ «Աղբիւրում»: Գրաւ մէջ համադրուելու համար բաւական է ծանօթանալ «Աղբիւրի» մի քանի համարներէ հետ:

№ 1-ը ունի մի պատմութիւն՝ «Ծաղրածուն», որի մէջ նկարազրուում են չար մանուկի արարքները, չարութեան բոլոր ձևերը և տեսակները այստեղ են հաւաքուած. չարածին լսելով, ինչպէս քոյրը մի առ մի կարգում է նրա բոլոր արարքները իր չիշտակարանի միջից, աւելի ու աւելի խղճահարում է և քրոջ ընթերցանութեան աւարտումով վերջանում է չարածնի անկարգ կեանքը: Սա մի պատմութեամբ է՝ անրեական իր վերջարանով. բացի այն որ չը պէտք է կարողաւ տալ չարերին, խլել պէտք է նաև լաւ վարքի մանուկների աչքը ամենից առաջ կ'ընկնեն այն հիւստութիւնները, որ արեւ է հերոսը. նրանք կը ծիծաղեն այդ բոլոր արարքների վրայ, իսկ վերջարանը կը սպրդի նրանց աչքից:

Նարդացէ՛ք «Allegro»-ից թարգմանուած ոտանաւորը. արդեօք ո՞րտեղ էր տպուած այդ բանաստեղծութիւնը, որի խմատն անհասկանալի է ո՛չ միայն 10—12, այլ և 14—16 տարեկան տղի համար. ես հաւատացած եմ՝ որ «Աղբիւրի» ընթերցողների համար անհասկանալի է: Նա մանկական ոտանաւոր չէ. բայց ինչո՞ւ է մտել «Աղբիւրի» մէջ:

Նոյնպէս անաջող է «Աղբատը» ոտանաւորը. անաջող սէ թէ ընտրութեան, այլ զրուքեան կողմից. և դրա նման շատ ոտանաւորների կը պատահենք «Աղբիւրի» մէջ: Փաշքըշուած, անհամ, անչափ և անծաշակ բանաստեղծութիւններ ուրբան կամիք:

№ 2-ում է «Գող վիսիկ» հեքիաթը, որ մի անգամ թարգմանել ու հրատարակել է Մ. Հ. Ո. Հ. Ը. իր «Ձորս առակ» գրքում. ուստի բոլորովին աւելորդ էր մի անգամ տըպուածը նորից լոյս հանել, քանի որ նրա տեղը կարելի էր մի ուրիշը՝ զետեղել: Ես չիշում եմ Սլիօնս Գոգէի «Վետտ Ջուալը» պատմութեամբը, որ 2 անգամ է տպուել «Աղբիւրի» մէջ, նախ 1887 թ. № 2-ում և ապա 1882 թ. № 4—5-ում...

№ 3-ում տպուած է մի բոլորովին անմիտ գրուածք՝ «Փողը բաժանեց» վերնագրով. զարմանում է մարդ, ի՞նչպէս են կարողանում մանուկների ընթերցանութեան համար այդպիսի նիւթ մատակարարել:

Քոյր և եղբայր «հայրիկ-մայրիկ» են դառնում. քոյրը անդադար փող խնդրելով «տան ծախսերի համար» զգուշացնում է եղբորը. սա բարկանում է և անթեղի անպատում է քրոջը. նրանք խռովում են, իսկ ծառայ Գրիգորը «մտքումը ծիծաղելով», խորիմաստ կերպով ասում է. «Դրանց—փողը բաժանեց»։ Միթէ՞. երբ մենք փոքր էինք՝ այդ տեսակ «իմաստութիւնների» տեղեակ չէինք, չը զիտէինք որ փող անուանում էին՝ որ մեռողի կտորների համար «հարազատը հարազատից» կարող է հեռանալ։ Այդ «եղբայրը», որի դէպքի քոյրը ունեցած «սէրը չափ ու սահմանից անցել էր», մոռանում է սէրը և փողի համար անպատում քրոջը, ծաւալին էլ այն է որ եղբայրը չէ պատժում, այլ «բարկացած» (օհօ) փողոց է դուրս գալիս՝ «առաջի հանդիպողին» ամեն բան պատմելու. դիտարկութեամբ «Փողը բաժանեց»-ի նման վնասակար չէ, բայց օգտակար էլ չէ՝ № 4-ի «Գիթասիրտ արջը». սրա միջից մանուկները չեն ծանօթանալ արջի կեանքի և սովորութիւնների հետ, սա հէքիաթ էլ չէ, այլ մի գրուածք է, որ կարդալուց չեսող մարդ ինքն իրան հարցնում է՝ «ինչի՞ համար է գրուած սա», Այդ «անօգուտ» պտոմուածքները միայն սովորեցնում են թեթեւ վերաբերուել դէպի ընթերցանութիւնը և վիշացնում են ընթերցողների ճաշակը։

№ 4-ի մէջ կայ մի երկար ոտանաւոր՝ «Աղքատի երգերից» վերնագրով. մի երկար, խիստ երկար դատողութիւն, որին հեղինակը անյարմար դատելով արձակի ձև տալ, տաշե-տաշաղորդել է՝ ոտանաւոր դարձնելու համար։

Ընդհանրապէս «Աղբիւր» չափազանց շատ տեղ է տալիս «բանաստեղծութիւններին», որոնցից մեծ մասը անաջող է գրուած և դուցէ յարմար լինեն «Տարազում» տպուելու,

բայց երբէք մանկական թերթում եւ ինչ հարկ կայ այդքան շատ ոտանաւոր տպել։ Ահա օրինակ, «Родникъ», «Дѣтское Чтеніе», «Задумчивое Слово» երեքը մէկտեղ առած մի տարուայ ընթացքում հաշիւ այնքան թուով բանաստեղծութիւն են տուել, որքան տպել է «Աղբիւրը» 1900 թուին։ Թո՛ղ քիչ լինեն, բայց՝ ընտիր բաներ։

№ 5—6-ի «Մայր և աղջիկ» բանաստեղծութեան մէջ մայրն ու աղջիկը երկար խօսակցութիւն են աւնում. աղջիկը հարցնում է իօնչն է պատճառը, որ մայրը տխուր է. շատ չեմ ու չումից չեսող մայրը լայտնում է իր գաղտնիքը. ասում է, թէ «թեքել են երես ինձնից բարեկամ, աղքատկան ամեն, այլ ես չեն ուզում վրաս նայել տեղում»... Եւ աղջիկը մեծ զիտ արածի նման սփոփում է մօրը, ասելով թէ «բայց երկնի Աստուած... Նա մեղ չէ թողած»... Ինչո՞ւ են աղքատկանները թողել այդ դժբախտ մօրը. դուցէ նա վատ կին էր. իսկ աղջիկը չի էլ հարցնում մօրը թողուած լինելու պատճառը և իսկոյն, համոզուածի նման, Աստուծուն է կանչում։

№ 8—9. «Ձը հասկացան» բանաստեղծութիւն. տղան իր մեռած մօր բոլոր բարոյական խրատները կատարում է և շահում «ատելութիւն, հալածանք, չար մատնութիւն, դառն նախանձ, դատող եղբօր թշնամանք»։ Տղան հիասթափուել է, նրա թեքը ծալում են, նա չէ կարողանում գործել, մօրը օգնութեան է կանչում, բայց տնչոյս Խիստ շուտ է հիասթափուել նա և տէր-հայրը (ք. Մկրտումեանց) խիստ շտապել է մանկական թերթի միջոցով ծանօթացնել կեանքի դառնութիւնների հետ իր մատաղ ընթերցողներին։ Ինչո՞ւ էք շտապում, ինչո՞ւ էք մանկան աչքը վախեցնում ապագայի ապաշնորհ շրջապատով. թո՛ղ մանուկը այժմ երգէ, դուռը ճանաչ,

տեմնէ կեանքի միայն լաւը. նրան դեռ կանուխ է հիասթափութեան հետ ծանօթանալ, թո՛ղ նրա թեւերն ամբանան, առանց նախօրօք կազմուած կարծիքներէ մտնէ աստղաբէշ, գուցէ նա չը հիասթափուի, գուցէ բարեբարութենէրը չը դաւաճանեն նրան...

Այս համարի մէջ կան 3 արձակ բանաստեղծութիւններ, որոնք գուցէ շատ պատուատր տեղ կը բռնէին «Տարաքի» կամ «Նլլիստորասիօնի», բայց ոչ «Սեղիւլի» մէջ...

№ 10. «Պշատ կատուի պատմութիւնը» — մի հէքիաթ է, որի մէջ իրար չետեկ պատմում են կատուի արկածները. կատուն ասում է. «Կը պատմեմ... թէ ինչու զրկուած եմ պոչից և ականջներից»: Նարդում եմ մի էջ, երկու էջ, երեք, չորս էջ՝ ականջի ու պոչի մասին ոչինչ. կատուն պատմում է իր զլխին եկած բոլորովին ուրիշ արկածներ, և ապա վերջում արդէն, իբրև երկրորդական բան՝ և այդ իր անպոչութեան և անականջութեան պատճառը: Ձար կատուի արարքները կարողա՛յլ դուարճութիւն կը տայ միայն չարածճի մանուկներին. կատուն կարճես պարծենում է իր արածներովը: Բոլորովին անպէտք մի հէքիաթ է դա, որ եթէ չը տպուէր, աւելի լաւ կը լինէր:

№ 11. «Ըմբոստ աչձերն ու խոնարհ ոչխարները». ոչխարներից մինը երկար ճառախօսութեան մէջ յորդորում է իր ընկերներին լեռները փախչել՝ ազատ լինելու համար: Մարդ զարմանում է, թէ ո՛րքան զարգացած է եղել այդ ոչխարը, որ ազատամտական ամենաթունդ դադափարները նրան յայտնի են... Այդ խելօքները լեռներն են փախչում, բայց չետոյ երկու աչձերից զատ բոլորը լուսահատում են և մեղաց գալիս հովուի առաջ. «Եւր ոչխարները դողդողալով ամեն ինչ պատմեցին նրան». բայց ինչպէս

պատմեցին, ո՛ր լեզուով. ոչխարի՞. իսկ հովիւները չէին հասկանում այդ լեզուն... Դեռ պատմութեան սկզբում ջահէլ ոչխար-ճառախօսն ասում է. «...մենք լեզու չունենք՝ մեր սրտերը նրանց առաջ բանալու»: Հակասութիւններ, որ ամեն մի ուշիմ և փոքր ի շատէ սրամիտ մանուկ կը նկատէ:

№ 12. «Ծննդեան օրերը» փոքր ի շատէ տանելի և «մանկական» անունը կրելու արժանի բանաստեղծութիւն է. բայց սրա մէջ էլ արտայայտուել է մեր «մանկական բանաստեղծների» ընդհանուր թուլութիւնը՝ ամենավերջում գնել բարդախօսութիւն: 12 տողից չետոյ յանկարծ, այն էլ առանց կապի, գրուած է. «բայց, սիրելիք, երբեք չը մոռնաք մեր որբերին սոված ու տնանկ»: Ձր կա՛ համարեա մի բանաստեղծութիւն մեր մանկական գրականութեան մէջ, որ չը վերջանայ բարոյախօսութիւնով: Այնպէս են կարծում, թէ մանուկը խրատը կարգալիս կամ րեքանացի կրկնելիս պիտի համակուի մարդասիրական, բարոյական, աստուածասիրական և այլ բարձր ու վսեմ գաղափարներով. որ նա այդ «բայց, սիրելիք և այլն» տողերը չիշելով խակոյն կը գնայ փողոց և իր բոլոր «չիր ու չամիչը» կը տայ զբոսում սառած ու քաղցած որբերին: Ո՛չ երբեք. այդ չի եղել և լինելու էլ չէ, որովհետեւ այդ բանաստեղծութեան գործը չէ. այդ գործը յատկացրէք ո՛չ թէ բանաստեղծութեան, այլ արձակին. որովհետեւ աչտեղ, արձակի մէջ միայն հեղինակը պատկերաւոր կերպով և կենդանի օրինակներով կը կարորոյանայ տալ մի լրիւ դործ, որ ազդեցութիւն կը թողնէ մանկան վրայ:

«Խաղատիկներէր պատմութիւնից» (Ձինական «Պարաբայիք») բան չը՝ հասկացանք: Ձինական երկու խաղատիկին սիրահարում են և ո-

լողում պատկուհի, տուն զնել: Քայց չը թողին մարդիկ նրանց հասնել աղբարդին: Մեռաւ խեղճ Դաֆ-օ-Դէլը, սրտի մէջ Զապի սէլը տմուր պահած: Զապն էլ կոկիկց մաշուած զերեզման մտաւ, իսկ նրա զնած առնն ալժմ վարձու է տրուամ: Այս փոքրիկ պատմութիւնը մենք փորձի համար կարդացինք Տոտրեկան մի տղի և նա իսկույն հարցրեց. «Ինչի՞ց մեռաւ, ո՞վ մեռցրեց, ինչո՞ւ», և մենք պատասխան չը գրտանք տալու:

Բնական զիտութիւնից տպուած յօգուածներին ուղղակի անհրամեշտ է կցել նկարագրած փորձերի և աւարկանների պատկերներ ու ձևեր: Վերջացնելով մեր ասելիքը, պէտք է նկատենք, որ մի տարուայ ընթացքում «Աղբարդ» չէ տուել ո՛չ մի ինքնուրույն աջող գրուածք: Քարդմանականների մէջ լաւ են. «Իկի-տիկի-տաւի», «Ծովի միջին», «Մըջիւնը բժշկի մօտ»:

«Աղբարդ» համարները առանց այն էլ փոխու են, իսկ եթէ նրանց բովանդակութիւնից մի երկու անպէտք մասերն ու ոտանաւորները դուրս գցենք՝ թերթը շատ խղճալի կը դառնայ: Ցաւալի է, որ «Աղբարդ» խմբագրութիւնը չէ ուզում խոստովանել իր կատարեալ ապիկարութիւնը և յանձնել աւելի կարող անձանց ձեռքը մեր միակ մտնկական ամսագրի ղեկավարութիւնը: Մանկական թերթ խմբագրել կարող է միայն մտնկալարժը, այլապէս կ'արդարանայ՝ «ВѢДА, КОЛИ СЛОВОЖИВЕТЬ...» և այլն առածը:

ՀԱԹ.

Հանքէս Աւետեայ, փետրուարի 4-իննայի այս ամսաթիւերը զնալով աւելի և աւելի անհետաքրքրական է դառնում նոյն իսկ մասնագիտական տեսակէտից: Մենք այս համարի մէջ մատնացոյց կանենք միայն մի յօդուած, որ փոքր ի

շատէ նորութիւն է ներկայացնում: Դրա վերնագիրն է. «Նախիր»-Ուրարտուի պատմութիւնն ըստ Ստրեւտանեան և պարսիկ սկզադիր արձագրութեանց: Առ ալժմ տպուած է միայն «Յառաջարկութիւնը», որի մէջ յօդուածագիրը, օգտուելով Կերմանիայում վերջերս լոյս տեսած հետազոտութիւններից, ամփոփում է այն տեղեկութիւնները, որոնք վերաբերում են Ուրարտեան թագաւորութեան ժամանակներին: Մատնացոյց ենք անում այս յօդուածը այն պատճառով, որ մենք հայերս, պիտի արմատական փոփոխութիւններ կենթարկենք մեր հին պատմութիւնը, քանի որ սկզադիր արձանագրութիւնների ուսումնասիրութիւնը ալժմ շատ հոտաւորուն փաստեր է ձեռք բերել, որոնք մեր աղբային աւանգուցիկներին բոլորովին այլ կերպարանք են տալիս և պարզում են պատմական այնպիսի հանգամանքներ, որոնք չայտնի չեն եղել Խորենացուն: Մեր հին պատմութիւնը նոր պիտի դրուի. և նրա աղբարդները այլ ևս չեն կարող լինել հայկական. զիտական ուսումնասիրութիւնները պիտի հիմք դառնան այդ նոր պատմութեան: Հասկանալի է, որ որքան լաւ և բազմակողմանի կերպով ուսումնասիրուեն սկզադե արձանագրութիւնները և նրանց ժամանակները, այնքան կը հեշտանայ մեր ապագայ պատմագրի գործը:

Քաղաքաբնակ, ապրիլ: «Միկրտիչ Աճէմեան» յօդուածի մէջ կենսագրական տեղեկութիւններ են հաղորդում թիւրքահայ բանաստեղծ Աճէմեանի մասին: Մենք չենք ճանաչում այդ բանաստեղծին, զոնէ նրա ուսումնասիրների որ և է ժողովածու չենք տեսել. լայց թիւրքահայերը շատ են գովում այդ բանաստեղծին: Ներկայ կենսագրական յօդուածից շատ զփուր է մի հոս-

կացողութիւն կազմել, թէ ինչ տեսակ բանատեղծ է ա. Աճէմեան, որովհետեւ զաւելի ճշուշակ ծառայութեան է, քան գրական ջողում մի գրական մարդու մասին: ճշուշակ ծառայութիւնը մեզ իմաց է տալիս որ ա. Աճէմեանը ուսում է առել Մխիթարեանների մօտ, ծառայում է թիւրքաց հետադրական վարչութեան մէջ, ունի Օսմանեան շքանշաններ և «չափադանդութիւն» է ուրեմն երբ Աճէմեան էֆէնտին ալ զատակարարելու ըլլանք ի շարս աչն հաստատարիմ հալ պաշտօնատարներու, որոնց առ Օսմ. դահն ու պետութիւնը մատուցած ծառայութիւնները միշտ և ամեն ժամանակ գնահատուած են վեհ. Սուլթաններէն և օսմանեան Ասպադանիէն: Այսքանը շատ լաւ Աճէմեան էֆէնտին համար. բայց երբ դուք ներկայացնում էք նրան ոչ իբրեւ հեռադրական պաշտօնեայ, այլ իբրեւ անուն ունեցող մի բանաստեղծ, միթէ ուրիշ բան է՞ք գտնում ասելու բացի նրանից, որ այդ բանաստեղծը օսմանեան պետութեան նուիրուած մի պաշտօնեայ է: Միայն ծանօթութեան մէջ, մանր տառերով բերուած է մի հեղինակի կարծիքը Աճէմեանի մասին. այդ հեղինակը, համեմատելով Աճէմեանին Պէշիկթաշեանի հետ, գտել է, որ Աճէմեանը չէ կարող հասնել Պէշիկթաշեանին: «Մին (Պէշիկթաշեան) բանաստեղծ լինելու համար ծնած, միւսը բանաստեղծութեան սիրող մէջ եղած. մին՝ Պառնասեան աղու դաշնակը կը չօրինէ, միւսն՝ անոր հեշտընկալ եղանակները կածէ. սա ստեղծող մըն է, նա յարգարող մը»: Այս վկայութիւնից լիտոյ մենք չենք կարողանաւ հասկանալ թէ էլ ինչու Աճէմեանը Վ. Պօլսի հալ բանաստեղծութեան փառքն է համարում: Յամենայն ղէպս, այս կենսագրական ջողումը մի աւելորդ փաստ է թէ արեւմ-

տեան հայերը ինչպէս են վերաբերում դէպի գրական մարդիկ. փոխանակ փաստեր տալու—գովասանք և ներքոյներ. փոխանակ քննական հաշիւաքների—տեղեկութիւններ հեղինակի ծառայութեան և շքանշանների մասին: Այսպիսի հանդամանքների մէջ, աչն մարդիկ, որոնք չեն կարողացել այս կամ աչն հեղինակին, ի հարկէ չեն կարող մի ամփոփ, պարզ հասկացողութիւն կազմել նրա մասին:

—Բաղմալէպիւ կազմի վրայ մենք կարգացինք Զմիրեփաշումնոր վախճանում Ստեփան Ոսկանի մասին մի քանի տող, որոնք ապշեցրին մեզ և որոնք երբեք պատիւ չեն կարող բերել գրողին: Առանց այս և այլութեան «Բաղմալէպիւ» գրում է. «Ճին հալ յոսքրութեան տեղեակ անձինք անտարակոյս տակաւին չեն մոռցած թէ հանդուցեալ» երիտասարդ հասակին մէջ իբր «Արեւելք» լրագրով գրեցին առիկայ մը հանդիսանալու համար ուրբան ճիշ թոփեր է: Սա մի կեղտոտ վրէժխնջրութիւն է, որ Մխիթարեանների օրդանը հանգէս է հանում հանդուցեալ Ոսկանի գերեզմանի վրայ. մոռանալով որ զիականերից վրէժ չեն հանում Ոսկանը, ճիշտ է, 1855-ին Պարիզում հրատարակում էր «Արեւելք» թերթը, աչն ժամանակ նա մի աղատախօս, համարձակ երիտասարդ էր, որ կարճատարաբեց կղերական և աղայական զատակարարի ղեմ, մանուսանդ յարձակում էր Մխիթարեանների վրայ, Մուրադեան վարժարանի ուսիրթով, որովհետեւ ամբողջ հալ աղգին թողած կտակով յայտնած աչք վարժարանը Վենետիկի Մխիթարեանները զարձրել էին իրանց և կաթոլիկ հայերի սեփականութիւն: Այս մասին մեծամեծ ըրողքներ են եղել, ժամանակին ահաղին կոխներ են եղել, ամբողջ հատորներ են հրատարակուել: Նշանակում է սա

թէ Մխիթարեանները դէմ զրողները «գրական արկկաջ» էին: Ամենեւին ոչ: Ստեփանն Ոսկանը աղատամիտ, առաջադէմ հայ մամուլի համար մի երախտաւոր գործիչ է: 1859-ին նա սկսեց հրատարակել Պարիզում «Արևմուտք» լրագիրը: Մեր «Հիւսիսափայլը» խորին համակրութիւն էր ցոյց տալիս «Արևմուտքին» և ահա ինչ էր գրում Միքայէլ Նալբանդեանը Ոսկանի մասին («Հիւսիսափայլ», 1859, № 9). «Աղնիւ հայը զոհելով իր ժամանակը կամակար ընդունում է այս հրաւերը և ահա «Արևմուտքը» երևում է հայերի աչքին: Մենք գիտենք մի աղատաստի հեղինակի վիճակը անկիրթ ազգի մէջ. այդպիսի հեղինակը ոչ թէ միայն պիտի կուրծք մաշէ, աչքի լոյսը թափէ ազգին նոր զաղափարք տալու համար, այլ և պիտի տանի այն սև-սև բամբասանքներին, որ անխորհուրդ խաարասէրքը անշուշտ ուղղելու էին մի այդպիսի հեղինակի վրայ: Ասիացին չէ կարող մերկանդամ տեսնել ճշմարտութիւնը... այս պատճառով ևս տեսնում ենք զանազան խլրամունք և թշնամական յարձակմունք «Արևմուտքի» թէ հիմնադրերի և թէ շարագրողի ջանքը և աշխատանքը ունայնացնելու համար: Չգիտենք, թէ մինչև ե՞րբ պիտի յարատև է Հայ-ձիզլիթների ազդեցութիւնը մեր ազգի վրայ... Ոհ, օրերով, ամիսներով և տարիներով ողբալու նիւթ.» Ահա ինչ է ասում նոյն Ոսկանի մասին Վիեննայի Մխիթարեան միաբան Ն. Գալէմբերեան. «Ս. Ոսկանեանի գրութիւնքն կը ցոյցնեն զրողին սուր միտքը, զգայմանց աղնութիւնն ու դատողութեան անկեղծութիւնը, վիճական ճարտար ձևեր, և բառական մաքուր աշխարհաբար» (Պատմ. հայ լրագր., եր. 191): Մենք մի ուրիշ անգամ պիտի խօսենք Ոսկանի մասին. առաջմ մեզ հետաքրքրողը

այն անարդ վարմունքն է, որ թոյլ է տուել «Բազմավէպը» դէպի մի մարդու յիշատակ, որ այնքան պատուաւոր տեղ ունի լրագրութեան պատմութեան մէջ: Եւ մենք բողոքում ենք վրէժին դրութեան այդքան սառը միջոցի դէմ...

«Кавказский Вѣстник», ապրիլի Հետաքրքրական է Ավդէեվի «Հայերը Ռուսանիայում» փոքրիկ յօդուածը, որի մէջ նկարագրուած է, համառօտ գծերով, այդ հայ զաղթականութեան պատմութիւնը: Որքան էլ համառօտ լինի նկարագրութիւնը, բայց նրա մէջ տեսնում ենք հայ ազգի դարաւոր դժբախտութիւններից մէկը, երբ նա անբարեցամուտ հանգամանքների պատճառով չէր կարողանում մնալ իր արիւնաներկ հայրենիքում և վախճում էր օտար երկիրներ: Ոտար երկրի տակ էլ նա, իբրև անտուն և անզուտ ազգ, ստիպուած էր դէս ու դէն թափառել հանգստութիւն գտնելու համար և հնթարկում էր հարկի մի զրկանքների, բռնութիւնների: Ռուսանիայի հայ զաղթականութեան պատմութիւնն ունի մի քանի արիւնտ էջեր. կրօնի համար մի քանի անգամ հալածանքներ են հանուել նրա դէմ և կատարուել են բարբարոսական ամօթալի արարքներ, որոնց հեղինակներն էին ռուսական իշխանները: Հետաքրքրական նորութիւններ են նախ այն, որ Մօլդավիայի իշխան 1572 թուին ընտրուել է մի հայ, որ լալտնի է Յովհաննէս Հայկում Յովհաննէս Ահարկու անունով, և երկրորդ այն, որ Մուշավայի հայոց եկեղեցու միակ զանգակի վրայ արձանագրուած է. «Նուէր Գիտարացի Առաքելից Ս. Տաթևի վանքին 693 (1244) թուին: Այդ զանգակը, ուրեմն, տարուած է Ռուսանիա Տաթևի վանքից: Ռուսանիայի հայերի ներկայ դրութեան մասին յօդուածագիրը ասում է. «Բարոյական տեսակէտից,

առմանահայերը անհամեմատ բարձր են իրանց մօլդավ-վալախացի համաքաղաքացիներից, աշխատասիրութիւնը և երեխաների բարոյական դաստիարակութիւնը ամեն մի ընտանիքի գլխատու հոգսն են կազմում: Հայ աղջիկներն ու կանայք զանազանում են թեթևամտ առմանուհիներից ոչ միայն իրանց տնտեսական և տնտեսական փորձառութեամբ, այլ և առհասարակ Ռումանիայի հայ ազգաբնակչութիւնը մտաւորի կողմից աչքի է ընկնում թէ մասնաւոր և թէ հասարակական կեանքի մէջ: Ի պատիւ Ռումանիայի հայերի պէտք է անւաճեցնել, որ ուրիշ ազգութիւնների և կրօնների ներկայացուցիչների վերաբերմամբ նրանք, ընդհանրապէս, համբերող են և չեն ցոյց տալիս իրանց բնատրութեան մէջ աչքիս կողմից հռչակում Ռումանացիները, որոնց բնական մէջ հոսում է կատաղի պօլսփոյնների և հոռմէական աչն չանցատրների արինը, որոնք աքսորում էին հին Հռոմի այս զաղթականութիւնը: Ռումանիայի հայ երիտասարդութիւնը յաճախ կարելի է հանդիպել Ֆրանսիայի և Գերմանիայի համալսարաններում:—Ամառը ի աչ համարում տալուած ոտանաւորներից ուղարկութիւն են դրաւում թարգմանականները: Դրանց թում մենք մատնանիշ կ'անենք

վրացի բանաստեղծ իշխաններ Ուրբէլիանիի և Էրիսթօփի ոտանաւորները, ինչպէս նաև պարսից բանաստեղծ Օմար-Նաշիւամի ոտանաւորները, (վերջիններս թարգմանի է պ. Ումանէց): Եւրոպայի թարգմանութիւնները շատ լաւ տպագրութիւն են թողնում իրանց հիւթալից, ազգութեան անստեղծութեամբ և մտքով: Մեր հայ բանաստեղծները գնալով, մանրանում են, դառնում են արեւմտեան բանաստեղծութեան նիհար հետեւողներ, բայց մենք արեւելցի ազգ ենք, մենք էլ պիտի ունենանք մեր վառ երեւակայութիւնը, մեր տառապանքներն ու իղէալները, մեր սոխական ու վարդը: Ընթերցողի ուղարկութեան ենք յանձնում նորերս վախճանուած իշխան Էրիսթօփի մաշին գրուած յօդուածը: Իշխան Էրիսթօփը, այդ զաւազոյն վրացին, ճշմարիտ հայրենասէրը, իր հայրենիքի և ժողովրդի տիպիկական ներկայացուցիչը՝ կէս դարից առել հանդիսացել է իր մայրենի լեզուի և գրականութեան անխոնջ մշակ, նա սիրել է տունը այդ լեզուն, նա երգել է որ օտարի դրաւալը չի փոխի հայրենի մի հատ ժառանգի հետ: Եւ նրա երգը այսօրուայ վրացու բերանի միմունջն է: Որքա՜ն լաւ բաներ կարող էինք մենք սովորել մեր հարեաններից, եթէ նախելու և այդ լաւ օրինակ վերցնելու ընդունակութիւն ունենայինք...

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

1901 թ. 5 ապր., Նոր-Նախիջևան:

Խնդեմ սեղ սալ հեճեւեալ երկտողիս ազգօգուտս ամսագրիդ էջերում.

«Նոր-Նախիջևանի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը մտադիր է մօտ ժամանակում առանձին հրատարակութեամբ լոյս ընծայել ազգիս բանաստեղծ հանգուցեալ Ռափայէլ Պասկանեանի բոլոր անթիպ եւ նրա երկասիրութիւնների երկհասոր ժողովածուի մէջ չը մտած աշխատութիւնները, իբրեւ երրորդ հասոր: Ուստի խնդրում է այն անձանց, որոնց մօտ գտնուում են հանգուցեալի ինքնաձեռագիր նամակները, ոտանաւորները եւ կամ արձակ գրութիւնները, ըստ կարելւոյն շուտով ուղարկել նրանց Գրիգոր Զալխուշեանին հեճեւեալ հասցէով՝ *Наше общество на Дону, Грузию и Аджарию*, որոնց փոխարէն անյապաղ կը ստանան նրանց պատճենները՝ իսկ որոնք չեն կամենալ բնագրերը քողնել Ընկերութեանս, այնպիսիներին դրանք, ընդօրինակուելուց յետոյ, անպատճառ կը վերադարձնուեն»:

Նախագահ՝ ԳՐ. ԶԱԼԽՈՒՇԵԱՆ

Քարտուղար Մ. ՊՕՊՈՎԵԱՆ

Պ Ա Տ Ա Ս Խ Ա Ն Ն Ե Ր

Նիւ-Ծօրկ. Հ. Գ. Մ. Վերադարձրէք սխալմամբ Ձեզ ուղարկուած աւելորդ համարը:

Խարկով. Ա. Մ.—Կարդացէք խմբագրական կանոնների 2-րդ լօղուածը:

Թաւրիզ. Ս. Գ.—Թարգմանութիւնը կարող էք չետ ստանալ:

«Մուրճի» հիմն բաժանորդներին.— 1900 թուի բաժանորդները թո՛ղ բարեհաճեն շուտով լրացնել բաժանորդագնի մնացորդը, որպէս զի խմբագրութիւնը վաղօրօք իմանալ իր տարեկան բաժանորդների թիւը:

Վ Ր Ի Պ Ա Կ Ն Ե Ր

«Մուրճի» մարտի համարում մտել են ի միջի այլոյ հետեւեալ վրիպակները.

Երես	Տող	սպռւած է	պէտք է լինի
64.	6 վ.	Տիկ. Ֆօկերաս	Տիկ. Կէրէ
75.	12 „	այդ գիտելը	չորս իշխանները
144.	5 ն.	... Իսկոյն հրաշք պատահեց, Բուդդհան...	... Իսկոյն հրաշք պատահեց, Որպէս զի նրանք տիրեն գոհարին, Բուդդհան...
199	17. վ.	շողշողուն	շողշողաց

Հրատարակիչ եւ ժամանակաւոր խմբագիր՝

Կ. ԿՐԱՍՆՆԻԿԵԱՆ

Նուէրներ Գամառ-Քաթիպայի մահարձանի համար

Առ 13 դեկտեմբերի 1900 թ. Գամառ-Քաթիպայի մահարձանի գումարն էր 2,521 ա. 81 կ.:

Ստացանք՝ տոկոս 56 ա. 65 կ. պ. Ա. Գեանջեցեանից, պ. Յ. Թումայեանի և ընկ. ծառայողներից հանգանակած 36 ա. 50 կ., պ. Մ. Շորշորեանից և պ. Խաթրանեանից տասն-տասը ռուբլի, պ. Ա. Յարութիւնեանից և Վ. Մեկքեանից 2 ա. 80 կ., ընդամենը՝ 115 ա. 65 կ.:

Ուրեմն ողջ գումարը առ 25 ապրիլի կը լինի մեր մօտ 2,637 ա. 76 կ.:

Անմահ լանատեղծի յիշատակը յարգողներից սպասում ենք դեռ նուէրներ՝ Нахичевань на Дону, Григорию Чалхушьяну.

1—1.

ԳՐ. ՉԱԼԽՈՒՇԵԱՆ

Մ ա մ ու լ ի ս ա կ է
Ա Լ Է Ք Ս Ա Ն Դ Ր Ծ Ա Տ Ո Ւ Ր Ե Ա Ն Ի

ԳՐԶԻ ՀԱՆԱՔՆԵՐ

նոր աշխատքիւնք:

Գրքի երեսը զարգարուած կը լինի նկարիչ Վ. Սուրենեանի նկարով:

ԳԻՆՆ Է 50 ԿՈՊԷԿ

Դիմել հեղինակին՝ Москва, Садовая—Каретная, меб. ком. Носальскаго, Ал. Цатуряну. 1—3

Բ Ա Ջ Մ Ա Վ Է Պ
Հ Ա Ն Դ Ի Ս Ա Ր Ա Ն Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

Տարեկան գինն է 10 Քրանկ:

Դիմել Rédaction du «Bazmaveb» St. Lazare Venise.

Բ Ա Ն Ա Ս Է Ր

Հանդէս հնախօսական, պատմական, լեզուաբանական և բնական

կը հրատարակուի երեք ամիսը մի անգամ, տարեկան չորս գիրք, ամօրինութեամբ Կ. Հ. Բասմաճեանի:

Տարեկան գինն է 20 Ֆր.—8 ռուբլի:

Դիմել. Basmadjian, 112. B. d Rochechouart. Paris

- ինքնավ. ընդհանուր տեղեր. Բուրժուազիայի ընդհա-
նուր բնատրությունը.— Բնեւոր և շքատը դասակարգելի
շահերը.— Ձախնատություն մի—թէ՞ երեք ժողովներում.
—Գործունէութեան որոշ ծրագիրներ և խիսական կու-
սակցութիւններ.— Ձքատը դասակարգելին ևս կուլտու-
րական բարիքներ են հարկատու.— Ձախայօլի ժառանգ-
ների նուէրը ժողովրդական ծան համար.— Միլիօնների
նպաստակաւորմար գործածութիւն.— Բարձրագոյն Հրո-
ւարտակ.— Ժող. լուստւորութեան նոր միջիւտրի հրա-
մանը.— Նաւաւարչական հագորդագրութիւն բարձրա-
գոյն պարոյների մասին, **Լ. Ս.** 220
18. ԳԱԽԱՌԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔ. Երէյիտիանական հարցը գատու-
նեւում.— Նրա էութիւնը.— Ժողովուրդ և նրա իրաւունք-
ները.— Օրինականութիւն.— Ինչի՞ց է առաջանում ընդ-
հարումը.— Ախալցխայի դէպքը.— „Լիազօր“ քննիչ.—
Երկու կողմերը.— Գամառ-Բաթիպայի մահաբաժանը.—
Նոր-Նոսիթեանի Բարեգործական Ընկերութեան որո-
շումները.— Բազաի Մարդասիրական Ընկերութիւնը.—
Ինտելիգենցիա և դատունը, **Ս.** 232
19. ԱՐՏԱՌԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ. Ձինացիներից տուգանք արհնով
և ոսկով.— Մանջուրական հարցը.— «Ձը կաշ չարիք ա-
ռանց լարիքի».— Մերձատու Արեւիքի անշարժութիւնը.
— Իսլամական կղերականութիւնը.— Հայերի կատարելիք
դերը Պարսկաստանի վերածննդական գործում.— Պարս-
կահայերի դպրոցական հարցի կարեւորութիւնը.— Հակա-
կղերական ցուցիւր Սարսիալում.— Աղատական միջի-
տուրութեան առաջին քաղերը Սարսիալում.— Հոկա-
կղերական օրինագծի ընդունուելը Ֆրանսիական պար-
լամէնտում.— Հոգեւորկութեան համար հաւաքուած
գումարներով առետուր.— Դիպլոմատիական հակասու-
թիւններ, **Լ. Ս.** 240
20. ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻՑ. Նամակ Բերլինից,
Ն. Թալչեանի . 246
21. ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ,
Յ. Քոչարեանի . 252
22. ԳՐԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐ. Լ. Մ. Մամուրեան, Լ. . 260
23. ՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. . 271
24. ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ . 278
25. ՊԱՏԱՍԽԱՆՆԵՐ . 279
26. ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ . 280
27. ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ. «ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ», զէպ Լ. Տոյսօյի, թարգմ.
Տ. Յովհաննիսեանի . 81—112

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է 1901 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՄՈՒՐՃ

ԴՐԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ԱՄՍԱԳՐԻ

Խմբագրության անդամներն են՝ պ.պ. ԼԵՒՈՆ ՍԱՐԳՍԵԱՆ և ԼԷՕ:

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրն ունենալու է հետևեալ բաժինները.

1. Վէպեր, պատմածքներ, դրամա, 2. Քանասեղծութիւններ, 3. Գրական-պատմական և հրապարակախօսական յօդուածներ, 4. Քննադատութիւն և Մատենախօսութիւն, 5. Նորութիւններ առաջ և արտասահմանեան գրականութիւնից, 6. Ֆիտութեան, զեղարուեստի և տեխնիկայի աշխարհից, 7. Տընտեսական հարցեր, 8. Ներքին տեսութիւն, 9. Գաղափարական կեանք, 10. Արտաքին տեսութիւն, 11. Նամակներ արտասահմանից, 12. Պարբերական հրատարակութիւններ, 13. Յայտարարութիւններ ամէն լեզուով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՄ

Ռուսաստանում տարեկան 10 անգամ. Արտասահման՝ 30 ֆրանկ.

» կէս տարին 6 " " 18 "

» 1 ամսուան 1 " " 3 "

«Մուրճ» ամսագիրն կարելի է դրուել Թիֆլիսում—խմբագրատանը (Երևանեան հրապարակ, տ. Խարաղեանի):

Խայտարեանն այլ «նկերից պէտք է ղիմել» Тифлисе, въ редакцію журнала „Мурдж“.

Արտասահմանից՝ Tiflis, Rédaction de la revue „Mourteh“.

Մանօրութիւն. Ով դժուարանում է տարեկան բաժանորդագիրը (10 ա.) վճարել միանգամ, կարող է տալ մաս-մաս (սկզբում 5 ա., մարտի 1-ին 3 ա. և մայիսի 1-ին 2 ա.):

Հասցէն փոխելու համար պէտք է ուղարկել 40 կ.

«Մուրճում» ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ զետեղելու համար պէ՛տք է վճարել.

Մի երես բանող յայտարարութեան համար . 15 ա.

1/2 " " " " 8 "

1/4 " " " " 4 "

ԱՊԱՆՈՒԿ կամ ԶՐԻ ոչ ոքի չէ ուղարկում «Մուրճ»:

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱՆՈՆՆԵՐ

1. Խմբագրութիւնը խնդրում է յօդուածագիրներէից՝ զրել սլարդ և թերթի միայն մի երեսի վրայ:

2. Զընդունուած մեծ յօդուածները սլահում են խմբագրատանը 6 ամիս, իսկ փոքր յօդուածներն ու քանասեղծութիւնները չեն վերադարձնում: Զևտ առանալու համար պէտք է ուղարկել ճանապարհածախար:

3. Գրուածքների վարձատրութեան չափը որոշում է Խմբագրութիւնը:

4. Խմբագրութիւնը իրան է վերապահում ուղարկուած յօդուածները փոփոխելու կամ կրճատելու իրաւունքը:

